

ΠΑΝΤΕΙΟΝ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΣΧΟΛΗ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑΣ

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ:

Η Κοινωνία της Χίου κατά τον 18ο αιώνα

Του πρωτοπρεσβύτερου Χρίστου Στρουμπάκη

Εξεταστική Επιτροπή:

Μελετιάδης Χαράλαμπος (Επιβλέπων)

Μαγγανάς Αντώνιος (Συμβουλευτική επιτροπή)

Κήπας Μιλτιάδης (Συμβουλευτική επιτροπή)

Λύτρας Ανδρέας (Εξεταστική επιτροπή)

Δουκέλλης Παναγιώτης (Εξεταστική επιτροπή)

Κοταρίδης Νικόλαος (Εξεταστική επιτροπή)

Κορναράκης Κωνσταντίνος (Εξεταστική επιτροπή)

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

Πρόλογος	5
Χάρτης της Χίου	8
Εισαγωγή.....	9
Κεφάλαιο Πρώτο: Η Κοινωνία της Χίου.....	13
15 ^{ος} - 17 ^{ος} αιώνας.....	13
18 ^{ος} - αρχές 19 ^{ου} αιώνα.....	15
Κεφάλαιο Δεύτερο: Η Οικονομία	25
1. Εισαγωγή.....	25
2. Η Οθωμανική Οικονομία κατά το 18 ^ο αιώνα.	26
3. Εμπόριο και Οικονομικές Δραστηριότητες των Χιωτών Εμπόρων.	45
4. Η Μαστίχα.....	63
5. Η Χιώτικη Ναυτιλία.....	69
6. Παραγωγή και Επεξεργασία Υφασμάτων στη Χίο.....	71
7. Γεωργία, Κτηνοτροφία και Αλιεία	75
8. Φόροι και Τέλη.	80
9. Η Οικονομική Ακμή ως Προαπαιτούμενο για την Πολιτισμική Ανάπτυξη.....	86
10. Γαλλικά Προξενικά Έγγραφα	87
Κεφάλαιο Τρίτο: Η Διοίκηση.....	94
1. Εισαγωγή.....	94
2. Οθωμανική Παρουσία	94
3. «Προνομιακό» Καθεστώς	100
4. Η Δημογεροντία	104
5. Η Διαδικασία Εκλογής και η Συγκρότηση της Δημογεροντίας	109
6. Η Διοίκηση των Οικισμών του Νησιού	112

7. Οι Αρμοδιότητες και τα Καθήκοντα της Δημογεροντίας	116
8. Περιορισμοί στην Εξουσία της Δημογεροντίας	123
9. Λοιποί Κοινοτικοί Θεσμοί	125
10. Οι Έφοροι	128
11. Επιφανείς Έφοροι	130
12. Διευθέτηση των Αστικών Υποθέσεων	133
13. Νοταριακά Έγγραφα	136
14. Αρχειακές Πηγές σχετικά με τη Δημογεροντία	143
Κεφάλαιο Τέταρτο: Η Εκκλησία	148
1. Εισαγωγή	148
2. Διοικητική διάρθρωση της Ορθόδοξης Εκκλησίας στην Οθωμανική Αυτοκρατορία και η θέση της Μητρόπολης Χίου εντός της	149
3. Ιστορική Αναδρομή της Ορθόδοξης Εκκλησίας της Χίου. Από τη Γενουατική στην Οθωμανική Κυριαρχία.	154
4. Κεκτημένα Δικαιώματα της Τοπικής Εκκλησίας	157
5. Η Εκκλησία στην Κοινωνική και Πολιτική Ζωή.	158
6. Σχέσεις μεταξύ Ορθοδόξων και Ρωμαιοκαθολικών στη Χίο	168
7. Η Εβραϊκή Κοινότητα της Χίου	176
8. Το Κίνημα των Κολλυβάδων/ Φιλοκαλικό Κίνημα	178
9. Μοναστική Ζωή	183
10. Χειρόγραφα από τους Κώδικες του Αγίου Γεωργίου Ραγούση και της Νέας Μονής.	192
Κεφάλαιο Πέμπτο: Η Παιδεία και τα Γράμματα	205
1. Εισαγωγή	205
2. Σχολεία και Εκπαιδευτικά Ιδρύματα του Νησιού	206
Α. Η Μετάβαση από τη Γενουατική στην Οθωμανική Κυριαρχία	206

Β. Οι Κατευθυντήριες Γραμμές της Εκπαίδευσης στα Χρόνια της Οθωμανικής Κυριαρχίας	208
Γ. Τα Εκπαιδευτήρια του Νησιού μέχρι και την Ίδρυση της Μεγάλης Σχολής	210
Δ. Η Ίδρυση της Μεγάλης Σχολής της Χίου	215
Ε. Η λειτουργία της Μεγάλης Σχολής	216
ΣΤ. Η Μεγάλη Σχολή υπό την Διεύθυνση του Αθανάσιου του Πάριου (1787/1788, 1792-1811) και του Νεόφυτου Βάμβα (1811-1822)	220
3. Η Λογιοσύνη της Χίου από τις Αρχές του 18 ^{ου} Αιώνα μέχρι και την Εμφάνιση του Νεοελληνικού Διαφωτισμού	232
4. Χίος και Νεοελληνικός Διαφωτισμός	239
Α. Γενικό Πλαίσιο	239
Β. Αδαμάντιος Κοραής	243
Γ. Δωρόθεος Πρώιος	249
Δ. Κωνσταντίνος Βαρδαλάχος	252
5. Χειρόγραφα Σχετιζόμενα με τις Εκπαιδευτικές Υποθέσεις	255
Επιλεγόμενα	260
Βιβλιογραφία και Αρχειακές Πηγές	269

Πρόλογος

Η συγγραφή ενός διδακτορικού αποτελεί μια σύνθετη και μακροχρόνια ενασχόληση, προσφέρει όμως την ηθική ικανοποίηση της συνεισφοράς στην επιστημονική έρευνα και την ευκαιρία μελέτης ενός αντικειμένου, που παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τον ερευνητή-συγγραφέα. Στην περίπτωση μου επιλέχθηκε η μελέτη της κοινωνίας της Χίου κατά τον 18^ο αιώνα, όταν το νησί βρισκόταν υπό οθωμανική κυριαρχία. Επέλεξα το συγκεκριμένο θέμα, αφενός γιατί έλκω την καταγωγή μου από τη Χίο αφετέρου γιατί η επιστημονική έρευνα δεν είχε καλύψει την προς εξέταση θεματική, αφήνοντας έτσι ένα κενό, το οποίο φιλοδοξώ να συμπληρώσω.

Η κοινωνία της Χίου κατά τον 18^ο αιώνα αποτέλεσε ένα μωσαϊκό, αποτελούμενο από διαφορετικές τάσεις και πτυχές. Από τη μία σε θρησκευτικό επίπεδο βλέπουμε την κυριαρχία της Ορθόδοξης Εκκλησίας, η οποία όμως συνοδευόταν από την ύπαρξη στο νησί μιας ακμαίας καθολικής κοινότητας, αλλά και από την παρουσία ενός περιορισμένου αριθμού Εβραίων. Σε οικονομικό επίπεδο, οι δραστήριες εμπορικές οικογένειες του νησιού προχώρησαν στη δημιουργία εμπορικών οίκων, οι περισσότεροι εκ των οποίων βέβαια είχαν ως έδρα τους τη Σμύρνη, οι οποίοι αναπτύχθηκαν και εξελίχθηκαν σε εκτεταμένα εμπορικά δίκτυα, που έφταναν μέχρι τη νότια Γαλλία και το σύνολο της Μεσογείου, αλλά και τη Βόρεια Ευρώπη, με τη δημιουργία υποκαταστημάτων σε πόλεις, όπως το Άμστερνταμ. Παράλληλα η μαστίχα είχε αναδειχθεί σ' ένα ιδιαίτερα δημοφιλές εξαγωγικό προϊόν, το οποίο όμως διαχειρίζονταν οι οθωμανικές αρχές και όχι οι Έλληνες παραγωγοί του. Επιπλέον, στη Χίο είχε αναπτυχθεί μια ακμαία παραγωγή υφασμάτων κυρίως υπό τη μορφή της βιοτεχνίας και της οικοτεχνίας. Σε διοικητικό επίπεδο, αναδεικνύεται η κυριαρχία της Δημογεροντίας, ενός κοινοτικού θεσμού με σημαντική αυτονομία δράσης, η οποία δρώντας από κοινού με τον Έφορο του νησιού στην Κωνσταντινούπολη, εξασφάλιζε τον περιορισμό των παρεμβάσεων των τοπικών οθωμανικών αρχών στα ζητήματα του νησιού. Η στρατιωτική παρουσία των Οθωμανών εξάλλου στη Χίο ήταν ιδιαίτερα περιορισμένη, περιλαμβάνοντας μόνο μερικές δεκάδες στρατιωτών, οι οποίοι ασκούσαν αστυνομικά κυρίως καθήκοντα. Σε αυτό το πλαίσιο, η Χίος αποτέλεσε ένα σημαντικό πολιτιστικό κέντρο, γνωρίζοντας την ανάπτυξη της παιδείας και των γραμμάτων. Ο 18^{ος} αιώνας άλλωστε αποτέλεσε περίοδο εμφάνισης και δραστηριοποίησης ενός μεγάλου

αριθμού Χιωτών λογίων, ενώ στα τέλη του ιδρύθηκε στο νησί η Μεγάλη Σχολή της Χίου, η οποία υπό τη διεύθυνση του Αθανάσιου του Πάριου, αλλά και των διαδόχων του, αναδείχθηκε σε εκπαιδευτικό ίδρυμα πανελλήνιας εμβέλειας. Ας μην λησμονούμε άλλωστε ότι η Χίος αποτέλεσε τη γενέτειρα του Αδαμάντιου Κοραή, ενός από τους πρωτεργάτες του πνευματικού κινήματος του Νεοελληνικού Διαφωτισμού. Παραπάνω αποτυπώθηκαν αδρά ορισμένες από τις πτυχές της χιώτικης κοινωνίας, οι οποίες την καθιστούν ένα παλίμψηστο, με το ενδιαφέρον της έρευνας να επικεντρώνεται σε διαφορετικούς τομείς, που συνέβαλαν εξίσου στην ανάδειξη της Χίου σε μια ξεχωριστή περίπτωση εντός του οθωμανοκρατούμενου ελλαδικού χώρου.

Η ολοκλήρωση της έρευνας αποτέλεσε ένα ιδιαίτερα δύσκολο έργο, καθώς έπρεπε να συνδυαστεί με τα ιερατικά μου καθήκοντα, καθώς και με τις οικογενειακές μου υποχρεώσεις. Σε αυτό το σημείο θα ήθελα να ευχαριστήσω την οικογένεια μου για την καθημερινή ένθερμη υποστήριξη τους όλα αυτά τα χρόνια, πράγμα που μου επέτρεψε να διαθέσω τον απαραίτητο χρόνο για την έρευνα και την συγγραφή της παρούσας μελέτης. Επιπλέον, θα ήθελα να ευχαριστήσω τον επόπτη καθηγητή μου, κύριο Χάρη Μελετιάδη για την καθοδήγηση του και για τις πάντα ενδιαφέροντες συζητήσεις, που είχαμε την περίοδο συγγραφής της διατριβής μου. Ακόμα, ευχαριστώ τον ομότιμο καθηγητή, κύριο Αντώνιο Μαγγανά και τον καθηγητή Μιλτιάδη Κήπας για τη βοήθεια, που μου προσέφεραν, καθώς και τον αείμνηστο Νεοκλή Σαρρή, καθηγητή μου στη Θεολογική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών. Τέλος, δεν πρέπει να παραληφθούν οι ευχαριστίες προς το προσωπικό της Βιβλιοθήκης «Αδαμάντιος Κοραής» στη Χίο και ιδιαίτερα προς την κυρία Άννα Χαζίρη, που μου προσέφεραν διευκολύνσεις και υποστήριξη αναφορικά με την εύρεση αρχείων και τεκμηρίων, απαραίτητων για τη διεξαγωγή των μελετών μου.

Εν κατακλείδι, ιδιαίτερα στη δύσκολη περίοδο που διανύουμε σήμερα, θα ήθελα να τονίσω τη χαρά, που μου προκαλεί το γεγονός της ολοκλήρωσης της διατριβής μου. Προχωρώντας σ' έναν απολογισμό όλων αυτών των χρόνων, είμαι πλέον βέβαιος ότι πραγματοποιήθηκε μια αξιόλογη δουλειά, η οποία συνεισφέρει στην επιστημονική έρευνα. Αυτό βέβαια δεν σημαίνει ότι δεν υπάρχουν περιθώρια για περαιτέρω ενασχόληση με τη μελέτη της χιώτικης κοινωνίας του 18^ο αιώνα. Θα ήταν ευχάριστο

άλλωστε η παρούσα διατριβή να λειτουργήσει στο μέλλον ως έναυσμα για την ενασχόληση περισσότερων ερευνητών με την θεματική της.

Πατήρ Χρίστος Στρουμπάκης

Αθήνα, 2020

Χάρτης της Χίου

Αντίγραφο του Χάρτη της Χίου από τη συλλογή της βιβλιοθήκης του Μουσείου Condé στο Chantilly, (©Δημόσια Κεντρική Ιστορική Βιβλιοθήκη Χίου «Κοραΐς»)

Εισαγωγή

Η μελέτη της ιστορίας του ελλαδικού χώρου και του Ελληνισμού την περίοδο της Οθωμανικής κυριαρχίας αποτελεί επιστημονικό αντικείμενο, πλούσιο σε δημοσιεύσεις και επιστημονική έρευνα. Κυρίως όμως αυτή πραγματοποιήθηκε ολιστικά μέσα από την έκδοση γενικών ή μονοθεματικών έργων, όπως εκείνων του Νεοκλή Σαρρή, του Απόστολου Βακαλόπουλου, του Σπύρου Ασδραχά αλλά και πολλών ακόμα σημαντικών ερευνητών. Τα τελευταία χρόνια βέβαια το ενδιαφέρον των ερευνητών έχει στραφεί στην τοπική ιστορία, επικεντρώνοντας το επιστημονικό ενδιαφέρον στην εξέταση συγκεκριμένων περιοχών. Η παρούσα διατριβή εντάσσεται σε αυτή ακριβώς την κατηγορία, επιλέγοντας ως αντικείμενο της παρούσας έρευνας τη μελέτη της Χίου κατά τη διάρκεια του 18^{ου} αιώνα, επιχειρώντας να αναλύσει το σύνολο των παραμέτρων που καθόρισαν την εξέλιξη της τοπικής κοινωνίας σχηματίζοντας έτσι μια ολιστικού χαρακτήρα εικόνα της.

Λαμβάνοντας υπόψιν τις εξελίξεις στην ιστορική επιστήμη και την ανάδυση νέων πεδίων σχετιζόμενων με την κοινωνία και την οικονομία, επιχειρήθηκε η ανάλυση της χιώτικης κοινωνίας του 18^{ου} αιώνα, μέσα από τη διερεύνηση των διοικητικών δομών του νησιού, της ανάπτυξης της παιδείας και των γραμμάτων, της οικονομικής ζωής του νησιού, καθώς και του θεσμού της Εκκλησίας. Δεν πρόκειται επομένως για μια μονοθεματική ανάλυση, αλλά για συνθετική προσέγγιση που θεωρείται, ότι θα διαφωτίσει τους πολλαπλούς παράγοντες, που επέδρασαν στη διαμόρφωση του τοπικού πλαισίου. Η πορεία της έρευνας δηλαδή δεν εμμένει στις πολιτικές και στρατιωτικές εξελίξεις, αλλά αντίθετα εγκολπώνει την ανάλυση διαφορετικών θεματικών, επιχειρώντας να ανασυνθέσει την κοινωνία της εποχής.

Ακόμα, θα εξεταστεί η αλληλεπίδραση μεταξύ των κοινοτικών αρχών και της οθωμανικής διοίκησης, τόσο της κεντρικής όσο και της τοπικής, καθώς και οι παράμετροι που επέφεραν την πνευματική ανάπτυξη του νησιού, που εκφράστηκε κυρίως μέσα από την ίδρυση και τη λειτουργία της Μεγάλης Σχολής της Χίου. Επίσης, κρίθηκε απαραίτητο να εξεταστούν οι βίοι και η δράση των Χιωτών λογίων, έτσι ώστε να αναδειχθεί ο πλούτος και οι διαφορετικές γραμμές σκέψης τους· τα ενδιαφέροντα τους άλλωστε παρουσιάζουν μια εντυπωσιακή ποικιλία, ενώ κυμαίνονται από τη θεολογία μέχρι και τη φυσική φιλοσοφία. Εντός του κεφαλαίου για την οικονομική ζωή της

Χίου, θα διερευνηθούν οι κυριότερες παραγωγικές δραστηριότητες του νησιού, αλλά και η εμπορική δραστηριοποίηση των Χιωτών εκτός του. Επιπροσθέτως, στο κεφάλαιο, όπου θίγεται ο θεσμός της Εκκλησίας, θα αναλυθεί ο ρόλος της τοπικής εκκλησίας, οι σχέσεις μεταξύ Ορθοδόξων και Καθολικών, αλλά και η δράση Χιωτών ιερωμένων στα εκκλησιαστικά ζητήματα του ελλαδικού χώρου με ιδιαίτερη αναφορά να γίνεται στο πνευματικό κίνημα των Κολλυβάδων, που αποτέλεσε σημείο έντονης αντιπαράθεσης στο εσωτερικό της Ορθόδοξης Εκκλησίας.

Η ανάλυση μας θα εκκινήσει από την παροχή μιας συνολικής εικόνας της κοινωνίας της Χίου, συμπεριλαμβάνοντας στοιχεία για τον πληθυσμό και την οικιστική οργάνωση του νησιού, καθώς και για την κοινωνική του δομή συνολικά. Έπειτα η παρούσα μελέτη θα αναφερθεί στην οικονομική ζωή και δραστηριότητες των Χιωτών, επιχειρώντας να αναδείξει τον πολύπλευρο χαρακτήρα και την ποικιλία τους. Η οικονομική άλλωστε ανάπτυξη του νησιού λειτούργησε σημαντικά προς την κατοχύρωση του ιδιότυπου διοικητικού του καθεστώτος, αλλά και συνέβαλε σε μεγάλο βαθμό στην ανάπτυξη στην Χίο των γραμμάτων και της παιδείας, τα οποία βασίστηκαν στα κεφάλαια των εύπορων Χιωτών για τη χρηματοδότηση τους. Στη συνέχεια, θα εξεταστούν οι διοικητικές δομές του νησιού, τόσο οι κοινοτικοί θεσμοί όσο και εκείνοι της οθωμανικής διοίκησης, απαρτίζοντας την ενότητα, που έλαβε τον τίτλο «η Διοίκηση». Έπεται το κεφάλαιο στο οποίο αναλύεται ο θεσμός της Ορθόδοξης Εκκλησίας και ο ρόλος της εντός της χιώτικης κοινωνίας, που συμπληρώνεται από την εξέταση της καθολικής και εβραϊκής κοινότητας, καθώς και της μοναστικής ζωής, που είχε αναπτυχθεί στη Χίο. Τέλος, η διατριβή θα αναφερθεί στην ανάπτυξη των γραμμάτων και της παιδείας στο νησί, εστιάζοντας στην ίδρυση της Μεγάλης Σχολής της Χίου.

Ένα εύλογο ερώτημα, που μπορεί να τεθεί είναι με ποια αιτιολογία επιλέχθηκε η Χίος και η συγκεκριμένη χρονική περίοδος, ως αντικείμενα της έρευνας. Το νησί αποτέλεσε ιδιαίτερη περίπτωση εξαιτίας ενός συνδυασμού πολλαπλών παραμέτρων, που αναδύθηκαν και παγιώθηκαν εντός του 18^{ου} αιώνα. Καταρχήν, τη συγκεκριμένη περίοδο επιτεύχθηκε σημαντικός βαθμός τοπικής αυτονομίας και ανάπτυξης των κοινοτικών θεσμών, κάτι που έδωσε τη δυνατότητα στους τοπικούς χριστιανούς προκρίτους και ειδικότερα στη Δημογεροντία του νησιού να διευθετούν σε μεγάλο βαθμό οι ίδιοι τις τοπικές υποθέσεις. Δεύτερον, η οικονομική ανάπτυξη του μέσω της

δράσης Χιωτών εμπόρων, που είχαν ως έδρα τους τη Σμύρνη συνέβαλλε στη δημιουργία των κατάλληλων οικονομικών προϋποθέσεων για την εκπαιδευτική και πνευματική ανάπτυξη της Χίου, μέσω της χρηματοδότησης εκπαιδευτικών ιδρυμάτων, που σύντομα απέκτησαν πανελλήνια εμβέλεια. Οι εμπορικές δραστηριότητες των Χιωτών, παράλληλα με την καλλιέργεια της μαστίχας και μιας ακμαίας παραγωγής υφασμάτων δημιούργησαν ένα θετικό οικονομικό πλαίσιο, προσδίδοντας στους ασχολούμενους με αυτά οικονομική επιφάνεια και κύρος. Ακόμα, οι Χιώτες μέσω του θεσμού του Εφόρου του νησιού στην Κωνσταντινούπολη, είχαν άμεση πρόσβαση στην κεντρική οθωμανική εξουσία, έχοντας την ικανότητα να επηρεάζουν τις αποφάσεις της οθωμανικής διοίκησης, μέσω της έκδοσης σουλτανικών φερμανιών, που εμπειρείχαν θετικές γι' αυτούς ρυθμίσεις. Τέλος, η συνύπαρξη στο νησί ορθοδόξων και καθολικών, καθώς και ο έλεγχος της μητρόπολης του νησιού από τη Δημογεροντία καθιστούν ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα τη θεματική αυτή. Το χρονικό ορόσημο της παρούσας έρευνας είναι η καταστροφή της Χίου από τις οθωμανικές δυνάμεις το 1822, έπειτα από την οποία τα δεδομένα διαφοροποιούνται πλήρως. Έτσι θεωρήθηκε σκόπιμο να μην εξεταστούν εδώ, παρά μόνο σε περιπτώσεις που η αναφορά σε θέματα, μετά το 1822 ήταν απαραίτητη για την πληρέστερη κατανόηση της προηγούμενης περιόδου.

Το υλικό, στο οποίο βασίστηκε η διατριβή άπτεται τόσο της δημοσιευμένης βιβλιογραφίας σχετικά με την ιστορία του νησιού όσο και της χρήσης αδημοσίευστων χειρογράφων, τα όποια εντοπίστηκαν στη βιβλιοθήκη «Κοραής» στην πόλη της Χίου. Ειδικότερα, χρησιμοποιήθηκαν χειρόγραφα από τα αρχεία της Δημογεροντίας του νησιού και κωδίκων της Νέας Μονής, καθώς και νοταριακές πράξεις από τα Γ.Α.Κ. του νομού Χίου, τα οποία είναι διαθέσιμα διαδικτυακά, χωρίς αυτό ωστόσο να σημαίνει, ότι έχουν αποτελέσει αντικείμενο ενδιαφέροντος για τους ερευνητές. Στο σημείο αυτό βέβαια πρέπει να επισημανθεί ότι, εξαιτίας της καταστροφής του νησιού το 1822, η πλειοψηφία των προεπαναστατικών αρχείων του νησιού χάθηκαν ή καταστράφηκαν, με αποτέλεσμα το έργο του ιστορικού να δυσχεραίνεται, χωρίς όμως αυτό να σημαίνει ότι η έρευνα για την προεπαναστατική περίοδο είναι αδύνατη. Επίσης, ιδιαίτερα χρήσιμο αποδείχθηκε το έργο του Χρίστου Μαυρόπουλου, στο οποίο έχει συγκεντρώσει και μεταφράσει σημαντικό αριθμό οθωμανικών διοικητικών

εγγράφων και φερμανιών, τα οποία σχετίζονται με το νησί, εργασία που χρησιμοποιήθηκε επανειλημμένα για τη σύνθεση της παρούσας μελέτης. Ανάμεσα στις δευτερογενείς πηγές, που χρησιμοποιήθηκαν, ξεχωρίζουν οι μελέτες του Αντώνιου Χαροκόπου για τη Δημογεροντία και τη Μεγάλη Σχολή της Χίου, η ιδιαίτερα αναλυτική ιστορία της Χίου του Γεώργιου Ζολώτα, η μονογραφία της Ελένης Φραγκάκη-Syrett για τους Χιώτες εμπόρους από το 1750 μέχρι και το 1850, το πόνημα του Κωνσταντίνου Άμαντου για την παιδεία και τα γράμματα στο νησί, καθώς και η μελέτη του Ιωάννη Ανδρεάδη για τον θεσμό της Ορθόδοξης Εκκλησίας στη Χίο και τον ρόλο της εντός της τοπικής κοινωνίας. Ιδιαίτερη θέση ανάμεσα στους μελετητές της ιστορίας της Χίου κατέχει ο Φίλιππος Αργέντης με τη δημοσίευση σημαντικού αριθμού μελετών για το νησί τόσο στα ελληνικά όσο και στα αγγλικά και τα ιταλικά. Ενδεικτικά αναφέρονται οι εξής τίτλοι έργων του: *Diplomatic Archive of Chios 1577-1841*, *Chios Vincta or the Occupation of Chios by the Turks (1566) & their Administration of the Island (1566-1912)* και το έργο που επιμελήθηκε μαζί με τον Στίλπωνα Π. Κυριακίδη, *Η Χίος παρά τοις Γεωγράφοις και Περιηγηταίς*.

Η διερεύνηση των θεματικών, που θίγονται εντός της παρούσας έρευνας βασίστηκε λοιπόν τόσο στην προϋπάρχουσα βιβλιογραφία όσο και σε αδημοσίευτες πρωτογενείς πηγές, όπως ήδη αναφέρθηκε. Αυτό όμως που πρέπει να σημειωθεί είναι, ότι η σχετική βιβλιογραφία δεν ήταν πρόσφατη (σε πολλές περιπτώσεις οι σχετικές μονογραφίες, όπως του Αλέξανδρου Βλαστού είχαν γραφτεί κατά τη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα), ώστε να λαμβάνει υπόψιν τις εξελίξεις στην ιστορική επιστήμη. Η παρούσα έρευνα βέβαια ακολούθησε μια συνθετική προσέγγιση συνδυάζοντας τις παλαιότερες μονογραφίες με σχετικά πρόσφατες, παρουσιάζοντας έτσι ολιστικά το προς εξέταση θέμα. Τέλος, κρίνεται σκόπιμο να επισημανθεί, ότι για τη συγγραφή της παρούσας διατριβής χρησιμοποιήθηκαν και ξενόγλωσσες δημοσιεύσεις σχετικές με επιμέρους ζητήματα που θίγονται στο παρόν, όπως για παράδειγμα η οικονομία της Οθωμανικής αυτοκρατορίας. Ανάμεσα σε αυτά ξεχωρίζουν τα άρθρα της Suraiya N. Faroqhi για την οικονομία της Οθωμανικής αυτοκρατορίας στο πολύτομο έργο *The Cambridge History of Turkey*, αλλά και το έργο του Fernand Braudel, *Civilization & Capitalism 15th-18th Century*, το οποίο επιτρέπει την τοποθέτηση των οικονομικών εξελίξεων της Χίου στο ευρύτερο μεσογειακό πλαίσιο.

Κεφάλαιο Πρώτο: Η Κοινωνία της Χίου

15^{ος} - 17^{ος} αιώνες

Η εξέταση της κοινωνίας της Χίου κατά τον 18^ο αιώνα προϋποθέτει την παράθεση μιας αδρής εικόνας της συνολικά, πριν από την ανάλυση των επιμέρους πεδίων της. Για τον λόγο αυτό, στην παρούσα ενότητα θα δοθούν ορισμένα στοιχεία σχετικά με τον πληθυσμό του νησιού, αλλά και την υφή της χιώτικης κοινωνίας. Πρόκειται βέβαια για θέματα, που θα προσεγγιστούν εδώ ακροθιγώς, καθώς περιλαμβάνονται στα επόμενα κεφάλαια της διατριβής.

Η Χίος μεταξύ του 1346 και του 1566 αποτέλεσε κτήση της ιταλικής πόλης-κράτους της Γένοβας, ενώ από το 1566 μέχρι και το 1912 βρισκόταν υπό οθωμανική κυριαρχία. Στις εξελίξεις και μεταβολές σε πολιτικό επίπεδο θα αναφερθούμε διεξοδικά στη συνέχεια της παρούσας διατριβής. Επισημαίνεται βέβαια ότι ήδη από τον 15^ο αιώνα το νησί γνώρισε σημαντική ανάπτυξη. Οι Γενουάτες κυρίαρχοι του ασχολήθηκαν εκτενώς με τη βελτίωση των υποδομών του νησιού· περιτείχισαν το λιμάνι της Χίου, έκτισαν πύργους και αμυντικά έργα σε διάφορα τμήματα του νησιού, ώστε να προστατεύσουν τους οικισμούς του από πειρατικές επιδρομές, αλλά έργα κοινής ωφέλειας, όπως υδραγωγεία, νοσοκομεία και λεπροκομεία. Το εμπόριο άκμαζε, ενώ ο πληθυσμός της νήσου την περίοδο αυτή αναφέρεται από τον Βλαστό ότι άγγιζε τους 100.000 κατοίκους.¹ Εκτίμηση, που φαίνεται να ισχύει, καθώς ο Argenti υπολογίζει τους κατοίκους του νησιού το έτος 1599 σε 80.000,² αριθμό που παραθέτει και ο Δημητρόπουλος.³

Ο πληθυσμός του νησιού καθ' όλη τη διάρκεια του 16^{ου} και του 17^{ου} αιώνα διαμοιράζονταν μεταξύ της πόλης της Χίου και των χωριών στο υπόλοιπο νησί. Υπολογίζεται ότι περίπου το 50% κατοικούσε στην πρωτεύουσα και το άλλο 50% στους διάφορους

¹ Α. Μ. Βλαστού, *Χιακά ήτοι ιστορία της Νήσου Χίου από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι της έτει 1822 γενομένης καταστροφής αυτής παρά των Τούρκων*. Τόμος Β, Εν Ερμούπολει 1840, σσ. 41-42.

² Philip P. Argenti (επιμ.), *Diplomatic Archive of Chios 1577-1841. Volume I*, Cambridge University Press, Cambridge 1954, σ. XXXII

³ Δημήτρη Δημητρόπουλου, «Μαρτυρίες για τον Πληθυσμό των Νησιών του Αιγαίου, 15^{ος}-αρχές 19^{ου} αιώνα», *Τετράδια Ιστορίας* 27, Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών. Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Αθήνα 2004, σ. 288

αγροτικούς οικισμούς. Ενδεικτικά ο πληθυσμός της Χίου το 1631 ανερχόταν σε 60.000, από αυτούς οι 50.000 ήταν Έλληνες, οι 3.000 καθολικοί, ενώ στο νησί διαβιούσαν 7.000 Τούρκοι. Αξίζει να αναφερθεί ότι από το 1599 οι Έλληνες είχαν εκδιωχθεί από το κάστρο της πόλης της Χίου, στο οποίο πλέον διέμενε ο τουρκικός πληθυσμός, καθώς και η τουρκική φρουρά του νησιού· στις αρχές του 17^{ου} αιώνα ο αριθμός της αυξήθηκε από 500-600 στρατιώτες σε 6.000-7.000. Στο νησί υπήρχε και μια μικρή πληθυσμιακή ομάδα Εβραίων, ο αριθμός της οποίας το 1628 ανερχόταν στα 200 άτομα.⁴ Αναφορικά με τις αγροτικές κοινότητες, αυτές υπολογίζονται το 1638 σε 70 συμπεριλαμβανομένων των 22 Μαστιχοχωρίων. Ο πληθυσμός ορισμένων εξ αυτών είναι ο ακόλουθος: Καλλιμασιά 2.500 κάτοικοι, Πυργί 2.000, Βολισσός 1.500, Νένητα 1.500, Καταρράκτης 1.500, Καρδάμυλα 500.⁵ Συμπερασματικά γίνεται αντιληπτό ότι ο πληθυσμός της Χίου δεν ήταν αποκλειστικά ελληνικός, αλλά αντίθετα περιλάμβανε καθολικούς, Τούρκους αλλά και Εβραίους, ο αριθμός των οποίων με το πέρασμα του χρόνου αυξομειωνόνταν. Οι σχέσεις μεταξύ τους βέβαια δεν ήταν πάντοτε αρμονικές, καθώς από τη μία οι καθολικές γενουατικές αρχές επέβαλαν περιορισμούς στην άσκηση της ορθόδοξης λατρείας, ενώ από την άλλη ο ορθόδοξος πληθυσμός διέκειτο εχθρικά προς τους Εβραίους. Όπως αναφέρει μάλιστα ο Βλαστός, κατά τη διάρκεια των εορτών νεαροί ορθόδοξοι συνήθιζαν να προπηλακίζουν Εβραίους «εσφενδόνιζον λεμονιάς κατ' αυτόν».⁶

Πριν η ανάλυση μας προχωρήσει στον 18^ο αιώνα, ο οποίος αποτελεί και το χρονικό πλαίσιο της παρούσας έρευνας, θα αναφερθούν ορισμένα στοιχεία της ζωής στη Χίο κατά τη διάρκεια της κυριαρχίας των Γενουατών. Στο σύνολο των μεγάλων θρησκευτικών εορτών του έτους, στο επίκεντρο των εορτασμών βρίσκονταν το παλάτι του Γενουάτη διοικητή του νησιού, το οποίο στολίζονταν με κλαδιά μυρτιάς και πορτοκαλιών. Επιπλέον, παρά την αντιπαλότητα μεταξύ Γενουατών και του ελληνικού πληθυσμού, που οφειλόταν στην περιστολή από τους πρώτους της ελευθερίας άσκησης των θρησκευτικών καθηκόντων των Ελληνορθόδοξων, αναφέρεται ότι τα σπίτια τόσο των

⁴ Στο ίδιο, σ. 288

⁵ F. W. Hasluck, «Supplementary notes on British Museum manuscripts relating to Levantine geography», *British School in Athens*, 13 (2006-2007), σσ. 341-345

⁶ Α. Μ. Βλαστού, ό.π., σ. 49

Εκτενέστερη αναφορά στην ιουδαϊκή κοινότητα του νησιού θα γίνει στο κεφάλαιο το οποίο εξετάζει τη θεματική της θρησκείας.

λαϊκών όσο και του ελληνορθόδοξου κλήρου στολίζονταν με σημαίες, που έφεραν τα εμβλήματα της Γένοβας και της Μαόνας, της γενονατικής εμπορικής εταιρείας η οποία διοικούσε το νησί. Στους εορτασμούς συμμετείχαν από κοινού τόσο οι γενονατικές αρχές, όσο και οι Έλληνες προύχοντες και ο ορθόδοξος κλήρος του νησιού. Ενδιαφέρον μάλιστα παρουσιάζει το γεγονός ότι οι ορθόδοξοι ιερείς λάμβαναν μέρος στις αποφωνήσεις προς τον εκάστοτε Γενουάτη κυβερνήτη, στις οποίες μνημονεύονταν πρώτα ο πάπας («πολλά τα έτη»), έπειτα ο Οθωμανός σουλτάνος, ακολουθούσε η δημοκρατία της Γένοβας και τέλος η οικογένεια των Ιουστινιάνι.⁷ Οι κάτοικοι του νησιού είχαν επίσης αναπτύξει διάφορα ήθη και έθιμα, τα οποία αποτελούσαν αναπόσπαστο τμήμα της καθημερινής ζωής τους. Ανάμεσα σε αυτά ήταν η συνήθεια οι νεόνυμφοι να συνοδεύονται μέχρι το νυφικό κρεβάτι από πομπή συγγενών, ενώ είχε καθιερωθεί οι χήρες να πληρώνουν έναν ειδικό φόρο στους άρχοντες της πόλης επί της χηρείας τους. Ακόμα, ο Βλαστός παραθέτει το έθιμο, σύμφωνα με το οποίο οι ανύπαντρες γυναίκες που βρίσκονταν σε σχέση όφειλαν να πληρώσουν στον νυχτοφύλακα ένα δουκάτο για να κινούνται ελεύθερα τα βράδια στους δρόμους της πόλης.⁸ Εξετάζοντας τα παραπάνω έθιμα, μπορεί κανείς να διαπιστώσει ότι επικρατούσε ένα είδος ασφυκτικού κοινωνικού ελέγχου της ιδιωτικής ζωής, η οποία ρυθμιζόταν συνολικά και εποπτευόταν από το κοινωνικό σύνολο.

18^{ος} - αρχές 19^{ου} αιώνα

Το 1701 ο πληθυσμός του νησιού ανερχόταν σε 100.000 Έλληνες, 3.000 καθολικούς Λατίνους και 10.000 Τούρκους. Ειδικότερα οι κατοικίες της πόλης της Χίου το έτος 1711 υπολογίστηκαν από τον περιηγητή Μ. Ο. Eneman σε 2.080, ενώ στο κάστρο της διαβιούσε ο τουρκικός πληθυσμός, που ανερχόταν μεταξύ των 5.000 και 6.000 ατόμων, καθώς και περίπου 50 με 60 οικογένειες Εβραίων. Το 1729 ο συνολικός αριθμός κατοίκων της πόλης της Χίου ανερχόταν στους 30.000.⁹

Ο πληθυσμός του νησιού φαίνεται ότι παραμένει σταθερός μέχρι και τα μέσα του 18^{ου} αιώνα, φθάνοντας περίπου τα 100.000 άτομα. Ωστόσο στο δεύτερο μισό του

⁷ Στο ίδιο, σσ. 46-48

⁸ Στο ίδιο, σ. 50

⁹ Δημήτρη Δημητρώπουλου, ό.π., σ. 291

18^{ου} αιώνα και ειδικότερα μεταξύ της δεκαετίας του 1750 και του 1770 σύμφωνα με τις μαρτυρίες των περιηγητών, οι οποίοι αποτελούν ίσως την κυριότερη πηγή για το εν λόγω ζήτημα, ο πληθυσμός του νησιού παρουσιάζει μείωση. Το 1757 υπολογίζεται σε 60.000, ενώ το 1759 σε 75.000 κατοίκους. Σημαντικό ρόλο στις πληθυσμιακές αυξομειώσεις διαδραμάτισαν και οι επιδημίες πανώλης, οι οποίες χτύπησαν τη Χίο το 1782 αφανίζοντας το 1/3 του πληθυσμού της¹⁰ και το 1788 με τα θύματα σε αυτή την περίπτωση να υπολογίζονται σε 14.000 άτομα.¹¹ Από τα τέλη της δεκαετίας του 1780 μέχρι και τη δεκαετία του 1810 οι μαρτυρίες των περιηγητών υιοθετούν διαφορετικούς υπολογισμούς αναφορικά με το μέγεθος του πληθυσμού της Χίου. Για παράδειγμα ένας εξ αυτών υποστηρίζει ότι ανερχόταν σε 150.000 (J. Dallaway για το 1794),¹² ενώ ένας άλλος θεωρούσε ότι ο συνολικός πληθυσμός του νησιού έφτανε μόλις τα 40.000 άτομα (W. Wittman για το 1800).¹³ Οι αποκλίσεις μεταξύ των διαφόρων υπολογισμών είναι σε κάθε περίπτωση μεγάλες δυσχεραίνοντας το έργο της πληθυσμιακής καταγραφής του νησιού για την εξεταζόμενη περίοδο. Παρ' όλα αυτά, σύμφωνα με το γράφοντα, το γεγονός ότι οι περισσότεροι περιηγητές κλείνουν προς έναν πληθυσμό που αγγίζει τα 100.000 άτομα¹⁴ μπορεί να οδηγήσει στο συμπέρασμα ότι οι κάτοικοι της Χίου ανέρχονταν περίπου σε αυτό το επίπεδο στοιχείο άλλωστε που μπορεί να χρησιμοποιηθεί για να ενισχύσει την άποψη που θέλει το νησί να γνωρίζει σημαντική οικονομική αλλά και γενικότερη ανάπτυξη καθ' όλη τη διάρκεια του 18^{ου} αιώνα μέχρι και την καταστροφή του 1822. Τέλος, ένα ακόμα σημαντικό στοιχείο που πρέπει να ληφθεί υπόψιν είναι το γεγονός ότι ο πληθυσμός των καθολικών του νησιού φαίνεται ότι γνωρίζει μια σημαντική μείωση κατά τη διάρκεια του 18^{ου} αιώνα σε σχέση με τους προηγούμενους (από 3.000 με 4.000 φτάνει πλέον μόλις 1.000 περίπου άτομα), σταθεροποιούμενος στο επίπεδο αυτό.¹⁵ Ολοκληρώνοντας την

¹⁰ J. Dallaway, *Constantinople, Ancient and Modern with Excursions to the Shores and Islands of the Archipelago and to the Troad*, London 1797, σ. 278

¹¹ Ferrières-Sauveboenf, *Mémoires Historiques Politiques et Géographiques du Compte de Ferneres Sauveboeuf Fait en Turquie, en Perse et en Arabie, Depuis 1782 Jusqu 'en 1789*, Paris 1790, σ. 238

¹² J. Dallaway, ό.π., σ. 278

¹³ William Wittman, M. D., of the Royal Artillery, Member of the Royal College of Surgeons in London, and Surgeon to the British Military Mission acting with the Army of the Grand Vizier, *Travels in Turkey, Asia-Minor, Syria and across the desert into Egypt during the Years 1799, 1800 and 1801, in Company with the Turkish Army and the British Military Mission*, London 1803, σ. 451

¹⁴ Δημήτρη Δημητρόπουλου, ό.π., σσ. 293-294

¹⁵ Στο ίδιο, σσ. 292-293

αναφορά στον πληθυσμό του νησιού, επισημαίνεται ότι κατά την καταστροφή της Χίου το 1822, οι νεκροί με βάση διάφορες εκτιμήσεις κυμαίνονται μεταξύ των 20.000 και 50.000 ατόμων, ενώ τονίζεται ότι ως δούλοι πουλήθηκαν 45.000 άτομα.¹⁶

Κατά γενική ομολογία η Χίος κατά τη διάρκεια του 18^{ου} αιώνα αποτελούσε έναν τόπο χαρακτηριζόμενο από ευημερία και μια πολυεπίπεδη ανάπτυξη, παράγοντας που διαδραμάτισε καίριο ρόλο στην αύξηση του πληθυσμού της.¹⁷ Οι παρεμβάσεις των οθωμανικών αρχών δεν ήταν ασφυκτικές με το νησί να απολαμβάνει έναν σημαντικό βαθμό αυτονομίας σε τοπικό επίπεδο.¹⁸ Η εμπορική τάξη της Χίου, η οποία αναπτύχθηκε έντονα δημιουργώντας εμπορικούς οίκους και δίκτυα πανευρωπαϊκής εμβέλειας συνέβαλε τα μέγιστα στην ακμή του νησιού. Σημειώνεται άλλωστε ότι στην πλειοψηφία τους οι πλούσιοι έμποροι, που περνούσαν το μεγαλύτερο μέρος της επαγγελματικής τους ζωής εκτός του νησιού, με την αποστράτευση τους από τις επιχειρηματικές δραστηριότητες και την άτυπη συνταξιοδότησή τους επέστρεφαν στη Χίο, φροντίζοντας μάλιστα για την οικοδόμηση περιλαμπρών οικιών και προσεγμένων κήπων, οι οποίοι εντυπωσίαζαν τους ξένους περιηγητές, και χρηματοδοτώντας παράλληλα τη δημιουργία και λειτουργία ιδρυμάτων κοινής ωφέλειας, όπως σχολείων, νοσοκομείων και ούτω καθεξής.¹⁹

Σύμφωνα με τον Βλαστό, ο πληθυσμός του νησιού χωρίζονταν σε πέντε τάξεις, στους εμπόρους, τους τεχνίτες, τους βιοτέχνες, τους ναυτικούς και τους αγρότες, οι οποίοι συνεισέφεραν ο καθένας με τα μέσα που διέθετε στην γενική ευημερία. Παρατηρείται εξάλλου ότι οι Χιώτες διακατέχονταν από ένα πνεύμα οικονομίας και εξοικονόμησης μεριμνώντας ώστε συνήθως να ξοδεύουν λιγότερα απ' όσα κέρδιζαν. Σύμφωνα

Αξιοσημείωτο είναι βέβαια το γεγονός ότι στις αρχές του 19^{ου} αιώνα σύμφωνα πάντα με τις εκτιμήσεις των Ευρωπαίων περιηγητών, ο αριθμός των καθολικών είχε αυξηθεί, καθώς πια υπολογιζόταν γύρω στα 3.000 άτομα. Στο ίδιο, σσ. 294.

Τέλος επισημαίνεται ότι οι σχέσεις μεταξύ των καθολικών και των ορθοδόξων, οι οποίες χαρακτηρίζονταν από μια εγγενή αντιπαλότητα, θα αναλυθούν διεξοδικά στο κεφάλαιο αναφορικά με τη θρησκεία στη Χίο.

¹⁶ Στο ίδιο, σ. 296. Ο Δημητρόπουλος έχει συγκεντρώσει τους διάφορους υπολογισμούς των νεκρών, τους οποίους έχουν διατυπώσει περιηγητές από τη Δυτική Ευρώπη, που βέβαια διαφοροποιούνται μεταξύ τους σε μεγάλο βαθμό. Ως εκ τούτου η ιστορική έρευνα δεν έχει καταλήξει σε έναν συγκεκριμένο αριθμό για τις απώλειες του νησιού κατά την καταστροφή του 1822.

¹⁷ Α. Μ. Βλαστού, ό.π., σ. 128

¹⁸ Οι πολιτικοί θεσμοί και η τοπική οθωμανική διοίκηση θα εξεταστούν διεξοδικά στο κεφάλαιο για τη διοίκηση της Χίου.

¹⁹ Στο ίδιο, σ. 129 & 132

με περιηγητές του 18^{ου} αιώνα,²⁰ οι κάτοικοι της Χίου περιγράφονται ως «πιστοί και τίμιοι», ως επιδεικνύοντες ενδιαφέρον για τις τέχνες και τον πολιτισμό, ως ελευθερόφρονες, εύθυμοι και κωμικοί, καθώς και οικονόμοι και λιτοί. Στο ίδιο πλαίσιο, χαρακτηρίζονται ως απολαμβάνοντες ελευθερία, χρηστοί, ευγενείς, τολμηροί, πεπαιδευμένοι και πλούσιοι σε αντίθεση με τους υπόλοιπους Έλληνες, στους οποίους αναφέρονται με αρνητικούς όρους.²¹ Πρόκειται αν μη τι άλλο για μια εξιδανικευμένη περιγραφή, η οποία διακατέχεται από ένα πνεύμα υπερβολής, τα επιμέρους σημεία της οποίας μπορούν να διαψευστούν, όπως για παράδειγμα ο χαρακτηρισμός του πληθυσμού του νησιού ως οικονόμου και λιτού. Σε μετέπειτα σημείο του παρόντος πονήματος επισημαίνεται ότι η τοπική Δημογεροντία αναγκάστηκε να προχωρήσει σε συγκεκριμένες απαγορεύσεις εναντίον των πολυτελών ρούχων και κοσμημάτων, καθώς και των προκλητικά πλουσιοπάροχων γαμήλιων εορτασμών, ώστε να μην προκαλούνται οι οθωμανικές αρχές. Σε κάθε περίπτωση είναι αδιαμφισβήτητο ότι η Χίος καθ' όλη τη διάρκεια της εξεταζόμενης περιόδου μέχρι και το 1822 ευημερούσε.

Η καθημερινή ζωή στη Χίο ρυθμιζόταν βάση των πατροπαράδοτων εθίμων και του εθιμικού δικαίου, που βασιζόταν σε μεγάλο βαθμό στην *Εξάβιβλο*, έργο στο οποίο ο Κωνσταντίνος Αρμενόπουλος κωδικοποίησε το βυζαντινό δίκαιο κατά την υστεροβυζαντινή περίοδο.²² Βέβαια, όπως αναμένεται πέρα από το εθιμικό και το βυζαντινό δίκαιο, ο βίος των Χιωτών ρυθμιζόταν από το οθωμανικό δίκαιο. Η προσφυγή όμως στην οθωμανική δικαιοσύνη και τις οθωμανικές αρχές συνήθως αποφεύγονταν, καθώς οι Χιώτες προσπαθούσαν να ρυθμίζουν τις υποθέσεις τους χωρίς οθωμανικές παρεμβάσεις.²³

Η πρωτεύουσα και διοικητικό κέντρο του νησιού ήταν η πόλη της Χίου, η διαρρύθμιση της οποίας αποτελεί ενδεικτικό στοιχείο της κοινωνικής ζωής των Χιωτών. Σε αυτή κατοικούσαν Έλληνες, καθολικοί Λατίνοι, Τούρκοι, καθώς και ορισμένες οικογένειες Εβραίων. Η πόλη διαιρούταν σε δύο κυρίως τμήματα, το εντός και το εκτός των τειχών. Με την οθωμανική κατάκτηση του νησιού, ο ελληνικός πληθυσμός εκδιώχθηκε με σταθερό ρυθμό από το περιτειχισμένο τμήμα της πόλης, στο οποίο

²⁰ Τους οποίους χρησιμοποιεί ως πηγή ο Αλέξανδρος Βλαστός. (Βλέπε στο ίδιο σ. 130)

²¹ Στο ίδιο, σσ. 130-131

²² Βλέπε Κωνσταντίνος Αρμενόπουλος, *Πρόχειρον νόμων ή Εξάβιβλος*, Δωδώνη, Αθήνα 1971

²³ Α. Μ. Βλαστού, ό.π., σ. 165

πλέον διαβιούσαν αποκλειστικά οι μουσουλμάνοι και οι εβραίοι του νησιού, ενώ αποτελούσε και τον τόπο διαμονής της οθωμανικής στρατιωτικής φρουράς. Το κάστρο της Χίου αποτελούσε ξεχωριστό σημείο της πόλης, δεσπόζοντας στην ευρύτερη περιοχή λειτουργώντας ωστόσο ως μια διαιρετική τομή μεταξύ κατακτητών και κατακτημένων. Εκτός του διέμεναν οι χριστιανοί, ενώ εντός του οι μουσουλμάνοι κατακτητές. Αποδεικνύεται λοιπόν ότι συνιστούσε ένα εχέγγυο για την ασφάλεια των κατακτητών, οι οποίοι σε περιόδους ταραχών μπορούσαν να οχυρωθούν εντός του για να προστατευθούν από τον εγχώριο πληθυσμό ή να το χρησιμοποιήσουν ως ορμητήριο για ενέργειες καταστολής.²⁴ Σε περιόδους βέβαια κυριαρχίας της κοινωνικής ειρήνης παρατηρείται το φαινόμενο Τούρκοι να διαμένουν και έκτος των τειχών του.²⁵

Η κοινωνική ζωή εντός της πόλης εδράζονταν στους ναούς, οι οποίοι αποτελούσαν το κέντρο γύρω από το οποίο αναπτύσσονταν η κάθε συνοικία. Στο σημείο αυτό να σημειωθεί ότι συνηθιζόταν η κάθε γειτονιά να κατοικείται από άτομα, που ανήκαν στο ίδιο θρησκευτικό δόγμα. Με βάση το παραπάνω, στις αρχές του 19^{ου} αιώνα, η πόλη της Χίου διαιρούνταν σε πέντε κύριες συνοικίες, την Απλωταριά, τον Εγκρεμό, το Παλαιόκαστρο, τη Φραγκοπαροικία και την Ατζική. Ο πληθυσμός των τριών πρώτων πρόσκειντο στο ελληνορθόδοξο χριστιανικό δόγμα, ενώ στις δύο τελευταίες στον καθολικισμό.²⁶ Η κάθε συνοικία υποδιαιρούνταν μάλιστα σε ενορίες, με σημείο αναφοράς της καθεμιάς να αποτελεί ο τοπικός ναός. Επιπλέον, επισημαίνεται ότι στην πόλη της Χίου δρούσαν θρησκευτικές αδελφότητες, των οποίων η δραστηριοποίηση ήταν ποικίλη, εδραζόμενη βέβαια κυρίως στο πεδίο της φιλανθρωπίας.²⁷ Οι Οθωμανοί προτιμούσαν, όπως άλλωστε αναμενόταν, να κατασκευάζουν οικίες ή κτίρια κοινής χρήσης για τους μουσουλμάνους εντός του περιτειχισμένου τμήματος της πόλης, το οποίο κατέληξε εξαιτίας αυτού να είναι οικοδομημένο σε υπερβολικό βαθμό. Τέλος, αναφέρεται ότι οι χριστιανικοί ναοί της πόλης, κατά τους δύο πρώτους αιώνες

²⁴ Ειρήνης Καραβόλου, *Συμβίωση Ελλήνων και Οθωμανών στη Χίο πριν από το 1822. Η Τύχη των Αιχμαλώτων και η Εικόνα των Οθωμανών Τούρκων ως «Άλλων» στις Αφηγήσεις της Καταστροφής και σε Άλλες Πηγές του 19^{ου} Αιώνα (Διδακτορική Διατριβή)*, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων. Φιλοσοφική Σχολή. Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Ιωάννινα 2019, σσ. 107-108

²⁵ Adolphe-Louise Testevuide, *Το Νησί της Χίου*, Εκδόσεις Ιππόκαμπος, Χίος 2003, σσ. 26-27

²⁶ Ειρήνης Καραβόλου, *ό.π.*, σ. 107

²⁷ Στο ίδιο, *ό.π.*, σσ. 107-108

Ο ρόλος και η δράση των θρησκευτικών αδελφοτήτων της Χίου θα αναλυθούν σε μετέπειτα σημείο της παρούσας διατριβής.

της οθωμανικής κυριαρχίας, ενίοτε μετατρέπονταν σε τζαμιά, ανάλογα με τις εκάστοτε περιστάσεις, με την κατάσταση βέβαια να παγιώνεται από τις αρχές του 18^{ου} αιώνα.²⁸ Η Καραβόλου μάλιστα υπογραμμίζει ότι στο δεύτερο μισό του 18^{ου} αιώνα άρχισαν να οικοδομούνται στο τμήμα της πόλης εκτός των τειχών, κτίρια οθωμανικής αρχιτεκτονικής νοοτροπίας, όπως τεμένη, λουτρά και τεκέδες.²⁹

Ο Σουηδός περιηγητής Michael Olofson Eneman, ο οποίος παρέμεινε το 1711 για τρεις μήνες στη Χίο, παρατηρεί ότι σε κάθε κήπο του γειτονικού κάμπου της Χίου υψωνόταν από ένας πύργος, δίνοντας στο τοπίο έναν γραφικό χαρακτήρα. Ακόμα, μαρτυρεί ότι στο εσωτερικό του λιμανιού της πόλης της Χίου προσάραζαν μικρά πλοία και φορτηγίδες, με τα μεγάλα σκάφη να αγκυροβολούν εκτός του. Ο περιηγητής αναφέρεται ιδιαίτερα στις οικονομικές δραστηριότητες των Χιωτών, κάνοντας ιδιαίτερη μνεία στην παραγωγή της μαστίχας, αλλά και των μεταξωτών υφασμάτων, τα οποία και επαινεί για την εξαιρετική τους ποιότητα, κάτι που κατά τον ίδιο αποτελεί την αιτία για τις υψηλές τιμές πώλησης τους, αλλά και για την υψηλή τους ζήτηση.³⁰

Πέρα από τον τομέα της οικονομίας, ο Eneman διατυπώνει αρκετές παρατηρήσεις για τον βίο και το χαρακτήρα των Χιωτών γενικά. Για παράδειγμα επισημαίνει το γεγονός ότι την άνοιξη κάθε έτους, οι πλούσιοι και εύποροι που κατοικούν στην πόλη της Χίου αποσύρονται στην εξοχή, στους πύργους που διατηρούν στην ύπαιθρο συνοδευόμενοι από την οικογένεια τους, αλλά και από έναν σημαντικό αριθμό υπηρετών και βοηθητικού προσωπικού, διάστημα στο οποίο όμως δεν μένουν άπραγοι, ασχολούμενοι με τη σηροτροφία και την παραγωγή μεταξιού. Στοιχείο στο οποίο κάνει ιδιαίτερη μνεία ο Σουηδός περιηγητής είναι ο φιλεργατικός χαρακτήρας του πληθυσμού του νησιού. Του προκαλεί εντύπωση ότι οι άποροι ανάμεσα του είναι ολιγάριθμοι, ενώ τα περισσότερα τμήματα της γης είναι επιμελώς καλλιεργημένα με ιδιαίτερη φροντίδα να επιδεικνύεται στη διατήρηση των κήπων. Βέβαια η παραπάνω παρατήρηση αφορούσε μόνο τους Έλληνες ορθόδοξους, καθώς οι καθολικοί του νησιού,

²⁸ Γ. Ι. Ζολώτα (επιμ. Αιμιλίας Κ. Σαρού), *Ιστορία της Χίου. Τόμος Γ. Μέρος Πρώτον. Τουρκοκρατία*, Τύποις Π. Δ. Σακελλάριος, Εν Αθήναις 1926, σ. 35 και 37

²⁹ Ειρήνης Καραβόλου, ό.π., σ. 109

³⁰ Κυριάκου Σιμόπουλου, *Ξένοι Ταξιδιώτες στην Ελλάδα. Τόμος Β1 1700-1780*, Εκδόσεις Στάχυ, Αθήνα 2003¹⁰, σσ. 63-65

βρίσκονταν σε δεινότερη οικονομική θέση. Παράλληλα επισημαίνει το γεγονός ότι ο βίος και οι δραστηριότητες των Χιωτών εξελίσσονταν απρόσκοπτα χωρίς να παρουσιάζεται ο κίνδυνος παρεμβάσεων από τις οθωμανικές αρχές, κατάσταση που δημιουργούσε την αίσθηση ότι στο νησί επικρατούσε ένα σχετικό κλίμα ελευθερίας.³¹

Ανάμεσα στις ελευθερίες που απολάμβαναν οι Έλληνες ορθόδοξοι κατά την οθωμανική περίοδο εντοπιζόταν και η απρόσκοπτη άσκηση των θρησκευτικών τους καθηκόντων, σε αντίθεση με την περίοδο της γενουατικής κυριαρχίας στο νησί, όπου αυτή είχε περισταλεί σε μεγάλο βαθμό. Σε αυτό το πλαίσιο, ο Eneman παρατηρεί ότι οι Χιώτες είχαν προχωρήσει στην οικοδόμηση μεγάλου αριθμού ορθόδοξων ναών και παρεκκλησιών.³² Υπολογίζει τον συνολικό αριθμό των ορθόδοξων εκκλησιών της Χίου σε δύο χιλιάδες, ενώ χαρακτηριστικά σημειώνει ότι ακόμα και χωριά με ελάχιστους κατοίκους διέθεταν τον ιδιαίτερα υψηλό αριθμό των είκοσι ή ακόμα και τριάντα ξωκκλησιών τα οποία ήταν κτισμένα στους αγρούς και τους λόφους γύρω τους. Υπολογίζει άλλωστε να είναι αφιερωμένα στον Προφήτη-Ηλία εκατό περίπου ξωκλήσια κτισμένα στα υψηλότερα σημεία του νησιού.³³ Η θρησκευτική και εκκλησιαστική ζωή γενικότερα, κέντρισε σε μεγάλο βαθμό το ενδιαφέρον του Σουηδού περιηγητή ο οποίος αναφέρθηκε εκτενώς μεταξύ άλλων στην τέλεση των ορθόδοξων λειτουργιών, καθώς και στα μοναστήρια και τον μοναστικό βίο στο νησί.³⁴

Στο ίδιο πλαίσιο, ο Άγγλος περιηγητής και στρατιωτικός χειρουργός, William Wittman επισκέφθηκε την Νέα Μονή της Χίου, αναφέροντας ότι εκεί προσφερόταν φιλοξενία και φαγητό σε όλους τους ξένους ανεξαρτήτως του θρησκευτικού δόγματος στο οποίο ανήκαν για ένα διάστημα τριών ημερών. Επίσης, επισημαίνει ότι οι μόνιμα κατοικούντες στο μοναστήρι ανέρχονται στους 300, από τους οποίους οι 41 είναι ιερείς, ενώ οι υπόλοιποι μοναχοί που εργάζονται στα κτήματα της μονής. Σε αυτούς το

³¹ Στο ίδιο, σ. 65

³² Ωστόσο, πρέπει να αναφερθεί ότι οι οθωμανικές αρχές απαγόρευαν την οικοδόμηση νέων χριστιανικών ναών επιτρέποντας μόνο την επισκευή των ήδη υπάρχοντων. Ίσως, ο Σουηδός περιηγητής να αναφέρεται στον μεγάλο αριθμό καθολικών εκκλησιών που μετατράπηκαν σε ορθόδοξες με την ανοχή των οθωμανικών αρχών. Ακόμα, σημειώνεται ότι συχνά οι Χιώτες ξεγελούσαν τις τουρκικές αρχές παρουσιάζοντας την οικοδόμηση μιας νέας εκκλησίας ως επισκευή μιας ήδη υπάρχουσας. Βλέπε στο παρόν τα κεφάλαια για τη διοίκηση του νησιού, καθώς και για την εκκλησία.

³³ Κυριάκου Σιμόπουλου, ό.π., σ. 66

³⁴ Στο ίδιο, σσ. 66-71

μοναστήρι παρέχει σε καθημερινή βάση στέγη, τροφή και κρασί, ωστόσο μετά τον θάνατο τους η περιουσία τους περιέρχεται στο μοναστήρι.³⁵

Ο Wittman περιηγήθηκε τόσο στην πόλη της Χίου όσο και στην ύπαιθρο του νησιού, παρατηρώντας την ακμαία γεωργική παραγωγή του κάμπου της Χίου, περιοχή η οποία ήταν παράλληλα ιδιαίτερα πυκνοκατοικημένη και μάλιστα με περίτεχνες οικίες, οι οποίες στην πλειοψηφία τους διέθεταν ταράτσες. Επρόκειτο για τα εξοχικά των πλουσιότερων Ελλήνων αλλά και Τούρκων του νησιού. Συμπληρωματικά αναφέρεται στις καλοχτισμένες οικίες των Ελλήνων στην πόλη της Χίου, καθώς και στην γενικευμένη ευημερία που επικρατούσε στα Μαστιχοχώρια με τους κατοίκους τους να χαρακτηρίζονται από εύθυμη και χαρωπή διάθεση.³⁶

Οι αναφορές και μαρτυρίες του Άγγλου περιηγητή άπτονται και της κατάστασης της δημόσιας υγείας της Χίου. Ως κυριότερη ασθένεια που μάστιζε το νησί θεωρούσε την ευλογιά, ενώ παράλληλα σημειώνει ότι ιδιαίτερη διάδοση γνώριζαν τα χοιραδικά οίδημα, η φθίση και οι αιμοπτύσεις οι οποίες σε αρκετές περιπτώσεις οδηγούσαν στον θάνατο. Ωστόσο, σ' ένα γενικό πλαίσιο η Χίος μπορούσε να χαρακτηριστεί ως ένας υγιεινός τόπος για να ζει κάποιος, λόγος άλλωστε για τον οποίο πολλοί Ευρωπαίοι ασθενείς επέλεγαν το νησί ως τόπο ανάρρωσης και θεραπείας από τις παθήσεις, που τους ταλάνιζαν. Αναφορικά με τις δομές υγείας, παρατηρεί την ύπαρξη νοσοκομείου και λεπροκομείου. Στο πρώτο, την περίοδο επίσκεψης του, νοσηλεύονταν εκτός από τους υπόλοιπους ασθενείς και τέσσερις φρενοβλαβείς. Από την άλλη, το λεπροκομείο αριθμούσε 200 ασθενείς, η πλειοψηφία των οποίων ήταν μεταξύ των τριάντα και σαράντα ετών, ενώ οι άνδρες νοσηλεύονταν σε ξεχωριστή πτέρυγα από τις γυναίκες. Ο Wittman δεν παραλείπει μάλιστα να επισημάνει τις συνέπειες της λέπρας στους ασθενείς, αρκετοί εκ των οποίων είχαν απωλέσει κάποιο από τα μάτια τους ή είχαν απωλέσει παντελώς την όραση τους, ενώ άλλοι είχαν χάσει κάποιο από τα δάχτυλα τους ή τα πόδια τους, ακόμα και την μύτη τους.³⁷

³⁵ William Wittman, ό.π., σ. 445

³⁶ Κυριάκου Σιμόπουλου, *Ξένοι Ταξιδιώτες στην Ελλάδα. Τόμος Β2 1780-1800*, Εκδόσεις Στάχυ, Αθήνα 2003¹⁰, σ. 790

³⁷ William Wittman, ό.π., σ. 452

Για τη λέπρα στον ελλαδικό χώρο κατά τον 19^ο και τον 20^ο αιώνα βλέπε Κώστας Κόμης, *Η Λέπρα στον Ελλαδικό Χώρο. Ιστορία και Ιστορικά Τεκμήρια (19^{ος}-20^{ος} Αιώνας)*, Παπαζήσης, Αθήνα 2014

Ένα ακόμα ζήτημα, που οφείλει να αποτελέσει μέρος της ανάλυσης μας είναι η θέση της γυναίκας στη κοινωνία της Χίου. Ο Βλαστός της χαρακτηρίζει ως «ευφυείς, σώφρονες, και ωραίοι»,³⁸ συνεχίζει ωστόσο αναφέροντας το γεγονός ότι ντύνονταν με υπερβολική πολυτέλεια, ενώ χρησιμοποιούσαν υπερβολικά το ψιμύθιο σε μορφή κοσμημάτων και ως διακοσμητικό επί των ενδυμάτων τους προσθέτοντας ότι συνήθιζαν να κυκλοφορούν μασώντας μαστίχα και τσίκουδα.³⁹ Επιπροσθέτως, διατυπώνει το συμπέρασμα ότι οι Χιώτισσες σε αντιστοιχία με τις γυναίκες του υπόλοιπου ελλαδικού χώρου δεν διέθεταν παιδεία, ενώ για να θεωρούνται μορφωμένες αρκούσε να γνωρίζουν γραφή και ανάγνωση.⁴⁰

Η έλλειψη παιδείας δεν εμπόδιζε ωστόσο τις γυναίκες να αναδεικνύονται σε πρωταγωνίστριες στη διαχείριση του νοικοκυριού και των οικονομικών του. Πέρα από την οικοκυρική όμως, φαίνεται ότι οι γυναίκες ήδη από νεαρή ηλικία συμμετείχαν ενεργά στον κοινωνικό βίο· παράλληλα διακατέχονταν από ένα πνεύμα ελευθεροφροσύνης, πράγμα που γίνεται έκδηλο από τις αναφορές στις αυθόρμητες συζητήσεις και αστεϊσμούς μεταξύ των γυναικών και των διαφόρων περαστικών, ακόμα και αν αυτοί δεν ήταν Χιώτες, αλλά Ευρωπαίοι περιηγητές. Ακόμα, έπαιρναν μέρος στους διάφορους ετήσιους εορτασμούς, χορεύοντας, τραγουδώντας και καταναλώνοντας αλκοόλ, ένα ακόμα στοιχείο που αποδεικνύει αυτό που ο Βλαστός αποκαλεί «ιλαράν των ψυχών τους διάθεσιν». Προς το συμπέρασμα αυτό συνηγορεί και η μαρτυρία του Άγγλου περιηγητή William Wittman, ο οποίος φτάνοντας στο νησί στις 15 Αυγούστου του έτους 1800 ανήμερα των εορτασμών της Κοίμησης της Θεοτόκου βρήκε τα καταστήματα της πόλης κλειστά και τις γυναίκες της πόλης να συμμετέχουν στους εορτασμούς φορώντας λαμπρά και περίτεχνα ενδύματα, περίσταση την οποία ο Άγγλος στρατιωτικός χειρουργός παρομοίασε με την ώρα του περιπάτου στους κήπους του Κένσιγκτον και στο πάρκο του Αγίου Ιακώβου στο Λονδίνο.⁴¹ Ο κοινωνικός έλεγχος

³⁸ Α. Μ. Βλαστού, ό.π., σ. 178

³⁹ Τσίκουδα: καρποί προερχόμενοι από το φυτό Τερέβινθος/ Τσικουδιά

⁴⁰ Συμπέρασμα που βέβαια δεν προκαλεί εντύπωση αν αναλογιστεί κανείς τα επίπεδα αναλφαβητισμού ανάμεσα στους ελληνικούς αγροτικούς πληθυσμούς. Η μόρφωση αποτελούσε αναμφίβολα προνόμιο λίγων. Για το ζήτημα της εκπαίδευσης των γυναικών βλέπε Κατερίνα Δαλακούρα και Σιδηρούλα Ζιώγου-Καραστεργίου, *Η Εκπαίδευση των Γυναικών. Οι Γυναίκες στην Εκπαίδευση. Κοινωνικοί, Ιδεολογικοί, Εκπαιδευτικοί Μετασχηματισμοί και η Γυναικεία Παρέμβαση (18ος - 20ός αι.)*, Σύλλογος Ελληνικών Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών, Αθήνα 2015

⁴¹ William Wittman, ό.π., σσ. 443-444

όμως επί της ιδιωτικής ζωής των γυναικών ήταν παρών, καθώς εφόσον διαπιστώνονταν «παρεκτροπές σε ηθικό επίπεδο», ιδιαίτερα για τις ανύπαντρες, αυτές στιγματίζονταν, ή όπως αναφέρει χαρακτηριστικά ο Βλαστός ήταν «δακτυλοδεικτούμεναι ως όντα αποτρώπαια»,⁴² πράγμα που τις ανάγκαζε να συμμορφώνονται με την επικρατούσα κοινωνική ηθική, ή τουλάχιστον να πράττουν όσα τοποθετούνταν εκτός των ορίων της εν κρυπτώ.

Παραπάνω τέθηκαν ορισμένα ζητήματα, ώστε η ανάλυση του θέματος του παρόντος πονήματος να γίνει κατανοητό, αλλά και να τοποθετηθεί εντός ενός συγκεκριμένου πλαισίου. Έχοντας λοιπόν παρουσιάσει κάποια εκ των βασικών στοιχείων της χιώτικης κοινωνίας για τον 18^ο αιώνα, όπως τον πληθυσμό της Χίου, αλλά και κάποιες παραμέτρους σχετικές με τον καθημερινό βίο στο νησί, θα προχωρήσουμε στην προσέγγιση της κοινωνίας της Χίου, εξετάζοντας την σε τέσσερις επιμέρους τομείς της, δηλαδή την οικονομική ζωή, το διοικητικό σύστημα του νησιού, τον θεσμό της εκκλησίας και τον ρόλο της θρησκείας στην κοινωνική ζωή και τέλος το πεδίο των γραμμάτων και της παιδείας.

⁴² Α. Μ. Βλαστού, ό.π., σσ. 179-180

Κεφάλαιο Δεύτερο: Η Οικονομία

1. Εισαγωγή.

Το νησί της Χίου αποτέλεσε, παράδειγμα ακμαίας οικονομίας και δραστήριων οικονομικών δραστηριοτήτων καθ' όλη τη διάρκεια του 18^{ου} αιώνα καθώς και μέχρι το ξέσπασμα της επανάστασης του 1821. Η θέση της Χίου στην είσοδο του Ελλήσποντου, η καλλιέργεια της μαστίχας, που είχε σχεδόν μονοπωλιακή διάσταση, καθώς και η επιχειρηματική φιλοσοφία των κατοίκων της επέτρεψαν στο νησί να γνωρίσει μια αξιοσημείωτη οικονομική άνοδο και να αποκτήσει ισχυρή θέση τόσο στο εσωτερικό όσο και στο εξωτερικό εμπόριο της Οθωμανικής αυτοκρατορίας. Επιπλέον, δημιουργήθηκαν εκτός του νησιού με έδρα τη Σμύρνη ισχυροί εμπορικοί οίκοι -όπως εκείνοι των οικογενειών Ράλλη και Ροδοκανάκη- με υποκαταστήματα σε πολλές ευρωπαϊκές πρωτεύουσες και λιμάνια, που πρωτοστατούσαν στη διακίνηση των ευρωπαϊκών προϊόντων προς το οθωμανικό κράτος και στην εξαγωγή των οθωμανικών προϊόντων προς τη δυτική Ευρώπη. Αυτό όμως δε σήμαινε ότι η οικονομία του νησιού στηριζόταν αποκλειστικά στο εμπόριο και στη ναυτιλία. Η Χίος είχε να παρουσιάσει μια ακμάζουσα γεωργία και κτηνοτροφία, ενώ το νησί δεν ήταν μόνο αυτάρκες σε πολλά είδη τροφίμων, αλλά προχωρούσε και σε εξαγωγές. Εντός της ενότητας αυτής όμως η οικονομία της Χίου δε θα εξεταστεί αυτόνομα από την οθωμανική οικονομία, αλλά θα τοποθετηθεί εντός των πλαισίων της τελευταίας, με ιδιαίτερη αναφορά να γίνεται στα τεκταινόμενα στον τομέα της οικονομίας της οθωμανικής αυτοκρατορίας για το σύνολο του 18^{ου} αιώνα.

Η οικονομική ανάπτυξη και η σημασία του νησιού συντέλεσε στην ευμενή αντιμετώπιση του από την οθωμανική αρχή, αλλά και έδωσε τη δυνατότητα να χρηματοδοτηθεί η εκπαιδευτική και πολιτισμική άνθιση, που γνώρισε η Χίος. Κατά συνέπεια θα γίνει φανερό ότι η οικονομική άνοδος υπήρξε προαπαιτούμενο για την ανάπτυξη των γραμμάτων και τη χρηματοδότηση της Μεγάλης Σχολής της Χίου.

2. Η Οθωμανική Οικονομία κατά το 18^ο αιώνα.

Οι βασικοί πυλώνες της οικονομίας της οθωμανικής αυτοκρατορίας ήταν το εμπόριο -εσωτερικό και εξωτερικό-, η γεωργία και η βιοτεχνία. Αξίζει να σημειωθεί ότι την προς εξέταση περίοδο, δηλαδή το 18^ο αιώνα το οθωμανικό κράτος δεν είχε προβεί σε σημαντικές ή εντατικές προσπάθειες για την ανάπτυξη της βιομηχανίας, η οποία παρέμενε στα επίπεδα της παραδοσιακής βιοτεχνίας οργανωμένης σε συντεχνιακή κλίμακα.

Ανάμεσα στο εσωτερικό και στο εξωτερικό εμπόριο που διεξάγονταν από το οθωμανικό κράτος, αναμφίβολα το πρώτο συνέβαλε περισσότερο στην ενίσχυση της οθωμανικής οικονομίας καθώς ξεπερνούσε το τελευταίο τόσο σε όγκο όσο και σε αξία.⁴³ Το εξωτερικό εμπόριο της αυτοκρατορίας με την Ευρώπη θα αναλυθεί στην επόμενη ενότητα. Στο σημείο αυτό όμως κρίνεται σκόπιμο να αναφερθεί ότι το εμπορικό ισοζύγιο γνώριζε συχνές διακυμάνσεις. Από την εξαγωγή σχεδόν αποκλειστικά ειδών πολυτελείας στις αρχές του 18^{ου} αιώνα το οθωμανικό κράτος έφτασε στα τέλη του ίδιου αιώνα να εξάγει κατεξοχήν ακατέργαστα προϊόντα, όπως βαμβάκι, δημητριακά, καπνό και μαλλί. Αντίθετα, οι εισαγωγές αποτελούνταν κατά κύριο λόγο από τα λεγόμενα αποικιακά είδη, όπως καφέ, ζάχαρη και βαφές από τις αποικίες των ευρωπαϊκών κρατών καθώς και από υφάσματα.⁴⁴ Τα είδη αυτά μάλιστα είχαν σταθεροποιηθεί ως τα κύρια προϊόντα του εμπορίου της αυτοκρατορίας, προερχόμενα κυρίως από την Ανατολή και κατευθυνόμενα προς την Ευρώπη ήδη από το 1630.⁴⁵

Περνώντας στο εσωτερικό εμπόριο, κρίνεται σκόπιμο να αναφερθεί ότι ξεπερνούσε το εξωτερικό σε όγκο και αξία, όπως προαναφέρθηκε, αλλά δεν υπάρχουν επαρκή στοιχεία για την αναλυτική μελέτη του. Θα γίνει βέβαια αναφορά σε μία ένδειξη επί του παραπάνω ως παράδειγμα. Το έτος 1759 ο Γάλλος πρέσβης στην Κωνσταντινούπολη ανέφερε ότι μέσω των εισαγόμενων ευρωπαϊκών υφασμάτων καλύπτονταν οι ανάγκες ένδυσης 800.000 Οθωμανών υπηκόων σε συνολικό πληθυσμό περίπου 20 εκατομμυρίων. Γίνεται λοιπόν φανερό ότι υπήρχαν και άλλες πηγές εύρεσης και

⁴³ Donald Quataert, *Η Οθωμανική Αυτοκρατορία. Οι τελευταίοι αιώνες 1700-1922*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2006, σ. 221

⁴⁴ Στο ίδιο, σ. 224

⁴⁵ Fernand Braudel, *Civilization & Capitalism 15th-18th Century. Volume III. The Perspective of the World*, Collins, London 1984, σ. 468

κατασκευής υφασμάτων, τα οποία θα διακινούνταν εντός της οθωμανικής επικράτειας μέσω των διόδων και των αγορών του εσωτερικού εμπορίου, στο οποίο κυριαρχούσαν οι Οθωμανοί μουσουλμάνοι.⁴⁶ Κλείνοντας, επισημαίνεται ότι σημαντικό τμήμα των συναλλαγών μεταξύ των Οθωμανών πραγματοποιούνταν σε ανοιχτές αγορές, τις οποίες μπορούσε κανείς να συναντήσει κυρίως στα περίχωρα των πόλεων, αλλά και με τη μορφή ετήσιων εποχιακών πανηγυριών. Οι αγορές αυτές διακατέχονταν από αρχαϊκά χαρακτηριστικά αλλά και από περιορισμένη χρήση πιστώσεων και την καταβολή των αντιτίμων για τα προϊόντα και αγαθά σε μετρητά.⁴⁷

Η κύρια δραστηριότητα στην οποία στηρίζονταν η οθωμανική οικονομία δεν ήταν όμως το εμπόριο, αλλά η γεωργία. Η πλειοψηφία του οθωμανικού πληθυσμού εξαρτώνταν για την επιβίωση της από την ενασχόληση της με τη καλλιέργεια της γης. Ο αγροτικός τομέας του οθωμανικού κράτους στηρίζονταν σε γεωργούς μικροϊδιοκτήτες οικογενειακών κτημάτων. Τα προϊόντα που κατεξοχήν καλλιεργούνταν ήταν δημητριακά, φρούτα, λαχανικά και ελιές. Επιπλέον, συνηθισμένη ήταν και η εκτροφή ζώων για το μαλλί και για τα γαλακτοκομικά είδη που παρήγαν, με τη κτηνοτροφία βέβαια να αποτελεί μία από τις κύριες οικονομικές δραστηριότητες των νομαδικών αραβικών πληθυσμών και των Βεδουίνων της αυτοκρατορίας.⁴⁸ Ο αγροτικός τομέας γνωρίζει μια σημαντική μεταβολή το 18^ο αιώνα με την σταδιακή επικράτηση της αρχής της εμπορευματοποίησης της γεωργίας. Η εξέλιξη αυτή μπορεί να πιστωθεί σε τρεις συγκεκριμένους οικονομικούς μηχανισμούς. Ο πρώτος ήταν η αύξηση της ζήτησης για αγροτικά προϊόντα τόσο σε διεθνές όσο και σε εγχώριο επίπεδο. Στην άνοδο της εσωτερικής ζήτησης διαδραμάτισαν σημαίνοντα ρόλο τόσο οι αυξανόμενοι ρυθμοί της αστικοποίησης όσο και η αύξηση των επιπέδων της προσωπικής κατανάλωσης. Ο δεύτερος μηχανισμός που οδήγησε στην εμπορευματοποίηση ήταν το γεγονός

⁴⁶ Donald Quataert, ό.π., σ. 225 και σ. 227 και Fernand Braudel, *Civilization & Capitalism 15th-18th Century. Volume III*, σ. 474

Γίνεται λοιπόν φανερό ότι παρά την κυρίαρχη θέση της Γαλλίας στο εμπόριο υφασμάτων της Οθωμανικής αυτοκρατορίας, η έκταση και ο αριθμός των υπηκόων της παραπέμπουν σε ύπαρξη και άλλων εξίσου σημαντικών πηγών προμήθειας υφασμάτων όπως τα κράτη της Ασίας αλλά και η τοπική οθωμανική βιοτεχνία. Εξάλλου πρέπει να σημειωθεί ότι ο ισχυρισμός του Γάλλου πρέσβη δεν μπορεί να επιβεβαιωθεί επακριβώς, φέρνοντας στο προσκήνιο το ζήτημα του κατά πόσον μπορεί να θεωρηθεί ακριβής ο ισχυρισμός του.

⁴⁷ Fernand Braudel, *Civilization & Capitalism 15th-18th Century. Volume III*, σ. 472

⁴⁸ Donald Quataert, ό.π., σσ. 228-229 και Suraiya N. Faroqhi, «Rural Life», στο: *The Cambridge History of Turkey. Volume 3. The Later Ottoman Empire 1603-1839*, Cambridge University Press, Cambridge 2006, σ. 379

ότι το οθωμανικό κράτος απαιτούσε πλέον την καταβολή των γεωργικών φόρων όχι σε είδος, όπως συνηθίζονταν, αλλά σε χρήμα αναγκάζοντας έτσι τους γεωργούς να ενταχθούν στις αγορές και να αρχίζουν να πουλούν τα προϊόντα τους, ώστε να συγκεντρώσουν χρήματα για την αποπληρωμή των φορολογικών τους υποχρεώσεων.⁴⁹ Τον τρίτο παράγοντα αποτέλεσε η ολοένα αυξανόμενη ζήτηση καταναλωτικών αγαθών από τους ίδιους τους γεωργούς, που προέκυψε μετά την εισαγωγή τους από την Ευρώπη σε προσιτές τιμές στις αρχές του 18^{ου} αιώνα. Πλέον οι αγρότες επιθυμούσαν να εργάζονται σκληρότερα ώστε να έχουν αυξημένη γεωργική παραγωγή προς πώληση για να έχουν την οικονομική δυνατότητα για την αγορά διαφόρων τύπων αγαθών.⁵⁰ Εξαιτίας όλων των παραπάνω, η γεωργική καλλιέργεια έγινε πιο εντατική και συγκροτημένη με στόχο τη διοχέτευση των αγροτικών προϊόντων στην αγορά. Εξαιτίας αυτού μάλιστα παρατηρείται και η αύξηση της έκτασης των καλλιεργήσιμων εδαφών, που ήταν αναγκαία για την αύξηση της αγροτικής παραγωγής.⁵¹

Η οθωμανική οικονομία βασιζόταν σε μεγάλο βαθμό και στη βιοτεχνική παραγωγή αγαθών. Παρά την έκρηξη της βιομηχανικής επανάστασης στο δεύτερο μισό του 18^{ου} αιώνα η οποία αύξησε τον ανταγωνισμό, τα οθωμανικά βιοτεχνικά προϊόντα μέχρι και τα τέλη του αιώνα παρουσίαζαν μεγάλη ζήτηση στο εξωτερικό και ιδιαίτερα στα γειτονικά κράτη. Βέβαια από τις αρχές του 19^{ου} αιώνα, τα χειροποίητα αγαθά της οθωμανικής βιοτεχνίας, όπως τα λεπτά υφάσματα, τα χειροποίητα νήματα και τα δέρματα, είχαν ηττηθεί κατά κράτος από τη βιομηχανική παραγωγή των ευρωπαϊκών κρατών, η οποία μέσα από τη χρήση της τεχνολογίας και της οργανωμένης εργασίας προσέφερε πληθώρα προϊόντων σε προσιτές τιμές.⁵² Το κυριότερο πλήγμα στην οθωμανική βιοτεχνία υφασμάτων δόθηκε εξάλλου μετά την αθρόα εισροή φθηνών βρετανικών υφασμάτων, η οποία ακολούθησε το ξέσπασμα της Βιομηχανικής Επανάστασης.⁵³

Στο σημείο αυτό πρέπει ωστόσο να σημειωθεί ότι η βιοτεχνία στόχευε περισσότερο στην εσωτερική παρά στην εξωτερική αγορά. Ο κλάδος της εξάλλου αποτελούνταν

⁴⁹ Donald Quataert, ό.π., σσ. 230-231 και Suraiya N. Faruqi, «Rural Life», σ. 387

⁵⁰ Donald Quataert, ό.π., σ. 232

⁵¹ Στο ίδιο, σ. 233

⁵² Στο ίδιο, σ. 237

⁵³ Fernand Braudel, *Civilization & Capitalism 15th-18th Century. Volume III*, σ. 474

από μεμονωμένους βιοτέχνες ή μικρές ομάδες βιοτεχνών, οι οποίοι εργάζονταν συνήθως σε μικρού μεγέθους εργαστήρια ή ακόμα και στα σπίτια τους τόσο στα αστικά κέντρα όσο και στην ύπαιθρο, ενώ η οργάνωση υπό τη μορφή εταιρειών δεν συνηθίζονταν.⁵⁴ Ακόμα, η βιοτεχνία ως κλάδος αλλά και η διανομή των προϊόντων στην αγορά αποτελούσαν πεδίο, αυστηρώς ρυθμιζόμενο από τον οθωμανικό κρατικό μηχανισμό και δεν βασιζόνταν σε μια ελεύθερη εσωτερική αγορά, η οποία να αυτορυθμίζεται τόσο σε επίπεδο τιμών όσο και αναφορικά με τα μεγέθη της βιοτεχνικής παραγωγής.⁵⁵

Η κυρίαρχη μορφή οργάνωσης της βιοτεχνίας ήταν το συντεχνιακό σύστημα, δηλαδή η ομαδοποίηση των βιοτεχνών ανά κλάδο με σκοπό την εξασφάλιση ικανοποιητικού βιοτικού επιπέδου για τα μέλη της εκάστοτε συντεχνίας. Αυτό επιτυγχάνονταν μέσα από τον περιορισμό της παραγωγής και τον έλεγχο επί των τιμών αλλά και της ποιότητας των προϊόντων που παράγονταν.⁵⁶ Ο έλεγχος των τιμών, αλλά και γενικότερα η επιβολή των κανόνων της συντεχνίας επιβαλλόταν συνήθως από το συμβούλιο της κάθε συντεχνίας (*Altılar*) που απαρτιζόταν στις πλείστες των περιπτώσεων από έξι μέλη, στα οποία συμπεριλαμβάνονταν ο πνευματικός ηγέτης της συντεχνίας (*Kahya*), ενώ πρέπει να αναφερθεί ότι αυτό λειτουργούσε σε στενή συνεργασία με τις τοπικές οθωμανικές αρχές και συγκεκριμένα με το Καδή και το Μουχτεσίπη αλλά και ειδικούς εντεταλμένους του σουλτάνου για το σκοπό αυτό.⁵⁷ Επιπλέον, οι περισσότερες συντεχνίες διέθεταν κοινό ταμείο για την υποστήριξη των μελών τους σε περίπτωση, που αντιμετώπιζαν δυσμενείς καταστάσεις, όπως μια ασθένεια, ή για την μέριμνα της χήρας και των παιδιών του εκάστοτε μέλους σε περίπτωση θανάτου του. Σημαντικό ρόλο εντός των συντεχνιών διαδραμάτιζαν μέχρι και τη διάλυση τους το 1826,

⁵⁴ Donald Quataert, ό.π., σ. 238

⁵⁵ Suraiya N. Faroqhi, «Guildsmen and handicraft producers», *The Cambridge History of Turkey. Volume 3. The Later Ottoman Empire 1603-1839*, Cambridge University Press, Cambridge 2006, σ. 336

⁵⁶ Donald Quataert, ό.π., σ. 240 και Suraiya N. Faroqhi, «Guildsmen and handicraft producers», σσ. 339-340

Στο σημείο αυτό κρίνεται σκόπιμο να επισημανθεί, ότι αναφορικά με την προσέγγιση του ζητήματος των οθωμανικών συντεχνιών, επιλέχθηκε ως κύρια πηγή το έργο της Suraiya N. Faroqhi, καθώς αποτελεί, σύμφωνα με τη γνώμη του γράφοντος, μία αξιόπιστη αποτύπωση της θεματικής. Αυτό βέβαια δεν σημαίνει ότι δεν υπάρχουν ανάλογης σημασίας ερευνητές που να δραστηριοποιούνται στο αντικείμενο αυτό. Οι οθωμανικές συντεχνίες όμως δεν αποτελούν το κυρίαρχο θέμα της διατριβής αυτής. Αντίθετα θίγονται με σκοπό να παρουσιαστεί μία ολοκληρωμένη εικόνα της οθωμανικής οικονομίας και κοινωνίας, στην οποία εντάσσεται και με την οποία αλληλεπιδρά η χιώτικη οικονομία.

⁵⁷ Halil Inalcik, «The Ottoman Economic Mind and Aspects of the Ottoman Economy», *Studies in the Economic History of The Middle East*, Oxford University Press, London 1970, σ. 216

οι γενίτσαροι είτε ως βιοτέχνες είτε παρέχοντας «προστασία» σε βιοτέχνες. Οι συντεχνίες όμως κατά τη διάρκεια του 19ου αιώνα απώλεσαν τον ρόλο τους ως οργανώτριες της βιοτεχνίας της οθωμανικής αυτοκρατορίας και παρήκμασαν.⁵⁸

Ο ρόλος των συντεχνιών όμως δεν περιορίζονταν μόνο στον οικονομικό τομέα, καθώς στην περίοδο ακμής τους χρησιμοποιούνταν από την οθωμανική ηγεσία για πολιτικούς και κρατικούς σκοπούς, όπως την εξασφάλιση καταβολής των φόρων από τα μέλη τους, την στράτευση τους για την παραγωγή πολεμικού υλικού σε καιρό πολέμου και ως ένα όργανο με κύρος που μπορούσε να συνεισφέρει στον έλεγχο των αστικών πληθυσμών της αυτοκρατορίας.⁵⁹ Υπήρχαν όμως θρησκευτικοί διαχωρισμοί εντός των συντεχνιών; Το ερώτημα είναι εύλογο και μέσα από την ιστορική έρευνα προκύπτει ότι δεν υπήρχαν καθολικοί θρησκευτικοί διαχωρισμοί, ενώ σε πολλές περιπτώσεις οι συντεχνίες απαρτίζονταν τόσο από μουσουλμάνους όσο και από μη μουσουλμάνους, χωρίς βέβαια αυτό να σημαίνει ότι οι μεικτές συντεχνίες αποτελούσαν την πλειοψηφία, η οποία και απαρτίζονταν από συντεχνίες αποκλειστικά μουσουλμάνων.⁶⁰

Οι συντεχνίες αποτελούν ωστόσο μορφή επαγγελματικής οργάνωσης, που παρατηρήθηκε κυρίως στα οθωμανικά αστικά κέντρα, με την κατάσταση στην επαρχία να διαφοροποιείται καθώς η πλειοψηφία των τεχνιτών και μικροβιοτεχνών της υπαίθρου εργάζονταν αυτόνομα, χωρίς να έχουν ενταχθεί σε μια κλαδική συντεχνία.⁶¹ Τα στοιχεία βέβαια για αυτή τη κατηγορία εργαζομένων και παραγωγής είναι σπάνια, ενώ περιορισμένες είναι και οι πληροφορίες για την συμμετοχή των γυναικών στις συντεχνίες.⁶²

Στο σημείο αυτό, η ανάλυση των κλάδων της οθωμανικής οικονομίας θα στραφεί στην παραγωγή υφασμάτων, η οποία διαδραμάτιζε σημαντικό ρόλο στην παραγωγικότητα του οθωμανικού κράτους.

⁵⁸ Donald Quataert, ό.π., σ. 241 και σ. 243

⁵⁹ Suraiya N. Faroqi, «Guildsmen and handicraft producers», σ. 344

⁶⁰ Στο ίδιο, σ. 351

⁶¹ Χρήσιμη μελέτη για την κατανόηση των συντεχνιών, η οποία παρουσιάζει την εικόνα της οθωμανικής συντεχνιακής οργάνωσης σε διάφορες περιοχές της αυτοκρατορίας από το 15^ο έως και το 19 αιώνα είναι η εξής: Suraiya N. Faroqi (επιμ.), *Bread from the Lion's Mouth: Artisans Struggling for a Livelihood in Ottoman Cities*, Berghahn Books, New York and Oxford 2015

⁶² Suraiya N. Faroqi, «Guildsmen and handicraft producers», σσ. 342-343

Οι κύριες πηγές, στις οποίες και στηρίζεται η ιστορική έρευνα για την κατανόηση των μεγεθών της παραγωγής υφασμάτων είναι η φορολογία και συγκεκριμένα ο φόρος χαρτοσήμου, ο φόρος ζυγίσματος καθώς και οι φόροι, που εισπράττονταν επιτόπια επί των πρεσών των βιοτεχνιών και των βαφείων, όπου επεξεργάζονταν τα υφάσματα.⁶³ Η παραγωγή και η ζήτηση του προϊόντος δεν παρέμεναν σταθερές, αλλά διαμορφώνονταν ανάλογα με τις εκάστοτε συνθήκες, όπως για παράδειγμα ανάλογα με το επίπεδο ανταγωνισμού με τα αντίστοιχα ευρωπαϊκά προϊόντα και την διαθεσιμότητα και τις τιμές των πρώτων υλών.⁶⁴ Το οθωμανικό κράτος μάλιστα έδειχνε ιδιαίτερη μέριμνα για τον τομέα αυτό, με σειρά μέτρων όπως την απαγόρευση εξαγωγής βαμβακιού κατά τη διάρκεια του 16ου αιώνα. Ανάμεσα στις σημαντικότερες περιοχές παραγωγής βαμβακιού, το οποίο χρησιμοποιούνταν στην παραγωγή υφασμάτων, ήταν τα παράλια του Αιγαίου και η Θεσσαλία, καθώς και οι εκτάσεις γύρω από την Μπούρσα. Ακόμα, ενδιαφέρει παρουσιάζει και το γεγονός ότι η οθωμανική κυβέρνηση αντιμετώπιζε υπό θετικό πρίσμα τη εισαγωγή πρώτων υλών από το εξωτερικό, ακόμα και σε βάρος των οθωμανικής υπηκοότητας παραγωγών και βιοτεχνών, πράγμα που εκμεταλλεύτηκε η αγγλική «Levant Company», στην οποία θα γίνει εκτενέστερη αναφορά στη συνέχεια. Το σκεπτικό που εν προκειμένω είχε επικρατήσει ήταν ότι οι εισαγωγές αυτές προμήθευαν την αγορά με απαραίτητα υλικά και ως επακόλουθο μείωναν τις τιμές.⁶⁵

Μετά από μια εκτενή περίοδο παρακμής κατά το 17^ο αιώνα, που προκλήθηκε εξαιτίας των εξωτερικών πολέμων και των εσωτερικών αναταραχών και εξεγέρσεων, μεταξύ 1700 και 1760 η οθωμανική παραγωγή υφασμάτων γνώρισε μια σημαντική ανάπτυξη και ακμή. Ιδιαίτερη συμβολή σε αυτό, ειδικά στον τομέα των βαμβακερών υφασμάτων, είχε η ζήτηση τους από την αγορά της Μασσαλίας, μέσω της οποίας διοχετεύονταν στη Γαλλία ως μεσαίας ποιότητας υφάσματα. Συγκεκριμένα επρόκειτο για λευκά υφάσματα, που χρησιμοποιούνταν από την πλειοψηφία των κατώτερων και φτωχότερων στρωμάτων της γαλλικής κοινωνίας. Επομένως απαιτούνταν μεγάλες ποσότητες τους, ενώ η απήχηση τους ήταν ευρεία.⁶⁶ Βέβαια το ποιοτικότερο και

⁶³ Suraiya N. Faruqi, «Declines and revivals in textile production», *The Cambridge History of Turkey. Volume 3. The Later Ottoman Empire 1603-1839*, Cambridge University Press, Cambridge 2006, σ. 357

⁶⁴ Στο ίδιο, σ. 359

⁶⁵ Στο ίδιο, σ. 360 και σ. 362

⁶⁶ Στο ίδιο, σσ. 365-366

πιο αξιόλογο τμήμα της οθωμανικής παραγωγής υφασμάτων συνήθως δεν εξαγόταν, αλλά απορροφούνταν από την εγχώρια αγορά και συγκεκριμένα από πλούσιους Οθωμανούς. Οι έμποροι της γαλλικής πόλης ωστόσο δεν έμεναν σταθεροί ως προς τα οθωμανικά λιμάνια που αποτελούσαν τα κέντρα των συναλλαγών τους. Κατά τη διάρκεια του 18^{ου} αιώνα στη θέση αυτή βρίσκονταν αρχικά η Κωνσταντινούπολη και η Σμύρνη, οι οποίες όμως στη συνέχεια υπολείπονταν σημασίας και εμπορικού ενδιαφέροντος αναφορικά με τις εξαγωγές υφασμάτων, τα οποία και μετατοπίστηκαν στο Χαλέπι της Συρίας και στην Αλεξάνδρεια της Αιγύπτου.⁶⁷ Επιπλέον, η Οθωμανική αυτοκρατορία λειτούργησε και ως διάδρομος, μέσω του οποίου οι Γάλλοι έμποροι προμηθεύονταν με υφάσματα ινδικής αλλά και περσικής προέλευσης, διεργασία που προκάλεσε μάλιστα και την μίμηση της κατασκευής των υφασμάτων αυτών από τις οθωμανικές βιοτεχνίες.⁶⁸ Ακόμα, κατά τη διάρκεια του 18^{ου} αιώνα παρά τη διατύπωση απόψεων επί του αντιθέτου, παρατηρείται ανάπτυξη και στην παραγωγή και επεξεργασία μεταξιού, το οποίο και χρησιμοποιούνταν σε μεγάλο βαθμό για την κατασκευή των ειδών πολυτελείας για την οθωμανική αυλή, με κυριότερα κέντρα τη Χίο και τη Μπούρσα.⁶⁹ Συμπερασματικά, η παραγωγή υφασμάτων σε διάφορα κέντρα βιοτεχνικής παραγωγής της αυτοκρατορίας είχε ιδιαίτερη βαρύτητα για την οθωμανική οικονομία και τροφοδοτούσε τόσο την εσωτερική όσο και την εξωτερική αγορά, αποφέροντας σημαντικά κέρδη στα δημόσια ταμεία μέσω της φορολόγησης της.

Κλείνοντας την ανάλυση της εσωτερικής οθωμανικής οικονομίας και προτού η παρούσα έρευνα περάσει στην εξέταση των διομολογήσεων και του εμπορίου της οθωμανικής αυτοκρατορίας με τα κράτη της Δυτικής Ευρώπης, κρίνεται σκόπιμο να αναφερθεί η γενική σχέση μεταξύ του κράτους και της κοινωνίας καθώς και της οικονομίας. Σύμφωνα με αυτήν, σκοπός του κράτους ήταν η επικράτηση και η ενίσχυση της κυριαρχίας του ηγεμόνα, κάτι που μπορούσε να επιτευχθεί μόνο μέσα από την εισδοχή στα κρατικά ταμεία σημαντικών εσόδων, τα οποία θα προέρχονταν από τις οικονομικές δραστηριότητες της κοινωνίας, οι οποίες θα φορολογούνταν. Το κράτος λοιπόν όφειλε να εξασφαλίσει συνθήκες, οι οποίες θα επέτρεπαν την ανάπτυξη της

⁶⁷ Στο ίδιο, σ. 367

⁶⁸ Στο ίδιο, σ. 368-369

⁶⁹ Στο ίδιο, σ. 371-372 και Fernand Braudel, *Civilization & Capitalism 15th-18th Century. Volume III*, σ. 473

οικονομίας και την επίτευξη υψηλής παραγωγικότητας από τους οικονομικούς παράγοντες. Η αντίληψη αυτή στηριζόταν για να λειτουργήσει στο διαχωρισμό της κοινωνίας στην άρχουσα κυβερνητική και διοικητική τάξη, η οποία δεν πλήρωνε φόρους, και στην υπόλοιπη κοινωνία που ασχολούνταν με την παραγωγή και φορολογούνταν.⁷⁰

Οι εμπορικές σχέσεις μεταξύ της οθωμανικής αυτοκρατορίας και των δυτικών κρατών επηρεάστηκαν από τη σταδιακή παραχώρηση σε αυτές, ειδικών προνομίων, των λεγόμενων διομολογήσεων που αποτέλεσαν το νομικό πλαίσιο των διμερών οικονομικών σχέσεων, με την εφαρμογή τους να ξεκινά το 16^ο αιώνα και να διευρύνεται με το πέρασ του χρόνου.

Η ευρέως αποδεκτή άποψη για το καθεστώς των διομολογήσεων υποστηρίζει ότι αρχικά αποτελούσαν το αποτέλεσμα της συμφωνίας μεταξύ μιας ισχυρής οθωμανικής αυτοκρατορίας και των ευρωπαϊκών κρατών, που τελικά κατέληξε στην υπερίσχυση των ευρωπαϊκών δυνάμεων επί του οθωμανικού κράτους και στην οικονομική του εκμετάλλευση από αυτές κατά το 18^ο και 19^ο αιώνα.⁷¹ Πλέον όμως η έρευνα έχει καταδείξει ότι η παραπάνω άποψη, ενώ εμπεριέχει αρκετά ισχύοντα στοιχεία, τονίζει υπερβολικά τη σημασία του ευρωπαϊκού εμπορίου για το οθωμανικό κράτος, στο οποίο κυρίαρχο οικονομικό ρόλο διαδραμάτιζε το εσωτερικό εμπόριο και οι εμπορικές συναλλαγές με την Ανατολή και όχι με τη Δύση. Το εμπόριο με τη Δύση μάλιστα χαρακτηρίζεται πλέον «περιθωριοποιημένο», αν και ο χαρακτηρισμός αυτός εμπεριέχει μια δόση υπερβολής. Είναι πάντως γεγονός ότι η έρευνα επί του συγκεκριμένου θέματος έχει να αντιμετωπίσει το ζήτημα της έλλειψης οθωμανικών πηγών σε αντίθεση με την ύπαρξη σωρείας ευρωπαϊκών και ιδιαίτερα γαλλικών πηγών.⁷²

Οι πρώτοι αποδέκτες ειδικών προνομίων μέσω ειδικών διμερών διομολογήσεων ήταν τα ιταλικά κράτη, όπως για παράδειγμα η Γένοβα και η Βενετία, αλλά από τον 16^ο αιώνα εισέρχονται στο προσκήνιο και αποκτούν ανάλογο ειδικό προνομιακό

⁷⁰ Halil Inalcik, «The Ottoman Economic Mind and Aspects of the Ottoman Economy», σ. 217 και Halil Inalcik, «Capital Formation in the Ottoman Empire», *The Journal of Economic History*, 29/1, (1969), σ. 97

⁷¹ Edhem Eldem, «Capitulations and Western trade», *The Cambridge History of Turkey. Volume 3. The Later Ottoman Empire 1603-1839*, Cambridge University Press, Cambridge 2006, σ. 284

⁷² Edhem Eldem, ό.π., σσ. 285-286

καθεστώς, τόσο η Γαλλία όσο και η Αγγλία, ενώ στις αρχές του 17^{ου} αιώνα στην ίδια θέση βρίσκεται και η Ολλανδία.⁷³ Κατά τη διάρκεια του 17^{ου} αιώνα στο ευρωπαϊκό εμπόριο με την Οθωμανική αυτοκρατορία κυριαρχεί η Αγγλία και η Ολλανδία, χωρίς όμως η κατάσταση να παραμένει στάσιμη.⁷⁴ Οι γαλλικές διομολογήσεις ανανεώνονται το 1673, κάτι που σε συνδυασμό με την επικράτηση της Αμερικής και της Ασίας, ως κυριότερων τόπων εμπορικού ενδιαφέροντος για την Αγγλία, οδηγεί στις αρχές του 18^{ου} αιώνα στην επανάκτηση από μέρους της Γαλλίας, της θέσης του κυρίαρχου ευρωπαϊκού εμπορικού εταίρου με την αυτοκρατορία.⁷⁵

Η κυρίαρχη εμπορική θέση της Γαλλίας εντός της οθωμανικής αυτοκρατορίας επιβεβαιώθηκε το 1740, με την ανανέωση των προνομίων που απολάμβαναν οι Γάλλοι έμποροι στην επικράτεια της, ωστόσο η ανανέωση αυτή είχε διαφορετικό χαρακτήρα σε σχέση με ανάλογες του παρελθόντος. Πλέον, σύμφωνα με τα άρθρα της διομολόγησης, εξασφαλιζόνταν ο διαρκής χαρακτήρας της, χωρίς να χρήζει ανανέωσης, ενώ σε αντίθεση με προηγούμενες που χαρακτηρίζονταν από ασάφεια, εκείνη του 1740 είχε αναλυτικό χαρακτήρα -περιλάμβανε 85 άρθρα, σε αντιδιαστολή με εκείνη του 1673, όπου περιλάμβανε μόλις τα μισά- και αναφέρονταν στο Γάλλο βασιλιά ως «φίλο» αναγνωρίζοντας του έτσι ισοτιμία με το σουλτάνο.⁷⁶ Η κατάσταση που δημιουργήθηκε, έφερε στο πλευρό των Ευρωπαίων εμπόρων τον οθωμανικό γραφειοκρατικό μηχανισμό, ο οποίος κλήθηκε να εφαρμόσει τις ρήτρες της διομολόγησης, και ενίσχυσε σε μεγάλο βαθμό τη θέση τους έναντι των Οθωμανών εμπόρων, οι οποίοι προσπάθησαν να εξασφαλίσουν την προστασία και τα πλεονεκτήματα των Ευρωπαϊκών δυνάμεων, αποκτώντας νομικό status ανάλογο με εκείνο των Ευρωπαίων πολιτών προσδοκώντας έτσι να γίνουν κάτοχοι των ανάλογων βερατίων, όπως αποκαλούνταν οι νομικές συμβάσεις που απολάμβαναν οι τελευταίοι.⁷⁷

Σε τι αποσκοπούσε όμως η Οθωμανική αυτοκρατορία με την παραχώρηση των συγκεκριμένων προνομίων; Η απάντηση στο ερώτημα αυτό είναι ότι οι διομολογήσεις

⁷³ Edhem Eldem, ό.π., σσ. 289-290 και σ. 292 και Daniel Goffman, *The Ottoman Empire and Early Modern Europe*, Cambridge University Press, Cambridge 1999, σ. 193

⁷⁴ Γεωργίου Λεονταρίτη, *Ελληνική Εμπορική Ναυτιλία (1453-1850)*, Ε.Μ.Ν.Ε.-ΜΝΗΜΩΝ, Αθήνα 1981, σ. 14

⁷⁵ Edhem Eldem, ό.π., σσ. 300-301

⁷⁶ Στο ίδιο, σ. 320

⁷⁷ Στο ίδιο, σ. 321

αποτελέσαν μια προσπάθεια του οθωμανικού διοικητικού μηχανισμού να οριοθετήσει και να συγκεκριμενοποιήσει τις εγκαταστάσεις και την παραμονή των ξένων εμπορών στην οθωμανική επικράτεια. Μέσω του πλαισίου αυτού, οι μη μουσουλμάνοι δυτικοευρωπαίοι έμποροι εξομοιώνονταν νομικά ενώπιον των οθωμανικών αρχών με τους τζιμμί (ή zimmi), τους μη μουσουλμάνους υπηκόους της αυτοκρατορίας και έτσι τους δίνονταν το δικαίωμα για παραμονή εντός του οθωμανικού κράτους χωρίς χρονικούς περιορισμούς.⁷⁸

Οι διομολογήσεις, οι οποίες και ξεκίνησαν ως παραχωρήσεις από θέση ισχύος του οθωμανικού κράτους, όπως γίνεται φανερό μέσα από την εξέταση της διομολόγησης του 1740, κατά τη διάρκεια του 18^{ου} αιώνα κατέληξαν να ισχυροποιήσουν σε μεγάλο βαθμό τη θέση των Ευρωπαίων εμπορών. Οι τελευταίοι απολάμβαναν πια τόσο προστασίας και εξασφάλισης της ασφάλειας τους όσο και εμπορικών προνομίων κυριαρχώντας με αυτό τον τρόπο στο εμπόριο μεταξύ Οθωμανικής αυτοκρατορίας και Ευρώπης. Το κυρίως εμπόριο όμως για το οθωμανικό κράτος, όντας επικρατέστερο τόσο σε μέγεθος όσο και σε παραγωγή κερδών υπήρξε το εσωτερικό οθωμανικό και το ανατολίτικο εμπόριο με την Περσία και την Ινδία. Για το λόγο αυτό εξάλλου προσέλκυσε και το ενδιαφέρον και την προσοχή των Οθωμανών εμπορών.

Κατά το 18^ο αιώνα η Οθωμανική αυτοκρατορία αποτελούσε οργανικό και αναπόσπαστο τμήμα της παγκόσμιας οικονομίας, η οποία είχε ως κέντρο την Ευρώπη. Η σημασία του οθωμανικού κράτους βασιζόταν στη θέση που αυτό κατείχε στο θαλάσσιο εμπόριο και συγκεκριμένα στην εισαγωγή και εξαγωγή προϊόντων από τα οθωμανικά προς τα ευρωπαϊκά λιμάνια και αντίστροφα. Η εμπορική κίνηση μεταξύ αυτών μπορεί να χαρακτηριστεί πυκνότητα, ενώ μέσω αυτής προϊόντα από το εσωτερικό της οθωμανικής αυτοκρατορίας έφταναν στις ευρωπαϊκές αγορές και συγχρόνως βιομηχανικά προϊόντα από την Ευρώπη και αποικιακά αγαθά από την Αμερική κατέκλυζαν τις οθωμανικές αγορές. Στο σημείο αυτό μπορεί να επισημανθεί και η αναφορά του Braudel στον ενιαίο οικονομικό χαρακτήρα του Μεσογειακού κόσμου, ο οποίος παρά τον πολιτικό του κατακερματισμό, χαρακτηριζόταν από οικονομική ενότητα ήδη κατά

⁷⁸ Alexander H. Der Groot, «The Historical Development of the Capitulatory Regime in the Ottoman Middle East from the Fifteenth to the Nineteenth Centuries», *Oriente Moderno. Nuova Serie*, 22/3 (2003), σσ. 575-604, σ. 579 και 603

το 16^ο αιώνα.⁷⁹ Κάτι που επιβεβαιώνεται άλλωστε από την πληθώρα των οικονομικών συναλλαγών και αλληλεπιδράσεων μεταξύ των κρατικών οντοτήτων της περιοχής.⁸⁰

Οι οθωμανικές εξαγωγές προς την Ευρώπη αποτελούνταν από μαλλί, πρώτες ύλες για τη δημιουργία βαφών, υφάσματα, γεωργικά προϊόντα όπως ελαιόλαδο, ακατέργαστο βαμβάκι, μαλλί «angoa» από καμήλες και γίδες με κυριότερο όμως εξαγωγίμο προϊόν το μετάξι. Αντίθετα στα οθωμανικά λιμάνια εισάγονταν κατά βάση επεξεργασμένα βιομηχανικά προϊόντα, τα οποία δεν μπορούσαν να κατασκευαστούν εντός της επικράτειας της. Επρόκειτο για μάλλινα υφάσματα, μεταλλικά και μηχανικά είδη, χαρτί, έτοιμα καπέλα τύπου Τυνησίας αλλά και καπνό από τις αμερικανικές αποικίες των ευρωπαϊκών δυνάμεων.⁸¹ Κατά τον 18^ο αιώνα ωστόσο η κύρια λειτουργία που επιτελούσε για την ευρωπαϊκή και ιδιαίτερα την γαλλική οικονομία το οθωμανικό κράτος ήταν ότι αποτελούσε πηγή για εισαγωγές πρώτων υλών για τις ευρωπαϊκές βιομηχανίες, ιδιαίτερα μέσω της διάθεσης σε αυτές ακατέργαστου βαμβακιού.⁸²

Ο κύριος εμπορικός εταίρος της αυτοκρατορίας κατά τη διάρκεια του 18^{ου} αιώνα ήταν η Γαλλία ενώ κυρίαρχη στο οθωμανικό εμπόριο αναδείχθηκε η πόλη της Μασσαλίας. Η απασχόληση γαλλικών πλοίων και προσωπικού σε αυτό έφτανε σε υψηλά επίπεδα αριθμώντας 130 πλοία σε ετήσια βάση και 1211 εμπόρους, διοικητικούς και εξαρτώμενους εργαζόμενους μόνο για το έτος 1769.⁸³ Στα μέσα του 18^{ου} αιώνα έως και το 1780 οι εμπορικές συναλλαγές με την Οθωμανική αυτοκρατορία καταλάμβαναν το 5% με 7% του συνολικού γαλλικού εμπορίου, αλλά δεν ίσχυε το ίδιο και για την περίπτωση της Μασσαλίας, όπου τα ποσοστά διαφοροποιούνταν. Στα μέσα του 18^{ου} αιώνα το οθωμανικό εμπόριο έφτανε το 36% της εμπορικής κίνησης της πόλης, ενώ μόνο από τη δεκαετία του 1770 περιορίζεται στο 33,5%. Παρά τη μικρή του

⁷⁹ Σύμφωνα με την άποψη του γράφοντος η Μεσόγειος εξακολούθησε να αποτελεί έναν ενιαίο οικονομικό χώρο κατά τη διάρκεια του 17^{ου} και του 18^{ου}, αποτελώντας περιοχή ώσμωσης και αλληλεπίδρασης μεταξύ των δυτικοευρωπαϊκών κρατών, των κρατικών οντοτήτων της ιταλικής χερσονήσου και της Οθωμανικής αυτοκρατορίας.

⁸⁰ Fernand Braudel, *Civilization & Capitalism 15th-18th Century. Volume III*, σ. 22

⁸¹ Daniel Panzac, «International and Domestic Maritime Trade in the Ottoman Empire during the 18th Century», στο: *International Journal of Middle East Studies*, 24/2 (Μάιος, 1992), σ. 191 και Γεωργίου Λεονταρίτη, ό.π., σ. 33

⁸² Edhem Eldem, ό.π., σ. 322 και Traian Stoianovich, «The Conquering Balkan Orthodox Merchant», στο: *The Journal of Economic History*, 20/ 2 (Ιούνιος, 1960), σ. 259

⁸³ Edhem Eldem, ό.π., σ. 312

σημασία επί του συνόλου του γαλλικού εμπορίου, οι εμπορικές συναλλαγές με τους Οθωμανούς ήταν ζωτικού ενδιαφέροντος για την οικονομία της Μασσαλίας και της ενδοχώρας της, κάτι που είχε ως αποτέλεσμα οι τοπικές προσπάθειες για την επέκταση και ενίσχυση του να είναι συντονισμένες και έντονες.⁸⁴ Για το λόγο αυτό εξάλλου, όταν η εμπορική κοινότητα της γαλλικής πόλης αντιλήφθηκε ότι η θέση της στο εμπόριο της Οθωμανικής αυτοκρατορίας περιοριζόταν και κινδύνευε, προχώρησε σε έναν έξυπνο ελιγμό εξάγοντας προς αυτή ασημένια νομίσματα, τα οποία είχε ανάγκη εξαιτίας της νομισματικής του αστάθειας το οθωμανικό κράτος.⁸⁵

Η γαλλική οικονομική κυριαρχία μπορεί να υποστηριχθεί εάν βασιστεί κανείς σε συγκεκριμένα οικονομικά στοιχεία. Η ευημερία της οθωμανικής βιομηχανίας υφασμάτων στηριζόταν στις εξαγωγές προς τη Γαλλία, ενώ καθ' όλη τη διάρκεια του αιώνα το γαλλικό κράτος αποτελούσε έναν από τους κυριότερους εισαγωγείς του οθωμανικού βαμβακιού. Μεταξύ 1700 και 1702 οι γαλλικές εισαγωγές του γεωργικού αυτού προϊόντος άγγιζαν τα 15.280 «quintas» (1 «quintas»= 100 κιλά⁸⁶), μεταξύ 1750 και 1754 τα 56.840 «quintas» και μεταξύ 1786 και 1789 τα 127.920 «quintas», σύμφωνα με μια άλλη εκτίμηση στις αρχές του 18^{ου} αιώνα έφταναν το βάρος του 1,5 εκατομμυρίου λιβρών ενώ στα τέλη του άγγιζαν το δυσθεώρητο βάρος των 13 εκατομμυρίων λιβρών.

Γαλλικές εισαγωγές βαμβακιού από την Οθωμανική αυτοκρατορία

Περίοδος	Ποσότητα (σε τόνους)
1700-1702	1528
1750-1754	5684
1786-1789	12792

⁸⁴ Στο ίδιο, σ. 314

⁸⁵ Fernand Braudel, *Civilization & Capitalism 15th-18th Century. Volume III*, σ. 473 «by the end of the eighteenth century, Marseille was exporting hardly any goods to the Middle East, but instead was sending silver coins, mostly Maria-Theresa thalers minted in Milan. It was the easiest way for the French port to keep its position in the Levant markets»

Γίνεται φανερό ότι ο πληθωρισμός, που μάστιζε την οθωμανική αυτοκρατορία κατά το 18^ο αιώνα έκανε αναγκαία την εισαγωγή «σκληρού νομίσματος», κυρίως χρυσών ή ασημένιων νομισμάτων, από το εξωτερικό. Επιπλέον, διαφαίνεται ότι οι εμπορικοί ιθύνοντες της Μασσαλίας, δημιούργησαν ένα εκτεταμένο εμπορικό δίκτυο, εισάγοντας νομίσματα από το Μιλάνο, τα οποία στη συνέχεια διοχέτευαν στην οθωμανική αγορά.

⁸⁶ Πρόκειται για γαλλική μονάδα μέτρησης βάρους, η οποία αναφέρεται ως quintas ή quintal

Σε γενικές γραμμές το διμερές εμπόριο είχε φτάσει στη διακίνηση προϊόντων όγκου 12.000.000 λιβρών το 1700, ενώ το 1789 ξεπερνούσε τα 50.000.000 λίβρες. Με βάση τα παραπάνω στοιχεία γίνεται φανερό το μέγεθος των εμπορικών συναλλαγών μεταξύ των δύο κρατών αλλά και ο εντατικός ρυθμός αύξησης τους κατά τη διάρκεια του 18^{ου} αιώνα.⁸⁷ Η παραπάνω άποψη αναφορικά με τη κυρίαρχη θέση της Γαλλίας στο οθωμανικό εμπόριο μπορεί να στηριχθεί και μέσα από στοιχεία σχετικά με την εμπορική δραστηριότητα στην οθωμανική πρωτεύουσα, την Κωνσταντινούπολη. Ενδεικτικά μεταξύ 1776 και 1778 το γαλλικό εμπόριο αποτελούσε το 44,1% της εμπορικής κίνησης της πόλης. Ακολουθούσαν το βρετανικό με 24,1% και το ολλανδικό με 14,1%. Οι ίδιες αναλογίες παρουσιάζονταν και στη Σμύρνη με τους Γάλλους να καταλαμβάνουν τη μεγαλύτερη μερίδα του εμπορίου της με ποσοστό 49,9% ενώ Βρετανοί και Ολλανδοί ακολουθούσαν.⁸⁸

Ευρωπαϊκά μερίδια στην εμπορική κίνηση της Κωνσταντινούπολης μεταξύ 1776 και 1778

Κράτος	Ποσοστό
Γαλλία	44,1%
Μ. Βρετανία	24,1%
Ολλανδία	14,1%
Άλλο	17,7%

Η γαλλική κυριαρχία όμως διαταράχθηκε στο τελευταίο τέταρτο του 18^{ου} αιώνα κυρίως εξαιτίας συγκεκριμένων πολιτικών εξελίξεων. Η συνθήκη του Κιουτσούκ-Καϊναρτζή το 1774 μεταξύ Οθωμανικής αυτοκρατορίας και Ρωσίας, ενίσχυσε τη θέση και την επιρροή της τελευταίας στα οθωμανικά πράγματα, ενώ η προσέγγιση μεταξύ των ανατολικοευρωπαϊκών δυνάμεων της Αυστριακής και της Ρωσικής αυτοκρατορίας με την Οθωμανική, επέτρεψε σε Έλληνες και Βαλκάνιους εμπόρους να διεισδύσουν στο εμπόριο της Αδριατικής και της Μαύρης Θάλασσας. Εξάλλου, μέσω της προστασίας

⁸⁷ Daniel Panzac, ό.π., σ. 192 και Edhem Eldem, ό.π., σ. 315

⁸⁸ Daniel Panzac, ό.π., σσ. 192-193

που παρείχε πλέον η Ρωσική αυτοκρατορία στους ορθόδοξους χριστιανούς υπηκόους του οθωμανικού κράτους, οι τελευταίοι και συγκεκριμένα οι Έλληνες κατάφεραν να εδραιωθούν στο εμπόριο της νότιας Ρωσίας και της Ουκρανίας.⁸⁹

Η ολική απαλοιφή της γαλλικής επιρροής στο οθωμανικό εμπόριο αλλά και σε διπλωματικό επίπεδο επήλθε με το ξέσπασμα της γαλλικής επανάστασης και των επακόλουθων πολέμων. Όπως θα αναφερθεί και στη συνέχεια της παρούσας ενότητας, οι πολεμικές αναμετρήσεις των ευρωπαϊκών κρατών από το 1789 μέχρι και την ήττα του Ναπολέοντα το 1815, προκάλεσαν την υποχώρηση των ευρωπαϊκών εμπορικών δραστηριοτήτων, αλλά και των ευρωπαϊκών εμπορικών στόλων, οι οποίοι ήταν για το διάστημα αυτό εκτεθειμένοι στις διαθέσεις των εκάστοτε εχθρικών πολεμικών πλοίων. Η ανάδυση αυτής της κατάστασης επέτρεψε όμως συγχρόνως σε οθωμανικής υπηκοότητας εμπόρους και επιχειρηματίες, στους οποίους συγκαταλέγονταν οι Έλληνες και μεταξύ τους οι Χιώτες, να επικρατήσουν επί των εμπορικών συνδιαλλαγών της Ανατολικής Μεσογείου μέχρι την λήξη των ναπολεόντειων πολέμων.⁹⁰

Το θαλάσσιο εμπόριο μεταξύ Ευρώπης και Οθωμανικής αυτοκρατορίας χαρακτηριζόταν από ορισμένες παραμέτρους, οι οποίες έμειναν σταθερές καθ' όλη σχεδόν τη διάρκεια του 18^{ου} αιώνα με εξαίρεση τις περιόδους πολεμικών αναμετρήσεων των δύο κυριότερων ευρωπαϊκών δυνάμεων, της Βρετανίας και της Γαλλίας.

Τα πλοία που μετέφεραν τα προϊόντα από τα ευρωπαϊκά λιμάνια στα οθωμανικά και το αντίστροφο, ήταν ευρωπαϊκά καθώς σύμφωνα με τους νόμους των περισσότερων κρατών της Δυτικής Ευρώπης απαγορευόταν η πλεύση εντός των λιμένων τους πλοίων υπό την οθωμανική σημαία. Βέβαια το παραπάνω άλλαζε σε καιρό πολέμου, όταν τα πλοία των ουδετέρων συμπεριλαμβανομένης της Οθωμανικής αυτοκρατορίας ήταν ευπρόσδεκτα. Εντός του ίδιου πλαισίου, στα οθωμανικά λιμάνια, όπως στη

⁸⁹ Γεωργίου Λεονταρίτη, ό.π., σ. 35

⁹⁰ Edhem Eldem, ό.π., σσ. 323-324 και Fernand Braudel, *Civilization & Capitalism 15th-18th Century. Volume III*, σ. 481 «When the long crisis of the Revolutionary and Napoleonic Wars (1793 - 1815) put an end to the presence of the French traders in the Levant, their place was taken by Greek merchants and seamen - a success which played a part in the approaching independence of Greece itself».

Ο γράφων συμφωνεί με την άποψη του Braudel, θεωρώντας ότι η εντατικοποίηση της δραστηριοποίησης των Ελλήνων στο εμπόριο αποτέλεσε έναν από τους κύριους παράγοντες, που οδήγησαν στο ξέσπασμα της Ελληνικής Επανάστασης του 1821, καθώς δημιούργησε μία τάξη ευημερούντων εμπόρων, πλοιοκτητών και ναυτικών, οι οποίοι διαδραμάτισαν καίριο ρόλο στις διεργασίες γύρω από την επανάσταση και συμμετείχαν ενεργά σε αυτή.

Σμύρνη, είχαν εγκατασταθεί μικρές ευρωπαϊκές εμπορικές κοινότητες με συνοδεία συνήθως ενός προξενικού υπάλληλου, οι οποίες βρίσκονταν έξω από τη δικαιοδοσία των οθωμανικών αρχών με βάση τις Διομολογήσεις που είχαν υπογραφεί μεταξύ της Οθωμανικής αυτοκρατορίας και των ευρωπαϊκών δυνάμεων. Αυτές είχαν σκοπό να δημιουργήσουν φιλικές συνθήκες για τους Ευρωπαίους που εμπορεύονταν στην οθωμανική επικράτεια και μεταξύ άλλων διασφάλιζαν ότι ο κρατικός φόρος επί των εμπορικών τους δραστηριοτήτων θα έφτανε το επίπεδο του μόλις 3%, σε αντίθεση με τους έχοντες οθωμανική υπηκοότητα εμπόρους που φορολογούνταν με 5% επί της αξίας των συναλλαγών τους. Ένα ακόμα στοιχείο του διακρατικού αυτού εμπορίου ήταν ο ρόλος, που διαδραμάτιζαν σε αυτό οι οθωμανικής υπηκοότητας μεσάζοντες, οι οποίοι συνήθως δεν ανήκαν στο μουσουλμανικό μιλέτ, αλλά ήταν Έλληνες, Αρμένιοι ή Εβραίοι.⁹¹ Οι μεσίτες αυτοί ταξίδευαν στο εσωτερικό της αυτοκρατορίας για λογαριασμό των Ευρωπαίων εμπόρων που προτιμούσαν να παραμένουν στην ασφάλεια των λιμανιών και έρχονταν σε επαφή με τους Οθωμανούς προμηθευτές των Ευρωπαίων αλλά και των αγοραστών των προϊόντων τους, εισπράττοντας προμήθεια και από το δύο μέρη, η οποία έφτανε συνήθως στο 1% της αξίας της εμπορικής συναλλαγής.⁹²

Με το πέρας των ετών η θέση των μεσιτών σταθεροποιείται και ισχυροποιείται με τους ίδιους να αποσκοπούν στο να βρεθούν υπό την προστασία της μεγάλης Δύναμης, στην οποία τις εμπορικές συναλλαγές διαδραμάτιζαν το ρόλο του μεσάζοντα και τελικώς να αποκτήσουν την υπηκοότητα ευρωπαϊκού κράτους, ξεφεύγοντας διαπαντός από τη δικαιοδοσία των Οθωμανών. Εκτός από την πολιτική τους εξασφάλιση όμως στόχευαν και στην αυτόνομη εμπορική δραστηριοποίηση τους, στέλνοντας εμπορεύματα ιδίων συμφερόντων προς τα ευρωπαϊκά λιμάνια. Βέβαια η διαδικασία

⁹¹ Fernand Braudel, *Civilization & Capitalism 15th-18th Century. Volume III*, σ. 480 «Everyday transactions were handled by Arab, Armenian, Jewish, Indian or Greek merchants (the latter category including besides authentic Greeks, Macedo-Rumanians, Bulgarians and Serbs) and even by Turks, though on the whole a career in commerce held little attraction for the latter».

Ο Γάλλος ιστορικός τονίζει την πληθώρα των εθνотήτων, οι οποίες δραστηριοποιούνταν στο εμπόριο της Οθωμανικής αυτοκρατορίας με τα δυτικά κράτη, επισημαίνοντας συγχρόνως το γεγονός ότι οι Τούρκοι ως εθνότητα δεν ασχολούνταν με τις εμπορικές δραστηριότητες στον ίδιο βαθμό με τις υπόλοιπες εθνοτικές ομάδες του οθωμανικού κράτους. Άποψη, η οποία βέβαια μπορεί να αμφισβητηθεί αν ληφθεί υπόψη η σχεδόν αποκλειστική ενασχόληση Τούρκων εμπόρων με το ανατολικό εμπόριο της αυτοκρατορίας, κυρίως με την Περσία και την Ινδία.

⁹² Daniel Panzac, ό.π., σ. 193

αυτή αρχικά έβριθε δυσκολιών καθώς οι γαλλικές και βρετανικές αρχές απαγόρευαν σε αυτούς την εκφόρτωση και μεταφορά των προϊόντων, που επιθυμούσαν να διανεμήσουν στις ευρωπαϊκές αγορές με πλοία υπό τη σημαία τους. Η λύση στο ζήτημα αυτό δόθηκε μέσα από το φιλελευθερισμό των ολλανδικών αρχών, οι οποίες δεν πρόβαλαν αντίρρηση στη μεταφορά των εμπορευμάτων των κυρίως Ελλήνων μεσαζόντων και επίδοξων εμπόρων. Ενδεικτικά το 1768, τα ¾ του φορτίου των ολλανδικών πλοίων που εκτελούσαν το δρομολόγιο Σμύρνη-Άμστερνταμ ανήκαν σε μη μουσουλμάνους Οθωμανούς υπηκόους.⁹³

Η ευρωπαϊκή ναυτιλία κυριαρχούσε όχι μόνο στη μετακίνηση των οθωμανικών εμπορευμάτων προς τα ευρωπαϊκά λιμάνια, αλλά και στη διακίνηση των αγαθών από το ένα οθωμανικό λιμάνι στο άλλο. Η Οθωμανική αυτοκρατορία αποτελούσε την εξαίρεση του κανόνα, που ήθελε το θαλάσσιο εμπόριο ενός κράτους να διεξάγεται με πλοία υπό τη σημαία του. Ας παρθεί ως παράδειγμα το οθωμανικό λιμάνι της Αλεξάνδρειας, όπου τα ευρωπαϊκά πλοία κυριαρχούσαν στη διακίνηση των εμπορευμάτων, και το δεδομένο ότι το έτος 1785 τα ευρωπαϊκής σημαίας πλοία αντιπροσώπευαν το 47% της εμπορικής κίνησης της Οθωμανικής αυτοκρατορίας.⁹⁴

Βεβαία τα ευρωπαϊκής σημαίας πλοία δεν ήταν πάντα και ευρωπαϊκών συμφερόντων. Οθωμανοί έμποροι (οι οποίοι στην αγγλόφωνη βιβλιογραφία αποκαλούνται «charterers») εκμίσθωναν ευρωπαϊκά πλοία ερχόμενοι σε συμφωνία με τους καπετάνιους τους μέσα από την υπογραφή ειδικών συμβολαίων και έτσι μετέφεραν τα προϊόντα τους από το ένα οθωμανικό λιμάνι στο άλλο, απολαμβάνοντας το ευνοϊκό φορολογικό καθεστώς των ευρωπαϊκών εμπορικών δραστηριοτήτων επί οθωμανικού εδάφους. Οι Οθωμανοί υπήκοοι, που εκμίσθωναν ευρωπαϊκής σημαίας πλοία ήταν ως επί το πλείστο μουσουλμάνοι, αλλά με το πέρας του 18^{ου} αιώνα φαίνεται ότι συμμετείχαν σε αυτό όλο και περισσότεροι Έλληνες. Αυτοί μάλιστα αποκτούσαν σταδιακά κυρίαρχη θέση και δημιουργούσαν εταιρικά σχήματα υπό τη μορφή εμπορικών οίκων σε συνεργασία με ομοεθνείς τους από την ίδια πόλη.⁹⁵ Έτσι οι Οθωμανοί μουσουλμάνοι έχαναν προοδευτικά την σπουδαιότητα τους ως εμπορικής ομάδας

⁹³ Daniel Panzac, ό.π., σ. 194

⁹⁴ Στο ίδιο, σσ. 195-197 και Edhem Eldem, ό.π., σ. 322

⁹⁵ Daniel Panzac, ό.π., σσ. 197-198 και σ. 200

που ασχολούνταν με το εξωτερικό εμπόριο κατά τη διάρκεια του 18^{ου} αιώνα και αντικαθίσταντο σταδιακά από τους μη μουσουλμάνους. Ο έλεγχος όμως του εσωτερικού εμπορίου της αυτοκρατορίας διατηρείται από τους πρώτους, οι οποίοι συχνά ήλεγχαν το εμπόριο μεταξύ των εμπορικών λιμανιών και του εσωτερικού τους.⁹⁶

Ποια ήταν όμως η θέση του οθωμανικού κράτους αναφορικά με την ενασχόληση των μουσουλμάνων υπηκόων του με το εμπόριο; Σε αντίθεση με τα ευρωπαϊκά κράτη τα οποία προχωρούσαν σε συντονισμένο σχεδιασμό και στη δημιουργία ειδικών νομικών ρυθμίσεων για την προώθηση των εμπορικών τους συμφερόντων και την ενίσχυση των εμπόρων τους στο εξωτερικό, η Οθωμανική αυτοκρατορία δεν προέβη σε ανάλογες ενέργειες. Οι δυτικές δυνάμεις ωστόσο διέθεταν τόσο τις ναυτικές γνώσεις όσο και τους ανάλογους εμπορικούς και πολεμικούς στόλους ώστε να εξασφαλίσουν το μεσογειακό εμπόριο, κάτι που δεν ίσχυε για τους Οθωμανούς, οι οποίοι αναφορικά με το δυτικό εμπόριο, μπορούν να χαρακτηριστούν ουραγοί των Δυτικοευρωπαίων, ενώ προκύπτει η κατανομή της κυριαρχίας στο εμπόριο με τη Δύση με τον εξής τρόπο. Τα Δυτικά κράτη είχαν τον έλεγχο των θαλάσσιων εμπορικών δρόμων, ενώ οι Οθωμανοί έμποροι των χερσαίων.⁹⁷ Πέρα από την ανώτερη τεχνογνωσία και ναυτική υπεροχή των Δυτικών όμως, υπάρχει και μία ακόμα αιτία, στην οποία οφείλεται η τήρηση μιας «παθητικής» στάσης των Οθωμανών εμπόρων απέναντι στο ευρωπαϊκό εμπόριο. Αυτό κάλυπτε μόλις το 5% με 10% της συνολικής εμπορικής κίνησης της αυτοκρατορίας, ενώ σε αυτήν κυριαρχούσε ένα ακμαίο εσωτερικό εμπόριο, αλλά και το ανατολικό εμπόριο, κυρίως με την Περσία και την Ινδία, όπου και είχαν εστίασει το ενδιαφέρον και τη δραστηριοποίηση τους οι Οθωμανοί έμποροι και επιχειρηματίες.⁹⁸

Ένα εξάλλου από τα κυριότερα χαρακτηριστικά της οθωμανικής οικονομίας του 18^{ου} αιώνα ήταν η ολοένα και αυξανόμενη ενασχόληση και εμπλοκή σε αυτή και ιδιαίτερα στο δυτικό εμπόριο, των μη μουσουλμάνων Οθωμανών υπηκόων. Εντός αυτού του πλαισίου κυρίως Έλληνες αλλά και Αρμένιοι⁹⁹ και Εβραίοι εκμεταλλεύτηκαν τους

⁹⁶ Donald Quataert, ό.π., σ. 227

⁹⁷ Edhem Eldem, ό.π., σ. 304

⁹⁸ Στο ίδιο, σ. 305

⁹⁹ Για το ρόλο των Αρμενίων εμπόρων βλέπε Fernand Braudel, *Civilization & Capitalism 15th-18th Century. Volume II. The Wheels of Commerce*, Book Club Associates, London ²1983, σ. 155 και σ. 157

αγγλογαλλικούς πολέμους, καθώς τους δόθηκε η ευκαιρία να εμπορεύονται ως ουδέτεροι υπό την οθωμανική σημαία, κάτι που σε ειρηνικούς καιρούς δεν ήταν αποδεκτό από τις ευρωπαϊκές δυνάμεις. Έτσι στο δεύτερο μισό του 18^{ου} αιώνα Έλληνες και Αρμένιοι επιχειρηματίες μίσθωναν ευρωπαϊκής σημαίας πλοία για την μεταφορά εμπορευμάτων προς τα ευρωπαϊκά λιμάνια και γίνονταν «charterers».¹⁰⁰ Ανάμεσα σε αυτούς βρίσκονταν αρκετοί Χιώτες, οι οποίοι εκμεταλλευόμενοι τις διεθνείς συγκυρίες διείσδυσαν στο εμπόριο μεταξύ της οθωμανικής αυτοκρατορίας και των ευρωπαϊκών κρατών, διεξάγοντας το άμεσα με πλοία δικών τους συμφερόντων.

Απαιτείται βέβαια και μια γενική αναφορά στις συνθήκες κάτω από τις οποίες αναπτύχθηκε η ελληνική ναυτιλία στο Μεσογειακό χώρο ξεκινώντας από τη δεκαετία του 1770, όπου και έγινε έκδηλη η ανάπτυξη της μέχρι και το τέλος των ναπολεόντειων πολέμων.

Επρόκειτο για μια ταραγμένη περίοδο κατά την οποία η Μεσόγειος, που ακόμα αποτελούσε ίσως το σημαντικότερο κέντρο του διεθνούς εμπορίου, γνώριζε συνεχείς πολεμικές συγκρούσεις και πολιτικές αναταράξεις, ανάμεσα στις οποίες μπορούν να α-παριθμηθούν οι πόλεμοι της Γαλλικής Επανάστασης και του Ναπολέοντα καθώς και οι ρωσο-τουρκικοί πόλεμοι. Οι συνθήκες που προέκυψαν και οι οποίες ευνοούσαν την «αταξία», όπως για παράδειγμα την άνοδο της πειρατείας, αποτέλεσαν το περι-κείμενο, εντός του οποίου αναπτύχθηκε η ελληνική ναυτιλία.¹⁰¹ Αυτή δεν άνθησε εν-τός των κύριων εμπορικών δρόμων της Μεσογείου, αλλά μέσα από τη χρήση εναλ-λακτικών, που απέβησαν ιδιαίτερα κερδοφόροι και σημαντικοί κατά τη διάρκεια των πολεμικών αναμετρήσεων που μάστιζαν τα κράτη της περιοχής.¹⁰² Τα ταραγμένα αυτά χρόνια, το σιτάρι αναδείχθηκε ως το προϊόν με την υψηλότερη ζήτηση από τα δυτικοευρωπαϊκά κράτη και οι διακυμάνσεις της τιμής του επηρέαζαν την οικονομία της ανατολικής Μεσογείου, απ' όπου εξάγονταν και των ανθρώπων που εμπλέκονταν στο εμπόριο του. Την περίοδο μεταξύ 1790 και 1815-1816 η τιμή του τετραπλασιά-στηκε, ενώ με το πέρας των ναπολεόντειων πολέμων, γνώρισε κατακόρυφη πτώση. Η αυξομείωση της εμπορικής αξίας του σιταριού επηρέαζε σε σημαντικό βαθμό και

¹⁰⁰ Daniel Panzac, ό.π., σ. 203

¹⁰¹ Βασίλη Κρεμμυδά, *Ελληνική Ναυτιλία 1776-1835. Πρώτος Τόμος. Όψεις της Μεσογειακής Ναυσι-πλοΐας*, Ιστορικό Αρχείο, Εμπορική Τράπεζα της Ελλάδος, Αθήνα 1985, σσ. 22-23

¹⁰² Στο ίδιο, σ. 24

παρέσυρε το ισοζύγιο των εμπορικών αμοιβών και τιμών.¹⁰³ Βέβαια, πρέπει να σημειωθεί ότι σε τακτά χρονικά διαστήματα το οθωμανικό κράτος απαγόρευε την εξαγωγή σιταριού, ώστε να μην υπάρχουν τοπικές ελλείψεις, γεγονός όμως που δεν πτοούσε τους Έλληνες εμπόρους που δραστηριοποιούνταν στον κλάδο, οι οποίοι κατέφευγαν στο λαθρεμπόριο και στη δωροδοκία των εκάστοτε αρμόδιων Οθωμανών αξιωματούχων.¹⁰⁴ Έτσι, είχε διαμορφωθεί το πλαίσιο, μέσα στο οποίο ανδρώθηκε η ελληνική ναυτιλία και αναπτύχθηκε το εμπόριο μεταξύ ευρωπαϊκών κρατών και Οθωμανικής αυτοκρατορίας.

Στο σημείο αυτό κρίνεται ορθό να γίνουν μερικές γενικές παρατηρήσεις για το οθωμανικό εμπόριο. Αρχικά, πρέπει να τονιστεί ότι η εμπορική κίνηση και οι εμπορικές συναλλαγές μεταξύ των διαφόρων λιμανιών της Οθωμανικής αυτοκρατορίας είχαν μεγαλύτερη οικονομική σημασία από εκείνες που διεξάγονταν με τα διάφορα ευρωπαϊκά κράτη. Στα τέλη του 18^{ου} αιώνα μάλιστα ο όγκος των εμπορευμάτων που διακινούνταν μεταξύ των οθωμανικών λιμανιών έφτανε τις 180.000.000 με 200.000.000 λίβρες ενώ μεταξύ των ευρωπαϊκών και οθωμανικών λιμανιών την ίδια περίοδο άγγιζε τις 110.000.000 με 120.000.000 λίβρες.¹⁰⁵ Επίσης, αξίζει να σημειωθεί ότι στις οθωμανικές αγορές κυκλοφορούσαν ανά καιρούς διάφορα ισχυρά ευρωπαϊκά νομίσματα, που χρησιμοποιούνταν έναντι του αδύναμου και επιρρεπούς στον πληθωρισμό οθωμανικού νομίσματος. Συμπερασματικά, στο μεγαλύτερο τμήμα του 18^{ου} αιώνα οι σχέσεις μεταξύ της Οθωμανικής αυτοκρατορίας και των ευρωπαϊκών εμπορικών δυνάμεων της Μ. Βρετανίας, της Γαλλίας και της Ολλανδίας ήταν αρμονικές και ειρηνικές και χαρακτηρίζονταν από αγαστές διμερείς εμπορικές σχέσεις. Τέλος, κατά τη διάρκεια των ευρωπαϊκών πολέμων, κυρίως μεταξύ της Βρετανίας και της Γαλλίας, οι οθωμανικής υπηκοότητας έμποροι έβρισκαν ευκαιρίες για να ενισχύσουν τη θέση τους καθώς και τα έσοδα τους. Από την ολοκληρωτική σχεδόν εξαφάνιση του εμπορικού ναυτικού της Γαλλίας και της Βενετίας από την Ανατολική Μεσόγειο το 1797 μέχρι και το τέλος των ναπολεόντειων πολέμων και την επικράτηση των Βρετανών

¹⁰³ Βασίλη Κρεμμυδά, ό.π., σσ. 25-26 και Suraiya N. Faruqi «Rural Life», σσ. 389-390

¹⁰⁴ Γεωργίου Λεονταρίτη, ό.π., σ. 45

¹⁰⁵ Daniel Panzac, ό.π., σ. 202

στο εμπόριο της περιοχής, κυριαρχούσε σε αυτήν το ναυτικό των Ελλήνων υπηκόων του οθωμανικού κράτους.¹⁰⁶

Ο 18^{ος} για το οθωμανικό δυτικό εμπόριο αποτέλεσε περίοδο εντατικοποίησης της δυτικής παρουσίας και εμπλοκής, η οποία όμως δε συντάραξε τις γενικές δομές του οθωμανικού κράτους και δεν έφερε την απόλυτη κυριαρχία των Δυτικών, τουλάχιστον ακόμα. Σε κοινωνικό επίπεδο όμως προκάλεσε την αλλοτρίωση της εμπορικής τάξης, που ασχολούνταν με το εμπόριο μεταξύ οθωμανικού κράτους και δυτικοευρωπαϊκών αγορών, καθώς ελλείψει ενθάρρυνσης και προστασίας από τις οθωμανικές αρχές, αυτοί επιχείρησαν να ενταχθούν στα δίκτυα των Ευρωπαίων εμπόρων και να αποσπάσουν την πολιτική προστασία των αντίστοιχων ευρωπαϊκών δυνάμεων ή και να μετοικήσουν εκτός της οθωμανικής επικράτειας.¹⁰⁷

3. Εμπόριο και Οικονομικές Δραστηριότητες των Χιωτών Εμπόρων.

Τα νησιά του Αιγαίου κατά τη διάρκεια της οθωμανικής κατάκτησης σταδιακά απέκτησαν σημαίνοντα ρόλο στην οικονομική ανάπτυξη της αυτοκρατορίας και ιδιαίτερα στην προαγωγή του εμπορίου και των συναλλαγών με τη Δυτική Ευρώπη, αποκτώντας ρόλο μεσάζοντα στην προώθηση των οθωμανικών προϊόντων προς δυσμάς και των ευρωπαϊκών προς την ανατολή. Επιπλέον, η εγγύτητα των νησιών του Ανατολικού Αιγαίου προς τη Μ. Ασία ενδυνάμωσε το ρόλο τους ως ενδιάμεσου σταθμού για το εμπόριο με την ενδοχώρα και τα συνέδεσε με την οικονομία της. Συνηθίζονταν μάλιστα νησιώτες να κατέχουν κτήματα στα ηπειρωτικά. Με αυτό τον τρόπο τα νησιά αυτά αντιστάθμιζαν την περιορισμένη οικονομική σημασία των φυσικών τους πόρων με την δραστηριοποίηση τους στον εμπορικό τομέα (με εξαίρεση βέβαια τη Χίο που συνδύαζε και τα δύο).¹⁰⁸ Ανάμεσα στα νησιά αυτά προεξέχουσα ήταν η Χίος, η οποία σταδιακά αναδείχθηκε και παγίωσε τη θέση της ως εμπορικό κέντρο.

¹⁰⁶ Daniel Panzac, ό.π., σ. 204

¹⁰⁷ Edhem Eldem, ό.π., σσ. 324-325

¹⁰⁸ Σπύρου Ι. Ασδραχά (επιμ.), *Ελληνική Οικονομική Ιστορία. ΙΕ΄-ΙΘ΄ Αιώνας. Τόμος πρώτος*, Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς, Αθήνα 2003, σ. 66

Το νησί της Χίου δεν αποτέλεσε εμπορικό και οικονομικό κέντρο μόνο κατά το 18^ο αιώνα, αλλά κατείχε τη θέση αυτή ήδη από τα βυζαντινά ακόμα χρόνια γνωρίζοντας όμως και περιόδους παρακμής.

Η σημασία της Χίου υπό την κατοχή της γενονατικής Μαόνας, ήταν ότι αποτελούσε το τελευταίο δυτικό εμπορικό σταθμό πρόσβασης στην Οθωμανική αυτοκρατορία, η ύπαρξη του οποίου συνέφερε και τις οθωμανικές αρχές. Πέρα από το γεγονός όμως ότι διατελούσε κέντρο διαμετακομιστικού εμπορίου -αποτελώντας τον συνδετικό κρίκο μεταξύ δυτικών εμπόρων και Ασίας μέσω του Τσεσμέ¹⁰⁹-, το νησί ως γενοβέζικη κτήση πλήρωνε στους Οθωμανούς ετήσιο φόρο υποτέλειας, στοιχείο που συνηγορούσε στην διατήρηση της αυτονομίας του και στη μη άμεση προσάρτηση του στην Οθωμανική αυτοκρατορία. Έτσι για διάστημα δεκαετιών το οθωμανικό κράτος υπό την επίδραση των οικονομικών ωφελειών του ανέχονταν την παρουσία των Γενουατών. Η κατάσταση αυτή ωστόσο διαφοροποιήθηκε το 1566 όταν έγινε έκδηλη η αδυναμία των Γενουατών να εκπληρώσουν τις οικονομικές τους υποχρεώσεις προς το οθωμανικό κράτος, οδηγώντας το στην κατάκτηση και προσάρτηση του νησιού στην επικράτεια του.¹¹⁰ Η πολιτική αυτή αλλαγή θεωρήθηκε θετική εξέλιξη από τους Χιώτες καθώς ο ασφυκτικός έλεγχος της Μαόνας επί των οικονομικών δραστηριοτήτων του νησιού θα εξέλιπε και οι Χιώτες θα μπορούσαν να εμπλέκονται χωρίς εμπόδια στο κυνήγι του κέρδους.¹¹¹ Το πεδίο λοιπόν για την εμπορική δραστηριοποίηση του εγχώριου επιχειρηματικού στοιχείου διευρύνονταν, σε αντίθεση με την εποχή της γενονατικής κυριαρχίας, όταν και καταπιέζονταν.¹¹²

Η εμπορική σημασία του νησιού μπορεί να διαφανεί και από το ενδιαφέρον της αγγλικής εμπορικής εταιρείας «Levant Company» η οποία ήταν υπεύθυνη για τη διεξαγωγή των αγγλικών εμπορικών δραστηριοτήτων με την Οθωμανική Αυτοκρατορία. Συγκεκριμένα ανταποκρινόμενη στην υψηλή ζήτηση της οθωμανικής αγοράς για αγγλικά μάλλινα καθώς και για κασσίτερο και ατσάλι, εισήγε τα προϊόντα αυτά στο

¹⁰⁹ Ελένης Φραγκάκη-Syrett, *Οι Χιώτες Έμποροι στις Διεθνείς Συναλλαγές 1750-1850*, Αγροτική Τράπεζα της Ελλάδος, Αθήνα 1995, σ. 15

¹¹⁰ Στο ίδιο, σ. 14

¹¹¹ Γ. Ι. Ζολώτα, *Ιστορία της Χίου. Τόμος Γ. Μέρος Πρώτον*, σ. 252

¹¹² Στο ίδιο, σ. 253

οθωμανικό κράτος, ενώ εξήγε προϊόντα που παράγονταν στην επικράτεια του στην Ευρώπη.¹¹³

Ήδη από την περίοδο βασιλείας του Ερρίκου 8^{ου} Τυδώρ, αγγλικά πλοία επισκέπτονταν το νησί, ενώ για την περίοδο μεταξύ 1511 και 1534 είναι γνωστό ότι πέντε αγγλικά εμπορικά πλοία απασχολούνταν αποκλειστικά με το εμπόριο μεταξύ Χίου και Αγγλίας.¹¹⁴ Ακόμα, υπάρχουν καταγεγραμμένες επισκέψεις τους τα έτη 1534, 1535, 1550 και 1553.¹¹⁵ Οι ιθύνοντες μάλιστα της εταιρείας, που είχαν την έδρα τους στη Κωνσταντινούπολη και ήταν υπεύθυνοι για την ίδρυση των αγγλικών προξενείων στην οθωμανική επικράτεια, επέλεξαν να εγκαταστήσουν Άγγλο πρόξενο στη Χίο από τα τέλη του 16^{ου} αιώνα, χωρίς όμως η ακριβής ημερομηνία να είναι γνωστή.¹¹⁶ Ενδεικτικά το έτος 1595, από τα 15 εμπορικά πλοία της εταιρείας (με σύνολο πληρωμάτων τους 700 ναύτες) τα δύο στάθμευαν και φόρτωναν στο λιμάνι της Χίου.¹¹⁷ Συγκεκριμένα από το 16^ο έως και το 18^ο αιώνα, η εταιρεία εξήγε στην Αγγλία μετάξι, κρασί και τουρπεντίνη (νέφτι) χιώτικης προέλευσης. Τα εμπορικά αγαθά αυτά συγκεντρώνονταν στο λιμάνι της Σμύρνης και από εκεί διοχετεύονταν στη Δυτική Ευρώπη και στην Αγγλία.¹¹⁸

Η σημασία της Χίου όμως για την αγγλική εταιρεία μειώθηκε αισθητά καθώς το κέντρο ενδιαφέροντος των ευρωπαϊών εμπόρων μετατοπίστηκε στη Σμύρνη. Το αγγλικό προξενείο της Χίου μεταφέρθηκε μεταξύ του 1610 και του 1619 στη Σμύρνη, αλλά ο τίτλος του εκεί προξένου παρέμεινε «πρόξενος Χίου και Σμύρνης» μέχρι και τη δεκαετία του 1630.¹¹⁹ Η Χίος όμως παρότι τόπος μειωμένου εμπορικού ενδιαφέροντος δεν έσβησε εντελώς από τον εμπορικό χάρτη. Οι εξαγωγές των προϊόντων που

¹¹³ Δημήτριου Ι. Ιεραπετρίτη, *Η Συμβολή της Τοπικής Οργάνωσης των Μαστι-χοχωρίων Χίου στη Διαχείριση του Χώρου κατά την Περίοδο 1566-1866 της Οθωμανικής Κυριαρχίας (Διδακτορική Διατριβή)*, Πανεπιστήμιο Αιγαίου. Σχολή Κοινωνικών Επιστημών. Τμήμα Γεωγραφίας, Μυτιλήνη 2006, σ. 80

Για μια αναλυτική παρουσίαση της δράσης και του τρόπου λειτουργίας της «Levant Company» βλέπε Δέσποινα Βλάχη, *Επιχειρηματικότητα και προστασία στο εμπόριο της Ανατολής, 1798-1825. Η Βρετανική Levant Company και ένας ελληνικός «Δούρειος Ίππος»*, Ακαδημία Αθηνών, Αθήνα 2017

Επιπλέον για σύγκριση μεταξύ της Αγγλικής Levant Company και της αντίστοιχης ολλανδικής εταιρείας βλέπε Daniel Goffman, *ό.π.*, σσ. 194-195

¹¹⁴ Γεωργίου Λεονταρίτη, *ό.π.*, σ. 11

¹¹⁵ Alfred C. Wood, *A History of the Levant Company*, Frank Cass Publishers, Abingdon 1964, σ. 2

¹¹⁶ Στο ίδιο, σ. 15

¹¹⁷ Στο ίδιο, σ. 23

¹¹⁸ Στο ίδιο, σ. 73

¹¹⁹ Στο ίδιο, σσ. 72-73

αναφέρθηκαν παραπάνω συνεχίστηκαν, ενώ μέχρι και την πρώτη εικοσαετία του 19^{ου} αιώνα έδρευε στο νησί υποπρόξενος της Αγγλίας.¹²⁰ Το αξίωμα αυτό μάλιστα καταλάμβαναν Έλληνες, οι οποίοι όμως πληρώνονταν πενιχρά σε σύγκριση με ομολόγους τους των άλλων δυνάμεων, κάτι που είναι ίσως ενδεικτικό των οικονομικών δυσχερειών που αντιμετώπιζε η εταιρεία με το πέρας του χρόνου. Για παράδειγμα το έτος 1813, το ετήσιο μισθολογικό εισόδημα του υποπρόξενου της Βρετανίας ήταν 12 λίρες σε αντίθεση με εκείνο του υποπρόξενου της Γαλλίας που κυμαίνονταν μεταξύ 500 και 600 λιρών.¹²¹

Πέρα από την Ανατολή το ενδιαφέρον για την ανάπτυξη οικονομικών δραστηριοτήτων άρχισε να στρέφεται και προς τη Δύση με την αρχή να γίνεται από το γεωγραφικό χώρο της Αδριατικής. Εκεί κατευθύνθηκαν μεταφορικά και εμπορικά πλοία από τα νησιά του Αιγαίου, ανάμεσα στα οποία η παρουσία της Χίου ήταν σημαντική. Χιώτες έμποροι μάλιστα πραγματοποιούσαν δρομολόγια προς την περιοχή για να διοχετεύσουν τα προϊόντα τους, ενώ στη συνέχεια δημιουργήθηκαν εκεί οι πρώτες παροικίες Χιωτών, που έμελλε να συνεχιστούν μέχρι τη δημιουργία ακμαίων εμπορικών κοινοτήτων και οίκων στο Λιβόρνο, στη Μασσαλία, στο Άμστερνταμ, στο Λονδίνο και στην Οδησό.¹²² Έτσι, η Χίος μετατράπηκε σε αναπόσπαστο τμήμα μιας εμπορικής αλυσίδας, η οποία διερχόταν από την Κωνσταντινούπολη και τη Σμύρνη διαπερνώντας τα νησιά του Αιγαίου και καταλήγοντας στην Αδριατική, ενώ με το πέρας του χρόνου επεκτείνονταν δυτικότερα.¹²³ Αυτό βέβαια δε σήμαινε ότι το νησί απεμπλεκόταν από το εμπόριο εντός των ορίων του οθωμανικού κράτους. Ήδη από το 1680, ο Jean de Thevenot, Ευρωπαίος περιηγητής, αναφέρονταν στην ύπαρξη εμπορικής κίνησης και συναλλαγών όχι σε αμελητέα ποσότητα μεταξύ της Χίου και της Ανατολικής Μεσογείου και συγκεκριμένα με τα λιμάνια της Κωνσταντινούπολης, της Αλεξάνδρειας καθώς και των νησιών του Αιγαίου με ιδιαίτερη αναφορά να γίνεται στη Μυτιλήνη.¹²⁴ Η Χίος εξάλλου αναφέρεται ως ένα από τα κυριότερα λιμάνια τα οποία είχαν

¹²⁰ Στο ίδιο, σ. 123 και σ. 163

¹²¹ Στο ίδιο, σ. 196

¹²² Σπύρου Ι. Ασδραχά (επιμ.), ό.π., σ. 242 και 245 και Όλγας Κατσιαρδή-Hering, «Η Ελληνική Διασπορά», *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000. Η Οθωμανική Κυριαρχία 1770-1821 Τόμος 1ος*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003, σ. 90

¹²³ Σπύρου Ι. Ασδραχά (επιμ.), ό.π., σ. 468

¹²⁴ Ελένης Φραγκάκη-Syrett, ό.π., σ. 19

εμπορικές συναλλαγές με την πρωτεύουσα της αυτοκρατορίας και ένα από τα εμπορικά κέντρα του Αιγαίου με συνεχή εμπορική κίνηση.¹²⁵

Ακόμα, οι Χιώτες έμποροι χρησιμοποίησαν τα κέρδη, που αποκόμιζαν από το ρόλο του μεσάζοντα στο λιμάνι της Σμύρνης μεταξύ Ευρωπαίων και Οθωμανών, για να διευρύνουν τις εμπορικές τους δραστηριότητες πέρα από την παράκτια πόλη ώστε να κατακτήσουν νέες αγορές. Αρχικά επένδυσαν στο εμπόριο των αγροτικών ειδών της Μικράς Ασίας και στη συνέχεια δραστηριοποιήθηκαν στο εμπόριο και στην εισαγωγή μεταξιού από την Προύσα καθώς και από την Ρούμελη και την Πελοπόννησο.¹²⁶ Έπειτα, οι στόχοι τους διαφοροποιήθηκαν και περιλάμβαναν πλέον την Ολλανδία (από τη δεκαετία του 1750), τη Μαύρη θάλασσα (από τη δεκαετία του 1770), την Ιταλία και τη Μασσαλία (από τη δεκαετία του 1780) και το Λονδίνο (από τη δεκαετία του 1810). Σκοπός τους ήταν να χρησιμοποιήσουν το κεφάλαιο που προερχόταν από τη δραστηριοποίηση τους στη Σμύρνη στις ευρωπαϊκές αγορές και να επωφεληθούν μέσω έντονης εμπορικής δραστηριότητας από το μεταβαλλόμενο υπέρ του ελεύθερου εμπορίου διεθνούς κλίματος. Για την εξασφάλιση μάλιστα της διεύρυνσης των ρυθμίσεων υπέρ του ελεύθερου εμπορίου από μέρους των ευρωπαϊκών κρατών, οι Χιώτες προχωρούσαν σε δωροδοκίες των ανώτατων Οθωμανών αξιωματούχων ώστε να πιέζουν πολιτικά προς αυτή την κατεύθυνση.¹²⁷

Αξίζει να αναλυθεί και μια επιπλέον παράμετρος αναφορικά με τη Χίο ως εμπορικό σταυροδρόμι. Το νησί κυρίως στο πρώτο μισό του 18^{ου} αιώνα αποτελεί τον ενδιάμεσο κόμβο μεταξύ της εμπορικής κίνησης Κωνσταντινούπολης και Αλεξάνδρειας, η οποία διεκπεραιώνεται κυρίως με ευρωπαϊκών συμφερόντων πλοία. Σύμφωνα μάλιστα με τον Ασδραχά ο μέσος όρος των ευρωπαϊκών πλοίων που σταθμεύει εκεί το 1756, το 1760-1770 και το 1772 ήταν 124, ενώ η πλειοψηφία τους και συγκεκριμένα το 48,4% έχει γαλλική σημαία.¹²⁸ Γίνεται έτσι φανερό ότι η Χίος αποτελεί το κυριότερο εμπορικό λιμάνι του Αιγαίου εξαιτίας της σύνδεσης της με τη διαδρομή Κωνσταντινούπολη-Σμύρνη-Αλεξάνδρεια ως ενδιάμεσου σταθμού και τόπο ανεφοδιασμού των

¹²⁵ Γεωργίου Λεονταρίτη, ό.π., σ. 27-28

¹²⁶ Βασίλη Πατρώνη, *Ελληνική Οικονομική Ιστορία. Οικονομία, Κοινωνία και Κράτος στην Ελλάδα (18^{ος}-20^{ος} αιώνες)*, Σύνδεσμος Ελληνικών Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών, Αθήνα 2015, σ. 18

¹²⁷ Ελένης Φραγκάκη-Syrett, ό.π., σ. 31

¹²⁸ Σπύρου Ι. Ασδραχά (επιμ.), ό.π., σ. 493

πλοίων που εκτελούν το δρομολόγιο της παραπάνω γραμμής.¹²⁹ Διαπίστωση που επιβεβαιώνεται και μέσα από τις αφηγήσεις Ευρωπαίων περιηγητών και συγκεκριμένα του Ρώσου Barsky και του Γάλλου Frieseman, οι οποίοι αναφερόμενοι στο λιμάνι της Χίου παρατηρούν την υψηλή του ναυτιλιακή κίνηση επισημαίνοντας μεταξύ άλλων ότι σε αυτό υπάρχουν «πάντοτε παντός είδους πλοία» και ότι «αποτελεί το εντευκτήριον όλων των πλοίων, τα οποία μεταβαίνουν εις Κωνσταντινούπολιν ή επιστρέφουν, διά να μεταβούν εις την Συρίαν και την Αίγυπτον».¹³⁰

Ένα ακόμα γεγονός που ενίσχυσε την οικονομική δύναμη και ανάπτυξη του χιώτικου εμπορίου ήταν οι συναλλαγές των Χιωτών με τους Γάλλους. Η Γαλλία μέχρι και το 1789 αποτελούσε τη κύρια εμπορική δύναμη στην Ανατολική Μεσόγειο, κατάσταση που διατηρήθηκε μέχρι και το ξέσπασμα της Γαλλικής επανάστασης. Οι Γάλλοι έμποροι όμως αρκούσαν στη μεταφορά των Γαλλικών υφασμάτων από τη Μασσαλία στο Λιβόρνο και όχι ανατολικότερα. Στο σημείο αυτό οι Χιώτες έμποροι εντόπισαν μια επιχειρηματική και εμπορική ευκαιρία. Αγόραζαν τα γαλλικά υφάσματα στο ιταλικό λιμάνι και τα μεταπουλούσαν και μετέφεραν οι ίδιοι στη Σμύρνη.¹³¹

Ο πλούτος και η επιτυχία των Χιωτών εμπόρων δεν οφείλονταν αποκλειστικά στην ενασχόληση τους με το εμπόριο υφασμάτων, αλλά και στο εμπόριο χρημάτων και συναλλαγματικών, όποτε αναλάμβαναν το ρόλο χρηματιστή.

Κατά τη διάρκεια του 18^{ου} αιώνα, αλλά και κατά τη διάρκεια του προηγούμενου η οθωμανική οικονομία και αγορά, όπως και η αντίστοιχη της Δυτικής Ευρώπης σε μικρότερο όμως βαθμό, χαρακτηρίζονταν από την έλλειψη κεφαλαίου σε ρευστό και από ένα καλπάζοντα πληθωρισμό, τον οποίο το οθωμανικό κράτος αντιμετώπισε μέσα από υποτιμήσεις του οθωμανικού νομίσματος. Αυτό δεν έφερε όμως τη λύση του προβλήματος αλλά αντίθετα προκάλεσε την αύξηση της τιμής των εισαγόμενων προϊόντων.¹³² Τελικώς, η λύση που προκρίθηκε ήταν η ενθάρρυνση των εισαγωγών

¹²⁹ Daniel Panzac, ό.π., σ. 195 και Δημήτριου Ι. Ιεραπετρίτη, ό.π., σ. 83

¹³⁰ Φίλιππου Π. Αργέντη και Στίλπωνος Π. Κυριακίδη (επιμ.), *Η Χίος παρά τοις Γεωγράφους και Περιηγηταίς από του Όγδοου μέχρι του Εικοστού Αιώνα. Τόμος Τρίτος*, Τυπογραφείον «Εστία», Εν Αθήναις 1946, σ. 1640 και σ. 1768

¹³¹ Ελένης Φραγκάκη-Syrett, ό.π., σ. 22

¹³² Ελένης Φραγκάκη-Syrett, ό.π., σ. 27 και Γεωργίου Λεονταρίτη, ό.π., σ. 24

νομίσματος από το εξωτερικό σε δύο μορφές, είτε ως μέταλλο είτε ως συναλλαγματικές. Στο εμπόριο αυτό, οι Χιώτες πρωτοστάτησαν και γρήγορα κυριάρχησαν.

Μέχρι και τη δεκαετία του 1780 σε αυτό το είδος του εμπορίου κυριαρχούσαν οι Ευρωπαίοι έμποροι, αλλά αυτό σταδιακά διαφοροποιείται. Χιώτες έμποροι εισάγουν στην οθωμανική αυτοκρατορία και συγκεκριμένα στο λιμάνι της Σμύρνης αμερικανικό ασήμι από το Μεξικό και τη Βραζιλία, τα οποία μεταφέρονται είτε από το ισπανικό λιμάνι του Καντίζ και από την Λισαβόνα -μητροπόλεις των αποικιών της Λατινικής Αμερικής-, είτε έμμεσα μέσω του Λιβόρνου και της Γένοβας. Ακόμα μια ευκαιρία για κέρδος την οποία άδραξαν οι Χιώτες έμποροι παρουσιάστηκε κατά τη διάρκεια των πολέμων της Γαλλικής Επανάστασης και του Ναπολέοντα (1792-1815). Το βρετανικό πολεμικό ναυτικό είχε προχωρήσει σε αποκλεισμό της ευρωπαϊκής Ηπείρου για να προκαλέσει οικονομική ασφυξία στο γαλλικό κράτος και στις κτήσεις του, θέτοντας έτσι μεγάλα εμπόδια στις εμπορικές συναλλαγές καθώς και στη διακίνηση και στο εμπόριο χρήματος με την Ανατολή, ενώ έχοντας ανάλογη μεθοδολογία σκέψης, η Γαλλία είχε προβεί στον λεγόμενο «ηπειρωτικό αποκλεισμό» στερώντας από τους Βρετανούς τις αγορές της Ευρώπης. Η τακτική που ακολουθήθηκε από τους Χιώτες εμπόρους ήταν η εμπορία ευρωπαϊκού νομισματικού συναλλάγματος από το λιμάνι της Αγκόνας, που δεν είχε αποκλειστεί από τους Βρετανούς, προς τη Σμύρνη ικανοποιώντας έτσι την αυξημένη ζήτηση.¹³³

Μια άλλη λύση στο ζήτημα της έλλειψης χρήματος βρέθηκε μέσω του εμπορίου συναλλαγματικών, οι οποίες και χρησιμοποιούνταν κερδοσκοπικά. Οι ευρωπαϊκές κυβερνήσεις λάμβαναν μετρά για τον περιορισμό της κερδοσκοπίας, αλλά οι έμποροι της Οθωμανικής αυτοκρατορίας και συγκεκριμένα οι Χιώτες επωφελήθηκαν σε μεγάλο βαθμό από τον φιλελευθερισμό στην οικονομική πολιτική της Ολλανδίας και κατάφεραν να διεισδύσουν σε μεγάλο βαθμό στις χρηματιστικές συνδιαλλαγές του Άμστερνταμ, που αποτελούσε διεθνές οικονομικό κέντρο.¹³⁴ Οι Έλληνες -κυρίως οι Χιώτες- κυριαρχούσαν λοιπόν στη χρήση και στην εμπορία των συναλλαγματικών. Στα τέλη του 18^{ου} αιώνα μάλιστα το 50% των συναλλαγματικών με τόπο έκδοσης τη Σμύρνη και με τόπο είσπραξης διάφορα δυτικοευρωπαϊκά λιμάνια είχαν εκδοθεί από

¹³³ Ελένης Φραγκάκη-Syrett, ό.π., σ. 28 και Γεωργίου Λεονταρίτη, ό.π., σ. 53

¹³⁴ Βασίλη Πατρώνη, ό.π., σ. 19

Έλληνες. Επίσης, οι συναλλαγματικές ρύθμιζαν την έλλειψη ισχυρού δυτικού συναλλάγματος από την αγορά της Σμύρνης. Εκδίδονταν πληρωτέες σε ευρωπαϊκά νομίσματα και αντιμετωπίζοντας μεγάλη ζήτηση εξοφλούνταν άμεσα χωρίς έκπτωση, στο ακέραιο τους. Αποτελούσαν μάλιστα κερδοσκοπικό μέσο καθώς η έντονη παρουσία ή η έλλειψη τους επηρέαζε την ισοτιμία του οθωμανικού νομίσματος με τα αντίστοιχα ευρωπαϊκά. Έτσι δίνονταν ευκαιρίες για πλουτισμό, αλλά συγχρόνως το έδαφος ήταν πρόσφορο για εύκολες διακυμάνσεις των νομισματικών τιμών και ισοτιμιών με αποτέλεσμα να μην αποκλείονται σε πολλές περιπτώσεις οι πτωχεύσεις εμπορικών οίκων, που προχώρησαν σε λανθασμένους υπολογισμούς.¹³⁵

Πέρα από τον αποκλεισμό των Βρετανών απέναντι στη Γαλλία, οι Χιώτες έμποροι επωφελήθηκαν και από έναν ακόμα βρετανικό αποκλεισμό. Επρόκειτο για τον αποκλεισμό των ολλανδικών λιμανιών την περίοδο 1780-1782 καθώς η Ολλανδία είχε ταχθεί με την αμερικάνικη πλευρά στον πόλεμο της ανεξαρτησίας των ΗΠΑ. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα την τελμάτωση του ολλανδικού θαλάσσιου εμπορίου και την έστω προσωρινή διεκπεραίωση των εμπορικών συναλλαγών των Ολλανδών εμπόρων μέσω χερσαίων δρόμων, οι οποίοι μέσω της κεντρικής Ευρώπης κατέληγαν στη Τεργέστη, η κίνηση και η σημασία της οποίας αυξήθηκε κατακόρυφα. Το παραπάνω γεγονός εκμεταλλεύτηκε η χιώτικη εμπορική κοινότητα της πόλης αυξάνοντας τα έσοδα της, που μέχρι τότε ήταν περιορισμένα καθώς η αυστριακή πόλη ήταν δευτερεύουσας σημασίας εμπορικό κέντρο, συναλλασσόμενο κυρίως με τη Σμύρνη, τη Θεσσαλονίκη και την Πελοπόννησο.¹³⁶

Αναδεικνύεται λοιπόν η εικόνα μιας ομάδας δραστήριων εμπόρων και επιχειρηματιών, οι οποίοι δεν διστάζουν να επιχειρήσουν σε αχαρτογράφητα νερά, όντας αφοσιωμένοι στο κυνήγι του κέρδους.

Η εξέταση της οικονομίας της Χίου δεν θα μπορούσε να είναι πλήρης εάν δε συμπεριλάμβανε την πραγμάτευση της εγκατάστασης και της επακόλουθης οικονομικής ακμής των Χιωτών εμπόρων στην πόλη της Σμύρνης. Η αθρόα προσέλευση Χιωτών εμπόρων και επιχειρηματιών στη μικρασιατική πόλη ξεκίνησε με το τέλος του πέμπτου

¹³⁵ Ελένης Φραγκάκη-Syrett, ό.π., σσ. 28-29

¹³⁶ Στο ίδιο, σ. 34 και σ. 44

Οθωμανό-βενετικού πολέμου (1645-1669), ενώ μέχρι τα τέλη του 18^{ου} αιώνα αναδείχθηκαν ανάμεσα στους πλουσιότερους εμπόρους της Σμύρνης, κατέχοντας κυρίαρχη θέση ανάμεσα στο ελληνικό εμπορικό στοιχείο, που είχε ιδρύσει 500 εμπορικούς οίκους στην πόλη.¹³⁷

Η γεωγραφική θέση της Χίου στο ενδιάμεσο της διαδρομής μεταξύ Σμύρνης και Κωνσταντινούπολης κατέστησαν το νησί εμπορικό κόμβο και σταθμό ανεφοδιασμού για τα ευρωπαϊκά και όχι μόνο πλοία, που απέπλεαν από τη Σμύρνη προς την οθωμανική πρωτεύουσα. Η Σμύρνη συγκέντρωνε ήδη από τον 17^ο αιώνα αλλά και για το σύνολο του 18^{ου} αιώνα την προσοχή των Ευρωπαίων εμπόρων καθώς αποτελούσε το σημείο στο οποίο κατευθύνονταν τα προϊόντα από την Ανατολή μέσα από οργανωμένα καραβάνια,¹³⁸ που πραγματοποιούνταν τρεις φορές το χρόνο, κάθε Φεβρουάριο, Ιούνιο και Οκτώβριο. Επιπλέον, η παράκτια πόλη κίνησε το ενδιαφέρον των Ευρωπαίων καθώς μέσα από αυτήν είχαν πρόσβαση στο βαμβάκι, που καλλιεργούνταν εντατικά στα περίχωρα και στην ενδοχώρα της και το οποίο αποτέλεσε σημαντικό εξαγωγίμο προϊόν.¹³⁹ Η Σμύρνη γνώρισε την πρώτη περίοδο εντατικής εμπορικής ακμής της μεταξύ 1770 και 1780, ενώ ήδη από τα μέσα του 18^{ου} αιώνα είχε μετατραπεί στον κυριότερο κόμβο και λιμένα για το εμπόριο της Οθωμανικής αυτοκρατορίας με τα κράτη της Δυτικής Ευρώπης.¹⁴⁰ Προτιμούνταν άλλωστε από τους Ευρωπαίους εμπόρους οφείλοντας σε αυτούς την οικονομική της σημασία και ανάπτυξη σε μεγάλο βαθμό. Η συνθήκη αυτή ωστόσο χρησιμοποιήθηκε από την χιώτικη εμπορική κοινότητα της πόλης ώστε να εξασφαλιστεί η οικονομική και εμπορική της άνθηση.¹⁴¹ Αυτή εξάλλου ευνοούνταν από τη σημασία που είχε η Σμύρνη για το γαλλικό εμπόριο, που αποτελούσε το κυρίαρχο δυτικό εμπόριο εντός του οθωμανικού κράτους. Η ιωνική πόλη καταλάμβανε κατά τη διάρκεια του 18ου αιώνα τη θέση του κέντρου διανομής και

¹³⁷ Traian Stoianovich, ό.π., σ. 271

¹³⁸ Fernand Braudel, *Civilization & Capitalism 15th-18th Century. Volume II*, σ. 199

¹³⁹ Σπύρου Ι. Ασδραχά (επιμ.), ό.π., σσ. 490-491 και Δημήτριου Ι. Ιεραπετρίτη, ό.π., σ. 92

¹⁴⁰ Στο σημείο αυτό κρίνεται ορθό να επισημανθεί ότι σύμφωνα με τον Braudel η Σμύρνη αποτελούσε το σημαντικότερο εμπορικό κόμβο της Οθωμανικής αυτοκρατορίας κατά το 17ο αιώνα, σε αντίθεση με τον 18^ο αιώνα, όποτε και η Κωνσταντινούπολη αποτελεί το εμπορικό κέντρο του οθωμανικού κράτους. («It is known that the centre moved yet again in the seventeenth century, this time to Smyrna, though this has never been satisfactorily explained. And in the eighteenth century, it seems to me, the economy was re-centred on Istanbul») Βλέπε Fernand Braudel *Civilization & Capitalism 15th-18th Century. Volume III*, σ. 471

¹⁴¹ Ελένης Φραγκάκη-Syrett, ό.π., σ. 41 και Δημήτριου Ι. Ιεραπετρίτη, ό.π., σ. 81 και Edhem Eldem, ό.π., σ. 308

διαμοιρασμού των γαλλικών προϊόντων στο σύνολο της Ανατολίας και συγχρόνως αποτελούσε τον τόπο, όπου προωθούνταν τα προϊόντα της ενδοχώρας της για κατανάλωση και για εξαγωγές.¹⁴² Κάτι, που εξηγεί άλλωστε το ιδιαίτερο ενδιαφέρον για την αναδιοργάνωση των γαλλικών προξενείων σε αυτή, αλλά και σε ολόκληρη την γεωγραφική περιοχή του Λεβάντε από τον Γάλλο υπουργό οικονομικών και πρώτο υπουργό του στέμματος, Κολμπέρ κατά τη διάρκεια του δεύτερου μισού του 17^{ου} αιώνα επί βασιλείας Λουδοβίκου ΙΔ'.¹⁴³

Το σύνολο των νησιών του Αιγαίου με εξαίρεση εκείνα που βρίσκονταν κοντά στα μικρασιατικά παράλια παρέμεναν προσκολλημένα σε παραδοσιακές οικονομικές δομές, και δεν είχαν διαπρέψει στο εμπόριο και στη ναυτιλία, ενώ συνήθως μαστίζονταν από την χρόνια έλλειψη ειδών διατροφής. Δεν συνέβη όμως το ίδιο και με τη Χίο, η οποία παρά την ανάδυση της Σμύρνης ως εμπορικού κέντρου, διατήρησε σε μεγάλο βαθμό την εμπορική της σημασία εξαιτίας της βιοτεχνικής παραγωγής υφασμάτων που διέθετε, ενώ στην ευημερία της ρόλο διαδραμάτισε και η διάθεση του πλεονάσματος των γεωργικών προϊόντων του νησιού για εξαγωγή.¹⁴⁴

Εξαιτίας της διασύνδεσης της με το ασιατικό εσωτερικό της Οθωμανικής αυτοκρατορίας και συγκεκριμένων διαταγμάτων του σουλτάνου που διοχέτευαν την ευρωπαϊκή εμπορική δραστηριότητα προς τη Σμύρνη, η Χίος συνδέθηκε αναπόσπαστα με αυτή, εξαρτώντας από αυτή την οικονομική της ανάπτυξη. Η οικονομία της Χίου όμως δεν περιήλθε σε δύσκολη θέση και ο ανταγωνισμός μεταξύ των δύο, ξεπεράστηκε μέσα από τη δράση των Χιωτών εμπόρων. Εκείνοι ακολουθούσαν διαφορετική τακτική απέναντι στην εγχώρια και στην ευρωπαϊκή αγορά. Από τη μία, διακινούσαν απευθείας τα προϊόντα του νησιού τους προς τα σημαντικότερα λιμάνια του οθωμανικού κράτους, όπου υπήρχε η ανάλογη ζήτηση για αυτά -κυρίως για τη μαστίχα, το μετάξι και ορισμένα είδη φρούτων-. Από την άλλη, όσον αφορά τις συνδιαλλαγές τους με την ευρωπαϊκή αγορά και εμπόρους, κινούνταν έμμεσα και τις διεκπεραίωναν μέσω της Σμύρνης και της δημιουργίας παροικιών σε πόλεις όπως το Λιβόρνο και η Μασσαλία. Η ίδια η Σμύρνη μάλιστα αποτέλεσε το κέντρο δραστηριοποίησης και έδρας

¹⁴² Edhem Eldem, ό.π., σ. 313

¹⁴³ Felix Sartiaux, *Η Ελληνική Μικρασία*, εκδόσεις Ιστορητής, Αθήνα 1993, σσ. 102-103

¹⁴⁴ Γεωργίου Λεονταρίτη, ό.π., σ. 48

αρκετών Χιωτών εμπόρων, οι οποίοι δημιούργησαν εκεί επιτυχημένους εμπορικούς οίκους.¹⁴⁵

Η εμπορική δραστηριοποίηση των Χιωτών δεν ξεκίνησε όμως χωρίς εμπόδια. Από τις αρχές του 17^{ου} μέχρι και τις αρχές του 18^{ου} αιώνα οι Χιώτες και γενικότερα το σύνολο των ντόπιων εμπόρων ήταν απομονωμένοι από το εμπόριο με τους Βρετανούς και Γάλλους καθώς εκείνοι αγόραζαν τα προϊόντα ενδιαφέροντος τους από την ενδοχώρα της Σμύρνης από τα καραβάνια προερχόμενα από το εσωτερικό του οθωμανικού κράτους¹⁴⁶ και από τους παραγωγούς των προϊόντων απομονώνοντας έτσι το εμπορικό στοιχείο της πόλης. Η κατάσταση όμως αυτή διαφοροποιήθηκε όταν οι έμποροι της πόλης κατάφεραν να ελέγξουν την προσέλευση των κατευθυνόμενων στη Σμύρνη αγαθών. Με αυτό τον τρόπο απέκτησαν τη θέση του μεσάζοντα μεταξύ παραγωγών και Δυτικών εμπόρων, αποκτώντας σημαντικά οικονομικά οφέλη.¹⁴⁷ Σε αυτό συνηγόρησε και το γεγονός ότι σταδιακά κατά τη διάρκεια του 18^{ου} αιώνα οι Ευρωπαίοι έμποροι δεν επιθυμούσαν πια να συνεχίζουν την πορεία τους στη μικρασιατική ενδοχώρα, αλλά αντίθετα επιθυμούσαν να πωλούν τα προϊόντα τους και να αγοράζουν τα αντίστοιχα οθωμανικά εντός της πόλης της Σμύρνης, κάτι που συνέβαινε κυρίως εξαιτίας της αίσθησης της ανασφάλειας των Δυτικών στην ενδοχώρα αλλά και ώστε να αποφεύγουν την ανάλωση κεφαλαίου για τη μεταφορά των προϊόντων από το εσωτερικό.¹⁴⁸ Παρατηρείται λοιπόν ως γενική τάση, η εξάρτηση των Ευρωπαίων εμπόρων από τους Οθωμανικής υπηκοότητας μεσάζοντες και εμπορικούς πράκτορες, οι οποίοι σταδιακά ολοένα και ισχυροποιούσαν τη θέση τους σε βάρος τους.¹⁴⁹

Η παραπάνω διαδικασία όμως κινούνταν και αντίστροφα, οι Χιώτες αγόραζαν υφάσματα είτε χονδρική είτε λιανική από τους Ευρωπαίους εμπόρους και τα διέθεταν στις οθωμανικές αγορές της Σμύρνης.¹⁵⁰ Προχωρούσαν λοιπόν σε μια αμφίδρομη εμπορική διακίνηση προϊόντων μεταξύ Ευρωπαίων και Οθωμανών και αποκόμιζαν

¹⁴⁵ Ελένης Φραγκάκη-Syrett, ό.π., σ. 20 και Δημήτριου Ι. Ιεραπετρίτη, ό.π., σ. 93

¹⁴⁶ Fernand Braudel, *Civilization & Capitalism 15th-18th Century. Volume III*, σσ. 475-476

Ο Braudel στις προαναφερόμενες σελίδες δίνει μία συνοπτική περιγραφή του συστήματος των καραβανιών, αλλά και τη σημασία που αυτά είχαν για την οικονομία του οθωμανικού κράτους.

¹⁴⁷ Ελένης Φραγκάκη-Syrett, ό.π., σ. 30

¹⁴⁸ Στο ίδιο, σ. 44

¹⁴⁹ Edhem Eldem, ό.π., σ. 309

¹⁵⁰ Ελένης Φραγκάκη-Syrett, ό.π., σ. 42

οικονομικά οφέλη και από τις δύο πλευρές. Η εξωτερική όμως διεθνής συγκυρία που επέτρεψε την ενασχόληση των Ελλήνων της Σμύρνης και ιδιαίτερα των Χιωτών με το ευρωπαϊκό εμπόριο ήταν η γενικευμένη ανάγκη των δυτικών οικονομιών για ευρύτερα ανοίγματα σε άλλες αγορές. Στην περίπτωση της Σμύρνης οι συναλλαγές των δυτικών εμπόρων δεν μπορούσαν να χαρακτηριστούν αρκετές και έτσι επιβάλλονταν η συμμετοχή του τοπικού δραστήριου επιχειρηματικού στοιχείου της ενταγμένης πια στη διεθνή αγορά οθωμανικής οικονομίας.¹⁵¹

Η περίοδος μάλιστα μεταξύ του 1789 και του 1815 αποτέλεσε περίοδο ιδιαίτερης ακμής των χιώτικων εμπορικών δραστηριοτήτων εξαιτίας και πάλι του αποκλεισμού των γαλλικών λιμένων από τους Βρετανούς. Εξαιτίας της εμπορικής τους «απομόνωσης» οι Γάλλοι ανέστειλαν τους νόμους που περιόριζαν τη δραστηριοποίηση των Οθωμανών εμπόρων και έτσι έδωσαν τη δυνατότητα στους Χιώτες να κυριαρχήσουν στην αγορά της Μασσαλίας και ακόμα απελευθερώθηκε η αγορά της Σμύρνης για γαλλικές εισαγωγές μεταξιού, καθώς ήταν αναγκαίο να βρεθούν αγορές για την παραγωγή των γαλλικών κλωστοϋφαντουργιών. Το γεγονός αυτό επέτρεψε στους Χιώτες εμπόρους να συγκεντρώσουν σε σχετικά μικρό διάστημα σημαντικές ποσότητες κεφαλαίου, το οποίο χρησιμοποίησαν ως βάση για να δραστηριοποιηθούν εμπορικά στο Λονδίνο.¹⁵² Παρατηρήθηκε άλλωστε η συνεργασία και ο συνεταιρισμός Γάλλων εμπόρων με έδρα τη Μασσαλία και Χιωτών με έδρα τη Σμύρνη, καθώς έτσι οι πρώτοι μπορούσαν να διεκπεραιώσουν εμπορικές συναλλαγές με την Ανατολική Μεσόγειο χωρίς να αναλαμβάνουν οι ίδιοι τις μεταφορές των προϊόντων και αποφεύγοντας έτσι τον κίνδυνο της έκθεσης των πλοίων τους στο βρετανικό ναυτικό και της υφαρπαγής των εμπορευμάτων τους και των σκαφών τους.¹⁵³ Η κατάσταση αυτή υπήρξε ιδιαίτερα ωφέλιμη για τους Χιώτες εμπόρους της Σμύρνης, οι οποίοι σε πολλές περιπτώσεις εγκαθίσταντο στη Μασσαλία ιδρύοντας εκεί υποκαταστήματα των επιχειρήσεών τους και με την πάροδο του χρόνου μάλιστα αιτούνταν τη χορήγηση σε αυτούς της γαλλικής υπηκοότητας. Ο λόγος για την τακτική τους αυτή ήταν ότι θα μπορούσαν να επιστρέψουν στη Σμύρνη έχοντας την υπηκοότητα ενός ευρωπαϊκού κράτους και έτσι θα επωφελούνταν από τα προνόμια που απέρρεαν από αυτό σύμφωνα με τις

¹⁵¹ Στο ίδιο, σ. 45

¹⁵² Στο ίδιο, σ. 33

¹⁵³ Στο ίδιο, σ. 47

περιβόητες διομολογήσεις. Για να στηρίξουν τους ισχυρισμούς τους οι Χιώτες προέβαλαν την ευρωπαϊκή τους καταγωγή υποστηρίζοντας ότι κατάγονταν από Γενουάτες, που είχαν μεταναστεύσει στη Χίο το 14^ο αιώνα.¹⁵⁴ Η εδραίωση όμως των Χιωτών στο γαλλικό εμπόριο προκάλεσε τη δυσανασχέτηση των Γάλλων εμπόρων μετά το τέλος των ναπολεόντειων πολέμων και τη διατύπωση προτάσεων για επιστροφή στο δόγμα «γαλλικό εμπόριο από Γάλλους εμπόρους» και για αποκλεισμό από αυτό των Οθωμανών υπηκόων.¹⁵⁵

Ένα άλλο κέντρο για τις εμπορικές δραστηριότητες των Χιωτών της Σμύρνης κατά τη διάρκεια των Ναπολεόντειων πολέμων ήταν η Μάλτα. Η σημασία της βρετανικής αυτής κτήσης έγκειτο στο γεγονός ότι αποτελούσε εύκολο σημείο πρόσβασης για τα εμπορικά πλοία και για τη διεξαγωγή των εμπορικών δραστηριοτήτων όταν τα ιταλικά λιμάνια βρίσκονταν υπό γαλλικό έλεγχο και κατά συνέπεια υπό βρετανικό ναυτικό αποκλεισμό. Έτσι ιδρύθηκαν στο νησί υποκαταστήματα χιώτικων εμπορικών οίκων, όπως εκείνο των αδερφών Ράλλη, ενώ οι Χιώτες αναμίχθηκαν στη διακίνηση εμπορευμάτων ελληνικών και βρετανικών συμφερόντων μεταξύ Σμύρνης, Μάλτας και Λονδίνου.¹⁵⁶

Λαμβάνοντας λοιπόν υπόψη τις εμπορικές δραστηριότητες που ανέπτυξαν οι Χιώτες, έχοντας ως έδρα τους τη Σμύρνη, γίνεται κατανοητό ότι η Χίος αποτέλεσε δευτερεύον πεδίο εμπορικής ανάπτυξης ενώπιων της ανόδου και ακμής της ιωνικής πόλης, ενώ οι Χιώτες κεφαλαιούχοι την επέλεξαν ως κέντρο των εμπορικών τους δικτύων, διατηρώντας σε αυτή, τις έδρες των εμπορικών τους οίκων.

Η βάση για την εμπορική ανάπτυξη του νησιού και για τη δημιουργία των εμπορικών οίκων και των δικτύων, που ανέπτυξε τέθηκε το 16^ο αιώνα με την παραχώρηση στο νησί της Χίου διοικητικών, πολιτικών και οικονομικών προνομίων. Αυτά σε συνδυασμό με το τοπικό επιχειρηματικό πνεύμα και τη διάθεση του προϊόντος της μαστίχας και των υφασμάτων του νησιού στις διεθνείς αγορές εξασφάλισαν την οικονομική ανάπτυξη του νησιού και τη λειτουργία υποκαταστημάτων των Χιωτών εμπόρων στις πόλεις στις οποίες εξήγαν τα προϊόντα τους.

¹⁵⁴ Στο ίδιο, σ. 49

¹⁵⁵ Στο ίδιο, σ. 48

¹⁵⁶ Στο ίδιο, σ. 50

Τα θεμέλια για την εμπορική ανάπτυξη της Χίου τέθηκαν με την παραχώρηση από το οθωμανικό κράτος στο νησί μιας σειράς πολιτικών, διοικητικών και οικονομικών προνομίων. Ο συνδυασμός της παραπάνω ευνοϊκής πολιτικής κατάστασης σε συνδυασμό με το επιχειρηματικό πνεύμα των ντόπιων, τους οδήγησαν στην ενασχόληση με το εμπόριο, στο οποίο καταξιώθηκαν. Για την αποτελεσματικότερη μάλιστα άσκηση των εμπορικών δραστηριοτήτων τους οι Χιώτες έμποροι δημιούργησαν υποκαταστήματα των εμπορικών τους οίκων και ως επακόλουθο εμπορικές παροικίες στις πόλεις, στις οποίες συναλλάσσονταν. Η αφετηρία έγινε με τη δημιουργία εμπορικών οίκων στη Σμύρνη -που αποτελούσε εμπορικό και οικονομικό κέντρο- με τη λειτουργία θυγατρικών τους επιχειρήσεων και καταστημάτων στα λιμάνια της Μαύρης Θάλασσας, στα ιταλικά λιμάνια του Λιβόρνου¹⁵⁷ και της Γένοβας καθώς και στη Βιέννη και στο αυστριακό λιμάνι της Τερνέστης.¹⁵⁸ Η ανάγκη δραστηριοποίησης των Χιωτών εμπόρων στη Σμύρνη προέκυψε από το γεγονός ότι εκείνη αποτελούσε κέντρο του εμπορίου μεταξύ του εσωτερικού της Οθωμανικής αυτοκρατορίας και των Δυτικών κρατών. Εκεί, οι Χιώτες επιχειρηματίες διακρίθηκαν στο εμπόριο ευρωπαϊκών υφασμάτων, τα οποία αγόραζαν από ευρωπαίους εμπόρους και μεταπλούσαν στη συνέχεια εντός του οθωμανικού κράτους.¹⁵⁹

Η συγκυρία όμως που επέτρεψε την ανάδυση και οδήγησε τους χιώτικους εμπορικούς οίκους στην οικονομική ακμή ήταν ο Επταετής Πόλεμος μεταξύ Μ. Βρετανίας και Γαλλίας στα μέσα του 18^{ου} αιώνα (1756-1763). Κατά τη διάρκεια του, οι Χιώτες έμποροι κυριάρχησαν στο εμπόριο και στη μεταφορά υφασμάτων και γενικότερα αποικιακών αγαθών από τους λιμένες της Ολλανδίας προς τη Σμύρνη. Το μοτίβο που ακολουθούνταν είχε ως εξής, οι Χιώτες δημιουργούσαν οικογενειακούς εμπορικούς οίκους με κύρια υποκαταστήματα στη Σμύρνη και σε πόλεις όπως το Άμστερνταμ. Υπεύθυνος για το κάθε υποκατάστημα οριζόνταν ένα μέλος της οικογένειας και έτσι

¹⁵⁷ Για την ελληνική κοινότητα του Λιβόρνου και τις εμπορικές δραστηριότητες των Ελλήνων που εδράζονταν εκεί βλέπε Δέσποινα Βλάμη, *Το Φιορίνι, το Σιτάρι και η οδός του Κήπου. Έλληνες Έμποροι στο Λιβόρνο, 1750-1868*, Θεμέλιο, Αθήνα 2000

¹⁵⁸ Σπύρου Ι. Ασδραχά (επιμ.), ό.π., σσ. 454-455 και Δημήτριου Ι. Ιεραπετρίτη, ό.π., σ. 94

Ενδεικτικό της σημασίας των Χιωτών εμπόρων για την αυστριακή οικονομία είναι το γεγονός, ότι οι αυστριακές αρχές, όταν συνέλαβαν τον Χιώτη μεγαλέμπορο Ευστράτιο Αργέντη, κατέβαλαν κάθε προσπάθεια ώστε να συνεχιστεί αδιατάραχτα η λειτουργία των επιχειρήσεων του ώστε να αποφευχθεί το ξέσπασμα κρίσης στην αγορά της Βιέννης. Βλέπε Όλγκας Κατσιαρδή-Hering, ό.π., σσ. 102-103

¹⁵⁹ Ελένης Φραγκάκη-Syrett, ό.π., σ. 21

συνήθως κάθε εταιρεία διοικούνταν και ελέγχονταν εξολοκλήρου από ένα οικογενειακό δίκτυο συγγενών.¹⁶⁰ Έτσι μπορεί να ειπωθεί ότι η άλωση του ολλανδικού εμπορίου της Ανατολικής Μεσογείου από τους Χιώτες αποτέλεσε έναν από τους κύριους παράγοντες ανάπτυξης του χιώτικου στοιχείου. Σε αυτό διακρίθηκαν οι εμπορικοί οίκοι των οικογενειών Πετροκόκκινου, Μαυροκορδάτου, Ράλλη και Βλαστού κ.α., ενώ την ίδια περίοδο οι σημαντικότερες εμπορικές εταιρείες της Σμύρνης ανήκαν σε Χιώτες.¹⁶¹ Οι γνωστότερες οικογένειες εμπόρων, δίπλα σε αυτές που ήδη αναφέρθηκαν, ήταν εκείνες του Αργέντη, Βούρου, Ευμορφόπουλου, Κλουμάση, Λουτράκη, Νεγρεπόντε, Μάμουκα, Πλατύ, Πρώιου, Ροδοκανάκη, Ροΐδη, Σγούτα, Σκαρμαγκά, Σκυλίτση, Καλβοκορέση, Τζίφου και Ψύχα.¹⁶²

Η κυριαρχία των Χιωτών στο εμπόριο και στη διακίνηση υφασμάτων μεταξύ Ρότερνταμ, Άμστερνταμ και Σμύρνης οδήγησε σταδιακά στην απόσυρση των Ολλανδών εμπόρων από τον εμπορικό αυτό τομέα, αφήνοντας στους Χιώτες το πεδίο ανοιχτό για την συσσώρευση επιπλέον κερδών.¹⁶³ Οι έμποροι από την Χίο κατάφεραν να παραγκωνίσουν τους Ολλανδούς εξαιτίας της ομαδικής λειτουργίας της κοινότητας τους, τακτική που τους επέτρεπε να δημιουργούν εταιρείες και οικονομικές συσσωματώσεις, όπως το σύνδεσμο χοντρεμπόρων και λιανεμπόρων στη Σμύρνη αλλά και στην Κωνσταντινούπολη. Βέβαια ως αιτία υποχώρησης των Ολλανδών μπορεί να πιστωθεί και η ενασχόληση και η επικέντρωση του ενδιαφέροντος των τελευταίων στον τραπεζικό και χρηματιστικό τομέα έναντι του εμπορίου. Στο σημείο αυτό αξίζει να σημειωθούν τα ονόματα ορισμένων χιώτικων εμπορικών οίκων που κατάφεραν να

¹⁶⁰ Στο ίδιο, σ. 22 και Δημήτριου Ι. Ιεραπετρίτη, ό.π., σ. 94

¹⁶¹ Ελένης Φραγκάκη-Syrett, ό.π., σ. 23

¹⁶² Δημήτριου Ι. Ιεραπετρίτη, ό.π., σ. 95

Για μια αναλυτική παρουσίαση της γενεαλογίας και των κυριότερων μελών των εμπορικών οικογενειών της Χίου βλέπε Philip P. Argenti, *Libro d' Oro de la Noblesse de Chio. Volume I. Notices Historiques*, Oxford University Press, London 1955. Η αναφορά των στοιχείων που παραθέτει το συγκεκριμένο έργο δεν κρίθηκε σκόπιμο να συμπεριληφθούν στο παρόν, καθώς αποτελούν γενεαλογίες των οικογενειών, χωρίς να γίνεται αναφορά στην ενασχόληση τους με το εμπόριο και στη διάρθρωση των εμπορικών τους οίκων.

¹⁶³ Ελένης Φραγκάκη-Syrett, ό.π., σ. 42 και Βασίλη Πατρώνη, ό.π., σ. 19

Του γεγονότος αυτού είχε προηγηθεί βέβαια η απόφαση των ολλανδικών αρχών το 1730 να παραχωρήσουν στους Έλληνες, Αρμένιους και Εβραίους της Οθωμανικής αυτοκρατορίας, αντίστοιχα εμπορικά δικαιώματα με τους Ολλανδούς υπηκόους, ανοίγοντας έτσι το δρόμο για τη δραστηριοποίηση τους στο ολλανδικό εμπόριο.

διεισδύσουν στο ολλανδικό εμπόριο, ήδη από το 1790.¹⁶⁴ Επρόκειτο για τους οίκους ή εταιρείες του Γ. Βλαστού και Μ. D' Isay, του Μ. Καραλή και Αλ. Βλαστού, των Αδερφών Ράλλη, του Ροΐδη Μαυροκορδάτου και Σία, του Βούρου και του Ροδοκανάκη και πολλών ακόμα άλλων, οι οποίοι κυριαρχούσαν στις εισαγωγές της Σμύρνης από την Ολλανδία αναμφίβολα μέχρι και το 1800.¹⁶⁵ Μέσα από την εξέταση των ονομάτων των εμπορικών οίκων γίνεται φανερός ο ομαδικός και συνεργατικός χαρακτήρας της χιώτικης επιχειρηματικής δραστηριότητας. Οι πλείστες των επιχειρήσεων στο τίτλο τους έχουν δύο ονόματα ή το ακρωνύμιο «και Σία» που υποδηλώνουν την ύπαρξη συνεταίρων. Έτσι οι οικονομικοί κίνδυνοι μετριάζονταν και οι οίκοι αύξαναν την ανταγωνιστικότητα τους, καθώς στηρίζονταν σε πολλαπλούς πόρους και συντονισμένες επιχειρηματικές προσπάθειες.

Ένας από τους πιο ακμαίους χιώτικους εμπορικούς οίκους ήταν εκείνος των Μαυροκορδάτων με την οικονομική του ανάπτυξη να οφείλεται στην ενασχόληση του με την εμπορία χρηματιστικών προϊόντων και συγκεκριμένα συναλλαγματικών. Σταδιακά αναδείχθηκε σε μία από τις σημαίνουσες επιχειρήσεις της Σμύρνης, ενώ κατά το δεύτερο μισό του 18^{ου} αιώνα συγκέντρωσε σωρεία οικονομικών πόρων και κεφαλαίου εξαιτίας των εμπορικών συναλλαγών του με την Ολλανδία.¹⁶⁶ Η οικογένεια Μαυροκορδάτου μάλιστα κατάφερε να αναδειχθεί και σε πολιτική δύναμη και να εκμεταλλευτεί το ελληνικό μονοπώλιο επί συγκεκριμένων ανώτατων οθωμανικών θέσεων, όπως εκείνη του ηγεμόνα των Παραδουνάβιων Ηγεμονιών. Εξάλλου πολλές φαναριώτικες πολιτικές οικογένειας κατάγονταν στην πραγματικότητα από τη Χίο.¹⁶⁷

Στο σημείο αυτό αξίζει να γίνει αναφορά στις συναλλαγές των Χιωτών εμπόρων με την ελληνική εμπορική κοινότητα στην Κωνσταντινούπολη, η οποία θα θιχτεί μέσα από την απαρίθμηση των εμπορικών συνεταίρων των Χιωτών της Σμύρνης και εμπόρων με έδρα την οθωμανική πρωτεύουσα το έτος 1815. Ο Πάροδος Μαυροκορδάτος

¹⁶⁴ Όλγας Κατσιαρδή-Hering, ό.π., σ. 111 («οι έμποροι κατάγονταν κατά συντριπτική πλειοψηφία από τη Σμύρνη, Χίο και εν μέρει από τη Θεσσαλονίκη, τη Ζαγορά»)

Η συγγραφέας αναφερόμενη στην ελληνική παροικία του Άμστερνταμ αναγνωρίζει την κυρίαρχη παρουσία των Χιωτών εντός της, οι οποίοι όμως την συναπάρτιζαν μαζί με εμπόρους και χρηματιστές που είχαν καταγωγή από διάφορα μέρη του ελλαδικού χώρου.

¹⁶⁵ Ελένης Φραγκάκη-Syrett, ό.π., σ. 43

¹⁶⁶ Στο ίδιο, σ. 29

¹⁶⁷ Traian Stoianovich, ό.π., σ. 271

συναλλάσσονταν με τον Βλαστό Πετροκόκκινο, ο Παντελεήμων Λουτάρης με το Κωνσταντίνο Λουτάρη, ο Περόγκι Στασίπουλος με τον Γιώργο Στασίπουλο και ο Μικέλε Καπινάκης με τον Αθανάσιο Νικόπουλο. Οι παραπάνω συναλλαγές πραγματοποιούνταν υπό την αιγίδα της βρετανικής «Levant Company», της οποίας η έδρα στην Ανατολική Μεσόγειο ήταν η Κωνσταντινούπολη.¹⁶⁸ Βέβαια παρατηρώντας προσεκτικά τα ονόματα των εμπόρων θα διαπιστώσει ότι στις πλείστες των περιπτώσεων οι συνδιαλλαζόμενοι έχουν το ίδιο επίθετο. Αυτό μπορεί να εξηγηθεί αν αναλογιστεί κανείς ότι επρόκειτο για συνδιαλλαγές μεταξύ των εδρών χιώτικων εμπορικών εταιρειών της Σμύρνης και των αντίστοιχων υποκαταστημάτων τους.

Τα έσοδα από το εμπόριο έφεραν ευμάρεια και πλούτο στον τόπο καταγωγής των επιχειρηματιών αυτών, δηλαδή στη Χίο, και δημιούργησαν στο νησί μια ακμαία αγορά για εισαγωγές προϊόντων πολυτελείας. Η Χίος και η Σμύρνη κατανάλωναν τα υψηλότερης ποιότητας εισαγόμενα υφάσματα, ενώ τα μέτριας ποιότητας διοχετεύονταν ανατολικότερα και ιδιαίτερα προς την Περσία.¹⁶⁹ Σύμφωνα εξάλλου με μαρτυρίες, μεταξύ 1790 και 1820 το νησί συγκαταλέγονταν ανάμεσα στα πλουσιότερα του Αιγαίου, γεγονός, που μπορεί να εξηγηθεί και από την αύξηση του κεφαλαίου των Χιωτών εμπόρων και της ανάπτυξης των εμπορικών τους δραστηριοτήτων χάρη στην εντατικοποίηση και στην εξάπλωση του διεθνούς εμπορίου. Πλέον αυτό ήταν ανοικτό σε οθωμανικής υπηκοότητας εμπόρους σε αντίθεση με προηγούμενους περιορισμούς, που επέβαλαν σε αυτούς τα ευρωπαϊκά κράτη.¹⁷⁰ Τα αποτελέσματα του πλούτου των Χιωτών εμπόρων και επιχειρηματιών ήταν ορατά στη Χίο, καθώς μετά το 1770 εμφανίστηκαν στο νησί ιδρύματα κοινωνικής πρόνοιας και πολιτισμού όπως ένα νοσοκομείο και μία βιβλιοθήκη που χρηματοδοτήθηκαν εξ αυτών.¹⁷¹ Περίοδος που συμπίπτει εξάλλου με την άνθηση του εξωτερικού εμπορίου της Χίου (1750-1815), με το λιμάνι της να γνωρίζει την μεγαλύτερη ανάπτυξη στα προεπαναστατικά χρόνια ακριβώς την πεντηκονταετία πριν το ξέσπασμα της επανάστασης του 1821.¹⁷²

¹⁶⁸ Ελένης Φραγκάκη-Syrett, ό.π., σ. 46

¹⁶⁹ Στο ίδιο, σ. 25

¹⁷⁰ Στο ίδιο, σ. 29

¹⁷¹ Στο ίδιο, σ. 32

¹⁷² Βασίλη Πατρώνα, ό.π., σ. 22

Η προσφορά των Χιωτών εμπόρων προς την κοινότητα τους, καθώς και άλλων εμπόρων και επιχειρηματιών στους τόπους καταγωγής τους ανά τον ελλαδικό χώρο στο δεύτερο μισό του 18^{ου} αιώνα μπορεί να χαρακτηριστεί ως η περίοδος ζύμωσης και το απαραίτητο μεταβατικό στάδιο, πριν από την εμφάνιση των εθνικών ευεργετών του ελληνικού κράτους από τη δεκαετία του 1830 και έπειτα. Η πρώιμη αυτή δραστηριοποίηση αποτελεί ευθεία παρέμβαση των ιδιωτών στη διαμόρφωση της δημόσιας ζωής και στρέφονταν αφενός στην καλλιέργεια της ελληνικής παιδείας και του ελληνικού πολιτισμού και αφετέρου στη δημιουργία ευαγών ιδρυμάτων, τα οποία θα μπορούσαν να λειτουργήσουν ως μία ασπίδα προστασίας του κοινωνικού συνόλου, όταν μέλη του θα βρίσκονταν σε δυσχερείς καταστάσεις (π.χ. πτωχοκομεία, νοσοκομεία, γηροκομεία κτλ.). Επιπλέον, πρέπει να σημειωθεί ότι οι δράσεις αυτές είχαν σαφώς τόσο κοινωνικές όσο και ιδεολογικές προεκτάσεις, καθώς από τη μία διαδραμάτιζαν ενεργό ρόλο στη διαμόρφωση της παιδείας και των γραμμάτων της εποχής, αλλά συγχρόνως επηρέαζαν την καθημερινή ζωή των κατοίκων των διαφόρων περιοχών, οι οποίες γίνονταν αποδέκτες ευεργεσιών/χορηγιών.¹⁷³

Οι ευεργεσίες ωστόσο των Χιωτών εμπόρων γνώρισαν την ακμή τους όχι κατά το 18^ο αιώνα, αλλά κατά το 19^ο. Σταδιακά, ήδη από τη δεκαετία του 1820 οι Χιώτες έμποροι αναδείχθηκαν σε σημαντικούς εμπορικούς δρώντες σε πανευρωπαϊκό επίπεδο με πολλαπλάσια κέρδη σε σχέση με εκείνα, που αποκόμιζαν μία γενιά νωρίτερα κατά το 18^ο αιώνα. Επρόκειτο για αυτό που ονομάζεται από την Χαρλαύτη «χιώτικη φάση» του ελληνικού εμπορίου και ναυτιλίας και τοποθετείται χρονικά μεταξύ του 1830 και του 1860. Κατά την περίοδο αυτή ο πλούτος και η ευμάρεια των Χιωτών εμπόρων έφτασε στο απόγειο της, με τους Χιώτες επιχειρηματίες να έχουν δημιουργήσει εμπορικά δίκτυα, τα οποία εκτεινόταν από τη Μαύρη Θάλασσα και τη Μασσαλία συμπεριλαμβάνοντας τα βρετανικά λιμάνια, ενώ παράλληλα τα πλοία που μετέφεραν τα εμπορεύματα τους ανήκαν στους ίδιους, σε αντίθεση με την εκμίσθωση που αποτελούσε τη κυρίαρχη τάση κατά το 18^ο αιώνα.¹⁷⁴ Ακόμα, κρίνεται σκόπιμο να επισημανθεί ότι τα κέρδη, που συγκεντρώθηκαν μεταξύ του 1830 και του 1860, επέτρεψαν

¹⁷³ Αικατερίνης Κουτουξιάδου, *Εθνική ευεργεσία και νεοελληνική εκπαίδευση (1830-1913) (Διδακτορική Διατριβή)*, Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών. Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας, Αθήνα 2007, σ. 112

¹⁷⁴ Τζερίνας Χαρλαύτη, «Εμπόριο και Ναυτιλία τον 19^ο αιώνα. Το Επιχειρηματικό Δίκτυο των Ελλήνων της Διασποράς. Η Χιώτικη Φάση (1830-1860)», στο: *Μνήμων*, Τόμος 15 (1993), σσ. 71-72

στους Χιώτες εμπόρους να αναδειχθούν σε ευεργέτες πανελλήνιας εμβέλειας μέσα από την πραγματοποίηση χορηγιών για τη δημιουργία και συντήρηση πληθώρας ευαγών και εκπαιδευτικών ιδρυμάτων τόσο στη Χίο όσο και στην επικράτεια του νεοσύστατου ελληνικού κράτους. Οι ευεργεσίες, που έγιναν λοιπόν κατά το 18^ο αιώνα είχαν ουσιαστικά τοπικό χαρακτήρα και περιορισμένη εμβέλεια, ενώ οι αντίστοιχες του 19^{ου} αιώνα χαρακτηρίζονταν ως περισσότερο δαπανηρές αλλά και πιο εκτεταμένες στο χαρακτήρα τους, περιλαμβάνοντας κοινωφελή έργα τόσο εντός του ελληνικού κράτους όσο και στη Χίο, με το πρώτο να βρίσκεται στο επίκεντρο του ενδιαφέροντος τους.

4. Η Μαστίχα.

Στην ενότητα της διοίκησης τέθηκε το ζήτημα της διοικητικής οργάνωσης των Μαστιχοχωρίων, ενώ σε αδρό πλαίσιο θίχτηκε η εμπορική σημασία της μαστίχας. Στο σημείο αυτό, στο επίκεντρο θα βρεθεί η μαστίχα ως εμπορικό προϊόν και θα τεκμηριωθεί η καίρια θέση της για την οικονομία του νησιού.

Το φυτό της μαστίχας εντοπίζονταν στο νότιο τμήμα του νησιού και συγκεκριμένα στις περιοχές «Άσπρα χώματα» και «Κόκκινα χώματα», όπου και βρίσκονταν τα 21 Μαστιχοχώρια. Οι προσπάθειες που έγιναν για καλλιέργεια του φυτού στο κεντρικό και στο βόρειο τμήμα του νησιού απέβησαν άκαρπες. Το φυτό που παράγει την μαστίχα ονομάζεται σκίνος και είναι θαμνώδες, ενώ το φύλλωμα του είναι βαθυπράσινο.¹⁷⁵ Η καλλιέργεια του αποτελεί μια σύνθετη διαδικασία και μπορεί να παρομοιαστεί με τη καλλιέργεια αμπελιών, ενώ ενδιαφέρον παρουσιάζει και η μαρτυρία του Σουηδού περιηγητή Michael Olofsson Eneman (παραμονή του στη Χίο μεταξύ Νοεμβρίου 1711 και Ιανουαρίου 1712), σύμφωνα με την οποία οι Χιώτες συνήθιζαν να φυτεύουν διάφορα φυτά -ακόμα και αμπέλια- ανάμεσα στα μαστιχόδεντρα.¹⁷⁶ Για την ορθή συντήρηση της παραγωγής απαιτείται κλάδεμα καθώς και τακτικό καθάρισμα του εδάφους πέριξ του φυτού. Η συγκέντρωση των δακρύων της μαστίχας, που ρέουν από το φυτό προκαλείται μέσω της διαδικασίας του κεντήματος ή

¹⁷⁵ Γ. Ι. Ζολώτα, *Ιστορία της Χίου. Τόμος Γ. Μέρος Πρώτον*, σ. 214 και Δημήτριου Ι. Ιεραπετρίτη, *ό.π.*, σ. 70

¹⁷⁶ Φίλιππου Π. Αργέντη και Στίλπωνος Π. Κυριακίδη (επιμ.), *ό.π.*, σσ. 1579 και 1585

σταυρώματος, που πραγματοποιείται από το γεωργό μεταξύ Ιουλίου και Σεπτεμβρίου.¹⁷⁷ Σύμφωνα μάλιστα με τις λαϊκές δοξασίες η μαστίχα είχε προκύψει ως δώρο του αγίου Ισιδώρου, ο οποίος μαρτύρησε στην περιοχή, όπου καλλιεργούνταν η μαστίχα.¹⁷⁸ Οι κάτοικοι της Χίου πίστευαν στις ευεργετικές δράσεις της στην υγεία και για το λόγο αυτό την χρησιμοποιούσαν ως φάρμακο για μια πληθώρα ιατρικών προβλημάτων αλλά συγχρόνως την χρησιμοποιούσαν και ως αρωματικό στη μαγειρική ή καίγοντας την. Οι περιηγητές μάλιστα που επισκέπτονταν το νησί έκαναν εκτενείς αναφορές στο προϊόν της μαστίχας, γεγονός που υποδεικνύει ότι ήταν ευρύτερα γνωστό, αλλά και δημοφιλές τόσο εντός όσο και εκτός του νησιού.¹⁷⁹

Το σύνολο της παραγωγής μαστίχας δεν διέθετε ενιαία ποιότητα, αλλά αντίθετα διαφοροποιούνταν με ευθύνη των παραγωγών. Η καλύτερης ποιότητας μαστίχα είναι εκείνη που παραμένει στο φλοιό του φυτού και η οποία χαρακτηρίζεται από λευκότητα και καθαρότητα. Από την άλλη, η μαστίχα που πέφτει στη γη, η οποία αποτελεί την πλειοψηφία της παραγωγής, θεωρείτο κατώτερης ποιότητας, ενώ όπως αναμενόταν, η σουλτανική αυλή κατανάλωνε την άριστης ποιότητας μαστίχα, η οποία συνήθως προοριζόταν αποκλειστικά για τις ανάγκες του σουλτανικού παλατιού.¹⁸⁰

Η παραγωγή της μαστίχας στη Χίο φαίνεται ότι αποτέλεσε μαζί με την γεωγραφική θέση του νησιού, τους κύριους λόγους για τους οποίους οι Γενουάτες ενδιαφέρθηκαν για την κατάληψη του.¹⁸¹ Η εταιρεία της Μαόνας μάλιστα που ανέλαβε τη διοίκηση του νησιού μερίμνησε ιδιαίτερα για τις πλουτοπαραγωγικές πηγές του και τη συστηματοποίηση της καλλιέργειας της μαστίχας.¹⁸² Οι αγορές του προϊόντος αυτού βρίσκονταν τόσο στην Ανατολή όσο και στη Δύση. Από τον μέσο όρο της ετήσιας παραγωγής μαστίχας τα χρόνια της γενοατικής κυριαρχίας, που υπολογίζονταν σε 430 καντάρια/πεντάρια, τα 120 αποστέλλονταν σε χώρες της Δύσης, τα 114 στην Αρμενία, στη Κύπρο, στη Ρόδο, στη Συρία και στην Αίγυπτο, ενώ 200 στην υπόλοιπη Μέση

¹⁷⁷ Γ. Ι. Ζολώτα, *Ιστορία της Χίου. Τόμος Γ. Μέρος Πρώτον*, σσ. 214-215 και Δημήτριου Ι. Ιεραπετρίτη, ό.π., σ. 71 και Φίλιππου Π. Αργέντη και Στίλπωνος Π. Κυριακίδη (επιμ.), ό.π., σ. 1763

¹⁷⁸ Δημήτριου Ι. Ιεραπετρίτη, ό.π., σ. 77

¹⁷⁹ Γ. Ι. Ζολώτα, *Ιστορία της Χίου. Τόμος Γ. Μέρος Πρώτον*, σ. 217

¹⁸⁰ Δημήτριου Ι. Ιεραπετρίτη, ό.π., σ. 109 και Φίλιππου Π. Αργέντη και Στίλπωνος Π. Κυριακίδη (επιμ.), ό.π., σ. 1586

¹⁸¹ Δημήτριου Ι. Ιεραπετρίτη, ό.π., σ. 85

¹⁸² Στο ίδιο, σ. 99

Ανατολή, στον ελλαδικό χώρο, στην περιοχή της Μαύρης Θάλασσας και στην Κωνσταντινούπολη. Με την πάροδο του χρόνου όμως η παραγωγή περιορίστηκε φτάνοντας το 16^ο αιώνα επί οθωμανικής πια κυριαρχίας τα 300 καντάρια/πεντάρια ανά έτος. Σύμφωνα με υπολογισμούς τα ετήσια έσοδα των Οθωμανών από την μαστίχα ήταν 40.000 σκούδα, ενώ των Γενουατών ανέρχονταν σε πολύ περισσότερα. Ως αίτια της μείωσης των κερδών παρουσιάζονται η μείωση της παραγωγής και η μη εφαρμογή του συστήματος των δούλων-καλλιεργητών από τους Οθωμανούς σε αντίθεση με τους Γενουάτες προκατόχους τους. Η χρησιμοποίηση του συστήματος αυτού είχε επιτρέψει στις γενουατικές αρχές της Μαόνας να ελέγχουν ευκολότερα την παραγωγή και να μπορούν να εντείνουν τις πιέσεις τους για παραγωγικότητα και εντατικότητα προς τους καλλιεργητές.¹⁸³ Γίνεται λοιπόν φανερό ότι οι Γενουάτες, που κυριαρχούσαν στη Χίο είχαν αντιληφθεί τη σημασία της μαστίχας και την εμπορική της αξία και προώθησαν συντονισμένα το προϊόν αυτό στις διεθνείς αγορές της εποχής, καταπιέζοντας όμως συγχρόνως τους καλλιεργητές της για την επίτευξη των στόχων τους.

Οι οθωμανικές αρχές δεν έμειναν αμέτοχες και αδιάφορες στην εκμετάλλευση του προϊόντος της μαστίχας. Τα οικονομικά οφέλη που μπορούσε να τους προσφέρει αποτελούσαν ένα δελεαστικό κίνητρο. Έτσι η μαστίχα τίθεται υπό το μονοπωλιακό έλεγχο των οθωμανικών αρχών και τα 21 Μαστιχοχώρια απαρτίζουν μια ξεχωριστή διοικητική μονάδα υπό την εξουσία αυτόνομου από την υπόλοιπη διοίκηση του νησιού Αγά,¹⁸⁴ βέβαια η ανάλυση της παραπάνω διοικητικής οντότητας εντός της παρούσας έρευνας συμπεριλαμβάνεται στην ενότητα για τη διοίκηση της Χίου. Κρίνεται ορθό ωστόσο να σημειωθεί ότι οι οθωμανικές αρχές απασχολούσαν στη συλλογή και καταγραφή της μαστίχας Εβραίους. Αυτό συνέβαινε καθώς θεωρούσαν ότι εξαιτίας της εχθρότητας μεταξύ Εβραίων και Ελλήνων δεν υπήρχε πιθανότητα να πραγματοποιηθούν μεταξύ τους συμφωνίες, μέσω των οποίων θα εξαπατούνταν ο Αγάς. Οι τουρκικές αρχές είχαν αντιληφθεί την οικονομική σημασία του προϊόντος και δεν ήταν διατεθειμένες να επιτρέψουν στους Έλληνες παραγωγούς να νέμονται οι ίδιοι

¹⁸³ Στο ίδιο, σ. 101 και Γ. Ι. Ζολώτα, *Ιστορία της Χίου. Τόμος Γ. Μέρος Πρώτον*, σ. 220

¹⁸⁴ Δημήτριου Ι. Ιεραπετρίτη, ό.π., σ. 118

την παραγωγή τους, εμπορευόμενοι την μαστίχα.¹⁸⁵ Ακόμα, αξίζει στο σημείο αυτό να υπογραμμιστεί ότι η διοχέτευση της μαστίχας στις διεθνείς αγορές σύμφωνα με το πλαίσιο που επιβλήθηκε από τις οθωμανικές αρχές ακολουθούσε μία συγκεκριμένη διαδικασία. Ορίζονταν ότι το σύνολο της παραγωγής θα περιέρχονταν αποκλειστικά στον Οθωμανό αρχιεπισπράκτορα στη Χίο, ο οποίος και θα την αγόραζε από τους μαστιχοπαραγωγούς, ενώ απαγορεύονταν αυστηρά η πώληση της σε τρίτους ανεξαρτήτως εθνικής προέλευσης ή ιδιότητας, ακόμα και αν η τιμή που προσφέρονταν υπερέβαινε εκείνης του αρχιεπισπράκτορα, ενώ για τους παραβάτες οι ποινές ήταν δρακόντειες. Ωστόσο, το καθεστώς αυτό δεν εμπόδιζε τους Χιώτες καλλιεργητές μαστίχας να στρέφονται στην παράνομη διάθεση τμημάτων της παραγωγής τους, καθώς οι τιμές που εξασφάλιζαν από μεμονωμένους εμπόρους ξεπερνούσε αισθητά την προσφορά του επίσημου αξιωματούχου, αν και αυτό συνέβαινε μεμονωμένα χωρίς να έχει συνέπειες στην κατανομή και διοχέτευση της παραγωγής μαστίχας από τις οθωμανικές αρχές. Ο Οθωμανός αξιωματούχος βέβαια, είχε την αυτονομία, εφόσον πρώτα απέστειλε τις ποσότητες μαστίχας, που προορίζονταν για την σουλτανική αυλή, να διαθέσει το υπόλοιπο της παραγωγής κατά τη κρίση του, πουλώντας το συνήθως σε ξένους εμπόρους διαφόρων εθνικοτήτων.¹⁸⁶

Τα κέρδη του εμπορίου του προϊόντος μάλιστα ανήρθαν σε δυσθεώρητα υψηλά μεγέθη. Για παράδειγμα μεταξύ 1604 και 1607 τα ποσά που αποκόμιζε από αυτό το αυτοκρατορικό θησαυροφυλάκιο αποτελούσαν τη μεγαλύτερη πηγή εσόδων της Δυτικής Ανατολής με εξαίρεση τα τελωνεία. Για να γίνει το παραπάνω αντιληπτό είναι σκόπιμο να αναφερθεί ότι μεταξύ 03/05/1604 και 03/05/1605 επί του συνόλου των γενικών εσόδων -εκτός των τελωνείων- των περιοχών που απάρτιζαν τη Δυτική Ανατολή (νησιά του Αιγαίου, μικρασιατικά παράλια κ.α.), από τα 3.946.421 γρόσια, τα 2.292.000 προέρχονταν από τη μαστίχα.¹⁸⁷ Επομένως διαφαίνεται ότι η οθωμανική αυτοκρατορία μέχρι τις αρχές του 16^{ου} αιώνα είχε σταθεροποιήσει την παραγωγή μαστίχας και την εκμεταλλεύονταν εμπορικά, συστηματικά και οργανωμένα.

¹⁸⁵ Philip P. Argenti, *The Religious Minorities of Chios*, Cambridge University Press, Cambridge 1970, σ. 182

¹⁸⁶ Φίλιππου Π. Αργέντη και Στίλπωνος Π. Κυριακίδη (επιμ.), ό.π., σσ. 1586-1587

¹⁸⁷ Δημήτριου Ι. Ιεραπετρίτη, ό.π., σ. 119

Η κατάληψη της Χίου από τους Οθωμανούς δεν διαφοροποίησε τη κατάσταση και η μαστίχα συνέχισε να διοχετεύεται προς πώληση στις διεθνείς αγορές καθ' όλη τη διάρκεια του 17^{ου} και του 18^{ου} αιώνα. Η μόνη διαφοροποίηση έγκειτο στο γεγονός ότι προτού αρχίσει η εκποίηση του προϊόντος, η σουλτανική αυλή στη Κωνσταντινούπολη έπρεπε να εφοδιαστεί με τις ποσότητες μαστίχας, που απαιτούσε.¹⁸⁸ Σύμφωνα με περιηγητές άλλωστε οι εξαγωγές μαστίχας από τη Χίο προς τη Κωνσταντινούπολη είναι μεγάλες, ενώ ως καταναλωτές της εμφανίζονται κυρίως οι γυναίκες και ειδικότερα το σεράι του σουλτάνου, όπου βρίσκονταν οι παλλακίδες του.¹⁸⁹ Το ίδιο συνέβαινε και στο Κάϊρο, όπου η καλύτερης ποιότητας μαστίχα προοριζόταν για τα χαρέμια των Μαμελούκων ηγεμόνων της. Βέβαια, πέρα από τις αυλές του σουλτάνου και των διάφορων ηγεμόνων της ανατολικής Μεσογείου, το σύνολο του γυναικείου πληθυσμού των περιοχών αυτών, ανεξάρτητα από την φυλετική ομάδα στην οποία ανήκε, συνήθιζαν να καταναλώνουν μαστίχα, μασώντας την σαν τις σημερινές τσίχλες.¹⁹⁰

Στο σημείο αυτό θα γίνει αναφορά στις διάφορες χρήσεις του προϊόντος της μαστίχας τόσο σε Ανατολή όσο και σε Δύση.

Στην ίδια τη Χίο, η μάσηση μαστίχας συνηθίζονταν καθώς θεωρούνταν, ότι προσέφερε δροσερή αναπνοή και συντελούσε στη διατήρηση της υγιεινής των δοντιών. Η ίδια αιτιολογία εξάλλου χρησιμοποιούνταν και από τις γυναίκες του σεραγιού στην Κωνσταντινούπολη αλλά και των πόλεων της Ανατολής γενικότερα, οι οποίες πίστευαν ότι μέσω της μαστίχας θα διατηρούσαν το στόμα και τα δόντια τους υγιή, καθώς και την αναπνοή τους δροσερή. Οι ευεργετικές επιδράσεις της όμως δεν περιορίζονταν αποκλειστικά στη στοματική υγιεινή. Υποστηρίζονταν ότι ανακούφιζε τους στομαχόπονους και πονοκεφάλους, ενδυνάμωνε την καρδιά και βοηθούσε στην αντιμετώπιση του πυρετού και της καταρροής.¹⁹¹ Οι θετικές επιδράσεις της μαστίχας επί διαφόρων προβλημάτων υγείας είχαν γίνει παραδεκτές όχι μόνο από τους Έλληνες και τους Οθωμανούς, αλλά και από τους Δυτικοευρωπαίους, με τον Thompson

¹⁸⁸ Στο ίδιο, σ. 103 και Φίλιππου Π. Αργέντη και Στίλπωνος Π. Κυριακίδη (επιμ.), ό.π., σσ. 263, 541-542 και 1432,

¹⁸⁹ Δημήτριου Ι. Ιεραπετρίτη, ό.π., σ. 106

¹⁹⁰ Στο ίδιο, σ. 107 και Φίλιππου Π. Αργέντη και Στίλπωνος Π. Κυριακίδη (επιμ.), ό.π., σ. 735

¹⁹¹ Δημήτριου Ι. Ιεραπετρίτη, ό.π., σ. 110-111 και Φίλιππου Π. Αργέντη και Στίλπωνος Π. Κυριακίδη (επιμ.), ό.π., σ. 1759 και σ. 1764

και τον Ρορε μάλιστα να την προτείνουν για την καταπολέμηση των συμπτωμάτων της φυματίωσης. Βέβαια πρέπει να αναφερθεί ότι παρά τη γενική αποδοχή των φαρμακευτικών ιδιοτήτων της, δεν έλειψαν οι κριτικές και οι μομφές προς αυτές.¹⁹²

Η σημασία του προϊόντος όμως δεν περιορίζεται στην χρήση του ως προς τη καταπολέμηση ιατρικών προβλημάτων. Εκτεταμένη είναι και η χρήση της μαστίχας στην αρτοποιία και στη ζαχαροπλαστική. Ο άρτος όμως που την περιείχε ανήκε στα είδη πολυτελείας και προορίζονταν συνήθως για τους ευπορότερους. Εκτός από τα αρτοσκευάσματα και γλυκά διαφόρων τύπων, η μαστίχα καταναλώνονταν και ως ποτό, που είχε τη μορφή ρακής, ενώ ευρεία μπορούσε να χαρακτηριστεί και η χρήση της ως αρωματικό. Ωστόσο στη Δυτική Ευρώπη οι εισαγωγές της διοχετεύονταν στην παραγωγή βερνικιών, τουλάχιστον μέχρι το 19^ο αιώνα οπότε η κατάσταση διαφοροποιείται.¹⁹³

Οι χρήσεις της εισαγόμενης μαστίχας στη Δύση διέφεραν, ανάλογα με τη χρονική συγκυρία. Κατά τη διάρκεια του 17^{ου} αιώνα φαίνεται ότι το χιώτικο προϊόν χρησιμοποιούνταν κυρίως στη διαδικασία παραγωγής βερνικιών, χρωμάτων και φαρμάκων, κατά τον 18^ο αιώνα οι εισαγωγές μαστίχας προς τη Δυτική Ευρώπη προορίζονταν για την αποκλειστική σχεδόν χρήση τους στη παραγωγή βερνικιού και χρωμάτων, ενώ κατά το 19^ο αιώνα οι εισαγωγές ακατέργαστης μαστίχας περιορίστηκαν σημαντικά και αντικαταστάθηκαν με την εισαγωγή επεξεργασμένης μαστίχας σε μορφή ποτού.¹⁹⁴

Η αξία της μαστίχας ως εμπορικού προϊόντος ήταν αναμφισβήτητη και την είχαν αντιληφθεί τόσο οι Γενουάτες όσο και οι Οθωμανοί ιθύνοντες. Επρόκειτο για ένα αγαθό, του οποίου οι χρήσεις ήταν πολλαπλές και η δημοτικότητα του ιδιαίτερα ανάμεσα στο γυναικείο πληθυσμό παγιωμένη. Τα έσοδα του οθωμανικού κράτους από τις εξαγωγές του στη Δυτική Ευρώπη άγγιζαν υψηλά επίπεδα και για το λόγο αυτό η εκμετάλλευση του είχε χαρακτήρα κρατικού μονοπωλίου, ενώ η συμβολή της Χίου ήταν σπουδαία για την οθωμανική οικονομία εξαιτίας των κερδών, που πρόσφερε η μαστίχα.

¹⁹² Δημήτριου Ι. Ιεραπετρίτη, ό.π., σ. 112

¹⁹³ Στο ίδιο, σ. 114-116

¹⁹⁴ Στο ίδιο, σ. 105

5. Η Χιώτικη Ναυτιλία

Οι οικονομικοί παράγοντες της Χίου για να υποστηρίξουν τα εμπορικά δίκτυα που είχαν δημιουργήσει ασχολήθηκαν ενεργά και με τη ναυτιλία, ασκώντας εμπόριο μέσα από την κατοχή ιδιόκτητων πλοίων. Κέντρο μάλιστα των πλοιοκτητικών τους επιχειρήσεων αποτέλεσε από τα τελευταία τριάντα χρόνια του 18^{ου} αιώνα το Λονδίνο, που βρισκόταν άλλωστε στο μεταίχμιο των εξελίξεων στο ναυτιλιακό και ναυτασφαλιστικό κλάδο.¹⁹⁵ Η ανοδική πορεία της χιώτικης ναυτιλίας ξεκίνησε με την αποχώρηση των Γενουατών, όταν οι Χιώτες απέκτησαν τον έλεγχο επί των ναυτικών υποδομών και πλοίων του νησιού, κάτι που επέτρεψε στους Χιώτες εμπόρους να δραστηριοποιηθούν στο ναυτικό εμπόριο.¹⁹⁶

Όπως προαναφέρθηκε η περίοδος των πολέμων της Γαλλικής Επανάστασης και του Ναπολέοντα, αποτέλεσε διάστημα παρουσίας εμπορικών ευκαιριών για τους Χιώτες. Το ίδιο συνέβη και στον τομέα της ναυτιλίας. Μεταξύ του 1789 και του 1815 τα γαλλικά πλοία είχαν εγκαταλείψει τις εξορμήσεις τους στην Ανατολική Μεσόγειο, καθώς ήταν εκτεθειμένα στο βρετανικό ναυτικό. Αυτό έδωσε τη δυνατότητα στους Χιώτες να δραστηριοποιηθούν στο μεταφορικό εμπόριο και σε συνεργασία με άλλους νησιώτες με παράδοση στο χώρο της ναυσιπλοΐας (από τα Ψαρά, την Ύδρα και τις Σπέτσες) να δημιουργήσουν αντίστοιχες εταιρείες. Αναφέρεται μάλιστα ότι η πρώιμη ανάπτυξη της ναυπήγησης εμπορικών σκαφών στο χώρο του Αιγαίου βασίστηκε σε χρηματοδότηση προερχόμενη από τη Χίο και τη Σμύρνη.¹⁹⁷ Οι Χιώτες διέθεταν το κεφάλαιο, ενώ οι υπόλοιποι τα πλοία (μικρού μεγέθους έως 100 τόνων), τα πληρώματα και τη ναυτική τεχνογνωσία. Οι επιχειρηματίες από την Χίο, έχοντας το ανάλογο αισθητήριο, είχαν αντιληφθεί τη σημασία της κατοχής των ανάλογων αδειών εμπορίας από τις Βρετανικές αρχές («letters of marque») και είχαν φροντίσει να τις αποκτήσουν έγκαιρα έτσι ώστε τα πλοία των εταιρειών τους να συναντούν τα λιγότερα δυνατά εμπόδια. Συνήθως μάλιστα διέθεταν άδειες και από τις δύο εμπόλεμες πλευρές, τόσο δηλαδή από τη Βρετανία όσο και από τη Γαλλία.¹⁹⁸

¹⁹⁵ Σπύρου Ι. Ασδραχά (επιμ.), ό.π., σ. 481

¹⁹⁶ Γεωργίου Λεονταρίτη, ό.π., σ. 9

¹⁹⁷ Στο ίδιο, σ. 49

¹⁹⁸ Ελένης Φραγκάκη-Syrett, ό.π., σ. 36

Πρέπει να σημειωθεί, ότι στη Χίο συναντώνται ναυπηγεία και εργαστήρια επισκευής πλοίων με ικανούς τεχνίτες,¹⁹⁹ αλλά ο αριθμός τους δεν ήταν μεγάλος και ο στόλος των Χιωτών του νησιού δεν μπορεί να χαρακτηριστεί σημαντικός.²⁰⁰ Πράγμα που έρχεται σε αντίθεση με την κατάσταση στην οποία είχαν φτάσει οι απόδημοι Χιώτες έμποροι και επιχειρηματίες, οι οποίοι είχαν καταφέρει να δημιουργήσουν αξιοσημείωτου αριθμού πλοίων εμπορικούς στόλους. Στο σημείο αυτό ενδιαφέρον παρουσιάζουν και τα στοιχεία, τα οποία παραθέτει ο Γάλλος Rouqueville για την ελληνική ναυτιλία για το έτος 1813. Σε αντίθεση με την Ύδρα, τις Σπέτσες και τα Ψαρά, τα οποία εμφανίζονται να κατέχουν 120, 60 και 60 εμπορικά πλοία αντίστοιχα με τις χωρητικότητες τους σε τόνους να αγγίζουν τις 45.000, τις 19.500 και τις 25.000, η Χίος έχει να αντιπαρατάξει μόλις έξι πλοία συνολικής χωρητικότητας 1200 τόνων.²⁰¹ Προς επίρρωσιν των παραπάνω, κρίνεται σκόπιμο να επισημανθεί, ότι ο Πατρώνης αναφέρεται στην κυριαρχία των πλοίων της Ύδρας, των Σπετσών και των Ψαρών στον χώρο του Αιγαίου, χωρίς η Χίος να συμπεριλαμβάνεται στα νησιά με αξιόλογη ιδιόκτητη πλοιοκτησία.²⁰²

Την περίοδο, προ της καταστροφής της Χίου το 1822, οι Χιώτες είχαν μεν ασχοληθεί με τη ναυτιλία, όπως ήδη αναφέρθηκε, αλλά η δραστηριοποίηση τους αυτή δεν είχε καθοριστική σημασία για την οικονομία του νησιού και ο χιώτικος στόλος ήταν περιορισμένου μεγέθους, όπως άλλωστε φαίνεται και από τα δεδομένα, που παρέχονται στην ιστορική έρευνα από τον Rouqueville. Για τις μεταφορές των εμπορευμάτων τους οι Χιώτες έμποροι συνήθιζαν να μισθώνουν πλοία άλλων νησιών και κυρίως της Ύδρας και των Ψαρών. Αξίζει να υπογραμμιστεί εξάλλου ότι σε λόγο του το 1820, ο Αμβρόσιος Αργέντης, μέλος της γνωστής αριστοκρατικής και ιστορικής οικογένειας του νησιού, παρότρυνε τους Χιώτες συμπολίτες του να στραφούν στη ναυτιλία, στοιχείο που υποδηλώνει ότι δεν το είχαν πράξει σε ικανοποιητικό βαθμό στα προεπαναστατικά χρόνια.²⁰³ Η στροφή των Χιωτών στην ενασχόληση με τη ναυτιλία έγινε έπειτα από την επιστροφή τους στο νησί μετά την καταστροφή του 1822, όταν

¹⁹⁹ Γ. Ι. Ζολώτα, *Ιστορία της Χίου. Τόμος Γ. Μέρος Πρώτον*, σσ. 253-254

²⁰⁰ Στο ίδιο, σ. 268

²⁰¹ Γεωργίου Λεονταρίτη, ό.π., σσ. 59-60

²⁰² Βασίλη Πατρώνη, ό.π., σ. 30

²⁰³ Ευής Ψαρρού, «Ναυτιλιακή Ιστορία Χίου και Οινουσσών. Α' Μέρος», *Ναυτική Επιθεώρηση*, Τεύχος 567 (Δεκέμβριος 2008-Ιανουάριος 2009), σσ. 171-172

θεωρήθηκε ως προσοδοφόρο πεδίο επαγγελματικής ενασχόλησης και αντίβαρο απέναντι στην ολική καταστροφή των παραγωγικών πόρων της Χίου.

6. Παραγωγή και Επεξεργασία Υφασμάτων στη Χίο.

Η οικονομία της Χίου στηριζόταν στις εμπορικές δραστηριότητες και στη καλλιέργεια της μαστίχας. Αυτό όμως δε σήμαινε ότι δεν υπήρχε στο νησί αξιοσημείωτη βιοτεχνική δραστηριότητα. Συνέβαινε ακριβώς το αντίθετο με επίκεντρο της βιοτεχνικής παραγωγής να αποτελεί ο κλάδος της κλωστοϋφαντουργίας. Αν και υποστηρίχθηκε, ότι τα κεφάλαια για την ανάπτυξη της προήλθαν κυρίως από τα κέρδη που αποκόμισαν οι Χιώτες καπετάνιοι από τη δραστηριοποίηση τους στη ναυσιπλοΐα.²⁰⁴ Τα υφάσματα που παράγονταν στο νησί πωλούνταν κυρίως στις αγορές της Ανατολής και ειδικότερα στην Αίγυπτο, στα παράλια της Β. Αφρικής (Μπαρμπαριά) ακόμα και στην Ασία.²⁰⁵ Η χιώτικη παραγωγή μεταξιού μάλιστα δεν επαρκούσε για την κάλυψη των αναγκών της βιοτεχνίας και έτσι οι απαραίτητες πρώτες ύλες συμπληρώνονταν με εισαγωγές από διάφορα μέρη, όπως η Τήνος, η Σάμος και η Θεσσαλονίκη. Το 1744 αξίζει να σημειωθεί ότι οι εισαγωγές έφτασαν τις 70.000 οκάδες απέναντι στην τοπική παραγωγή που έφτανε μόλις τις 8.000, ενώ στο δεύτερο μισό του 18^{ου} αιώνα οι εισαγωγές μόνο από τις προαναφερθέντες περιοχές έφτασαν τις 12.000 οκάδες.²⁰⁶

Έτσι, με την εισαγωγή του μεταξιού ως πρώτης ύλης για τη χιώτικη βιοτεχνία από διάφορα μέρη του ελλαδικού χώρου και του οθωμανικού κράτους, όπως τα προαναφερθέντα, καθώς και την Προύσα και την Πελοπόννησο οι Χιώτες βιοτέχνες είχαν τη δυνατότητα να αυξήσουν την παραγωγή τους και οι έμποροι είχαν στη διάθεση τους σωρεία προϊόντων προς πώληση. Αυτά με τη σειρά τους διοχετεύονταν κυρίως στη Σμύρνη και στη Θεσσαλονίκη καθώς και στις αγορές του Μαγκρέμπ και της Ασίας, όπως ήδη αναφέρθηκε.²⁰⁷

Οι ιθύνοντες της χιώτικης παραγωγής μεταξιού στόχευαν στην απορρόφηση της κυρίως εντός της αυτοκρατορίας, ενώ η ίδια άκμασε από τον 17^ο έως και τις αρχές του

²⁰⁴ Suraiya N. Faroghi, «Declines and revivals in textile production», σ. 372

²⁰⁵ Ελένης Φραγκάκη-Syrett, ό.π., σ. 18

²⁰⁶ Σπύρου Ι. Ασδραχά (επιμ.), ό.π., σ. 379

²⁰⁷ Στο ίδιο, σ. 455 και 540

19^{ου} αιώνα, οπότε και επλήγη από τις εισαγωγές βιομηχανικών υφασμάτων από τη Δυτική Ευρώπη. Η εξέλιξη αυτή προέκυψε ως αποτέλεσμα του ξεσπάσματος της Βιομηχανικής Επανάστασης στις δυτικές χώρες και της επακόλουθης αύξησης της ευρωπαϊκής υφαντουργικής παραγωγής. Η χιώτικη παραγωγή μπόρεσε να επιβιώσει χωρίς να εξαλειφθεί εντελώς, απώλεσε όμως την ανταγωνιστικότητα της, καθώς είχε πλέον από τη δεκαετία του 1790 να αντιμετωπίσει τις εισαγωγές φθηνότερων υφασμάτων μαζικής παραγωγής από ευρωπαίους εμπόρους, τα οποία άλωσαν την αγορά της αυτοκρατορίας και έθεσαν σε δεύτερη μοίρα την εγχώρια παραγωγή.²⁰⁸

Το εύρος της βιοτεχνικής παραγωγής υφασμάτων στη Χίο μπορεί να γίνει αντιληπτό και μέσα από την εξέταση φερμανιού του Αχμέτ Γ', που εκδόθηκε το 1719 για να διευθετήσει το ζήτημα της φορολογίας των υφαντουργικών προϊόντων μέσω του φόρου σήμανσης τους από τις τοπικές οθωμανικές αρχές. Το συγκεκριμένο βεράτι καθιερώνει την φορολογική αποτίμηση με βάση την ποιότητα του εκάστοτε υφάσματος και επιβεβαιώνει την ύπαρξη υφαντουργείων στις πόλεις και στα χωριά του νησιού. Επιπροσθέτως, διαβάζοντας κανείς τον κατάλογο των φορολογητέων προϊόντων μπορεί να σχηματίσει μια ολοκληρωμένη εικόνα για τη φύση της τοπικής υφαντουργικής παραγωγής, στην οποία κυριαρχούν τάπητες, μαξιλαροθήκες, σεντόνια και υποστρώματα καθώς και θήκες ρολογιών και εγγράφων για κρατική χρήση, οι οποίες απαλλάσσονταν από τη φορολογία γιατί προορίζονταν για το οθωμανικό δημόσιο.²⁰⁹ Ένα ακόμα προϊόν που κατασκευάζονταν στη Χίο και διοχετεύονταν στην οθωμανική αγορά ήταν τα σειρήνα/γαϊτάνια με τα οποία διακοσμούσαν τις ενδυμασίες τους οι Οθωμανοί. Αυτά μάλιστα εξάγονταν και προς την Ευρώπη και συγκεκριμένα προς την Ιταλία, τη Γερμανία και την Πολωνία.²¹⁰

Η χιώτικη παραγωγή μεταξωτών ειδών χαρακτηρίζονταν από πληθώρα προϊόντων (σαρίκια, ζώνες, σάλια, λαιμοδέτες, μαντήλια για το κεφάλι κ.α.) τα οποία διοχετεύονταν στις αγορές της Κωνσταντινούπολης και των μεγάλων πόλεων της ανατολικής επικράτειας του οθωμανικού κράτους και της βόρειας Αφρικής. Ιδιαίτερα θετικό

²⁰⁸ Ελένης Φραγκάκη-Syrett, ό.π., σσ. 19-20

²⁰⁹ Χρ. Β. Μαυρόπουλου, *Τουρκικά Έγγραφα Αφορώντα την Ιστορία της Χίου*, Εν Αθήναις 1920, σσ. 186-189

²¹⁰ Σπύρου Ι. Ασδραχά (επιμ.), ό.π., σ. 455

στοιχείο για την απήχηση των ειδών αυτών σε εκείνες τις αγορές ήταν η χιώτικη πρακτική της πρόσμιξης χρυσού και αργύρου με το νήμα του υφάσματος.²¹¹

Ο σουλτάνος Αχμέτ Γ΄ όμως δεν περιορίστηκε στην έκδοση ενός μόνο βερατιού για το ζήτημα της φορολογίας των υφαντουργικών προϊόντων της Χίου. Με νέο σχετικό φερμάνι του έτους 1719 που συμπληρώνει το προηγούμενο, ορίζονται επακριβώς οι φορολογικές επιβαρύνσεις για τα υφαντουργικά προϊόντα και καλούνται οι αρμόδιοι αξιωματούχοι να πράξουν τα δέοντα προς εφαρμογή του. Το στοιχείο βέβαια που παρουσιάζει ενδιαφέρον στο συγκεκριμένο έγγραφο είναι το γεγονός, ότι για την σύνταξη του λήφθηκε υπόψη η γνωμοδότηση των βιοτεχνών του υφάσματος της Χίου, κάτι που υποδηλώνει την ύπαρξη στο νησί μιας ακμαίας και με κύρος κοινότητας εμποροβιοτεχνών την γνώμη της όποιας έκρινε σκόπιμο να ζητήσει ο αυτοκρατορικός οίκος για τη διαμόρφωση της φορολογίας.²¹² Από τα παραπάνω λοιπόν γίνεται έκδηλο, ότι εφόσον η κεντρική εξουσία ενδιαφέρθηκε να οργανώσει με συγκεκριμένες διοικητικές πράξεις τη φορολογία των βιοτεχνικών υφαντουργικών ειδών του νησιού, αυτά αναμφίβολα δε θα ήταν αμελητέας ποσότητας και θα απέφεραν αξιοσημείωτα κέρδη, που έπρεπε να φορολογηθούν.

Συγκεκριμένα, η Χίος είχε αποκτήσει σημαντική φήμη για την παραγωγή δύο ειδών μεταξωτών υφασμάτων, του «άτλα» και του «κεμχά» τα οποία βάφονταν κόκκινα με την προσθήκη της χρωστικής ουσίας «κουρμούζ». Τα μεταξωτά χιώτικα προϊόντα μάλιστα θεωρούνταν υψηλής ποιότητας και σε μεγάλο βαθμό προορίζονταν για τα σουλτανικά ανάκτορα στην Κωνσταντινούπολη, όπως για παράδειγμα οι χιώτικες μεταξωτές ζώνες, που θεωρούνταν είδος πολυτελείας και δίνονταν ως δώρο στους θαλαμηπόλους των ανακτόρων σε εξαιρετικές περιπτώσεις. Η δημοτικότητα των χιώτικων μεταξωτών εντός του σουλτανικού οίκου μπορεί να υποστηριχθεί και από το γεγονός ότι στο ανάκτορο του Τοπ-Καπί διασώζεται μεγάλος αριθμός χαρτοσήμων εκδιδόμενων από τις αρχές της Χίου που αντιστοιχούν σε μεταξωτά προϊόντα. Τα μεταξωτά της Χίου απολάμβαναν κατά το 18^ο αιώνα την προτίμηση των Οθωμανών ανώτατων αξιωματούχων και αυλικών, ενώ η φήμη για την ποιότητα τους αναφύονταν σε όλη την αυτοκρατορία, με τους κλωστοϋφαντουργούς του νησιού μάλιστα να

²¹¹ Γ. Ι. Ζολώτα, *Ιστορία της Χίου. Τόμος Γ. Μέρος Πρώτον*, σσ. 258-261

²¹² Χρ. Β. Μαυρόπουλου, *ό.π.*, σσ. 192-195

αποκομίζουν μεταξύ άλλων και αναγνώριση για την κατασκευή εξαιρετικής ποιότητας χαλιών προσευχής για τους μουσουλμάνους.²¹³ Ο Σουηδός περιηγητής Olofsson Eneman υπογραμμίζει και τη δημιουργία εξάιρετων εσαρπών, την αξία των οποίων υπολογίζει να κυμαίνεται ανάμεσα σε 30 και 100 σουηδικά τάληρα, με την υψηλή τιμή τους να οφείλεται στο γεγονός ότι εμπεριέχουν χρυσοκέντητά χειροτεχνήματα, κυρίως παραστάσεων λουλουδιών.²¹⁴

Η διαδικασία της βιοτεχνικής επεξεργασίας των υφασμάτων δεν πραγματοποιούνταν όμως κατά κύριο λόγο σε ειδικούς χώρους ή εργαστήρια. Αντίθετα κυριαρχούσε η οικοτεχνία, με την κατανομή νηθομηχανών σε οικίες και την εκεί επεξεργασία των πρώτων υλών από τις γυναίκες και τα παιδιά των οικογενειών. Ο Γάλλος υποπρόξενος στη Χίο αναφέρει μάλιστα ότι το 1759 υπήρχαν 1.500 μηχανές υφαντουργικής επεξεργασίας σε διάφορα σπίτια κατανεμημένα ανά το νησί. Οι εμποροβιοτέχνες λοιπόν ανέθεταν τη νηματοποίηση και την ύφανση του μεταξιού σε μια εργατική δύναμη, η οποία πραγματοποιούσε την εργασία της στις οικίες της με κύρια μηχανή τον αργαλειό και με εργαλεία τη ρόκα και το αδράχτι.²¹⁵ Αυτό δεν αναιρεί το γεγονός ότι στο νησί υπήρχαν και βιοτεχνικές μονάδες -μαρτυρίες μιλούν για 500 βιοτεχνίες- οι οποίες όμως ήταν μικρού μεγέθους και χαρακτηρίζονταν από έλλειψη εργαλείων και μηχανών, κάτι που δεν επηρέαζε όμως την ποιότητα των μεταξωτών προϊόντων, που χαρακτηρίζονταν εξαιρετη.²¹⁶ Η ποιότητα και η καλαισθησία τους μάλιστα εξυμνούνταν από τους ξένους περιηγητές που επισκέπτονταν το νησί.²¹⁷ Επιπροσθέτως, αξίζει να σημειωθεί ότι σύμφωνα με τον Ασδραχά τα σπίτια που κατείχαν αργαλειούς και αποτελούσαν τον πυρήνα της χιώτικης παραγωγής μεταξωτών βρίσκονταν συγκεντρωμένα στις πόλεις και όχι στην αγροτική ύπαιθρο, αν και έχει υποστηριχθεί και η αντίθετη άποψη, ότι δηλαδή οι βιοτεχνικές μονάδες ήταν διεσπαρμένες στις αγροτικές περιοχές της Χίου, θεώρηση που βασίζεται στην περιορισμένη αστική ανάπτυξη του νησιού.²¹⁸

²¹³ Suraiya N. Faroqhi, «Declines and revivals in textile production», σσ. 372-374

²¹⁴ Φίλιππου Π. Αργέντη και Στίλπωνος Π. Κυριακίδη (επιμ.), ό.π., σ. 1588

²¹⁵ Σπύρου Ι. Ασδραχά (επιμ.), ό.π., σσ. 379-380 και Γ. Ι. Ζολώτα, *Ιστορία της Χίου. Τόμος Γ. Μέρος Πρώτον*, σ. 262

²¹⁶ Γ. Ι. Ζολώτα, *Ιστορία της Χίου. Τόμος Γ. Μέρος Πρώτον*, σ. 259 και σ. 261

²¹⁷ Στο ίδιο, σσ. 262-263

²¹⁸ Σπύρου Ι. Ασδραχά (επιμ.), ό.π., σ. 383 και Suraiya N. Faroqhi, «Rural Life», σσ. 385-386

Τέλος, η Χίος εισήγαγε μεταξύ και από το Πήλιο, ενώ η πηλιορείτικη μεταξουργία εφοδίαζε και τη βιοτεχνία μεταξωτών του Πηλίου, που λειτουργούσε με παρόμοιο τρόπο με την αντίστοιχη χιώτικη, βασιζόμενη στην οικοτεχνία.²¹⁹

Η Χίος λοιπόν, φαίνεται ότι ανέπτυξε μία αξιόλογη βιοτεχνική παραγωγή μεταξωτών, η οποία είχε ζήτηση στις αγορές της Ανατολής και βασιζόταν στην οικοτεχνία και στην εισαγωγή πρώτων υλών από διάφορα μέρη του ελλαδικού χώρου. Η οικονομική αυτή δραστηριοποίηση έφερε στο νησί αλλά και στις οθωμανικές αρχές μέσω της φορολογίας σημαντικά οικονομικά οφέλη. Συγκεκριμένα η τιμή πώλησης των μεταξωτών ειδών απέφερε κέρδος από 16 έως 18 γρόσια την οκά, ενώ η φορολογική επιβάρυνση έφτανε τα 2 γρόσια ανά οκά. Ένας υπολογισμός μάλιστα των κερδών από την πώληση μεταξωτών ειδών σε ετήσια βάση, τα υπολογίζει σε 1.500.000 γρόσια.²²⁰ Ο αριθμός μπορεί να φαντάζει ίσως υπερβολικός, αλλά το βέβαιο είναι ότι η βιοτεχνία μεταξωτών και η πώληση τους αποτελούσε έναν από τους κυριότερους παράγοντες για την οικονομική ανάπτυξη και ευμάρεια της Χίου. Κλείνοντας πρέπει να προστεθεί ότι σύμφωνα με τον Άγγλο περιηγητή Julius Griffiths, που επισκέφθηκε το νησί το 1787, στη βιοτεχνία υφασμάτων απασχολούνταν τόσο Χριστιανοί όσο και Τούρκοι.²²¹

7. Γεωργία, Κτηνοτροφία και Αλιεία

Η Χίος εκτός από την εμπορική δραστηριοποίηση της απόδημης κοινότητας της και τη καλλιέργεια και πώληση του προϊόντος της μαστίχας, είχε να παρουσιάσει και αξιοσημείωτη ανάπτυξη στο γεωργικό τομέα, ιδιαίτερα στην περιοχή του Κάμπου, αλλά και στον κτηνοτροφικό και αλιευτικό τομέα.

Πέρα από την έντονη ανάπτυξη του εμπορίου και της βιοτεχνίας, η Χίος γνώρισε ιδιαίτερη ανάπτυξη της γεωργίας, η οποία μπόρεσε να επιτευχθεί μέσα από την βελτίωση της ποιότητας και της γονιμότητας του εδάφους από τους Χιώτες και η οποία επικεντρώθηκε στη καλλιέργεια καρποφόρων δέντρων. Προς την άποψη αυτή

²¹⁹ Σπύρου Ι. Ασδραχά (επιμ.), ό.π., σσ. 400-401

²²⁰ Γ. Ι. Ζολώτα, *Ιστορία της Χίου. Τόμος Γ. Μέρος Πρώτον*, σσ. 257-258

²²¹ Φίλιππου Π. Αργέντη και Στίλπωνος Π. Κυριακίδη (επιμ.), ό.π., σ. 1762

συνηγορούν και οι μαρτυρίες των περιηγητών, που επισκέπτονταν κατά καιρούς το νησί.²²²

Η σημαντικότερη περιοχή για την γεωργική παραγωγή του νησιού ήταν ο Κάμπος της Χίου, που αποτελούσε το επίκεντρο της καλλιέργειας εσπεριδοειδών²²³ και γενικότερα της παραγωγής καρπών από καρποφόρα δέντρα, καθώς περιείχε και αμυγδαλιές, συκιές, αμπέλια και άλλα οπωροφόρα. Επιπλέον, στην ίδια περιοχή παράγονταν η τερέβινθος (τσικουδιά), από την οποία με τη σειρά τους προέρχονταν ένα είδος λαδιού και η ρητίνη, αποκαλούμενη και ως τερεβινθίνη.²²⁴

Ως τα είδη εσπεριδοειδών, που επί το πλείστο καλλιεργούνταν, αναφέρονταν οι πορτοκαλιές και οι μανταρινιές. Τα δύο αυτά είδη δέντρων αναπτύσσονταν και καλλιεργούνταν σε όλο το μήκος του νησιού και υπήρχε αφθονία στην παραγωγή των καρπών τους, ενώ γίνονταν αναφορές για κατά τόπους κήπους πλούσιους σε εσπεριδοειδή,²²⁵ γεγονός που επιβεβαιώνεται και από τον Σουηδό περιηγητή Olofsson Ene-man, ο οποίος στις αφηγήσεις του παραθέτει εκτενείς αναφορές για την ύπαρξη αγρών με πορτοκαλιές και λεμονιές στην περιοχή του Κάμπου διακρίνοντας μάλιστα τα λεμόνια του νησιού για την ποιότητα τους, ενώ δεν παραλείπει την αναφορά στην ύπαρξη πολλών και πλούσιων κήπων ανά το νησί.²²⁶

Ακόμα, πρέπει να σημειωθεί ότι στα ορεινά του νησιού καλλιεργούνταν όσπρια και γλυκάνισος, ενώ στα νότια Μαστιχοχώρια πέρα από τη μαστίχα παρατηρούνταν η οργανωμένη καλλιέργεια ελαιόδεντρων, συκιών, αμπελιών αλλά και γλυκάνισου, ο οποίος και εξάγονταν. Επίσης, αξίζει να σημειωθεί ότι κατά τόπους ανά το νησί μπορούσαν να βρεθούν καλλιέργειες δημητριακών, οι οποίες όμως μόλις που έφταναν για να καλύψουν την εγχώρια ζήτηση. Κατά περιόδους μάλιστα η Χίος αναγκαζόταν να προχωρήσει σε εισαγωγές δημητριακών από τις απέναντι ακτές της Μ. Ασίας για να καλύψει τις ανάγκες των κατοίκων της. Τέλος, πρέπει να αναφερθεί ότι από το βόρειο τμήμα του νησιού, μόλις το 1/12 καλλιεργούνταν καθώς ήταν άγονο.²²⁷

²²² Γ. Ι. Ζολώτα, *Ιστορία της Χίου. Τόμος Γ. Μέρος Πρώτον*, σσ. 195-196

²²³ Στο ίδιο, σ. 222

²²⁴ Στο ίδιο, σ. 196

²²⁵ Στο ίδιο, σ. 221

²²⁶ Φίλιππου Π. Αργέντη και Στίλπωνος Π. Κυριακίδη (επιμ.), ό.π., σ. 1579 και σσ. 1582-1583

²²⁷ Γ. Ι. Ζολώτα, *Ιστορία της Χίου. Τόμος Γ. Μέρος Πρώτον*, σ. 196-197

Βέβαια η περιοχή αυτή είχε να παρουσιάσει την καλλιέργεια, όχι όμως σε μεγάλους αριθμούς και με αποσπασματικό χαρακτήρα, αχλαδιών, μηλιών, κερασιών, κυδωνιών και άλλων καρποφόρων δέντρων.²²⁸

Όπως προαναφέρθηκε, στην περιοχή του Κάμπου αφθονούσαν τα ελαιόδεντρα. Το ίδιο όμως συνέβαινε και σε ολόκληρο το νησί με αποτέλεσμα η παραγωγή λαδιού να ανέρχεται σε μεγάλες ποσότητες, γεγονός που επέτρεπε και την πραγματοποίηση εξαγωγών. Το χιώτικο ελαιόλαδο εξάλλου είχε αποκτήσει εξαιρετική φήμη λόγω της άριστης ποιότητας του και είχε γίνει περιζήτητο προϊόν.²²⁹ Στην παραπάνω άποψη συνηγορεί και φερμάνι του σουλτάνου Αχμέτ Γ', εκδοθέν το Νοέμβριο του 1714 σύμφωνα με το οποίο διατάσσεται η αγορά 15.000 οκάδων λαδιού από τη Χίο για χρήση του από τον οθωμανικό στόλο.²³⁰

Πέρα από το ελαιόλαδο, η Χίος είχε γίνει γνωστή και για το κρασί της. Σε όλες τις περιοχές του νησιού εμφανίζονταν καλλιέργειες αμπελιών, ενώ το κρασί που παράγονταν φημίζονταν για την ποιότητα του, κάτι που είχαν παρατηρήσει και οι ξένοι περιηγητές οι οποίοι επισκέφτηκαν το νησί.²³¹ Άλλα προϊόντα που παράγονταν στο νησί ήταν τα σύκα που οι κάτοικοι συνήθιζαν να αποξηραίνουν²³² καθώς και ένα είδος ρητίνης από αγριοφιστικιές.²³³ Από το σύνολο των παραπάνω λοιπόν γίνεται φανερό ότι στη Χίο υπήρχε έντονη δραστηριοποίηση στον γεωργικό τομέα και παρουσιάζονταν μεγάλη ποικιλία καλλιεργειών με ορισμένα μάλιστα προϊόντα, όπως το λάδι ελιάς να εξάγονται εκτός του νησιού. Η γεωργική ανάπτυξη μάλιστα σε συνδυασμό με τη τοποθεσία του νησιού είχε προσελκύσει σε αυτό Οθωμανούς αξιωματούχους, οι οποίοι είχαν επενδύσει εκεί αγοράζοντας ακίνητη περιουσία. Για παράδειγμα, ο ναύαρχος του οθωμανικού στόλου Μουσταφά πασάς ανάμεσα στις διάφορες ιδιοκτησίες του ανά την αυτοκρατορία, είχε στη κατοχή του στη Χίο, τρία βαφεία, έναν πύργο με αυλή, κήπο και πισίνα καθώς και καλλιεργήσιμες εκτάσεις και

²²⁸ Στο ίδιο, σ. 227

²²⁹ Στο ίδιο, σ. 199

²³⁰ Χρ Β. Μαυρόπουλου, ό.π., σσ. 143-144

²³¹ Γ. Ι. Ζολώτα, *Ιστορία της Χίου. Τόμος Γ. Μέρος Πρώτον*, σ. 200 και σ. 210

²³² Στο ίδιο, σσ. 212-213

²³³ Στο ίδιο, σ. 224

αμπέλια.²³⁴ Οι φροντισμένοι κήποι, οικίες και κτήματα των Χιωτών εξάλλου αποτελούσαν βορά για τους Τούρκους, οι οποίοι σε περίπτωση που ενδιαφέρονταν για κάποια ιδιοκτησία χριστιανού, κάτι που δε συνέβαινε σπάνια, είχαν τα μέσα να την οικειοποιηθούν.²³⁵

Οι Χιώτες δραστηριοποιούνταν έντονα και στο κτηνοτροφικό τομέα με την εκτροφή αιγοπροβάτων αλλά και ήμερων περδίκων. Βέβαια πρέπει να σημειωθεί ότι αναφορικά με τη κτηνοτροφία δεν υπάρχουν διασωθέντα αναλυτικά δεδομένα και στοιχεία, πέρα από την παραδοχή ότι τα γαλακτοκομικά προϊόντα της Χίου αρκούσαν μόνο για την επιτόπια κατανάλωση και δεν εξάγονταν,²³⁶ ενώ κατά την οθωμανική περίοδο αναπτύχθηκε το κυνήγι, που ήταν ιδιαίτερα δημοφιλές.²³⁷

Η Χίος, όντας νησί είχε να παρουσιάσει και μια έντονη ανάπτυξη της αλιείας, την οποία ασκούσαν το σύνολο σχεδόν των Χιωτών, που ζούσαν στις παράκτιες περιοχές του νησιού. Οι επαγγελματίες ψαράδες βέβαια συγκεντρώνονταν στην πόλη της Χίου, στο Βροντάδο, στη Λαγγάδα και στο Λιθλιμένα που ήταν ιδιαίτερα διάσημος για τα ψάρια, που αλιεύονται εκεί. Στα νερά της Χίου υπήρχε μια μεγάλη ποικιλία ψαριών, όπως μεταξύ άλλων λυθρινιών, λαβρακιών αλλά και οστράκων όπως μυδιών και στρειδιών, μεγάλο μέρος από τα οποία και εξάγονταν.²³⁸

Επίσης, υπάρχει αναφορά στην ύπαρξη στο νησί ιχθυοτροφείου,²³⁹ ενώ μέσα από φιρμάνι του Οσμάν Γ' αναφορικά με μια φορολογική διαμάχη στο χωριό της Αγίας Παρασκευής φαίνεται ότι στη Χίο είχε δημιουργηθεί συντεχνία ψαράδων.²⁴⁰ Βέβαια δεν έχουν βρεθεί περαιτέρω πηγές οι οποίες να στηρίζουν την αναφορά του σουλτανικού εγγράφου.²⁴¹

²³⁴ Fatma Müge Göçek, *East Encounters West. France and the Ottoman Empire in the Eighteenth Century*, Oxford University Press, New York 1987, σ. 134

²³⁵ Φίλιππου Π. Αργέντη και Στίλπωνος Π. Κυριακίδη (επιμ.), ό.π., σ. 1605

²³⁶ Γ. Ι. Ζολώτα, *Ιστορία της Χίου. Τόμος Γ. Μέρος Πρώτον*, σ. 233 και σ. 237

²³⁷ Στο ίδιο, σ. 232

²³⁸ Στο ίδιο, σ. 238

²³⁹ Δημήτρη Δημητρόπουλου, «Δικαιώματα αλιείας στη Χίο, 17^{ος}-18^{ος} αιώνες», στο *Ψαρεύοντας στις Ελληνικές Θάλασσες. Από τις μαρτυρίες του παρελθόντος στη σύγχρονη πραγματικότητα*, Δημήτρης Δημητρόπουλος και Ευδοκία Ολυμπίου, Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών Ε.Ι.Ε., Αθήνα 2010, σ. 109

²⁴⁰ Χρ Β. Μαυρόπουλου, ό.π., σσ. 232-233

²⁴¹ Δημήτρη Δημητρόπουλου, ό.π., σσ. 110-111

Σε επίπεδο του διαχωρισμού των δικαιωμάτων αλιείας, ενδιαφέρον έχει να παρουσιάσει η μαρτυρία του Βρετανού περιηγητή John Galt, ο οποίος επισκέφθηκε το νησί το 1811. Σύμφωνα με τον περιηγητή οι αλιείς προχωρούσαν στο διαχωρισμό των θαλάσσιων περιοχών για αλιεία μέσω της σήμανσης τους με πασσάλους αναγνωρίζοντας έτσι το δικαίωμα του εκάστοτε ψαρά στην αποκλειστική εκμετάλλευση της συγκεκριμένης περιοχής.²⁴² Τα δικαιώματα αλιείας ήταν άρρηκτα συνδεδεμένα και με τα αλιευτικά σκάφη. Αυτό φαίνεται από το γεγονός, ότι συνηθιζόταν σε περίπτωση πώλησης αλιευτικού πλεούμενου να μεταβιβάζονται μαζί του από τον παλιό στο νέο ιδιοκτήτη του.²⁴³

Μια ακόμα πτυχή της αλιείας στη Χίο μπορεί να χαρακτηριστεί ως ιδιαίτερα αξιοσημείωτη. Πρόκειται για την έμμεση εμπλοκή των γενίτσων στις δραστηριότητες των αλιέων του νησιού, η οποία θα μπορούσε μάλιστα να χαρακτηριστεί ως ένα ιδιότυπο είδος «προστασίας». Όλος ο αλιευτικός εξοπλισμός στη Χίο βρίσκονταν στην κατοχή των γενίτσων και οι Χιώτες ψαράδες ήταν αναγκασμένοι να τον νοικιάζουν από αυτούς. Επιπλέον, προχωρώντας την εμπλοκή τους ακόμα περισσότερο, ανάγκαζαν τους τοπικούς αλιείς να πουλούν τα ψάρια τους πρώτα σε αυτούς και στη συνέχεια τα μεταπουλούσαν οι ίδιοι. Γεγονός που είχε ως αποτέλεσμα την κατακόρυφη άνοδο της τιμής τους.²⁴⁴ Η εμπλοκή βέβαια των γενίτσων στη διακίνηση τροφίμων και συγκεκριμένα η είσπραξη από μέρους τους παράνομων εισφορών για τα παντός είδους εισαγόμενα στη Χίο τρόφιμα προκάλεσε την παρέμβαση του σουλτάνου Μαχμούτ Α΄ το 1723, ο οποίος με την έκδοση φερμανιού διέταξε το τερματισμό της παράνομης αυτής πρακτικής.²⁴⁵ Το γεγονός της παροχής «προστασίας» από τους γενίτσους στους αλιείς του νησιού δεν προκαλεί εντύπωση αν αναλογιστεί κανείς ότι η πρακτική αυτή ακολουθούνταν όχι μόνο από τα μέλη του σώματος των γενιτσάρων, αλλά και από μέλη διαφόρων στρατιωτικών τμημάτων σταθμευμένων ανά την αυτοκρατορία, τα οποία και απαιτούσαν την καταβολή ποσών από τους βιοτέχνες και τεχνίτες των εκάστοτε περιοχών.²⁴⁶

²⁴² Στο ίδιο, σσ. 117-118

²⁴³ Στο ίδιο, σ. 119

²⁴⁴ Στο ίδιο, σ. 121

²⁴⁵ Δημήτρη Δημητρόπουλου, ό.π., σ. 123 και Χρ Β. Μαυρόπουλου, ό.π., σσ. 196-197

²⁴⁶ Suraiya N. Faroghi, «Guildsmen and handicraft producers», σσ. 346-347

Έχοντας κανείς υπόψιν του τα ζητήματα που αναλύθηκαν παραπάνω μπορεί να προβεί σε ορισμένες παρατηρήσεις αναφορικά με τη δραστηριοποίηση των Χιωτών στη γεωργία, στη κτηνοτροφία και στην αλιεία. Το νησί στο μεγαλύτερο τμήμα του καλλιεργούνταν εντατικά και μεθοδευμένα, ενώ υπήρχε μεγάλη ποικιλία στα είδη της καλλιέργειας, ανάμεσα στα οποία κυριαρχούσαν η ελιά και το αμπέλι. Το ελαιόλαδο μάλιστα και το κρασί αποτελούσαν τις κύριες αγροτικές εξαγωγές του νησιού πέρα από τη μαστίχα. Το σημαντικό αγροτικό ζήτημα της Χίου όμως ήταν η ανεπάρκεια της παραγωγής δημητριακών, η οποία σε αρκετές περιπτώσεις δεν επαρκούσε για την κάλυψη των αναγκών των κατοίκων του και ως επακόλουθο ήταν αναγκαίες οι εισαγωγές του από τη Μ. Ασία. Στον τομέα της κτηνοτροφίας τα στοιχεία δεν είναι αρκετά για τη διατύπωση συγκεκριμένων συμπερασμάτων επί του θέματος, εκτός από το γεγονός ότι η παραγωγή γαλακτοκομικών αρκούσε μόνο για την εγχώρια κατανάλωση και ότι δεν πραγματοποιούνταν εξαγωγές τους. Τέλος, ο τομέας της αλιείας γνώρισε ιδιαίτερη άνθηση με πλήθος Χιωτών, ερασιτεχνών και επαγγελματιών, να εμπλέκονται σε αυτόν. Η ανάπτυξη της εξάλλου προκάλεσε την εμπλοκή στον αλιευτικό κλάδο των γενίτσαρων, οι οποίοι έσπευσαν να αποκομίσουν χρηματικά οφέλη σε βάρος των ψαράδων και των κατοίκων της Χίου.

8. Φόροι και Τέλη.

Η Χίος μέσα από σουλτανικά διατάγματα το 1567 και το 1578 είχε εξασφαλίσει ένα ειδικό προνομιακό καθεστώς. Τα φερμάνια αυτά όμως διέφεραν μεταξύ τους στο πνεύμα αντιμετώπισης του νησιού από φορολογική άποψη. Το πρώτο δεν είναι ιδιαίτερα επιεικές στο φορολογικό τομέα σε αντίθεση με το δεύτερο, που μπορεί να χαρακτηριστεί πιο ήπιο.²⁴⁷ Η σκληρότητα της κατάκτησης ακολουθείται από μια συμβιβαστική πολιτική, η οποία είναι απαραίτητη για την οργανική ενσωμάτωση μιας περιοχής στην αυτοκρατορία. Αυτό όμως δε σήμαινε ότι οι κάτοικοι της δε θα πλήρωναν στους Οθωμανούς συγκεκριμένους φόρους και τέλη. Αντίθετα ήταν θεσμοθετημένη, μια σειρά άμεσων και έμμεσων οικονομικών επιβαρύνσεων.

²⁴⁷ Philip P. Argenti, *Chios Vincta or the Occupation of Chios by the Turks (1566) & their Administration of the Island (1566-1912)*, Cambridge University Press, Cambridge 1941, σ. clix

Ο κυριότερος άμεσος φόρος που έπρεπε να πληρωθεί ήταν ο κεφαλικός φόρος, γνωστός και ως χαράτσι, τον οποίο πλήρωναν όλοι οι μη μουσουλμάνοι υπήκοοι της αυτοκρατορίας.²⁴⁸ Το χαράτσι χωριζόταν σε τρεις κλάσεις ανάλογα με την οικονομική κατάσταση του καθενός, με την πρώτη κλάση να αποτελείται από τους εύπορους προεστούς. Το συνολικό ποσό που συγκεντρώνονταν από την είσπραξη του κεφαλικού φόρου ανέρχονταν περίπου σε 90.000 γρόσια, αλλά το ύψος του ποσού κυμαίνονταν από χρόνο σε χρόνο.²⁴⁹

Ο έτερος άμεσος φόρος ήταν το ακρόστιχο (όπως αποκαλούνταν επί Γενουατών), μέσω του οποίου φορολογούνταν η γη. Πήγαζε από τη βυζαντινή εποχή ενώ επί Γενουατών πληρώνονταν σε είδος, ως δεκάτη επί της παραγωγής των καλλιεργήσιμων εδαφών.²⁵⁰ Το χαράτσι-ι-ερατζί, όπως αποκαλούνταν από τους Οθωμανούς, κράτησε το χαρακτήρα του ως φόρος επί της γαιοκτητικής περιουσίας με το ύψος του να εξαρτάται από την παραγωγικότητα του εδάφους, αλλά και από το μέγεθος της έκτασης.²⁵¹ Αρχικά ανερχόταν στο ίδιο ύψος που είχε επί της γενουατικής κυριαρχίας, αλλά αργότερα καταργήθηκε εντελώς.²⁵²

Ο τρίτος άμεσος φόρος που οι Χιώτες είχαν υποχρέωση να καταβάλουν ήταν η δεκάτη. Αν και, όπως προαναφέρθηκε, ανάμεσα στα παραχωρημένα προνόμια, υπήρχε διάταξη για την απαλλαγή της Χίου από την καταβολή της.²⁵³ Αυτή εισπράττονταν από την πώληση των γεωργικών προϊόντων και ανερχόταν, όπως είναι αναμενόμενο, στο 10% της αξίας τους. Υπήρχαν όμως φορές που η κατανομή της δεν πραγματοποιούνταν με ορθό τρόπο και γι' αυτό το λόγο λαμβάνονταν μέτρα από την τουρκική διοίκηση. Το 1755 για παράδειγμα εκδόθηκε φερμάνι του σουλτάνου Αχμέτ Γ' με το οποίο διατασσόταν η απογραφή των κτημάτων του νησιού, ώστε να εξορθολογιστεί η είσπραξη του συγκεκριμένου φόρου.²⁵⁴ Ένας ακόμα άμεσος φόρος ήταν το εσπεντζέ/ισπεντζέ (πεμπτημόριο), που είχαν υποχρέωση να πληρώνουν όλοι οι κάτοικοι του νησιού. Το εσπεντζέ εισπράττονταν υπέρ της αυτοκρατορικής αυλής και των

²⁴⁸ Στο ίδιο, σ. cliv

²⁴⁹ Α. Μ. Βλαστού, ό.π., σ. 89

²⁵⁰ Philip P. Argenti, *Chius Vincta*, σ. cliii

²⁵¹ Στο ίδιο., σ. cliv

²⁵² Στο ίδιο, σ. clix

²⁵³ Γ. Ι. Ζολώτα, *Ιστορία της Χίου. Τόμος Γ. Μέρος Πρώτον*, σ. 56

²⁵⁴ Χρ. Β. Μαυρόπουλου, ό.π., σσ. 191-192

βακουφιών και ανερχόταν σε σαράντα άσπρα. Κάτι που δήλωνε επιείκεια από μέρους των τουρκικών αρχών καθώς ο ίδιος φόρος σε άλλες περιοχές έφτανε τουλάχιστον τα εξήντα άσπρα με την ανώτερη τιμή του να ανέρχεται από ογδόντα ως εκατό.²⁵⁵ Στη συνέχεια θα γίνει αναφορά και στην έμμεση φορολογία μέσω των διαφόρων τελών.

Ο Καδής εισέπραττε το «εκ της περιουσίας των αποθανόντων» τέλος, το οποίο σύμφωνα με το τουρκικό δίκαιο ανερχόταν στο 2.5% αλλά οι Δημογέροντες πέτυχαν να βαραίνει μόνο τις περιουσίες μέχρι 20.000 γρόσια. Όταν οι περιουσίες είχαν μεγαλύτερη αξία τότε του αποδίδονταν το ποσό των 500 γροσιών. Βέβαια οι συγγενείς του αποθανόντος έπρεπε να πληρώσουν και 166 επιπλέον γρόσια, ως τέλος για τους συνεργάτες του. Το τέλος πληρώνονταν και για τις γυναίκες, που πέθαιναν, μέσα από την καταβολή ενός μόνο μικρού ποσού, που βρίσκονταν από τα χρήματα που προοριζόταν για την προίκα τους. Το τέλος ήταν μειωμένο και για τους αποθανόντες απόρους. Ανερχόταν μόνο σε τριάντα παράδες για κάθε τους παιδί. Για να υπάρχει διαφάνεια στη διαδικασία ο κατάλογος των νεκρών συντασσόταν κάθε μήνα από το μητροπολίτη, ο οποίος με τη σειρά του τον παρέδιδε στους δημογέροντες. Εκείνοι αποφάσιζαν το ποσό που έπρεπε να λάβει ο Καδής, ενώ ο ίδιος δεν είχε καμία εμπλοκή.²⁵⁶ Επίσης, οι νησιώτες είχαν την υποχρέωση να πληρώνουν και φόρο επί της επεξεργασίας των υφασμάτων, ο οποίος ονομάζονταν φόρος σημάνσεως και το ύψος του εξαρτιόνταν από την ποιότητα τους. Βέβαια η είσπραξη του είχε ατονήσει, κάτι που προκάλεσε την έκδοση ειδικού φερμανιού που διέτασσε την επανεκκίνηση της απόδοσης του στις αρχές.²⁵⁷

Οι Χιώτες επιβαρύνονταν και με «το εκ των υποστατικών» ή ταχριλί, που ανερχόταν σε 4500 γρόσια και αποδίδονταν στο Μουσελίμη από τους Δημογέροντες. Ακόμα, φορολογική επιβάρυνση επιβάλλονταν και στα οينوπνευματώδη. Ονομάζονταν «το εκ του οίνου και της ρακής» και πληρώνονταν από τους κατοίκους και τους οινορακοπωλητές. Το συνολικό ποσό από το παραπάνω έφτανε στα 17.500 γρόσια.²⁵⁸ Τέλος,

²⁵⁵ Στο ίδιο, σσ. 189-191

²⁵⁶ Α. Μ. Βλαστού, ό.π., σσ. 169-170

²⁵⁷ Χρ. Β. Μαυρόπουλου, ό.π., σσ. 186-189

²⁵⁸ Α. Μ. Βλαστού, ό.π., σ. 170

στη λίστα των προϊόντων που φορολογούνταν μέσω δασμών μπορούν να απαριθμηθούν το αλάτι, τα αιγοπρόβατα καθώς και ο καφές.²⁵⁹

Επιπλέον σημαντικό οικονομικό βάρος για τη κοινότητα αποτελούσε ο Καπουδάν/Καπετάν πασάς, στον οποίο η Χίος όφειλε να πληρώνει 25.000 γρόσια το χρόνο καθώς και να συντηρεί με δικά της έξοδα τους αξιωματούχους του αλλά και τον ίδιο όσο διέμενε στο νησί.²⁶⁰ Για να αντιμετωπίσει αυτά τα έξοδα η κοινότητα έβαζε έκτακτους φόρους στους πλουσιότερους των κατοίκων.²⁶¹

Το Κοινό της Χίου είχε θεσπίσει ένα ολοκληρωμένο τυπικό για να διαπιστώνει το ύψος των περιουσιών, ώστε οι διάφορες επιβαρύνσεις να αποδίδονται δίκαια και σε αναλογία πάντα με τα προσωπικά έσοδα του καθενός. Η αξία των περιουσιών προσδιορίζονταν από ομάδα δώδεκα αντρών που εκλέγονταν κάθε έξι χρόνια. Οι εκτιμητές έπρατταν το έργο τους με ευσυνειδησία και με μεγάλη ακρίβεια και συγχρόνως προσπαθούσαν να δείξουν επιείκεια και να μην επιβαρύνουν τους οικονομικά ασθενέστερους. Με την ολοκλήρωση της καταγραφής των περιουσιών, που περιλάμβανε τα χωριά αλλά και τα μοναστήρια, ο αναλυτικός κατάλογος με τα πορίσματα τους παραδίδονταν σφραγισμένος στους Δημογέροντες, οι οποίοι αφού τον εξέταζαν μαζί με τέσσερις έγκριτους πολίτες, τον κοινοποιούσαν στη κοινότητα. Οι εκτιμήσεις των περιουσιών ανανεώνονταν κάθε πέντε χρόνια, ενώ αν διαπιστώνονταν ότι κάποιος είχε απωλέσει τμήμα της περιουσίας του ή είχε χρεοκοπήσει, το ύψος των τελών που του αναλογούσαν αναπροσαρμόζονταν ώστε να ταιριάζει στην παρούσα οικονομική του κατάσταση.²⁶²

Η οθωμανική τοπική αρχή δεν απασχολούνταν με την είσπραξη των φόρων, αλλά περίμενε να της κατατεθούν από την κοινότητα, η οποία είχε την αρμοδιότητα να τους εισπράττει και να τους συγκεντρώνει. Αρχικά οι φόροι συγκεντρώνονταν από δεκαπέντε συνάκτες, οι οποίοι άλλαζαν κάθε δεκαπέντε μέρες, όμως τελικώς θεωρήθηκε πιο πρακτικό να διορίζονται για το σκοπό αυτό δύο νέοι από εύπορες οικογένειες με ετήσια θητεία. Μετά τη συγκέντρωση τους οι φόροι εναποτίθεντο στο γενικό

²⁵⁹ Χρ. Β. Μαυρόπουλου, ό.π., σ. 225

²⁶⁰ Χρ. Β. Μαυρόπουλου, ό.π., σσ. 89-90 και Γ. Ι. Ζολώτα *Ιστορία της Χίου. Τόμος Γ. Μέρος Πρώτον*, σ. 90

²⁶¹ Α. Μ. Βλαστού, ό.π., σ. 171

²⁶² Στο ίδιο, σσ. 171-172

ταμείο, όπου και γινόταν η καταμέτρηση τους. Υπεύθυνος για τη καταμέτρηση στην αρχή ήταν ο Δημογέροντας από την Απλωταριά, αλλά με το πέρασμα των χρόνων και εξαιτίας του μεγάλου φόρτου εργασίας, στη θέση του ταμία διορίζονταν από τη Δημογεροντία και τη μικρή συνέλευση ένας νέος από πλούσια οικογένεια και με αποδεδειγμένη αξιοσύνη. Το άτομο αυτό δεν μπορούσε να αρνηθεί να υπηρετήσει. Τέλος, ας σημειωθεί ότι η είσπραξη των φόρων δεν γίνονταν άμεσα. Οι εύποροι είχαν στη διάθεση τους δύο μήνες και οι ανήκοντες στη τρίτη και τέταρτη τάξη (δηλαδή οι ασθενέστεροι) έναν ολόκληρο χρόνο.²⁶³ Επομένως, η κοινότητα δεν πίεζε τους κατοίκους να προχωρήσουν σε άμεση απόδοση των φόρων, αλλά τους έδινε περιθώρια να συγκεντρώσουν το πόσο.

Όταν το Κοινό της Χίου είχε ανάγκη οικονομικής ενίσχυσης δεν αύξανε τη φορολογία των οικονομικά ασθενέστερων, αλλά επιβάρυνε μόνο τους ευπορότερους μέσα από την αύξηση των φόρων στο διπλάσιο ή τριπλάσιο της αξίας τους. Ένας ακόμα τρόπος εύρεσης χρημάτων ήταν ο εσωτερικός δανεισμός από τους πλούσιους με τόκο 8%.²⁶⁴

Τα χωριά πλήρωναν το ταχυρίλι και το χαράτσι, με το ακριβές ποσό για το εκάστοτε να διαμορφώνεται από τους Δημογέροντες σε συνεννόηση με το Μουσελίμη. Το ποσό έμενε σταθερό, εκτός και αν άλλαζε το ύψος των φόρων από τη κεντρική διοίκηση για το σύνολο της αυτοκρατορίας. Ιδιαίτερη όμως ήταν και η περίπτωση των Μαστιχοχωρίων, που βρίσκονταν υπό ειδικό καθεστώς. Τα εικοσιένα αυτά χωριά με σουλτανικό διάταγμα δεν υπολογίζονταν στα οικονομικά του Κοινού της Χίου και πλήρωναν ξεχωριστά κεφαλικό φόρο ύψους 3.000 γροσιών. Επίσης, όμως ήταν υπόχρεα παράδοσης στο κράτος περίπου 21.000 οκάδων μαστίχας, ενώ ότι έμενε από τη συγκομιδή πωλούνταν αναγκαστικά στον Αγά προς 2,5 γρόσια την οκά, ενώ ο ίδιος την πωλούσε προς 8,3. Έτσι οι κάτοικοι για να εξασφαλίσουν καλύτερη τιμή πώλησης του τοπικού τους προϊόντος αναγκάζονταν πολλές φορές να καταφύγουν στο λαθρεμπόριο, για το οποίο οι ποινές ήταν ιδιαίτερα αυστηρές. Τα Μαστιχοχώρια φημίζονταν για την οικονομική κακοδιαχείριση τους, η οποία τα άφηνε εκτεθειμένα σε επιβολές οικονομικών προστίμων, αλλά και ποινών από τον Αγά.²⁶⁵ Πάρα τις όποιες

²⁶³ Στο ίδιο, σ. 172

²⁶⁴ Στο ίδιο, σ. 173

²⁶⁵ Στο ίδιο, σσ. 173-174

ατασθαλίες τους όμως το φορολογικό καθεστώς των κατοίκων τους ήταν ευνοϊκό και η κεντρική εξουσία έσπευδε σε βοήθεια για την ελάφρυνση των βαρών τους και για την καταπολέμηση των αυθαιρεσιών των τοπικών αξιωματούχων, θέματα για τα οποία είχε εκδοθεί σειρά σουλτανικών φερμανιών.²⁶⁶

Από τη φορολογία εξαιρούνταν οι Τούρκοι του νησιού και οι αλλοεθνείς (επειδή ήταν λίγοι στον αριθμό), οι δάσκαλοι της σχολής, οι Δημογέροντες και τα χωριά Δαφνωνάς, Βασιλεώνοικο και Καρυές καθώς ήταν υπεύθυνα για την υδροδότηση της Χίου.

Τέλος πρέπει να αναφερθεί και η επιβάρυνση για το τελωνείο που ανερχόταν σε 3% για τους Ευρωπαίους, 4% για τους Τούρκους και 5% για τους Έλληνες, τους Εβραίους και τους Αρμένιους.²⁶⁷ Κάθε χρόνο εξάλλου όφειλε να αποδίδει στο δημόσιο ταμείο το ποσό των 25.000 σκούδων.²⁶⁸ Πρέπει όμως να σημειωθεί ότι το τελωνείο Χίου δεν ήταν αυτόνομο, αλλά υπαγόταν στο τελωνείο Σμύρνης και επίσης ότι ο τελώνης νοίκιαζε το αξίωμα του, εισπράττοντας ως αντάλλαγμα τα τέλη.²⁶⁹ Βέβαια οι εμπορικοί φόροι δεν περιορίζονταν μόνο στα τέλη του τελωνείου. Όλα τα εισαγόμενα προϊόντα, που δεν προέρχονταν από την Οθωμανική αυτοκρατορία (εισαγωγές εξωτερικού) πλήρωναν το κομμέρκιον και όσα έρχονταν από το εσωτερικό της (εισαγωγές εσωτερικού) πλήρωναν το πρατίκιον/δεκάτη.²⁷⁰ Οι κάτοικοι της Χίου όμως είχαν πετύχει μια σημαντική παραχώρηση. Τα δημητριακά καθώς και τα όσπρια, που αποτελούσαν κύριο συστατικό της διατροφής, είχαν εξαιρεθεί από την επιβάρυνση του τελωνείου, αλλά και από το κομμέρκιον και πρατίκιον. Είτε προέρχονταν από το οθωμανικό κράτος είτε εκτός των ορίων, η εισαγωγή τους στο νησί ήταν ελεύθερη.²⁷¹ Κλείνοντας, ατέλεια απολάμβαναν και οι εισαγωγές στο νησί των καυσίμων, αλλά και των οικοδομικών υλικών.²⁷²

Συνοψίζοντας το κεφάλαιο σχετικά με τη φορολογία, μπορούν να γίνουν ορισμένες παρατηρήσεις. Η οθωμανική εξουσία δεν εμπλέκονταν στη διαδικασία

²⁶⁶ Χρ. Β. Μαυρόπουλου, ό.π., σσ. 205-218

²⁶⁷ Α. Μ. Βλαστού, ό.π., σσ. 174-175

²⁶⁸ Γ. Ι. Ζολώτα, *Ιστορία της Χίου. Τόμος Γ. Μέρος Πρώτον*, σ. 87

²⁶⁹ Χρ. Β. Μαυρόπουλου, ό.π., σσ. 184-185

²⁷⁰ Philip P. Argenti, *Chius Vincta*, σ. clix

²⁷¹ Στο ίδιο, σ. clx και Γ. Ι. Ζολώτα *Ιστορία της Χίου. Τόμος Γ. Μέρος Πρώτον*, σσ. 70-71

²⁷² Γ. Ι. Ζολώτα, *Ιστορία της Χίου. Τόμος Γ. Μέρος Πρώτον*, σ. 71

συγκέντρωσης των φόρων, η οποία ήταν αποκλειστική αρμοδιότητα της κοινότητας. Οι τοπικοί Τούρκοι αξιωματούχοι εισέπρατταν το ποσό στο οποίο ανέρχονταν οι φόροι, τίποτα παραπάνω. Η ευθύνη βάρυνε τη Δημογεροντία και τους αρμόδιους για τα οικονομικά χριστιανούς αξιωματούχους όπως οι συνάκτες. Επιπλέον, το φορολογικό σύστημα σε γενικές γραμμές ήταν δίκαιο καθώς φρόντιζε για τη ταξινόμηση των φορολογουμένων ανάλογα με την περιουσία τους και την επιβάρυνση περισσότερο των ευπορότερων και όσο το δυνατό λιγότερο των απόρων και των οικονομικά ασθενέστερων. Η επιείκεια του συστήματος αποδεικνύεται και από το μεγάλο χρονικό διάστημα της προθεσμίας καταβολής του φόρου. Οι οικονομικά ασθενέστεροι είχαν έως και ένα έτος για να τον αποπληρώσουν.

9. Η Οικονομική Ακμή ως Προαπαιτούμενο για την Πολιτισμική Ανάπτυξη

Η οικονομική ανάπτυξη της Χίου μέσα από τη δημιουργία μιας τάξης πλουσιότατων εμπόρων και επιχειρηματιών τόσο στο νησί όσο και στις απόδημες κοινότητες Χιωτών συνέβαλε καθοριστικά και στην πολιτισμική ανάπτυξη της.

Η συσσώρευση του πλούτου από την εμπορική δραστηριοποίηση των Χιωτών και τη βιοτεχνία του νησιού, οδήγησε από τα μέσα του 18^{ου} αιώνα μέχρι και το ξέσπασμα της επανάστασης του 1821 στην εμφάνιση μιας σημαντικής πολιτισμικής και εκπαιδευτικής ανάπτυξης, που κορυφώθηκε με τη λειτουργία της Μεγάλης Σχολής. Με το πέρας του 18^{ου} αιώνα και την ολοένα μεγαλύτερη οικονομική ευμάρεια του χιώτικου στοιχείου εντός και εκτός της Χίου, τα χρηματικά ποσά που διατίθεντο για τη χιώτικη παιδεία αυξάνονταν παίρνοντας τη μορφή κυρίως προσφορών και χορηγιών.²⁷³ Προτού βέβαια γίνει εκτενέστερη αναφορά στη Μεγάλη Σχολή και στους τρόπους χρηματοδότησης της κρίνεται σκόπιμο να αναφερθεί, ότι πέρα από αυτήν οι εύποροι Χιώτες φρόντιζαν τόσο για τη συντήρηση και λειτουργία στο νησί ιδρυμάτων ευαγούς χαρακτήρα, όπως νοσοκομείων όσο και για τη κατασκευή «λαμπρών» εκκλησιών.²⁷⁴

²⁷³ Αντώνιου Ν. Χαροκόπου, *Η Περιώνυμη Μεγάλη Σχολή της Χίου. Το Ιστορικό «Γυμνάσιο Χίου»*, Εκδοτικός Οίκος Αδελφών Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 2006, σσ. 102-103

²⁷⁴ Α. Μ. Βλαστού, *ό.π.*, σ. 132

Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η οικογένεια Αργέντη, της οποίας τα μέλη αποτελούσαν διαχρονικά ορισμένους από τους σημαντικότερους ευεργέτες της Χίου, συμβάλλοντας στη κατασκευή και λειτουργία νοσοκομείων, σχολείων αλλά και εκκλησιών.²⁷⁵

Οι απαραίτητες δαπάνες για τη λειτουργία της Μεγάλης Σχολής συγκεντρώνονταν κυρίως μέσα από κληροδοτήματα πλουσίων, από συνδρομές εν είδη ενίσχυσης από το ελληνικό στοιχείο εκτός του νησιού, αλλά κυρίως μέσα από τις εισφορές υπέρ αυτής που συγκεντρώνονταν από τους ευκατάστατους και καταξιωμένους Χιώτες εμπόρους και επιχειρηματίες ανά την οθωμανική επικράτεια και την Ευρώπη. Η συγκέντρωση μάλιστα των ποσών υπέρ της Σχολής πραγματοποιούνταν από συγκεκριμένους επιτρόπους που ορίζοντα για το σκοπό αυτό, προσδίδοντας στη διαδικασία επίσημο χαρακτήρα. Το χρηματικό ποσό που πρόκυπτε από το σύνολο των παραπάνω χρηματικών δωρεών και εισφορών σύμφωνα με υπολογισμούς σε ετήσια βάση ανέρχονταν στα 10.000 γρόσια.²⁷⁶

Ένας λοιπόν από τους παράγοντες, που συνεισέφερε στην ανάπτυξη της παιδείας και του πολιτισμού στη Χίο κυρίως μέσα από τη χρηματοδότηση της Μεγάλης Σχολής, η οποία και αποτέλεσε το θεμέλιο τους, υπήρξε η οικονομική ευμάρεια του νησιού, οφειλόμενη στην τοπική βιοτεχνία υφασμάτων και στη διάθεση κεφαλαίων για την ανάπτυξη τους από τους ευημερούντες οικονομικά απόδημους Χιώτες εμπόρους και επιχειρηματίες.²⁷⁷

10. Γαλλικά Προξενικά Έγγραφα

Σημαντική προσθήκη στην εξέταση της οικονομικής ιστορίας της Χίου κατά το 18^ο αιώνα αποτελεί το έργο του Φίλιππου Π. Αργέντη *Diplomatic Archive of Chios 1577-*

²⁷⁵ Philip P. Argenti *Libro d' Oro de la Noblesse de Chio. Volume I. Notices Historiques*, σ. 54

²⁷⁶ Α. Μ. Βλαστού, ό.π., σ. 135

²⁷⁷ Αξίζει βέβαια να παρατηρηθεί ότι οι δαπάνες, τις οποίες διέθεταν προς ευαγείς σκοπούς οι Χιώτες έμποροι και επιχειρηματίες αυξήθηκαν σημαντικά το 19^ο σε σύγκριση με τον 18^ο αιώνα εξαιτίας της περαιτέρω εξάπλωσης και ανάπτυξης των εμπορικών τους οίκων και δικτύων. Το πιο χαρακτηριστικό παράδειγμα αυτής της τάσης αποτελεί η οικογένεια Ράλλη, με κέντρο των οικονομικών της δραστηριοτήτων το Λονδίνο.

1841 -κυρίως ο δεύτερος τόμος-,²⁷⁸ στο οποίο όπως υποδηλώνεται και από το τίτλο του, περιλαμβάνονται διπλωματικά έγγραφα διαφορετικής προέλευσης τα οποία αφορούν τη Χίο.

Στο παρόν, θα παρουσιαστούν και θα σχολιαστούν τρία προξενικά έγγραφα, σταλμένα από το Γάλλο υποπρόξενο στη Χίο προς τον υπουργό ναυτιλίας στο Παρίσι με ημερομηνίες τους, την 30^η Ιουνίου 1768, την 30^η Σεπτεμβρίου 1768 και την 30^η Ιουνίου 1769. Πρόκειται για αναφορές, οι οποίες καταγράφουν τη ναυτιλιακή κίνηση του λιμανιού της Χίου, περιλαμβάνοντας τόσο τη σημαία του εκάστοτε πλοίου όσο και το αρχικό λιμάνι αναχώρησης του, καθώς και τον τελικό προορισμό του. Ανάμεσα στα πλοία που προσαράζουν εκεί φαίνεται ότι κυρίαρχη θέση έχουν τα γαλλικής σημαίας -τα οποία αναφέρονται σε ξεχωριστή επιστολή του υποπροξένου, σε αντίθεση με εκείνα των υπόλοιπων εθνικοτήτων, τα οποία αναφέρονται μαζί-, ενώ έπονται εκείνα με σημαία της Βενετίας ή της πόλης της Ραγούσας στην Αδριατική. Η αναλογία αυτή μπορεί να εξηγηθεί αν αναλογιστεί κανείς ότι η Γαλλία μέχρι και το ξέσπασμα των πολέμων της γαλλικής επανάστασης και του Ναπολέοντα, μέχρι δηλαδή και τη δεκαετία του 1780 αποτελούσε την κυρίαρχη ευρωπαϊκή δύναμη στο εμπόριο της Ανατολικής Μεσογείου, ενώ σε αυτό ισχυρή θέση παρά την περιορισμένη πολιτική τους ισχύ καταλάμβαναν οι πόλεις της Βενετίας και της Ραγούσας, όντας παραδοσιακές εμπορικές δυνάμεις της περιοχής.

Βέβαια τα προξενικά έγγραφα αντικατοπτρίζουν την εικόνα των μέσων του 18^{ου} αιώνα και όχι του τέλους του, όταν η κατάσταση διαφοροποιείται ριζικά. Τόσο η Γαλλία όσο και η Βενετία και η Ραγούσα παραγκωνίζονται από το εμπόριο της Ανατολικής Μεσογείου, ενώ στη θέση τους εμφανίζονται ισχυροί ελληνικοί εμπορικοί οίκοι κυριαρχώντας στη ναυτιλία και στο εμπόριο, οι οποίοι ενισχύονται σημαντικά κατά την πολεμική περίοδο. Με τη λήξη της, όμως, κυρίαρχη εμπορική δύναμη της περιοχής αναδεικνύεται η Μεγάλη Βρετανία. Επίσης, προκύπτει ότι το λιμάνι της Χίου αποτελούσε κύριο σταθμό όχι μόνο για τα πλοία που εκτελούσαν το δρομολόγιο Κωνσταντινούπολη-Αλεξάνδρεια, αλλά και για την πλειονότητα της ναυτικής κίνησης από και προς την οθωμανική πρωτεύουσα, με τον κατάλογο των λιμανιών, απ' όπου

²⁷⁸ Philip P. Argenti (επιμ.), *Diplomatic Archive of Chios 1577-1841. Volume II*, Cambridge University Press, Cambridge 1954

εκκινούσαν τα πλοία που στάθμευαν στη Χίο, να περιλαμβάνει μέρη όπως τα Χανιά, τη Θεσσαλονίκη, τη Βενετία, τη Νάπολη και την Αγκόνα στην ιταλική χερσόνησο, την Αλεξάνδρεια και τη Δαμιέττη στην Αίγυπτο καθώς και τη Τύνιδα και τη Τρίπολη. Συμπερασματικά, διαμορφώνεται αναφορικά με το λιμάνι της Χίου, η εικόνα ενός πολυσύχναστου λιμανιού και αγκυροβολίου για την πυκνή ναυτική κίνηση που κατευθύνονταν ή επέστρεφε από την οθωμανική πρωτεύουσα. Αναμφίβολα το γεγονός αυτό θα ενδυνάμωνε την οικονομία του νησιού, μέσα από δραστηριότητες σχετιζόμενες με τον ανεφοδιασμό ή την επισκευή των εισερχόμενων πλοίων και την αποβίβαση ξένου ναυτικού προσωπικού στο νησί, το οποίο μπορούσε να προβεί σε αγορές διαφόρου τύπου ειδών από τους κατοίκους του νησιού. Τέλος, η θέση της Χίου και η αγκυροβόληση σε αυτή σωρείας εμπορικών πλοίων μπορούσε να λειτουργήσει ως πλεονέκτημα για την εύκολη μετακίνηση και διοχέτευση των χιώτικων προϊόντων στις διεθνείς αγορές μέσω των πλοίων αυτών.

Έγγραφο Πρώτο²⁷⁹

Louis Jouvin, Conseiller du Roy, Vice-Consul for France at Chios, to César Gabriel de Choiseul, Duc De Praslin, Minister of Marine, Paris. Chios, 30th June 1768

[Archives Nationales, Paris. Fonds Affaires Étrangères. Levant et Barbarie, B¹¹¹, 273. États de Commerce et Divers, 1766-1769.]

Annexe á la letter de Scio du 1er juillet 1768

Etat des batiments etrangers qui ont aborde en cette echelle pendant le second quartier de cette annee(A Scio, le 30 juin 1768).

Sçavoir

April 24. Un pinque ragusois, venu de Candie, chargé pour Constantinople.

27. Un vaisseau ragusois, venu de Salonique, chargé pour Alexandrie.

May 21. Un vaisseau ragusois, venu d' Alexandrie, chargé pour Scio et Smirne.

²⁷⁹ Στο ίδιο, σ. 670

22. Un vaisseau suédois, venu d' Alexandrie, chargé pour Scio et Smirne.
24. Un pinque ragusois, venu de Constantinople, chargé pour la Syrie.
30. Une polacre ragusoise, venue de Smyrne, chargé pour la Syrie.
- Juin 4. Une polacre ragusoise, venue de Constantinople, chargé pour la Canée.
- d^t (sic). Un vaisseau venetien, venu de Venise, chargé pour Scio et Smirne.
5. Un vaisseau de guerre venetien, ayant a bord l' ancien Baile pour Venise.
25. Un vaisseau ragusois, venu de Constantinople, chargé pour Damiete.
- d^t (sic). Un vaisseau ragusois, venu de Constantinople, chargé pour Alexandrie.
- 11 batiments etrangers.

Έγγραφο Δεύτερο²⁸⁰

Louis Jouvin, Conseiller du Roy, Vice-Consul for France at Chios, to César Gabriel de Choiseul, Duc De Praslin, Minister of Marine, Paris. Chios, 30th June 1768

[Archives Nationales, Paris. Fonds Affaires Étrangères. Levant et Barbarie, B¹¹¹, 273. États de Commerce et Divers, 1766-1769.]

Annexe à la letter de Scio du 3 octobre 1768

Etat des batiments françois qui ont aborde en cette echelle pendant le troisieme quartier de cette annee (A Scio, le 30 septembre 1768).

Sçavoir

Juillet 6. Le seneault *Le St Esprit*, capitaine Tropez Arnaud, de St Tropez, venu de Constantinople, chargé pour Candie.

19. La barque *La Madelaine*, capitaine Jacques Martin David de Toulon, venue de Casdali, chargée pour Alexandrie.

²⁸⁰ Στο ίδιο, σ. 671

Aoust 8. Le seneault *Le St Louis*, capitaine Antoine Perou de St Tropez, venu de Naples de Romanie, chargé pour Constantinople.

19. Le seneault *La Vierge de Grace*, capitaine Jean Jensolen de la Seyne, venu d' Alexandrie, chargé pour Scio et Constantinople.

d^t (sic). Le brigantine *Le Dragon*, capitaine Bazile Perou de St Tropez, venu de St Tropez, allant en caravane.

29. Le pinque *La Vierge de Misericorde*, capitaine Pierre Denans de la Seyne, venu de Tunis, chargé pour Scio et Smirne.

d^t (sic). La barque *Ste Barbe*, capitaine Joseph Basile Guirand de St Tropez, venue de Tripoli de Barbarie, chargée pour Scio et Smirne.

Septembre 6. La barque *St Pierre*, capitaine Joseph Allard de St Tropez, venue de Constantinople, chargée pour Jaffe.

25. La corvette *L' Amitié*, capitaine Antoine Eyrier de la Ciotat, venue d' Anconne, chargée pour Scio et Smirne.

28. Le pinque *St Jean Baptiste*, capitaine François Daniel de la Seyne, venu d' Anconne, allant a Smirne.

10 batiments François.

Έγγραφο Τρίτο²⁸¹

Louis Jouvin, Conseiller du Roy, Vice-Consul for France at Chios, to César Gabriel de Choiseul, Duc De Praslin, Minister of Marine, Paris. Chios, 30th June 1769

[Archives Nationales, Paris. Fonds Affaires Étrangères. Levant et Barbarie, B¹¹¹, 273. États de Commerce et Divers, 1766-1769.]

Annexe à la letter de Scio du 1er juillet 1769

²⁸¹ Στο ίδιο, σσ. 679-680

Etat des batiments etrangers qui ont aborde en cette echelle pendant le deuxieme quartier de cette annee (A Scio, le 30 juin 1769).

Sçavoir

Avril 24. Un vaisseau ragusois, venu de Lagos, chargé pour Alexandrie.

29. Une barque ragusoise, venue de Kasadaly, chargée pour Alexandrie.

May 2. Un vaisseau ragusois, venu de Constantinople, allant a Echelle Neuve charger du bled pour compte du Grand Seigneur.

14. Un pinque ragusois, venant de Smirne, chargé pour la Canée.

22. Un senault ragusois venu de Smirne, chargé pour Chipres et Baruth.

25. Un vaisseau venetien, venu de Venise, chargé pour Smirne.

28. Une polacre ragusoise, venue d' Alexandrie, chargée pour Constantinople.

Juin 1er. Une polacre venetienne, venue de la Canée, chargée pour Smirne.

d^t (sic). Un pinque ragusois, venu de Smirne, chargé pour Alexandrie.

d^t (sic). Une polacre ragusoise, venue de Tripoly de Barbarie, chargée pour Scio et Constantinople.

5. Une polacre ragusoise, venue de Rondine, chargée pour Alexandrie.

d^t (sic). Une polacre ragusoise, venue de Baruth, chargée pour Salonique.

11. Une polacre ragusoise, venue d' Alexandrie, chargée pour Scio et Smirne.

13. Une barque venetienne, venue de Smirne, chargée pour Venise.

d^t (sic). Une barque ragusoise, venue de Smirne, chargée pour Candie.

20. Une polacre ragusoise, venue de Constantinople, chargée pour la Canée.

23. Un vaisseau ragusois, venu de Kasadaly, chargé pour Alexandrie.

30. Un vaisseau ragusois, venu de Rondine, chargé pour Alexandrie.

Πίνακας των πλοίων που αφίχθηκαν στο λιμάνι της Χίου το δεύτερο και το τρίτο τρίμηνο του 1768 (βάσει του Εγγράφου 1 και του Εγγράφου 2).

Σημαία	Αριθμός
Ραγούσας	8
Σουηδίας	1
Βενετίας	2
Γαλλίας	10
Σύνολο	21

Πίνακας των πλοίων που αφίχθηκαν στο λιμάνι της Χίου (εξαιρουμένων των πλοίων γαλλικής σημαίας) το δεύτερο τέταρτο του 1769 (βάσει του Εγγράφου 3).

Σημαία	Αριθμός
Ραγούσας	15
Βενετίας	3
Σύνολο	18

Κεφάλαιο Τρίτο: Η Διοίκηση

1. Εισαγωγή

Σκοπός του συγκεκριμένου κεφαλαίου είναι να παραθέσει και να ερμηνεύσει τη λειτουργία των διοικητικών οργάνων και θεσμών του νησιού της Χίου, όπως η δημογεροντία, καθώς και τις δράσεις και πράξεις των Οθωμανών σε συνδυασμό με την αλληλεπίδραση τους με το εγχώριο πληθυσμό.

Οι Οθωμανοί δεν αποτελούσαν τους πρώτους που είχαν ενδιαφερθεί για την κατάκτηση της Χίου. Από τον ύστερο Μεσαίωνα και συγκεκριμένα από το 1346, η νήσος βρίσκεται υπό την εξουσία της Γένοβας. Η κυριαρχία των Γενουατών διακόπτεται όμως το 1566, οπότε και η Χίος περιέρχεται στην Οθωμανική αυτοκρατορία, η οποία τότε βρισκόταν στο απόγειο της ισχύος της και δέσποζε απειλητικά απέναντι στη χριστιανική Ευρώπη. Η σχετικά παρηκμασμένη ιταλική πόλη ήταν αδύνατο να προβάλει ουσιαστική αντίσταση στον οθωμανικό στόλο, που είχε μετατραπεί στη μάστιγα του Αιγαίου και ολόκληρης της Μεσογείου.²⁸²

Η οθωμανική κυριαρχία, με την εξαίρεση μιας σύντομης βενετικής κατοχής της Χίου μεταξύ Σεπτεμβρίου του 1694 και Φεβρουαρίου του 1695, διατηρήθηκε μέχρι και το 1912, οπότε και το νησί περνάει στον έλεγχο του ελληνικού κράτους.²⁸³ Το κεφάλαιο για τη διοικητική οργάνωση του νησιού, θα επικεντρωθεί στη διερεύνηση των οθωμανικών αρχών του νησιού, αλλά και στους χιώτικους κοινοτικούς θεσμούς, όπως η Δημογεροντία, οι οποίοι κατάφεραν να αποκτήσουν σημαντικό μερίδιο στην διαχείριση των τοπικών υποθέσεων.

2. Οθωμανική Παρουσία

Η οθωμανική εξουσία ήταν τόσο άμεση όσο και έμμεση, καθώς μερίδιο των διοικητικών αρμοδιοτήτων κατανέμονταν στους δημογέροντες και στους κοινωνικούς θεσμούς.

²⁸² Απόστολου Ε. Βακαλόπουλου, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού. Τόμος Β΄. Τουρκοκρατία(1453-1669)*, *Ηρόδοτος*, Αθήνα 42008, σσ. 120-121

²⁸³ Philip P. Argenti, *Chios Vincta*, σ. clxxiv

Το οθωμανικό κράτος χωρίζονταν διοικητικά σε εγιαλέτια, τα οποία με τη σειρά τους υποδιαιρούνταν σε σαντζάκια. Ο διοικητής του εγιαλετιού αποκαλούνταν συνήθως μπεηλέρμπεης, ενώ του σαντζακιού σαντζακμπέης. Ανάμεσα στα εγιαλέτια υπήρχε και μια ιδιαίτερη περίπτωση, εκείνη του Αιγαίου (εγιαλέτι της Άσπρης θάλασσας) που ανήκε στη δικαιοδοσία του Καπετάν πασά, ναυάρχου του οθωμανικού στόλου.²⁸⁴ Η διευθέτηση αυτή είχε προκριθεί καθώς τα νησιά του Αιγαίου πελάγους αποτελούσαν τον πυρήνα στρατολόγησης των πληρωμάτων των πλοίων του οθωμανικού ναυτικού, κάτι που ίσχυε και στην περίπτωση της Χίου. Ας αναφερθεί ως παράδειγμα ένα φερμάνι του Αχμέτ του Γ' που εκδόθηκε το 1714 και όριζε την αποστολή 80 ναυτών από το νησί για να υπηρετήσουν στο αυτοκρατορικό ναυτικό.²⁸⁵ Η αποστολή ναυτών δεν αποτελούσε όμως τη μόνη συμβολή των Χιωτών προς την ενίσχυση του οθωμανικού στόλου. Από τη Χίο αποστέλλονταν στη Κωνσταντινούπολη ναυπηγοί²⁸⁶ αλλά και διάφορες προμήθειες για τα πολεμικά πλοία και τη συντήρησή τους.²⁸⁷ Μετά την κατάληψη της λουπόν η Χίος εντάχθηκε στο συγκεκριμένο διοικητικό μόρφωμα (εγιαλέτι του Αιγαίου) και επιπλέον απέκτησε σειρά προνομίων λόγω της παραγωγής μαστίχας. Η έδρα του διοικητή του στόλου όμως ήταν ο ναύσταθμος της Κωνσταντινούπολης και έτσι τη διοίκηση *in situ* ασκούσαν ο Καδής και ο Μουσελίμης.²⁸⁸

Το αξίωμα του Καδή²⁸⁹ βρισκόταν ανάμεσα στα σημαντικότερα για τη λειτουργία του οθωμανικού κράτους. Απολάμβανε ανεξαρτησία στην άσκηση των καθηκόντων του και αναφερόταν άμεσα στην πρωτεύουσα χωρίς την παρεμβολή ενδιάμεσων αξιωματούχων.²⁹⁰ Ο Καδής δρούσε ως ιεροδίκης/ ιερέας-δικαστής που απένειμε τη δικαιοσύνη σύμφωνα με τον ισλαμικό νόμο. Οι αρμοδιότητες του όμως δεν περιορίζονταν μόνο στους μουσουλμάνους υπηκόους του κράτους, εκδικάζοντας και υποθέσεις χριστιανών. Αξίζει να σημειωθεί ότι στη Χίο Καδής υπήρχε ήδη από τον 15^ο αιώνα και συγκεκριμένα από το 1487 για να απονέμει τη δικαιοσύνη ανάμεσα στους

²⁸⁴ Μιχάλη Κοκκολάκη, «Μια αυτοκρατορία σε κρίση. Κρατική οργάνωση-Παλαιοί θεσμοί-νέες προσαρμογές», *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000. Η Οθωμανική Κυριαρχία 1770-1821 Τόμος 1ος*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003, σ. 53

²⁸⁵ Χρ. Β. Μαυρόπουλου, ό.π., σσ. 144-145 και 166-168

²⁸⁶ Στο ίδιο, σσ. 141-142

²⁸⁷ Στο ίδιο, σσ. 143-144

²⁸⁸ Αντωνίου Χαροκόπου, *Ο Θεσμός της Δημογεροντίας εν Χίω επί Τουρκοκρατίας, Εν Χίω 1960*, σ. 13

²⁸⁹ Χρ. Β. Μαυρόπουλου, ό.π., σ. 303

²⁹⁰ Νεοκλή Σαρρή, *Οσμανική Πραγματικότητα. Συστηματική Παρά-θεση Δομών και Λειτουργιών. Ι. Το Δεσποτικό Κράτος*, Αρσενίδης, Αθήνα, σσ. 469-470

μουσουλμάνους κατοίκους του νησιού, προ της κατάκτησης του από τους Οθωμανούς.²⁹¹ Επί τουρκοκρατίας, από αυτόν εκδικάζονταν οι υποθέσεις μεταξύ των μουσουλμάνων καθώς και όποιων χριστιανών κατέφευγαν για να δικαιωθούν στα μουσουλμανικά δικαστήρια. Επιπλέον, είναι αξιοσημείωτο, ότι ο Καδής ως ιεροδίκης καλούνταν να τελέσει το γάμο μεταξύ μουσουλμάνων αντρών και χριστιανών γυναικών, που παραδόξως δεν ήταν και τόσο σπάνιοι και συνεχίστηκαν να τελούνται μέχρι και το 1822.²⁹² Το φαινόμενο αυτό, όπως θα αναμενόταν, είχε προκαλέσει και την αντίδραση της Δημογεροντίας.²⁹³ Οι υποψήφιοι σύζυγοι παρείχαν και την ανάλογη προίκα, η οποία κατά πάσα πιθανότητα θα είχε χορηγηθεί από τις οικογένειες τους,²⁹⁴ ενώ διαφαίνεται ότι οι γυναίκες μπορούσαν να κρατήσουν το πατρικό τους θρήσκευμα, όπως επιβεβαιώνεται από απόφαση του ιεροδικείου, στην οποία αναφέρεται η Αικατερίνη Ζέππου ως χριστιανή σύζυγος του Μεχμέτ.²⁹⁵ Τέλος, ο γάμος αυτού του είδους επιβαρυνόταν με ειδικό τέλος, το οποίο πλήρωνε ο γαμπρός στο δικαστήριο και του οποίου το ύψος κυμαινόταν.²⁹⁶

Εκτός από τις δικαστικές αρμοδιότητες του, ο ιεροδικαστής αποτελούσε την αρχή στην οποία αναφέρονταν οι τοπικοί άρχοντες, γνωστοί ως Δεπουτάτοι ή Δημογέροντες, για ζητήματα ποινικής φύσης ή σχετικά με τη φορολογία. Επομένως, ανάμεσα στον ίδιο και στους χριστιανούς κατοίκους υπήρχε ένα ενδιάμεσο διαμεσολαβητικό σώμα, αποτελούμενο από τους κοινοτικούς άρχοντες. Η εκλογή των συγκεκριμένων τοπικών αξιωματούχων επικυρώνονταν από το Καδή μέσω της σύνταξης από τον ίδιο ειδικού χοτζετίου (έγγραφο αναγνώρισης και επικύρωσης της εκλογής των τοπικών προκρίτων)²⁹⁷, ενώ ένα ακόμα από τα καθήκοντα του αποτελούσε η έκδοση των τίτλων ιδιοκτησίας μετά από πωλήσεις ακινήτων.²⁹⁸ Επιπροσθέτως το Ιεροδικείο, στο οποίο προέδρευε, μπορούσε να εκδώσει σε συνεργασία με τις υπόλοιπες τουρκικές

²⁹¹ Κ. Σγουρού, *Ιστορία της νήσου Χίου*, Αθήνησιν 1937, σ. 217 και σ. 294 και Γ. Ι. Ζολώτα (επιμ. Αιμιλίας Κ. Σαρού), *Ιστορία της Χίου. Τόμος Γ. Μέρος Πρώτον*, σ. 37

²⁹² Η πρακτική αυτή φανερώνει την πολιτισμική ώσμωση μεταξύ των δύο θρησκευτικών κοινοτήτων, παρά το αυστηρό πλαίσιο και το κλειστό χαρακτήρα της καθεμίας.

²⁹³ Γ. Ι. Ζολώτα, *Ιστορία της Χίου. Τόμος Γ. Μέρος Πρώτον*, σσ. 40-41

²⁹⁴ Χρ. Β. Μαυρόπουλου, ό.π., σσ. 110-111 και 119-120

²⁹⁵ Στο ίδιο, σ. 111

²⁹⁶ Στο ίδιο, σ. 198

²⁹⁷ Ιωάννη Γιαννόπουλου, «Κοινότητες», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους. Τόμος ΙΑ*, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1975, σ. 138

²⁹⁸ Αντωνίου Χαροκόπου, *Ο Θεσμός της Δημογεροντίας*, σ. 14

αρχές καθώς και με τους Δημογέροντες έγγραφο, που όριζε με διατίμηση τις τιμές των τροφίμων.²⁹⁹ Η ενασχόληση του Καδή με θέματα διατροφής επιβεβαιώνεται και μέσα από χοτζέτι του Ιεροδικείου το Σεπτέμβριο του 1741 σύμφωνα με το οποίο διορίζεται επίτροπος για να αγοράσει σιτηρά από την περιοχή της Λάρισας ώστε να διατεθούν στο νησί, το οποίο ήταν άγονο και τα είχε ανάγκη για την επιβίωση των κατοίκων του. Συνήθως η Χίος προμηθεύονταν σιτηρά από τις γειτονικές ακτές της Μικράς Ασίας, αλλά το 1741 είχαν χτυπηθεί από σιτοδεία.³⁰⁰

Ο Καδής αναφερόταν ως κριτής ή δημόσιος κριτής και το δικαστήριο στο οποίο προέδρευε ως κρίσις. Η επιλογή του γινόταν από το Μουφτή της Κωνσταντινούπολης και η θητεία του διαρκούσε ένα χρόνο ή κάποιες φορές ένα εξάμηνο.³⁰¹ Ο μισθός του ανερχόταν σε 500 άσπρα, αλλά τα έσοδα του δεν περιορίζονταν εκεί. Το εισόδημα του συμπληρώνονταν από τα τέλη έκδοσης διαφόρων διοικητικών εγγράφων, όπως χοτζέτια, δικαιώματα πώλησης και αγοράς ακίνητης περιουσίας, κτηματικούς φόρους κ.α. Επιπλέον εισέπραττε δικαιώματα για τις γραπτές βεβαιώσεις που εξέδιδε προς τους χριστιανούς, οι οποίες απαιτούνταν για τις συνδιαλλαγές τους με τη κεντρική κυβέρνηση.³⁰² Ο Καδής όμως δεν περιοριζόταν πάντα στην είσπραξη των νόμιμων τελών, αλλά πολλές φορές ζητούσε μεγαλύτερο ποσό από το προβλεπόμενο, απομυζώντας τους κατοίκους. Το 1714 για παράδειγμα εκδόθηκε φερμάνι, που εγκალούσε το Καδή καθώς εισέπραττε 10% αντί για το καθορισμένο 2% ως τέλος κλήτευσης από τους Χιώτες, οι οποίοι και προσέφυγαν για να δικαιωθούν στο σουλτάνο.³⁰³ Αναπληρωτής και βοηθός του Καδή ήταν ο Ναϊμπης, που αποτελούσε κατώτερο ιεροδίκη³⁰⁴ και ο οποίος διοριζόταν από το Καδή της Κωνσταντινούπολης.³⁰⁵ Βέβαια εργοδότης του Ναϊμπη θεωρούνταν ο Καδής και όχι το κράτος, ενώ η αμοιβή του προσδιοριζόταν μετά από μεταξύ τους συμφωνία.³⁰⁶

²⁹⁹ Χρ. Β. Μαυρόπουλου, ό.π., σσ. 71-72

³⁰⁰ Στο ίδιο, σσ. 72-73

³⁰¹ Α. Μ. Βλαστού, ό.π., σ. 153

³⁰² Γ. Ι. Ζολώτα, *Ιστορία της Χίου. Τόμος Γ. Μέρος Πρώτον*, σ. 66

³⁰³ Χρ. Β. Μαυρόπουλου, ό.π., σ. 106

³⁰⁴ Αντωνίου Χαροκόπου, *Ο Θεσμός της Δημογεροντίας*, σ. 15

³⁰⁵ Χρ. Β. Μαυρόπουλου, ό.π., σσ. 114-115

³⁰⁶ Νεοκλή Σαρρή, *Το Δεσποτικό Κράτος*, σ. 473

Η οθωμανική διοίκηση στηριζόταν εκτός από τον Καδή, που οι αρμοδιότητες του ήταν κυρίως δικαστικές και θρησκευτικές, στον έπαρχο, τον επικεφαλής πολιτικό αξιωματούχο του νησιού. Αρχικά αποκαλούνταν σατζακμπέης ή καπιτάνος, αλλά τελικά παγιώθηκε η χρήση του τίτλου Μουσελίμης.³⁰⁷ Ο πολιτικός αυτός άρχοντας, αγόραζε την επικαρπία των φόρων, που προέρχονταν από το νησί και συγχρόνως τοποθετούνταν πολιτικός του άρχοντας. Ο εκάστοτε υποψήφιος, αφού είχε καταβάλει το ανάλογο ποσό, που ανερχόταν στα 400.000 γρόσια,³⁰⁸ διορίζονταν από το σουλτάνο και αναλάμβανε τα καθήκοντα του. Μέσα από τη θέση του, θα εισέπραττε το χαράτσι/κεφαλικό φόρο από τους κατοίκους του νησιού και έτσι θα αναπλήρωνε το ποσό που είχε πληρώσει για να αποκτήσει τη θέση του, αλλά συγχρόνως θα αποκόμιζε σημαντικό κέρδος.

Η θητεία του περιοριζόταν στα δύο χρόνια, ενώ για να επιβάλει τη τάξη είχε στις διαταγές του είκοσι στρατιώτες, τη μοναδική οθωμανική στρατιωτική παρουσία στη Χίο.³⁰⁹ Η δύναμη αυτή παρέμενε σταθερή και ο αριθμός της αυξάνονταν μόνο σε καιρό πολέμου.³¹⁰ Σύμφωνα με το Ζολώτα όμως στις αρχές του 18^{ου} αιώνα η στρατιωτική δύναμη του νησιού απαρτιζόταν από 150 γενίτσαρους, οι οποίοι κατά τη διάρκεια των πολέμων έφταναν τους 400.³¹¹

Ανάμεσα στις αρμοδιότητες του ως έπαρχου και στρατιωτικού διοικητή ήταν η επιβολή της πειθαρχίας στους στρατιώτες υπό τη διοίκηση του, όπως φαίνεται και από φερμάνι του 1755 με το οποίο καλείται να τους επαναφέρει στη τάξη και να φροντίσει για το τερματισμό της άναρχης συμπεριφορά τους.³¹² Το αξιοσημείωτο όμως είναι ότι το φερμάνι απευθύνεται στο Ναϊμπή, που πρέπει να μεταβιβάσει εκείνος το μήνυμα στο στρατιωτικό διοικητή. Γεγονός, που δείχνει ότι η κεντρική οθωμανική

³⁰⁷ Γ. Ι. Ζολώτα, *Ιστορία της Χίου. Τόμος Γ. Μέρος Πρώτον*, σ. 67

³⁰⁸ Αντωνίου Χαροκόπου, *Ο Θεσμός της Δημογεροντίας*, σ. 15 και Γ. Ι. Ζολώτα, *Ιστορία της Χίου. Τόμος Γ. Μέρος Πρώτον*, σ. 67

³⁰⁹ Αντωνίου Χαροκόπου, *Ο Θεσμός της Δημογεροντίας*, σ. 15

³¹⁰ Στο ίδιο, σ. 16

³¹¹ Γ. Ι. Ζολώτα, *Ιστορία της Χίου. Τόμος Γ. Μέρος Πρώτον*, σ. 68

Διαφαίνεται, ότι δεν υπάρχει ασφαλής μαρτυρία για τον ακριβή αριθμό της οθωμανικής φρουράς του νησιού, αλλά σε κάθε περίπτωση αυτή ήταν υποτυπώδης και μικρή, συγκρινόμενη με τον πληθυσμό της Χίου στα χρόνια της οθωμανικής κατάκτησης.

³¹² Χρ. Β. Μαυρόπουλου, ό.π., σσ. 133-135

εξουσία καλλιεργούσε αντιπαλότητα και ανταγωνισμό μεταξύ των αξιωματούχων της, έτσι ώστε να μπορεί να τους ελέγξει αποτελεσματικότερα.

Η εξουσία του Μουσελίμη περιοριζόταν σημαντικά από την ύπαρξη της Δημογεροντίας. Απαγορευόταν αυστηρά σε όλους τους Χριστιανούς να έρχονται σε επαφή και να συναλλάσσονται μαζί του, χωρίς να έχουν εξασφαλίσει προηγουμένως την άδεια των τοπικών αρχόντων. Βέβαια, το παραπάνω συνέβαινε καθώς οι τοπικοί Οθωμανοί αξιωματούχοι παρενοχλούνταν συχνά από τους κατοίκους της Χίου για να τους ικανοποιήσουν διάφορες χάρες και αιτήματα αναφορικά με διοικητικά ή φορολογικά θέματα. Για να σταματήσει αυτό, απαγορεύτηκαν με φερμάνι οι επισκέψεις και οι επαφές μεταξύ των γηγενών και των τούρκων αξιωματούχων στα σπίτια των τελευταίων, παρά μόνο σε εξαιρετικές συνθήκες.³¹³ Ακόμα και ο μητροπολίτης για κάποιο διάστημα ερχόταν αντιμέτωπος με τον περιορισμό αυτό,³¹⁴ ενώ μόνο οι ίδιοι οι Δημογέροντες καθώς και οι Πρωτομάστορες είχαν πάντα απρόσκοπτη πρόσβαση στους Οθωμανούς άρχοντες.³¹⁵ Έτσι για τους Χιώτες η Δημογεροντία αποτελούσε το όργανο στο οποίο απευθύνονταν για την διευθέτηση των προσωπικών τους υποθέσεων αλλά και για να ζητήσουν εξυπηρετήσεις.

Συνοψίζοντας, οι βασικές αρμοδιότητες του Μουσελίμη ήταν η αρχηγία των στρατιωτών του νησιού και η εποπτεία του φρουρίου, η είσπραξη των τελωνειακών τελών και η αποστολή του ετήσιου φόρου στην πρωτεύουσα.

Οι δύο αυτοί αξιωματούχοι αντιπροσώπευαν την οθωμανική αρχή στο νησί και διαχειρίζονταν τις τρέχουσες τοπικές υποθέσεις. Ανάμεσα στις ευθύνες τους υπήρχε και εκείνη της εφαρμογής των σουλτανικών διαταγμάτων και εντολών στη Χίο, που άλλωστε απευθύνονταν σχεδόν αποκλειστικά σε αυτούς. Ο Καδής και ο Μουσελίμης, διαμένοντας στη νήσο διευθετούσαν τα θέματα διοίκησης και απονομής δικαιοσύνης δείχνοντας ανοχή και σεβασμό προς τους τοπικούς άρχοντες, ενώ ο ιεροδίκης είχε και την ευθύνη για την εφαρμογή των παραχωρημένων σουλτανικών προνομίων.³¹⁶ Έτσι η παρουσία του οθωμανικού κράτους στη Χίο μπορεί να θεωρηθεί ασθενής και

³¹³ Στο ίδιο, σσ. 88-89

³¹⁴ Γ. Ι. Ζολώτα, *Ιστορία της Χίου. Τόμος Γ. Μέρος Πρώτον*, σ. 58

³¹⁵ Α. Μ. Βλαστού, ό.π., σ. 183 και Αντωνίου Χαροκόπου, *Ο Θεσμός της Δημογεροντίας*, σ. 15

³¹⁶ Γ. Ι. Ζολώτα, *Ιστορία της Χίου. Τόμος Γ. Μέρος Πρώτον*, σ. 71

μειωμένη, καθώς η εξουσία των Τούρκων αξιωματούχων περιορίζονταν από τη τοπική Δημογεροντία,³¹⁷ αλλά και τα ειδικά προνόμια που είχαν παραχωρηθεί στο νησί.

3. «Προνομιακό» Καθεστώς

Το οθωμανικό κράτος, σύμφωνα και με το ισλαμικό δίκαιο παραχωρούσε προνόμια και συμπεριφερόταν με ανοχή απέναντι στις περιοχές και κοινότητες, που δεν του αντιστέκονταν και υποτάσσονταν ειρηνικά. Τέτοια ήταν και η περίπτωση της Χίου, της οποίας η μεταχείριση από τη σουλτανική εξουσία υπήρξε αναμφίβολα ευμενής. Σημαντικό ρόλο στην παροχή των «προνομίων»³¹⁸ που απέκτησε η νήσος, εκτός από τη μηδενική αντίσταση στον νέο κατακτητή διαδραμάτισε και η καίρια γεωγραφική θέση του νησιού,³¹⁹ το οποίο βρισκόταν πριν τα στενά του Ελλησπόντου και αποτελούσε το τελευταίο ναυτικό σταθμό πριν το λιμάνι της Κωνσταντινούπολης.³²⁰ Στην ευνοϊκή μεταχείριση συντέλεσε βέβαια και μάλιστα με μεγάλη βαρύτητα η παραγωγή του τοπικού προϊόντος της μαστίχας.³²¹

Οι πρώτες ευνοϊκές ρυθμίσεις προς τους Χιώτες εκδόθηκαν το 1567 και το 1578 αντίστοιχα με διατάγματα των σουλτάνων Σελίμ Β΄ και Μουράτ Γ΄,³²² όταν η οθωμανική αυτοκρατορία βρισκόταν στο απόγειο της δόξας και της ακμής της. Για την εξασφάλιση των «προνομίων» του 1567 οι κάτοικοι της Χίου τόσο οι ορθόδοξοι όσο και οι καθολικοί εργάστηκαν εντατικά, ενώ ιδιαίτερο ρόλο έπαιξε και η επιρροή του Πιαλή Πασά, του κατακτητή του νησιού ο οποίος και διατηρούσε μεγάλη ακίνητη περιουσία σε αυτό.³²³

³¹⁷ Αντωνίου Χαροκόπου, *Ο Θεσμός της Δημογεροντίας*, σ. 16

³¹⁸ Οι όροι «προνόμια» και «προνομιακό» καθεστώς θεωρήθηκε σκόπιμο να γραφτούν εντός εισαγωγικών, καθώς η χρήση τους έγινε με κριτήριο την σαφή περιγραφή του καθεστώτος του νησιού. Εναλλακτικά μάλιστα χρησιμοποιούνται οι όροι «ρυθμίσεις» ή γίνεται αναφορά σε συγκεκριμένο σουλτανικό διάταγμα. Σε κάθε περίπτωση ο χαρακτήρας των παραπάνω εννοιών είναι συμβατικός και όχι απόλυτος. Τέλος, σημειώνεται ότι στα υπόλοιπα κεφάλαια και υποενότητες της παρούσας διατριβής δεν χρησιμοποιούνται εισαγωγικά για τους εν λόγω όρους.

³¹⁹ Στο ίδιο, σ. 20

³²⁰ Βασίλειου Σφυρόερα, «Νησιά του Αιγαίου», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους. Τόμος ΙΑ*, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1975, σ. 224

³²¹ Κ. Σγουρού, ό.π., σ. 278

³²² Αντωνίου Χαροκόπου, *Ο Θεσμός της Δημογεροντίας*, σσ. 22 και 27

³²³ Στο ίδιο, σ. 21

Ενδιαφέρον παρουσιάζει και ένα αμφιλεγόμενο σημείο, γύρω από τα πρόσωπα, που πρωτοστάτησαν στην παραχώρηση των πρώτων «προνομίων». Πρόκειται για το ρόλο του Γάλλου πρεσβευτή στην Κωνσταντινούπολη και τη δράση που ανέλαβε κατόπιν εντολών του Γάλλου βασιλιά. Υποστηρίχθηκε ότι οι προνομιακές διατάξεις εκδόθηκαν μετά από παρέμβαση του Φραγκίσκου Α΄ ή ότι είχε έστω μια κάποια εμπλοκή στην όλη διαδικασία.³²⁴ Το προαναφερθέν διαψεύδεται από το Χαροκόπο, ο οποίος υποστηρίζει ότι ο Γάλλος βασιλιάς ήταν νεκρός πριν από την έναρξη κάθε συζήτησης για το θέμα,³²⁵ κάτι που εξάλλου αληθεύει.³²⁶ Τέλος πρέπει να σημειωθεί ότι η οριστική επικύρωση των «προνομίων» του νησιού έγινε το 1578 κατόπιν παρέμβασης εικοσαμελούς αποστολής από Χιώτες προεστούς στη Κωνσταντινούπολη, που κατήγγειλαν τις αυθαιρεσίες και ανομίες των ανθρώπων του «Αρχιτελώνη», οι οποίες δεν εμποδίζονταν ούτε από το Καδή ούτε από τον Μουσελίμη.³²⁷

Με την παραχώρηση των συγκεκριμένων σουλτανικών διαταγμάτων που έμειναν γνωστά ως βεράτια³²⁸ ή αχτιναμέδες³²⁹ ρυθμίζονταν τα τοπικά διοικητικά θέματα, αλλά και οι σχέσεις του νησιού με το κέντρο της αυτοκρατορίας.³³⁰ Τα πρωτότυπα έγγραφα των παραχωρημένων «προνομίων» δε διασώθηκαν, αλλά μόνο αντίγραφα τους.³³¹ Ολόκληρο όμως το κείμενο των δύο βερατιών μπορεί να βρεθεί σε ελληνική μετάφραση στο έργο του Αντώνιου Χαροκόπου,³³² ενώ ο αχτιναμές του Σελίμ Β΄ στην *Ιστορία της Χίου* του Ζολώτα, ο οποίος τον έχει αναπαράγει από ένα τετράδιο, στο οποίο τον είχε αντιγράψει από μια επιστολή του ο Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος, ο εξ απορρήτων.³³³

³²⁴ J. Z. Stephanopoli, *Les Isles de l' Egee. Les Privileges. Avec Documents et Notes Statistiques*, Athenes 1912, σ. 50

³²⁵ Αντωνίου Χαροκόπου, *Ο Θεσμός της Δημογεροντίας*, σ. 21

³²⁶ Πρέπει να σημειωθεί ότι ο Γάλλος βασιλιάς πεθαίνει το 1547 επομένως κάθε εμπλοκή του στην συζήτηση περί παροχής ειδικών προνομίων στη Χίο θα ήταν αδύνατη. Επομένως, ο γράφων κρίνει ορθό να συμφωνήσει με την θεώρηση του Χαροκόπου.

³²⁷ Δημήτριου Ι. Ιεραπετρίτη, ό.π., σ. 132

³²⁸ Αντωνίου Χαροκόπου, *Ο Θεσμός της Δημογεροντίας*, σ. 18

³²⁹ Στο ίδιο, σ. 22

³³⁰ Απόστολου Ε. Βακαλόπουλου, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού. Τόμος Β΄*, σ. 343

³³¹ Γ. Ι. Ζολώτα, *Ιστορία της Χίου. Τόμος Γ. Μέρος Πρώτον*, σσ. 52-55

³³² Αντωνίου Χαροκόπου, *Ο Θεσμός της Δημογεροντίας*, σσ. 24-26 και 28-30

³³³ Γ. Ι. Ζολώτα, *Ιστορία της Χίου. Τόμος Γ. Μέρος Πρώτον*, σσ. 56-61

Οι ευμενείς αυτές προβλέψεις για τη Χίο αποτέλεσαν προηγούμενο και λειτούργησαν ως πρότυπο για την παροχή παρόμοιου καθεστώτος και σε νησιά των Κυκλάδων.³³⁴

Αρχικά προέβλεπαν ότι η διοίκηση της Χίου θα περιέρχονταν αποκλειστικά στον τοπικό Καδή και Μουσελίμη, κάτι όμως που δεν σταματούσε περαστικά οθωμανικά στρατιωτικά σώματα από το να προβαίνουν σε λεηλασίες και γενικά σε αυθαίρετες πράξεις προς το ντόπιο πληθυσμό.³³⁵ Στη συνέχεια, μια άλλη σημαντική ρύθμιση ήταν η απαγόρευση του παιδομαζώματος/ντεβσιρμέ, που απάλλαξε το νησί από την απώλεια μέρους της νεολαίας του, το οποίο διαφορετικά θα βρίσκονταν στην υπηρεσία του σουλτάνου στελεχώνοντας τα τάγματα των γενιτσάρων.³³⁶ Ακόμα, σημαντική ήταν και η διάταξη, σύμφωνα με την οποία απαγορευόταν η εγκατάσταση στη Χίο τουρκικών οικογενειών. Βέβαια τηρήθηκε μόνο μέχρι περίπου το 1700. Από το σημείο αυτό και έπειτα, παρουσιάζεται μια αύξηση του τουρκικού πληθυσμού στο νησί.³³⁷

Οι Χιώτες μπορούσαν επιπλέον να ασκούν ελεύθερα και ανεμπόδιστα τα θρησκευτικά τους πιστεύω χωρίς φόβους διώξεων, ενώ επιτρεπόταν η συντήρηση και η ανοικοδόμηση των κατεστραμμένων χριστιανικών ναών,³³⁸ αλλά και η ταφή των νεκρών εντός ή στο προαύλιο των εκκλησιών, πρακτική στην οποία οι Τούρκοι αρχικά είχαν αντιταχθεί έντονα.³³⁹ Ωστόσο η χρήση των καμπανών απαγορευόταν, με εξαίρεση τα χωριά που παρήγαγαν μαστίχα.³⁴⁰ Με άλλη ρύθμιση, δινόταν στους Χιώτες εμπόρους το δικαίωμα να εμπορεύονται ελεύθερα και χωρίς περιορισμούς στο σύνολο της Οθωμανικής αυτοκρατορίας.³⁴¹ Ακόμα ένα δείγμα της σουλτανικής εύνοιας εμφανιζόταν με την αναγνώριση από το οθωμανικό κράτος όλων των συμβάσεων, συμβολαίων και παντός είδους συμφωνιών και νομικών πράξεων προ της κατάκτησης του

³³⁴ Απόστολου Ε. Βακαλόπουλου, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού. Τόμος Β΄*, σ. 347 και Γ. Ι. Ζολώτα, *Ιστορία της Χίου. Τόμος Γ. Μέρος Πρώτον*, σ. 49

³³⁵ Κ.Γ. Αμάντου, *Χιακά Χρονικά. Τεύχος Δ*, Εν Αθήναις 1911-1924, σ. 69

³³⁶ Απόστολου Ε. Βακαλόπουλου, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού. Τόμος Β΄*, σ. 347 και Γ. Ι. Ζολώτα, *Ιστορία της Χίου. Τόμος Γ. Μέρος Πρώτον*, σ. 69

³³⁷ Γ. Ι. Ζολώτα, *Ιστορία της Χίου. Τόμος Γ. Μέρος Πρώτον*, σ. 38

³³⁸ Αντωνίου Χαροκόπου, *Ο Θεσμός της Δημογεροντίας*, σ. 32 και Δημήτριου Ι. Ιεραπετρίτη, *ό.π.*, σ. 133

³³⁹ Γ. Ι. Ζολώτα, *Ιστορία της Χίου. Τόμος Γ. Μέρος Πρώτον*, σ. 70

³⁴⁰ Α. Μ. Βλαστού, *ό.π.*, σ. 83

³⁴¹ Γ. Ι. Ζολώτα, *Ιστορία της Χίου. Τόμος Γ. Μέρος Πρώτον*, σ. 71

νησιού.³⁴² Έχοντας το παραπάνω ως αφετηρία, οι Χιώτες απασχολούσαν μνήμονες, δηλαδή συμβολαιογράφους, των οποίων οι νομικές πράξεις απολάμβαναν εγκυρότητα και την επίσημη αναγνώριση των οθωμανικών δικαστηρίων.³⁴³

Παρά όμως τις όποιες ευνοϊκές ρυθμίσεις οι κάτοικοι του νησιού δεν ήταν απαλλαγμένοι από το χαράτσι/κεφαλικό φόρο και το ακρόστιχο, τα οποία και έπρεπε να πληρώνουν.³⁴⁴ Υπήρχε ωστόσο η απαλλαγή από το φόρο της δεκάτης.³⁴⁵ Αύξηση του χαράτσιού και του ακρόστιχου μπορούσε να γίνει μόνο έπειτα από την έκδοση ειδικής κρατικής διαταγής, διαφορετικά παρέμεναν σταθερά.

Τα παραπάνω «προνόμια» διατυπώθηκαν το 1567 και επιβεβαιώθηκαν με τον αχτιναμέ του 1578, που συμπεριλάμβανε δύο επιπλέον διατάξεις. Οι οικονομικά ανήμποροι απαλλάσσονταν από τη καταβολή του κεφαλικού φόρου και εξασφαλιζόταν ότι δε θα διώκονταν άλλοι για τις πράξεις ατόμων με εγκληματική ή αποκλίνουσα συμπεριφορά ως αντίποινα.³⁴⁶ Τα «προνόμια» διατηρήθηκαν στο σύνολο σχεδόν της τουρκοκρατίας, με την εξαίρεση του μερικού περιορισμού τους καθώς και της αύξηση των φόρων την περίοδο μετά τη σύντομη κατάκτηση της νήσου από τους Βενετούς.³⁴⁷

Στα πλαίσια του έκτου οθωμανο-βενετικού πολέμου (1684-1699), η Χίος καταλήφθηκε από το βενετικό στόλο (1694), ο οποίος όμως αναγκάστηκε σύντομα να αποχωρήσει (1695). Βέβαια, αξιοσημείωτο γεγονός είναι, ότι την περίοδο μετά τον πόλεμο παρατηρείται στο νησί η παρουσία Βενετών πολιτών. Μετά την αποκατάσταση της ειρήνης, στο νησί εγκαταστάθηκε και πρόξενος της Βενετίας. Τα παραπάνω διαπιστώνονται από φερμάνι του σουλτάνου Αχμέτ του Γ' το 1714, έτος έναρξης του έβδομου και τελευταίου βενετοτουρκικού πολέμου, με το οποίο διατάσσει την απέλαση όλων των Βενετών καθώς και του προξένου τους από το νησί.³⁴⁸

Ανάμεσα στους λόγους που συνέτρεχαν για την παροχή ειδικών «προνομίων» στη Χίο μπορεί να απαριθμηθεί και η αποστολή σε τακτά χρονικά διαστήματα τοπικών

³⁴² Philip P. Argenti, *Chios Vincta*, σ. clxvi και Γ. Ι. Ζολώτα, *Ιστορία της Χίου. Τόμος Γ. Μέρος Πρώτον*, σ. 70

³⁴³ Αντωνίου Χαροκόπου, *Ο Θεσμός της Δημογεροντίας*, σ. 33

³⁴⁴ Στο ίδιο, σ. 33

³⁴⁵ Στο ίδιο, σ. 32 και Γ. Ι. Ζολώτα, *Ιστορία της Χίου. Τόμος Γ. Μέρος Πρώτον*, σ. 56

³⁴⁶ Δημήτριου Ι. Ιεραπετρίτη, *ό.π.*, σ. 136

³⁴⁷ Α. Μ. Βλαστού, *ό.π.*, σ. 152

³⁴⁸ Χρ. Β. Μαυρόπουλου, *ό.π.*, σσ. 64-65

προϊόντων όπως ρακή, ροδόσταμο, μαστίχα, γλυκά κ.α. προς το σουλτάνο.³⁴⁹ Σταδιακά, η τακτική αυτή παγιώθηκε από τους ντόπιους και θεωρήθηκε σημαντική για τη διατήρηση του ειδικού καθεστώτος του νησιού. Η αποστολή τους συνεχιζόταν μέχρι και τη κατάργηση του καθεστώτος των τοπικών αρχόντων/Δημογεροντίας, οπότε και διακόπηκε.³⁵⁰

Η Χίος λοιπόν απολάμβανε ένα ευνοϊκό και σχετικά «φιλελεύθερο» καθεστώς διακυβέρνησης σε σχέση με άλλες περιοχές της αυτοκρατορίας, ενώ υπήρχε συνεχής μέριμνα από το κέντρο για τη διασφάλιση δίκαιης και ήπιας συμπεριφοράς από μέρους των τοπικών αρχών του νησιού. Το 1755 μάλιστα εκδόθηκε σουλτανικό φερμάνι, το οποίο διέταζε τον Ναϊμπη της νήσου να προστατεύει τους χριστιανούς ραγιάδες από τις αυθαιρεσίες των Οθωμανών δημόσιων υπαλλήλων,³⁵¹ ενώ σε άλλο του ίδιου έτους απαγορεύει τις χωρίς πρόσκληση περιοδείες του Καδή στα χωριά.³⁵² Η εφαρμογή όμως των διατάξεων του «προνομιακού» καθεστώτος είχε ατονήσει αισθητά στις δύο πρώτες δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα, ενώ με τη καταστροφή του 1822 έπαψε να ισχύει.³⁵³

4. Η Δημογεροντία

Οι κοινοτικοί θεσμοί δεν εμφανίστηκαν επί τουρκοκρατίας, αλλά προϋπήρχαν. Η αρχή τους μπορεί να τοποθετηθεί στα βυζαντινά χρόνια³⁵⁴ ενώ συνέχισαν να λειτουργούν τόσο επί φραγκοκρατίας όσο και επί οθωμανοκρατίας με διαφοροποιήσεις και προσαρμογές βέβαια στις εκάστοτε πολιτικές συνθήκες.³⁵⁵ Πρέπει να σημειωθεί ότι η οργάνωση και το πλαίσιο λειτουργίας των κοινοτήτων την οθωμανική περίοδο δεν ήταν ενιαίο και απόλυτο. Αντίθετα παρουσιάζονταν σημαντικές διαφοροποιήσεις από τόπο σε τόπο και οι κοινοτικοί θεσμοί μεταλλάσσονταν και εξελίσσονταν,

³⁴⁹ Αντωνίου Χαροκόπου, *Ο Θεσμός της Δημογεροντίας*, σ. 34

³⁵⁰ Στο ίδιο, σ. 35

³⁵¹ Χρ. Β. Μαυρόπουλου, ό.π., σσ. 118-1197

³⁵² Στο ίδιο, σσ. 116-117

³⁵³ Δημήτριου Ι. Ιεραπετρίτη, ό.π., σ. 137

³⁵⁴ Δ. Α. Ζακυθινού, *Η Τουρκοκρατία. Εισαγωγή εις την Νεωτέραν Ιστορίαν του Ελληνισμού*, Αθήναι 1957, σ. 31

³⁵⁵ Απόστολου Ε. Βακαλόπουλου, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού. Τόμος Β΄*, σ. 342

αποδεικνύοντας ότι επρόκειτο για ευέλικτες πολιτικές οντότητες. Επομένως η λειτουργία των κοινοτήτων δεν μπορεί να εξεταστεί ως κάτι ενιαίο και ομοιόμορφο.³⁵⁶

Η οθωμανική αυτοκρατορία όχι μόνο δεν περιόρισε τις λειτουργίες και αρμοδιότητες των τοπικών χριστιανών αρχόντων, αλλά με το πέρασμα του χρόνου βασιζόταν όλο και περισσότερο πάνω τους. Εξάλλου οι δημογέροντες είχαν αποδειχθεί ιδιαίτερα χρήσιμοι για την είσπραξη των φόρων και το καθορισμό των φορολογικών υποχρεώσεων των ντόπιων χριστιανών.³⁵⁷ Στοιχείο άλλωστε, που αποτέλεσε την κυριότερη υπηρεσία που προσέφεραν στο οθωμανικό κράτος.³⁵⁸ Έτσι, η ολοένα και εντονότερη εξασθένιση της κεντρικής εξουσίας και η εντεινόμενη αποκέντρωση ανέδειξε το θεσμό της δημογεροντίας και σε πολλές περιπτώσεις τον κατέστησε ρυθμιστή της οικονομικής ζωής.³⁵⁹

Οι κοινοτικοί θεσμοί στη Χίο αποτέλεσαν πυλώνα για την ενότητα και συσπείρωση του πληθυσμού και μια ιδιότυπη μορφή διοίκησης, που μπορούσε συγχρόνως να διευθετεί τα τυχόν προβλήματα των κατοίκων, αλλά και να μεσολαβεί προς τις τουρκικές αρχές. Η θέση τους λοιπόν, παρά τις κατά διαστήματα αυθαίρετες και βίαιες επεμβάσεις στο έργο τους από Οθωμανούς αξιωματούχους, ήταν τέτοια που επέτρεπε να διαδραμάτισαν σημαντικό ρόλο στην προπαρασκευή και προετοιμασία «της εθνικής ανόρθωσης», όπως αναφέρεται και από τον Διονύσιο Κόκκινο.³⁶⁰

Τη βάση για τη λειτουργία του χιώτικου πολιτεύματος επί οθωμανικής κυριαρχίας αποτέλεσε ο τρόπος διοίκησης της νήσου από τους Γενουάτες. Η Γένοβα εξουσίαζε τη Χίο μέσω της εμπορικής εταιρείας «Μαόνα»,³⁶¹ η οποία διοικούσε μέσω των αξιωματούχων της, που εκλέγονταν από την ιταλική μητρόπολη. Επικεφαλής της διοίκησης ήταν ο «Ποτεστάτος», ο οποίος εξουσίαζε με τη βοήθεια του υποδιοικητή του,

³⁵⁶ Ευτυχίας Λιάτα, «Οι Κοινότητες. Ένας Θεσμός με Πολλές Όψεις», *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000. Η Οθωμανική Κυριαρχία 1770-1821. Τόμος 2ος*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003, σσ. 310-311

³⁵⁷ Απόστολου Ε. Βακαλόπουλου, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού. Τόμος Β΄*, σ. 356

³⁵⁸ Νεοκλή Σαρρή, *Οσμανική Πραγματικότητα. Συστηματική Παρά-θεση Δομών και Λειτουργιών. II. Η Δογματική Διοίκηση*, Αρσενίδης, Αθήνα, σ. 320

³⁵⁹ Αντωνίου Χαροκόπου, *Ο Θεσμός της Δημογεροντίας*, σ. 40

Όπως διαπιστώνεται μέσα από την παρούσα μελέτη, η οθωμανική κεντρική εξουσία, άφηνε εκτεταμένα περιθώρια δράσης στις τοπικές κοινοτικές αρχές, οι οποίες σε συνεργασία με τους τοπικούς Οθωμανούς διοικητές ρύθμιζαν την κοινωνική και οικονομική ζωή.

³⁶⁰ Δ.Α. Κόκκινου, *Η Ελληνική Επανάσταση. Τόμος Γ*, Αθήνα 1956, σ. 18

³⁶¹ Αντωνίου Χαροκόπου, *Ο Θεσμός της Δημογεροντίας*, σ. 36

του Βικάριου και με τη συνδρομή δώδεκα «Codespotaе» ή Πρωτόγερων που αντιστοιχούσαν στα τοπικά διαμέρισμα του νησιού.³⁶² Διαμεσολαβητικό ρόλο μεταξύ των γενουατικών αρχών και των κατοίκων είχαν αναλάβει τέσσερις πρωτόγεροι, από τους οποίους και πηγάζει ο θεσμός της δημογεροντίας.³⁶³

Επί οθωμανικής κυριαρχίας επικεφαλής χριστιανοί τοπικοί άρχοντες ήταν οι δημογέροντες, οι οποίοι όμως μέχρι και το 1719 ονομάζονταν Δεπουτάτοι.³⁶⁴ Η αλλαγή του ονόματος προέκυψε στα πλαίσια αντιδικίας τους με το τοπικό διοικητή, η οποία και κατέληξε με τους ίδιους αιχμάλωτους στη Κωνσταντινούπολη. Γλύτωσαν την εκτέλεση μόνο έπειτα από μεσολάβηση του Χιώτη γιατρού του σουλτάνου.³⁶⁵ Οι Δεπουτάτοι είχαν κατηγορηθεί για κατάχρηση των φόρων και μη απόδοση ολόκληρου του ποσού τους στην οθωμανική διοίκηση. Εξαιτίας αυτών των κατηγοριών είχαν προσαχθεί στο ιεροδικείο και είχαν φυλακιστεί, ενώ είχε εκδοθεί σουλτανικό φερμάνι, με το οποίο διατάσσονταν να ξεκαθαρίσει η οικονομική κατάσταση και να αποκαλυφθούν οι όποιες παρασπονδίες τους.³⁶⁶ Σύμφωνα όμως με τον Argenti, η χρήση του ονόματος «Δεπουτάτοι» συνεχίστηκε μέχρι και τον Ιούλιο του 1755, όταν σε διάταγμα του ο σουλτάνος Οσμάν ο 3^{ος} αναφερόμενος στους χριστιανούς επικεφαλής της κοινότητας, τους αποκάλεσε Δημογέροντες.³⁶⁷ Το διάταγμα εκδόθηκε προς το Ναΐμπα για να ελέγξει τους λογαριασμούς των φόρων και την υπερβολική επιβολή προστίμων από τη Δημογεροντία προς τους κατοίκους, οι οποίοι απηυδισμένοι κατέφυγαν για να δικαιωθούν στην υψηλή πύλη.³⁶⁸ Η αναφορά όμως για αντικατάσταση των Δεπουτάτων από τους δημογέροντες γίνεται σε φερμάνι του Αυγούστου του 1755. Σε αυτό ο σουλτάνος διατάσσει το Ναΐμπα να επιβλέψει την κατάργηση του αξιώματος των Δεπουτάτων και την αντικατάσταση του από τη Δημογεροντία.³⁶⁹

³⁶² Στο ίδιο, σσ. 36-37

³⁶³ Γ. Ι. Ζολώτα, *Ιστορία της Χίου. Τόμος Γ. Μέρος Πρώτον*, σ. 64

³⁶⁴ Αντωνίου Χαροκόπου, *Ο Θεσμός της Δημογεροντίας*, σ. 43

³⁶⁵ Α.Μ. Βλαστού, ό.π., σ. 119

Γεγονός, που υποδηλώνει, ότι οι αποφάσεις της οθωμανικής διοίκησης μπορούσαν να ανατραπούν μέσω της ανάπτυξης δικτύου γνωριμιών στα ανώτατα κλιμάκια της οθωμανικής κεντρικής εξουσίας.

³⁶⁶ Χρ. Β. Μαυρόπουλου, ό.π., σσ. 69-70

³⁶⁷ Philip P. Argenti, *Chius Vincita*, σ. Clxxix

³⁶⁸ Χρ. Β. Μαυρόπουλου, ό.π., σσ. 80-81

Πρέπει να σημειωθεί ότι η προώθηση των παραπόνων των κατοίκων της Χίου στην Υψηλή Πύλη, αποτελούσε πάγια τακτική, αφορώντας το σύνολο των κοινοτικών υποθέσεων.

³⁶⁹ Χρ. Β. Μαυρόπουλου, ό.π., σσ. 82-84

Οι προεστοί αυτοί, ονομαζόμενοι πια Δημογέροντες αποτελούσαν τους ανώτερους χριστιανούς αξιωματούχους του νησιού και συμμετείχαν ενεργά στη διοίκηση και στη ρύθμιση των τοπικών υποθέσεων και ζητημάτων. Ο λαός αποκαλούσε τους Δημογέροντες συνήθως «άρχοντες», αλλά και κάποιες φορές «μεσαίους» καθώς αποτελούσαν το διαμεσολαβητικό στάδιο μεταξύ των κατοίκων και της οθωμανικής κυβέρνησης.³⁷⁰ Διαπιστώνεται λοιπόν ότι υπάρχει ποικιλία στην ονοματολογία των προκρίτων, με τα ονόματα τους να αλλάζουν με το πέρασ του χρόνου ή και να χρησιμοποιούνται ταυτόχρονα διαφορετικά.³⁷¹

Ο αριθμός τους (όταν η δημογεροντία απαρτιζόνταν από τέσσερα μέλη), μπορεί να συσχετιστεί και παραλληλιστεί με την εκλογή των τεσσάρων πρωτόγερων διαμεσολαβητών μεταξύ της γενουατικής διοίκησης και των κατοίκων του νησιού επί λατινοκρατίας. Πρέπει να σημειωθεί όμως ότι δεν έμεινε σταθερός καθ' όλη τη διάρκεια της οθωμανικής κυριαρχίας. Στην αρχή, υπάρχουν αναφορές για τρεις, στη συνέχεια γίνονται τέσσερις³⁷² και τελικά σύμφωνα με τη Λιάτα παγιώνονται σε πέντε.³⁷³ Άποψη που δεν απολαμβάνει όμως καθολικής αποδοχής. Σύμφωνα με άλλους ερευνητές, τα μέλη της δημογεροντίας ήταν αρχικά τρία, έπειτα πέντε και τελικά έμειναν μέχρι το 1839-1840 τέσσερα.³⁷⁴ Ο Ζολώτας μάλιστα αναφέρει ότι αρχικά από τους τέσσερις Δεπουτάτους/Δημογέροντες οι δύο έπρεπε αναγκαστικά να είναι καθολικοί στο θρήσκευμα και ο ένας από αυτούς από την οικογένεια των «Ιουστινιάνι».³⁷⁵ Σε κάθε περίπτωση, ο ακριβής αριθμός τους είναι αβέβαιος, ενώ έχουν εκφραστεί διάφορες απόψεις για το θέμα, οι περισσότερες εκ των οποίων αντικρουόμενες.³⁷⁶ Ως πρώτοι Δεπουτάτοι/Δημογέροντες του νησιού ορίζονται τα μέλη της αντιπροσωπείας της Χίου προς τον Σελίμ Β' (Αντώνιος Γαβράς, Ζώρζος Βούρος, Μανουήλ Αληθινός και εκπροσωπώντας την ορθόδοξη και την δυτική Εκκλησία του νησιού αντίστοιχα ο ιερέας Νεόφυτος Μοδηνός ή Μοδικός και ο Τιμόθεος Γαριβάλδης).³⁷⁷ Επιπροσθέτως εκτός

³⁷⁰ Φ.Π. Αργέντη και Στ. Π. Κυριακίδου, *Η Χίος παρά τοις Γεωγράφοις και περιηγηταίς. Τόμος Γ*, Εστία, Εν Αθήναις 1946, σ. 1366

³⁷¹ Ευτυχίας Λιάτα, ό.π., σ. 316

³⁷² Χρ. Β. Μαυρόπουλου, ό.π., σ. 113

³⁷³ Ευτυχίας Λιάτα, ό.π., σσ. 316-317

³⁷⁴ Γ. Ι. Ζολώτας, *Ιστορία της Χίου. Τόμος Γ. Μέρος Πρώτον*, σσ. 73-74

³⁷⁵ Στο ίδιο, σ. 44

³⁷⁶ Αντωνίου Χαροκόπου, *Ο Θεσμός της Δημογεροντίας*, σσ. 58-59

³⁷⁷ Γ. Ι. Ζολώτας, *Ιστορία της Χίου. Τόμος Γ. Μέρος Πρώτον*, σ. 73

από τους Δημογέροντες, σε κάθε διαμέρισμα του νησιού αντιστοιχούσε και από ένας Ποτεστάτος, που μπορεί να ταυτιστεί με τον πρωτόγερο ή τον κοτζαμπάση, δηλαδή τον τοπικό πρόκριτο.³⁷⁸

Άρα, κρίνεται ορθό να επισημανθεί ότι οι κοινοτικοί θεσμοί συνεχίζουν χωρίς εμπόδια τη δράση τους και επιβιώνουν της πολιτικής αλλαγής που προέκυψε με την υπαγωγή της Χίου από τη γενουατική στην οθωμανική εξουσία.³⁷⁹

Ο θεσμός της Δημογεροντίας, που άνθισε για αιώνες, με το θάνατο του Εφόρου της Χίου στη Κωνσταντινούπολη Ιωάννη Ψυχάρη (1861) αρχίζει σταδιακά να παρακμάζει. Έχοντας μετατραπεί σε ολιγαρχικό σύστημα αλλά και προνόμιο συγκεκριμένων τοπικών οικογενειών δεν ενέπνεε πια το σεβασμό και την εκτίμηση των κατοίκων του νησιού.³⁸⁰ Αντίθετα μάλιστα ο λαός και ιδιαίτερα εκείνοι που κατοικούσαν στην ύπαιθρο την αντιμετώπιζαν με απέχθεια, ενώ στο παραπάνω είχε συμβάλει και ο έντονος πολιτικός αγώνας που είχε αναπτυχθεί στα Μαστιχοχώρια.³⁸¹ Σκοπός της κινητοποίησης ήταν η Δημογεροντία να ανοιχτεί στο σύνολο των γηγενών κατοίκων του νησιού, με τα μέλη της να απαρτίζονται από εκπροσώπους όλων των τάξεων και όχι μόνο από τις παλιές οικογένειες των προεστών. Οι κοινοτικοί άρχοντες όμως δεν πέτυχαν να ηρεμήσουν τα πνεύματα και δεν προχώρησαν σε προοδευτικές αλλαγές, επισφραγίζοντας έτσι τον περιορισμό της επιρροής τους.³⁸²

Η κατάσταση για τα μέλη της δημογεροντίας επιδεινώθηκε περαιτέρω, καθώς με τις εσωτερικές αναταραχές συνέπεσε η έκδοση του νόμου περί βιλαετιών της οθωμανικής κυβέρνησης.³⁸³ Η έκδοση του νόμου αυτού οδήγησε στην κατάργηση του θεσμού της Δημογεροντίας, που αντικαταστάθηκε από ένα νέο όργανο, το διοικητικό συμβούλιο. Με την κατάργηση της Δημογεροντίας η εξουσία και οι αρμοδιότητες της περιήλθαν στις οθωμανικές αρχές, ενώ καταργήθηκε ο θεσμός του Εφόρου.³⁸⁴ Έτσι η

³⁷⁸ Νεοκλή Σαρρή, *Η Δοσιματική Διοίκηση*, σ. 328

³⁷⁹ Απόστολου Ε. Βακαλόπουλου, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού. Τόμος Β΄*, σ. 343

³⁸⁰ Αντωνίου Χαροκόπου, *Ο Θεσμός της Δημογεροντίας*, σ. 138

³⁸¹ Στο ίδιο, σ. 139

Στα Μαστιχοχώρια είχαν δημιουργηθεί εντάσεις για το ζήτημα της δικαιοδοσίας επί των κοινοτικών υποθέσεων, που αποξένωσε τους κατοίκους τους από τη Δημογεροντία.

³⁸² Στο ίδιο, σ. 140

³⁸³ Ηλία Μαδιά, *Η Πολιτική Κατάσταση της Χίου από τους 1864 μέχρι το 1912 και οι κατά ταύτην Αναδειχθέντες Πολιτικοί Άνδρες*, Εν Χίω 1927, σ. 5

³⁸⁴ Γ. Ι. Ζολώτα, *Ιστορία της Χίου Τόμος Γ. Μέρος Πρώτον*, σ. 113

αποκεντρωμένη χριστιανική διοίκηση και οι κοινοτικοί θεσμοί του νησιού σβήνουν στα μέσα περίπου του 19^{ου} αιώνα, μετά από δυναμική παρουσία και δράση αιώνων.

5. Η Διαδικασία Εκλογής και η Συγκρότηση της Δημογεροντίας

Η εκλογή των τοπικών αρχόντων στο οθωμανικό κράτος πραγματοποιούνταν μέσα από μια συγκεκριμένη διαδικασία, η οποία παρά τις κατά τόπους διαφοροποιήσεις και μεταβολές υπάκουε σε ένα γενικό τυπικό. Μεταξύ Φεβρουαρίου και Απριλίου οι γηγενείς κάτοικοι της κοινότητας συγκεντρώνονταν σε συγκεκριμένο χώρο, συνήθως δημόσιο όπως μια πλατεία ή το εσωτερικό μιας εκκλησίας, για να προχωρήσουν στις νέες αρχαιρεσίες. Η εκλογή πραγματοποιούνταν συνήθως δια βοής και όχι μέσα από συγκεκριμένη εκλογική διαδικασία. Δικαίωμα συμμετοχής απολάμβανε το σύνολο των αυτοχθόνων της κοινότητας με την προϋπόθεση ωστόσο ότι είχαν πληρώσει τον κεφαλικό φόρο.³⁸⁵

Ο χρόνος των εκλογών δεν αφήνονταν στη τύχη, αλλά ρυθμιζόνταν ώστε οι νέοι άρχοντες να βρίσκονται στις θέσεις τους πριν την έναρξη του μουσουλμανικού έτους, που εκκινούσε το Μάρτιο. Το παραπάνω λοιπόν αποτελούσε το συνηθισμένο τυπικό εκλογής των χριστιανών προεστών. Στη συνέχεια, έχοντας γίνει αναφορά στο γενικό πλαίσιο, θα εξεταστεί η διαδικασία εκλογής των Δημογερόντων της Χίου.

Και στη Χίο η εκλογική διαδικασία γνώρισε μεταβολές και διαφοροποιήσεις, αλλά τελικά παγιώθηκε ένα συγκεκριμένο τυπικό. Η εκλογή λάμβανε χώρα στις 2 ή 3 Φεβρουαρίου κάθε χρόνο και διεξαγόταν αρχικά στην εκκλησία του Αγίου Φωτίου,³⁸⁶ αλλά με το πέρας των ετών στην εκκλησία του Αγίου Γεωργίου στην Απλωταριά³⁸⁷ (η αλλαγή του τόπου εκλογής έγινε μετά την ελληνική επανάσταση),³⁸⁸ όπου και συγκεντρωνόταν οι σαράντα πιο σεβαστοί και έγκριτοι πολίτες. Σε αυτούς απεύθυναν το λόγο οι απερχόμενοι Δημογέροντες και εν είδη απολογισμού ζητούσαν συγγνώμη και συγχώρεση αν κατά τη διάρκεια της θητείας τους είχαν αδικήσει ή κακοκαρδίσει κάποιον από τους συντοπίτες τους. Επιπλέον, ανακοίνωναν ότι είχε έρθει η ώρα για την

³⁸⁵ Ευτυχίας Λιάτα, ό.π., σ. 312

³⁸⁶ Αντωνίου Χαροκόπου, *Ο Θεσμός της Δημογεροντίας*, σ. 47

³⁸⁷ Philip P. Argenti, *Chius Vincta*, σ. Ccii

³⁸⁸ Αντωνίου Χαροκόπου, *Ο Θεσμός της Δημογεροντίας*, σσ. 55-56

πραγματοποίηση των νέων αρχαιρεσιών και εκκινούσε έτσι η διαδικασία των εκλογών. Οι παρευρισκόμενοι τότε τους ευχαριστούσαν για τις υπηρεσίες τους και στη συνέχεια αποχωρούσαν με εξαίρεση είκοσι άντρες, πρώην μέλη της Δημογεροντίας, οι οποίοι και παρέμεναν.³⁸⁹ Από αυτούς, οι οκτώ προέρχονταν από το συνοικισμό της Απλωταριάς, οκτώ από την Εγκρεμού, δύο από το Παλαιόκαστρο καθώς και δύο καθολικοί, που εκπροσωπούσαν τους ομοθρήσκους τους.³⁹⁰ Ανάμεσα στους παραπάνω την μεγαλύτερη επιρροή απολάμβαναν εκείνοι, που προέρχονταν από την Απλωταριά και την Εγκρεμού. Αυτό συνέβαινε καθώς στις δύο αυτές κοινότητες βρίσκονταν συγκεντρωμένες οι επιφανέστερες οικογένειες του νησιού.³⁹¹

Το τυπικό συνεχιζόταν με τη διανομή από το Δημογέροντα της Απλωταριάς και από εκείνον της Εγκρεμούς οκτώ δελτίων αντίστοιχα στους προεστούς της κοινότητας τους. Τα δελτία αυτά ήταν σφραγισμένα ώστε να αποκρύπτεται το τι γράφουν στο εσωτερικό τους. Από αυτά τα δώδεκα ήταν «κουφά» λευκά και στα υπόλοιπα τέσσερα αναγράφονταν η λέξη «μείνον».³⁹² Επομένως από τα οκτώ δελτία, που προορίζονταν για τους εκπροσώπους της Απλωταριάς τα έξι ήταν κενά και τα δύο γραμμένα. Το ίδιο συνέβαινε αντίστοιχα και στην περίπτωση των προεστών από την Εγκρεμού. Έτσι από τους δεκαέξι, έμεναν οι τέσσερις και οι υπόλοιποι δώδεκα αποχωρούσαν.³⁹³ Το παραπάνω διαδικαστικό γινόταν ώστε να διαμορφωθεί το σώμα των εκλεκτόρων της νέας Δημογεροντίας, το οποίο στο τελικό του στάδιο αποτελούνταν από τους πέντε παλιούς Δημογέροντες, από τους τέσσερις εκ Απλωταριάς και Εγκρεμού καθώς και από δύο καθολικούς προύχοντες και δύο εκπροσώπους του Παλαιόκαστρου.³⁹⁴

Ακολουθούσε το κλείσιμο και σφράγισμα των θυρών του ναού και ο όρκος των εκλεκτόρων στις εικόνες της εκκλησίας ότι θα εκτελέσουν τα καθήκοντα τους με ευσυνειδησία και με αίσθηση του δικαίου. Ακολούθως, ο Δημογέροντας που προερχόταν από την Απλωταριά διάβαζε στην ομήγυρη τον κατάλογο με τους υποψήφιους για τις θέσεις της Δημογεροντίας και εκείνοι μετά από διάλογο και αντιπαράθεση

³⁸⁹ Α. Μ. Βλαστού, ό.π., σ. 154

³⁹⁰ Ι. Πιτζιπίου, *Πολιτική Ιστορία της Νήσου Χίου κατά τους Εσχάτους Αυτής Χρόνους*. Φυλλάδιο Β, Εν Κωνσταντινουπόλει 1844, σ. 48 και Γ. Ι. Ζολώτα, *Ιστορία της Χίου Τόμος Γ. Μέρος Πρώτον*, σ. 74

³⁹¹ Α. Μ. Βλαστού, ό.π., σ. 154

³⁹² Αντωνίου Χαροκόπου, *Ο Θεσμός της Δημογεροντίας*, σ. 48

³⁹³ Α. Μ. Βλαστού, ό.π., σ. 155

³⁹⁴ Αντωνίου Χαροκόπου, *Ο Θεσμός της Δημογεροντίας*, σ. 48

επιχειρημάτων επέλεξαν τους νέους Δημογέροντες.³⁹⁵ Όταν είχαν πια καταλήξει, ο Δημογέροντας από την Εγκρεμού κατευθυνόταν στον Καδή για να του μεταφέρει τα ονόματα των νεοεκλεγέντων, ώστε να καταχωρηθούν στο κώδικα του. Η εργασία διεκπεραιωνόταν από τον αρχιγραμματέα του τούρκου αξιωματούχου, ο οποίος και συνέτασσε το χοτζέτιο, το ειδικό επικυρωτικό έγγραφο, το οποίο αφού και παραλάμβανε ο Δημογέροντας, επέστρεφε στην εκκλησία του Αγίου Φωτίου, όπου ανέμεναν οι υπόλοιποι εκλέκτορες με τις πόρτες ακόμα κλειστές.³⁹⁶ Οι πόρτες άνοιγαν με την επιστροφή του Δημογέροντα από το Καδή και ανακοινώνονταν στο συγκεντρωμένο λαό τα ονόματα των μελών της νεοεκλεγμένης Δημογεροντίας.³⁹⁷

Η διαδικασία συνεχιζόταν την επόμενη μέρα όταν οι απερχόμενοι τοπικοί άρχοντες καλούσαν τους νέους στην έδρα τους, στο οίκημα του Μεζά, το κέντρο απονομής της δικαιοσύνης για τους Χριστιανούς,³⁹⁸ (που κατά τον Κοραή προέρχεται από τη λέξη μέση και παραπέμπει στο τόπο απονομής της δικαιοσύνης)³⁹⁹ για να τους ευχηθούν για την εκλογή τους.⁴⁰⁰ Το τυπικό συνεχιζόταν με την παρουσίαση των νέων τοπικών αρχόντων στους Οθωμανούς αξιωματούχους του νησιού, δηλαδή στο Μουσελίμη, στο Καδή, στο Φρούραρχο, στον επικεφαλής του τελωνείου, αλλά και στο μητροπολίτη.⁴⁰¹ Όταν πήγαιναν να συναντήσουν τους παραπάνω αξιωματούχους προπορεύονταν οι παλιοί Δημογέροντες, ενώ στην επιστροφή οι νέοι, οι οποίοι και δέχονταν τις επευφημίες του λαού. Κατά την επίσκεψή τους στο μητροπολίτη, οι νέοι Δημογέροντες έπαιρναν την ευλογία του, καθώς τους διάβαζε μια ευχή.⁴⁰²

Το όλο τυπικό έκλεινε με την επιστροφή των Δημογερόντων, παλιών και νέων, στο Μεζά όπου και οι απερχόμενοι προχωρούσαν στον απολογισμό των πεπραγμένων της αρχής τους, παραδίδοντας συγχρόνως τη διοίκηση στα μέλη της νέας Δημογεροντίας.

³⁹⁵ Α. Μ. Βλαστού, ό.π., σ. 155

³⁹⁶ Αντωνίου Χαροκόπου *Ο Θεσμός της Δημογεροντίας*, σ. 49

³⁹⁷ Γ. Ι. Ζολώτα, *Ιστορία της Χίου Τόμος Γ. Μέρος Πρώτον*, σ. 75

³⁹⁸ Αντωνίου Χαροκόπου, *Ο Θεσμός της Δημογεροντίας*, σ. 60

³⁹⁹ Α. Μ. Βλαστού, ό.π., σ. 155

⁴⁰⁰ Αντωνίου Χαροκόπου, *Ο Θεσμός της Δημογεροντίας*, σ. 48

⁴⁰¹ Στο ίδιο, σ. 50

⁴⁰² Α. Μ. Βλαστού, ό.π., σσ. 155-156

Τα κριτήρια εκλογής των κοινοτικών αρχόντων επικεντρώνονταν στο ήθος των υποψηφίων και στο γόητρο που απολάμβαναν εντός της κοινότητας, αλλά και στη συνείδηση των απλών κατοίκων. Συνήθως επρόκειτο για πρόσωπα ώριμης ηλικίας με αποδεδειγμένες ικανότητες στη διοίκηση, αλλά και στην οικονομική διαχείριση. Επιπλέον, κατά κανόνα προέρχονταν από οικογένειες με παράδοση, ιστορία και οικονομική άνεση.⁴⁰³ Οι Δημογέροντες δε λάμβαναν προσωπικά μισθό για τις υπηρεσίες τους,⁴⁰⁴ αλλά βέβαια παρατηρείται, ότι σε πολλές περιπτώσεις βρίσκονταν κατηγορούμενοι για το τρόπο διαχείρισης των οικονομικών της κοινότητας και ιδιαίτερα για το τρόπο κατανομής των φόρων. Εναντίον τους διατυπώνονταν κατηγορίες για απομύζηση των αδυνάτων και για επίδειξη εύνοιας προς τους οικονομικά ισχυρούς και τα μέλη των παλιών οικογενειών.⁴⁰⁵

Μέσα από την παραπάνω ανάλυση μπορεί να συναχθεί ότι η Δημογεροντία της Χίου δεν εκλέγονταν από το σύνολο των γηγενών κατοίκων, αλλά μόνο από τους επιφανείς και σεβάσμιους πολίτες του νησιού, οι οποίοι αποτελούσαν και το σώμα των είκοσι εκλεκτόρων. Η διαδικασία και το τυπικό μπορούν να χαρακτηριστούν ως αριστοκρατικού τύπου και όχι δημοκρατικού, καθώς η συμμετοχή του λαού περιοριζόταν στις επευφημίες. Τέλος πρέπει να συμπληρωθεί ότι στη Χίο, όπως και σε άλλα νησιά του Αιγαίου, την τελευταία περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας οι τοπικοί χριστιανοί κοινοτικοί αξιωματούχοι προέρχονταν κατά κανόνα από τους ευπορότερους των πολιτών,⁴⁰⁶ προσδίδοντας έτσι μια ολιγαρχική χροιά στα πολιτικά πράγματα του νησιού.

6. Η Διοίκηση των Οικισμών του Νησιού

Στη Χίο υπήρχαν εξήντα έξι χωρία, εκ των οποίων τα σαράντα δύο υπάγονταν στη χώρα και διοικούνταν άμεσα από τη Δημογεροντία.⁴⁰⁷ Αυτά είχαν να παρουσιάσουν ιδιαίτερη ανάπτυξη, ενώ ήταν πυκνοκατοικημένα και ορισμένες φορές εντός τους είχαν κτιστεί τριώροφα οικήματα. Βέβαια οι καταστροφές που υπέστη το νησί το 1822

⁴⁰³ Ευτυχίας Λιάτα, ό.π., σ. 317

⁴⁰⁴ Αντωνίου Χαροκόπου, *Ο Θεσμός της Δημογεροντίας*, σ. 62

⁴⁰⁵ Ευτυχίας Λιάτα, ό.π., σσ. 319 και 322

⁴⁰⁶ Στο ίδιο, σ. 314

⁴⁰⁷ Δημήτρη Σιάτρου, *Ο Κοινοτικός Πολιτισμός της Τουρκοκρατούμενης Νησιωτικής Ελλάδας*, Εκδόσεις Παρισιάνου, 2007, σ. 63

τερμάτισαν την άνθηση τους.⁴⁰⁸ Κάθε χωριό του νησιού σε ετήσια βάση εξέλεγε τους τοπικούς του άρχοντες, που αποκαλούνταν συνήθως «Γέροντες».⁴⁰⁹ Η εκλογή τους πραγματοποιούνταν στο εσωτερικό των κοινοτήτων χωρίς την εμπλοκή της Δημογεροντίας, η οποία επενέβαινε μόνο σε περιπτώσεις που εμφανίζονταν ατέρμονες καταστάσεις, οι οποίες προκαλούσαν διχόνοια στους κατοίκους.⁴¹⁰ Γεγονός που δεν ήταν ιδιαίτερα σπάνιο καθώς οι αρχαιρεσίες στα χωριά χαρακτηρίζονταν από εμπάθεια, πάθη και ανταγωνισμό μεταξύ των επιφανών οικογενειών που μάχονταν για την απόκτηση της τοπικής εξουσίας.⁴¹¹ Σε συνθήκες κοινωνικής ειρήνης, οι Δημογέροντες μαζί με τον Καδή περιορίζονταν στο να αποτελούν τα όργανα, τα οποία επικύρωναν την εκλογή των Γερόντων. Ο Καδής μάλιστα εξέδιδε και το σχετικό επικυρωτικό έγγραφο. Οι Γέροντες επικουρούνταν στο έργο τους από το Συμβούλιο του χωριού, που συνεδρίαζε μαζί τους σχηματίζοντας το Γεροντοσυμβούλιο.⁴¹²

Οι Γέροντες του κάθε χωριού είχαν την αρμοδιότητα της επίλυσης των διαφορών μεταξύ των χριστιανών κατοίκων της κοινότητας τους, αλλά αυτό δε σήμαινε ότι οι τελευταίοι δεν μπορούσαν να καταφύγουν για να εξασφαλίσουν την απονομή της δικαιοσύνης στη Δημογεροντία. Παρατηρείται όμως το φαινόμενο, οι Δημογέροντες να μην εκδίδουν διαφορετικές ετυμηγορίες από τους Γέροντες, καταλήγοντας να επιβεβαιώνουν τις αποφάσεις τους. Αυτό συνέβαινε στις περιπτώσεις που θεωρούσαν ότι οι δύο επικεφαλής του εκάστοτε χωριού αποφάσιζαν σωστά και δικαία. Επιπλέον, οι Γέροντες είχαν την υποχρέωση να παρουσιάζουν και να παραδίδουν στο Μουσελίμη ή στους αντιπροσώπους του, όποιον κάτοικο της κοινότητας τους ζητούσε η οθωμανική εξουσία για την τιμωρία του. Σε αυτό το ενδεχόμενο, οι δύο κοινοτικοί άρχοντες έπρατταν ότι περνούσε από τις δυνάμεις τους για να κωλυσιεργήσουν και συγχρόνως αιτούνταν τη βοήθεια των Δημογερόντων, οι οποίοι προσπαθούσαν να εξομαλύνουν τη κατάσταση και να γλυτώσουν το άτομο που διέτρεχε τον κίνδυνο.⁴¹³

⁴⁰⁸ Γεωργίου Ι. Ζολώτα (επιμ. Αιμιλία Κ. Σαρού), *Ιστορία της Χίου. Τόμος Α΄. Ιστορική Τοπογραφία και Γενεαλογία*, Τύποις Π. Δ. Σακελλάριου, Εν Αθήναις 1921, σ. 548

⁴⁰⁹ Δημήτρη Σιάτρου, ό.π., σ. 77

⁴¹⁰ Α. Μ. Βλαστού, ό.π., σ. 163

⁴¹¹ Αντωνίου Χαροκόπου, *Ο Θεσμός της Δημογεροντίας*, σ. 69

⁴¹² Στο ίδιο, σ. 68

⁴¹³ Α. Μ. Βλαστού, ό.π., σσ. 163-164

Ξεχωριστή περίπτωση αποτελούσαν τα εικοσιένα Μαστιχοχώρια, τα οποία τελούσαν υπό ένα ιδιότυπο καθεστώς και απολάμβαναν ειδικά προνόμια πέρα από τα γενικά, που είχαν παραχωρηθεί σε όλο το νησί, κάτι που με τη σειρά του ανέβασε σημαντικά το βιοτικό επίπεδο των κατοίκων τους.⁴¹⁴ Πρώτα από όλα, για κάθε ζήτημα που έθιγε τη κοινοτική τους αυτονομία και τη δημοσιονομική πολιτική απέναντι τους είχαν το δικαίωμα να προσφεύγουν απευθείας στη Κωνσταντινούπολη και το σουλτάνο χωρίς να αναφέρονται στη Δημογεροντία ή στους τούρκους αξιωματούχους του νησιού.⁴¹⁵ Ως συνέχεια των προνομίων τους τα χωριά αυτά ήταν απαλλαγμένα από τη καταβολή φόρων με εξαίρεση το κεφαλικό φόρο, από τον οποίο πλήρωναν το μίσο έχοντας την υποχρέωση να παράγουν το προϊόν της μαστίχας, το οποίο αποδίδονταν στον τοπικό αγά ως φόρος σε είδος. Η ποσότητα μαστίχας που απαιτούνταν ήταν 20.000 οκάδες,⁴¹⁶ η διάθεση και διαχείριση των οποίων καθοριζόταν από τις τουρκικές αρχές.⁴¹⁷

Η μαστίχα προοριζόταν για το σουλτανικό οίκο και τα χωριά, που την παρήγαγαν βρίσκονταν υπό την προστασία αλλά και εποπτεία της Βαλιντέ σουλτάνας, βασιλομήτορος του σουλτάνου.⁴¹⁸ Το σύνολο της παραγωγής μαστίχας διοχετεύονταν στις τουρκικές αρχές, ενώ η πώληση της απευθείας από τους παραγωγούς της απαγορεύονταν αυστηρά. Βέβαια, σε χοτζέτι του ιεροδικείου του 1715 αναφέρεται η κατάσχεση 60 οκάδων μαστίχας που βρέθηκαν σε χέρια τρίτου,⁴¹⁹ γεγονός που υποδηλώνει ότι οι παραγωγοί μαστίχας ορισμένες φορές κατέφευγαν στο λαθρεμπόριο ώστε να εξασφαλίζουν υψηλότερες τιμές.

Η σουλτάνα διοικούσε τα χωριά αυτά μέσω ειδικά διορισμένου αξιωματούχου (αγά), που στέλνονταν στο νησί για το σκοπό αυτό.⁴²⁰ Έτσι λοιπόν την επίβλεψη των συγκεκριμένων κοινοτήτων είχε ο τούρκος αγάς, χωρίς να επεμβαίνει άλλος Οθωμανός αξιωματούχος στη διοίκηση τους.⁴²¹ Αυτό όμως δεν σήμαινε ότι τα Μαστιχοχώρια δεν μπορούσαν να εκλέξουν χριστιανούς άρχοντες. Έχοντας αποστασιοποιηθεί από το

⁴¹⁴ Δημήτριου Ι. Ιεραπετρίτη, ό.π., σσ. 129-130

⁴¹⁵ Στο ίδιο, σ. 142

⁴¹⁶ Γ. Ι. Ζολώτα, *Ιστορία της Χίου Τόμος Γ. Μέρος Πρώτον*, σ. 83

⁴¹⁷ Δημήτριου Ι. Ιεραπετρίτη, ό.π., σ. 139

⁴¹⁸ Αντωνίου Χαροκόπου, *Ο Θεσμός της Δημογεροντίας*, σ. 73

⁴¹⁹ Χρ. Β. Μαυρόπουλου, ό.π., σ. 180

⁴²⁰ Philip P. Argenti, *Chios Vincita*, σ. cclxxii

⁴²¹ Δημήτριου Ι. Ιεραπετρίτη, ό.π., σ. 139

Κοινό της Χίου, δημιούργησαν το Κοινό των Μαστιχοχωρίων με την πρώτη αναφορά σε αυτό να γίνεται το 1705.⁴²² Στα πλαίσια του δικού τους αυτόνομου κοινού κάθε χωριό εξέλεγε τους Γέροντες του, ενώ επιλέγονταν και συγκεκριμένος αριθμός Επιτρόπων, συγκεκριμένα δύο για κάθε οικισμό, οι οποίοι ήταν υπεύθυνοι για τη διεξαγωγή όλων των επαφών με τον αγά⁴²³ αλλά και για την εκλογή δέκα με δώδεκα Βεκλήδων/προεστών σε τριετή βάση.⁴²⁴ Βέβαια έχει υποστηριχθεί η άποψη ότι μεταξύ του 1732 και 1831 ο αριθμός των Βεκλήδων κυμαίνονταν μεταξύ δύο και τριών.⁴²⁵

Η ανάγκη για το νέο αυτό αξίωμα προέκυψε από την αλαζονική και τυραννική συμπεριφορά του αγά, που είχε μετατραπεί σε τοπικό τύραννο.⁴²⁶ Αγανακτισμένοι οι κάτοικοι των Μαστιχοχωρίων προσέφυγαν στην Υψηλή Πύλη, η οποία και τους έδωσε το δικαίωμα να έχουν τους Βεκλήδες ως όργανο αποκατάστασης και διόρθωσης των αδικιών του αγά.⁴²⁷ Ανάμεσα στις αρμοδιότητες τους βρισκόταν η διαμεσολάβηση και η συνεννόηση με τον αγά, αλλά και με το σύνολο των τουρκικών αρχών. Προσπαθούσαν να προστατεύουν τους κατοίκους από τυχόν αυθαιρεσίες της οθωμανικής εξουσίας, ενώ έλεγχαν την παραγωγή της μαστίχας.⁴²⁸ Επιπλέον, οι Βεκλήδες ήταν υπεύθυνοι για την αποτροπή παράνομων πωλήσεων μαστίχας, έλεγχαν τους προεστούς της κάθε κοινότητας και μεριμνούσαν για τη δίκαιη κατανομή των φορολογικών βαρών και τη διαχείριση της περιουσίας του κοινού.⁴²⁹ Τα μέλη της επιτροπής των Βεκλήδων ανακυκλώνονταν μέσα από τους δέκα επιφανέστερους και πιο σεβαστούς κατοίκους των Μαστιχοχωρίων.⁴³⁰

Αξίζει να σημειωθεί, ότι τα Μαστιχοχώρια διατηρούσαν δικό τους Έφορο (αντιπρόσωπο για να διευθετεί τις υποθέσεις του τόπου που αντιπροσώπευε) στην Κωνσταντινούπολη, ξεχωριστό από εκείνον της Δημογεροντίας.⁴³¹ Η ισχύς και η επιρροή του όμως ήταν σαφώς περιορισμένη.⁴³² Τέλος, ένα ακόμα πολιτικό όργανο των

⁴²² Στο ίδιο, σ. 146

⁴²³ Philip P. Argenti, *Chius Vincta*, σ. cclxxii

⁴²⁴ Ιωάννη Γιαννόπουλου, ό.π., σ. 138

⁴²⁵ Δημήτριου Ι. Ιεραπετρίτη, ό.π., σ. 152

⁴²⁶ Γ. Ι. Ζολώτα, *Ιστορία της Χίου Τόμος Γ. Μέρος Πρώτον*, σ. 84

⁴²⁷ Philip P. Argenti, *Chius Vincta*, σ. cclxxiii

⁴²⁸ Στο ίδιο, σ. cclxxiii

⁴²⁹ Δημήτριου Ι. Ιεραπετρίτη, ό.π., σσ. 149-150 και σ. 155

⁴³⁰ Α. Μ. Βλαστού, ό.π., σ. 164

⁴³¹ Χρ. Β. Μαυρόπουλου, ό.π., σσ. 177-178

⁴³² Philip P. Argenti, *Chius Vincta*, σ. cclxxiii

Μαστιχοχωριών ήταν η γενική συνέλευση, που συγκαλούνταν για την ενημέρωση των κατοίκων αλλά και για τη λήψη αποφάσεων για κρίσιμα θέματα. Σε αυτή συμμετείχαν τόσο οι Βεκιλήδες όσο και οι Γέροντες της κάθε κοινότητας.⁴³³

Το ειδικό καθεστώς των εικοσιένα χωριών που παρήγαγαν μαστίχα έληξε μετά από παρέμβαση των Βεκιλήδων το 1841, οπότε και εκδόθηκε το σχετικό φερμάνι από το σουλτάνο Αμπντούλ Μεζίτ. Την αλλαγή αυτή επιθυμούσαν οι ίδιοι οι κάτοικοι καθώς, παρά τις επεμβάσεις των Βεκιλήδων η εξουσία του αγά παρέμενε ιδιαίτερα καταπιεστική. Μετά τις αλλαγές το αξίωμα του αγά καταργήθηκε και η μαστίχα έπαψε πια να αποτελεί μονοπώλιο.⁴³⁴

Μια ακόμα ιδιαίτερη περίπτωση αποτελούσαν τα χωριά Δαφνωνάς, Βασιλεώνικο και Καρυές. Οι κάτοικοι τους είχαν επωμιστεί την ευθύνη συντήρησης των δημόσιων υδραγωγείων και την παροχή του νερού,⁴³⁵ χωρίς όμως να λαμβάνουν μισθό για τις εργασίες τους. Οι οικισμοί αυτοί διοικούνταν από ανεξάρτητο τούρκο αξιωματούχο, το «Νερουλά» σε συνεργασία με τους Γέροντες τους, τους οποίους και εξέλεγαν ανεξάρτητα χωρίς να είναι ενσωματωμένοι στο Κοινό της Χίου.⁴³⁶ Με παρόμοιο τρόπο διοικούνταν και το χωριό του Αγίου Γεωργίου, το οποίο λειτουργούσε ως ο βασικός προμηθευτής ασβέστη για τη κατασκευή και συντήρηση των δημοσίων κτιρίων και των οχυρώσεων του νησιού, αλλά και καύσιμης ύλης.⁴³⁷

Άρα διαφαίνεται, ότι στο νησί της Χίου, οι κοινοτικοί άρχοντες εκλέγονταν απρόσκοπτα χωρίς την επέμβαση των τουρκικών αρχών στην εκλογική διαδικασία, η οποία διαφοροποιούνταν ανάλογα με το καθεστώς της κάθε κοινότητας.

7. Οι Αρμοδιότητες και τα Καθήκοντα της Δημογεροντίας

Ο κύριος ρόλος των κοινοτικών αρχόντων έγκειτο στη διευκόλυνση της λειτουργίας της οθωμανικής εξουσίας, η οποία στηριζόταν στην αποκέντρωση, αλλά και στη φροντίδα για την προστασία των συμφερόντων της κοινότητας τους από παντός είδους

⁴³³ Δημήτριου Ι. Ιεραπετρίτη, ό.π., σ. 147

⁴³⁴ Philip P. Argenti, *Chius Vincta*, σ. cclxxiv

⁴³⁵ Γ. Ι. Ζολώτα, *Ιστορία της Χίου Τόμος Γ. Μέρος Πρώτον*, σ. 82

⁴³⁶ Αντωνίου Χαροκόπου, *Ο Θεσμός της Δημογεροντίας*, σ. 73 και Δημήτρη Σιάτρα, ό.π., σ. 78

⁴³⁷ Αντωνίου Χαροκόπου, *Ο Θεσμός της Δημογεροντίας*, σ. 74

επιβουλεύσεις. Για το λόγο αυτό μάλιστα, η απουσία τους από τη Χίο απαγορευόταν κατά τη διάρκεια της θητείας. Έπρεπε να παραμένουν στις θέσεις τους για να μπορούν να δρουν άμεσα.⁴³⁸

Η εξουσία των κοινοτικών αρχόντων με το πέρας του 18^{ου} αιώνα όλο και ισχυροποιούνταν, ενώ ανάμεσα στις αρμοδιότητες τους κυρίαρχη θέση κατείχε η απονομή της δικαιοσύνης.⁴³⁹ Η σημαντικότερη όμως λειτουργία των κοινοτικών αξιωματούχων εντοπιζόταν στον οικονομικό τομέα. Οι προεστοί καλούνταν να διαχειριστούν τα έσοδα και τα έξοδα της κάθε κοινότητας, αλλά και να καταναείμουν τα φορολογικά βάρη, καθώς το οθωμανικό κράτος επέβαλε τους φόρους στο σύνολο της κάθε κοινότητας, με την ευθύνη καταμερισμού τους να πέφτει πάνω της.⁴⁴⁰

Στη Χίο, οι κοινοτικοί θεσμοί ξεκίνησαν να λειτουργούν με περιορισμένη δικαιοδοσία, η οποία όμως με το πέρασμα του χρόνου διευρυνόταν ολοένα και περισσότερο φτάνοντας να καλύπτει το σύνολο σχεδόν του δημόσιου και ιδιωτικού βίου των χριστιανών κατοίκων του νησιού.

Όπως προαναφέρθηκε ένα από τα σημαντικότερα καθήκοντα των κοινοτικών αρχόντων ήταν η διευθέτηση των οικονομικών και φορολογικών ζητημάτων. Αυτό ίσχυε και για την περίπτωση των Δημογερόντων της Χίου. Η οθωμανική αρχή όριζε τους φόρους επί του συνόλου της κοινότητας, αλλά το καθήκον του επιμερισμού τους έπεφτε στη Δημογεροντία, η οποία είχε και την αποκλειστική ευθύνη για τη συγκέντρωση των ετήσιων φόρων. Η τήρηση αυτής της υποχρέωσης εξασφάλιζε την διατήρηση και συνέχιση της λειτουργίας του προνομιακού καθεστώτος που απολάμβαναν οι Χιώτες, αλλά και διασφάλιζε την ασφάλεια των κοινοτήτων.⁴⁴¹

Τα καθήκοντα τους περιλάμβαναν και εκκλησιαστικές υποθέσεις. Οι δημογέροντες ήταν υπεύθυνοι απέναντι στους Οθωμανούς για τις ανακαινίσεις και επισκευές των εκκλησιών του νησιού. Το ζήτημα αυτό μπορούσε να χαρακτηριστεί ιδιαίτερα λεπτό καθώς ο οθωμανικός νόμος απαγόρευε ρητά την ανέγερση νέων χριστιανικών ναών

⁴³⁸ Στο ίδιο, σ. 54

⁴³⁹ Ευτυχίας Λιάτα, ό.π., σ. 320

⁴⁴⁰ Στο ίδιο, σ. 321 και Αντωνίου Χαροκόπου, *Ο Θεσμός της Δημογεροντίας*, σ. 76

⁴⁴¹ Αντωνίου Χαροκόπου, *Ο Θεσμός της Δημογεροντίας*, σ. 76

σε μουσουλμανικό έδαφος.⁴⁴² Για την επισκευή μιας χριστιανικής εκκλησίας εκδίδονταν φερμάνι, που όριζε τις ακριβείς διαστάσεις της οικοδομής (πλάτος, ύψος, μήκος), η οποία θα έπρεπε να βρίσκεται στον χώρο όπου είχε εξαρχής ανεγερθεί ο ναός και οι επισκευές να πραγματοποιούνται από το ίδιο υλικό, χωρίς επεκτάσεις και ανυψώσεις του ήδη υπάρχοντος κτιρίου.⁴⁴³ Η όλη διαδικασία ήταν ιδιαίτερα χρονοβόρα και γραφειοκρατική, ενδεικτική της στάσης της οθωμανικής διοίκησης στο συγκεκριμένο θέμα. Πριν την εκκίνηση της επισκευής, κατατίθετο αίτηση στο Καδή, ο οποίος και έστελνε τον γραμματέα του, τους εμπειρογνώμονες και τον αρχιτέκτονα του νησιού στην εκκλησία, η οποία χρειαζόταν επισκευή. Εκεί οι επίτροποι του ιερού ναού εξέθεταν τους λόγους για τους οποίους κρίνονταν απαραίτητη η επισκευή και στη συνέχεια καταγράφονταν οι διαστάσεις και το σχέδιο του. Πριν την έναρξη των εργασιών έπρεπε να εκδοθεί από το Ιεροδικείο η έκθεση αυτοψίας, ενώ με το πέρας τους πραγματοποιούνταν αυτοψία και εκδίδονταν έκθεση βεβαιώσεως της επισκευής. Όποια αλλοίωση ή παραλλαγή του αρχικού σχεδίου μπορούσε να προκαλέσει κατεδάφιση της εκκλησίας από μέρους των Οθωμανών κυρίαρχων.⁴⁴⁴

Στην εξουσία της Δημογεροντίας υπάγονταν το σύνολο των πολιτών του νησιού, χωρίς εξαίρεση. Ακόμα και ο ίδιος ο μητροπολίτης, που το αξίωμα του, του προσέφερε μεγάλη επιρροή αναγκαζόταν να υπακούει στις αποφάσεις της και βρισκόταν αποκλεισμένος από τα πολιτικά ζητήματα της κοινότητας.⁴⁴⁵ Επιπλέον, του επιβάλλονταν περιορισμοί ακόμα και σε αμιγώς εκκλησιαστικά θέματα. Δεν είχε το δικαίωμα να χειροτονεί ιερείς ή διακόνους εάν δεν είχε εξασφαλίσει εκ των προτέρων την έγκριση των Δημογερόντων, ενώ του απαγορευόταν να βγάλει αφορισμούς χωρίς την έγκριση της Δημογεροντίας, του Ναυτοδικείου, ή του Εμποροδικείου.⁴⁴⁶ Η εξουσία του μητροπολίτη περιοριζόταν στο τοπικό ιερατείο, τα μέλη του οποίου είχε το δικαίωμα να θέτει σε αργία ή ακόμα και να φυλακίζει.⁴⁴⁷ Τέλος ακόμα και η εκλογή και η

⁴⁴² Στο ίδιο, σ. 76

⁴⁴³ Χρ. Β. Μαυρόπουλου, ό.π., σ. 8

⁴⁴⁴ Στο ίδιο, σσ. 8-35 και Αντωνίου Χαροκόπου, *Ο Θεσμός της Δημογεροντίας*, σ. 77

⁴⁴⁵ Αντωνίου Χαροκόπου, *Ο Θεσμός της Δημογεροντίας*, σ. 87

⁴⁴⁶ Κώδικας του Κοινού της Χίου, *Χειρόγραφο Βιβλιοθήκης Χίου «ο Κοραής» υπ' αριθμόν 1559*, σ. 40

⁴⁴⁷ Αντωνίου Χαροκόπου, *Ο Θεσμός της Δημογεροντίας*, σ. 88

αναγόρευση του από τον πατριάρχη Κωνσταντινούπολης δεν μπορούσε να γίνει χωρίς τη συμφωνία και συγκατάθεση των εκπροσώπων του νησιού.⁴⁴⁸

Η κάλυψη των δαπανών του μητροπολίτη αρχικά καλύπτονταν μέσα από την εισπραξη δώδεκα άσπρων από κάθε οικογένεια και ενός φλουριού από κάθε ιερέα σε ετήσια βάση.⁴⁴⁹ Η εισφορά αυτή όμως καταργήθηκε καθώς η Δημογεροντία του παρείχε δώδεκα χιλιάδες τουρκικά γρόσια το χρόνο για την κάλυψη των αναγκών του.⁴⁵⁰ Έτσι λοιπόν, είναι φανερό ότι οι Δημογέροντες υπερείχαν επί της τοπικής εκκλησίας, η οποία σε μεγάλο βαθμό στηριζόταν στη κρίση και στις αποφάσεις τους.

Η Χίος αποτέλεσε έναν τόπο, στον οποίο αναπτύχθηκαν τα γράμματα και λειτούργησε αριθμός σχολείων. Ανάμεσα στα εκπαιδευτικά ιδρύματα του νησιού, πολύ σημαντική θέση κατείχε η Μεγάλη της Χίου Σχολή, για την απρόσκοπτη λειτουργία της οποίας φρόντιζαν τα μέλη της Δημογεροντίας σε συνεργασία πάντα με την εφορεία του ιδρύματος.⁴⁵¹ Οι αρμοδιότητες τους περιλάμβαναν την πρόσληψη του εκπαιδευτικού προσωπικού, ενώ οι ίδιοι διευθετούσαν και όποιο τυχόν οικονομικό ή διοικητικό ζήτημα προέκυπτε. Η μέριμνα των κοινοτικών αρχόντων για τη σχολή φάνηκε έντονα μετά την καταστροφή της Χίου το 1822, όταν κατέβαλαν εντατικές προσπάθειες για την επαναλειτουργία και συντήρηση των σχολείων του νησιού.⁴⁵²

Η Δημογεροντία αποτελούσε ένα σώμα με αναγνωρισμένο κύρος και επιρροή, το οποίο κατά κανόνα έχαιρε εμπιστοσύνης όχι μόνο από τους γηγενείς αλλά και από τους απόδημους Χιώτες. Οι τελευταίοι σε πολλές περιπτώσεις κατέθεταν το υστέρημα τους και το οικονομικό τους περίσσειμα σε αυτή. Αξίζει να σημειωθεί ότι και ο ίδιος ο Αδαμάντιος Κοραής, που καταγόταν από τη Χίο, όπως αναφέρει σε επιστολή του, είχε την επιθυμία τα χρήματά του να κατατίθενται στο Κοινό της Χίου.⁴⁵³

Ένα ακόμα καθήκον των κοινοτικών αρχόντων ήταν η φροντίδα για τους φυλακισμένους και η προστασία τους από τις αυθαιρεσίες των τούρκων αξιωματούχων.⁴⁵⁴

⁴⁴⁸ Γ. Ι. Ζολώτα, *Ιστορία της Χίου Τόμος Γ. Μέρος Πρώτον*, σ. 75

⁴⁴⁹ Αντωνίου Χαροκόπου, *Ο Θεσμός της Δημογεροντίας*, σ. 90

⁴⁵⁰ Χρ. Β. Μαυρόπουλου, *ό.π.*, σ. 2

⁴⁵¹ Αντωνίου Χαροκόπου, *Ο Θεσμός της Δημογεροντίας*, σ. 77

⁴⁵² Στο ίδιο, σ. 78

⁴⁵³ Ν. Κ. Δαμαλά (επιμ.), *Επιστολαί Αδαμαντίου Κοραή*, Τύποις των αδελφών Περρή, Εν Αθήναις 1885, σ. 137

⁴⁵⁴ Γ. Ι. Ζολώτα, *Ιστορία της Χίου Τόμος Γ. Μέρος Πρώτον*, σ. 71

Συνήθιζαν μάλιστα να επισκέπτονται τους κρατούμενους στις φυλακές για να εξετάσουν τους λόγους για τους οποίους είχαν συλληφθεί.⁴⁵⁵ Εξέταζαν το αδίκημα και ανάλογα με το μέγεθος του, έρχονταν σε συνεννόηση με το Μουσελίμη και διευθετούσαν την υπόθεση ορίζοντας ακριβώς την ποινή. Επιπλέον, εάν διαπίστωναν ότι κάποιος είχε βρεθεί στη φυλακή για χρέη προσπαθούσαν να προωθήσουν ένα διακανονισμό μεταξύ του φυλακισμένου και του πιστωτή του, ώστε ο οφειλέτης να απελευθερωθεί.⁴⁵⁶

Η επαγρύπνηση της Δημογεροντίας, όμως δε σταματά εδώ. Φροντίζοντας για την ασφάλεια των κατοίκων του νησιού, μεριμνούσε για την τιμωρία όποιου τούρκου είχε απειλήσει ή είχε ξυλοκοπήσει χριστιανό. Επιτύγχαναν τη τιμωρία του μέσα από τη διατήρηση στενής και φιλικής σχέσης με τον Οθωμανό Φρούραρχο, στον οποίο και ανέφεραν το περιστατικό. Βέβαια σε περίπτωση που επρόκειτο για Οθωμανό επίσημο ή άτομο με επιρροή οι Δημογέροντες υπέβαλαν αίτημα για την τιμωρία του στη Κωνσταντινούπολη μέσω των εκεί εκπροσώπων του Κοινού της Χίου. Οι εκπρόσωποι μέσω του δικτύου γνωριμιών που είχαν αναπτύξει στην πρωτεύουσα καθώς και μέσα από δωροδοκίες συνήθως κατάφερναν να εξασφαλίσουν θετική απάντηση στο αίτημα τους.⁴⁵⁷ Με αυτό τον τρόπο οι Οθωμανοί διαμένοντες στο νησί αντιλαμβάνονταν, ότι δεν τους συνέφερε να αυθαιρετούν και να καταπιέζουν ασύστολα τους χριστιανούς κατοίκους του καθώς θα υπήρχαν συνέπειες για τους ίδιους.

Τα μέλη της Δημογεροντίας ήταν επίσης υπεύθυνα για τη διατήρηση των πατροπαράδοτων τοπικών εθίμων, ενώ φρόντιζαν ώστε η συμπεριφορά των κατοίκων να συμβαδίζει με τη χριστιανική ηθική και τη κοινωνική αξιοπρέπεια. Σε αυτά τα πλαίσια, αλλά και για να μην εκτίθενται απέναντι στους Τούρκους, η Δημογεροντία απαγόρευε την πολυτέλεια και παντός είδους τρυφές.⁴⁵⁸ Μεριμνούσε ιδιαίτερα για την αποφυγή πολυδάπανων και πολυτελέστατων συμποσίων, που συνήθως αποτελούσαν τμήμα των γαμήλιων εορτασμών. Συγκεκριμένα εκδιδόταν καθ' υπόδειξιν των Δημογερόντων απαγορευτική διάταξη με τη μορφή γράμματος από τον αρχιερέα του νησιού,

⁴⁵⁵ Αντωνίου Χαροκόπου, *Ο Θεσμός της Δημογεροντίας*, σ. 79

⁴⁵⁶ Α. Μ. Βλαστού, ό.π., σσ. 156-157

⁴⁵⁷ Στο ίδιο, σ. 157

⁴⁵⁸ Αντωνίου Χαροκόπου, *Ο Θεσμός της Δημογεροντίας*, σ. 79 και Γ. Ι. Ζολώτα, *Ιστορία της Χίου Τόμος Γ. Μέρος Πρώτον*, σ. 77

το οποίο διαβαζόταν σε όλες τις εκκλησίες. Οι απαγορεύσεις όμως δεν σταματούσαν εκεί. Απαγορευόταν αυστηρά η εισαγωγή στο νησί ακριβών ενδυμάτων από το εξωτερικό καθώς και ο στολισμός των γυναικών με διαμάντια (εκτός από διαμαντένια δαχτυλίδια), υφάσματα από λαχούρι και κεντήματα.⁴⁵⁹ Από τις απαγορεύσεις εξαιρούνταν μόνο τα χρυσά βραχιόλια και τα μαργαριταρένια σκουλαρίκια.⁴⁶⁰ Πλάι στα παραπάνω οι κοινοτικοί άρχοντες φρόντιζαν και για την ύπαρξη στο νησί επαρκών ποσοτήτων τροφίμων και αγαθών, ώστε να αποφεύγονται οι ελλείψεις προϊόντων.⁴⁶¹

Η Δημογεροντία είχε και τον επικυρωτικό ρόλο στις εκλογές για την ανάδειξη νέων Γερόντων στα χωριά του νησιού, ενώ επικύρωνε και την εκλογή των επιτρόπων για τους ιερούς ναούς της Χίου.⁴⁶² Κάτι όμως που θα μπορούσε να χαρακτηριστεί παρέμβαση σε εκκλησιαστικά ζητήματα. Επιπλέον εξαιτίας του πλούτου της Νέας Μονής, επίτροποι της ορίζονταν οι ίδιοι οι Δημογέροντες ώστε να μπορούν να την προστατεύουν από τις επιβουλεύσεις των Τούρκων.⁴⁶³

Η Δημογεροντία δρούσε ως ο επιβλέπων και υπεύθυνος του συνόλου των ιδρυμάτων με φιλανθρωπικό και εκπαιδευτικό χαρακτήρα αλλά και της υγειονομικής υπηρεσίας του νησιού.⁴⁶⁴ Τα μέλη της διέθεταν εποπτικό ρόλο, μα η διεύθυνση τους βρισκόταν στα χέρια ειδικών επιτροπών και εφορειών, που φρόντιζαν για τη καθημερινή λειτουργία τους. Επιπροσθέτως, στη δικαιοδοσία των Δημογερόντων ήταν και ο διορισμός του συνόλου των κατώτερων κοινοτικών υπαλλήλων, του προσωπικού της Δημοσίας Σχολής, των εκκλησιών και των υπαλλήλων των δικαστηρίων και των μνημονείων.⁴⁶⁵ Ωστόσο, η πλούσια δράση τους δεν σταματούσε εκεί. Εάν πρόκυπτε οποιαδήποτε έκτακτη ανάγκη προέβαιναν στην οργάνωση και διεξαγωγή εράνων, ενώ από τον έλεγχο τους δε ξέφευγε και η δράση του συνόλου των σωματείων και των οργανώσεων του νησιού. Μάλιστα αν το έκριναν αναγκαίο για τη διασφάλιση των συμφερόντων της κοινότητας μπορούσαν να διατάξουν τη διάλυση τους.⁴⁶⁶ Απ' όλα τα

⁴⁵⁹ Αντωνίου Χαροκόπου, *Ο Θεσμός της Δημογεροντίας*, σ. 80

⁴⁶⁰ Α. Μ. Βλαστού, ό.π., σ. 158

⁴⁶¹ Γ. Ι. Ζολώτα, *Ιστορία της Χίου Τόμος Γ. Μέρος Πρώτον*, σ. 78

⁴⁶² Αντωνίου Χαροκόπου, *Ο Θεσμός της Δημογεροντίας*, σ. 81

⁴⁶³ Α. Μ. Βλαστού, ό.π., σ. 150

⁴⁶⁴ Αντωνίου Χαροκόπου, *Ο Θεσμός της Δημογεροντίας*, σ. 82

⁴⁶⁵ Στο ίδιο, σ. 83

⁴⁶⁶ Στο ίδιο, σ. 83

παραπάνω γίνεται φανερό ότι η Δημογεροντία κατείχε την κύρια και ρυθμιστική θέση για το σύνολο των δημοσίων ζητημάτων των χριστιανών κατοίκων του νησιού.

Η εξουσία των Δημογερόντων άγγιζε και την ιδιωτική ζωή των πολιτών του νησιού, καθώς ήταν υπεύθυνοι για την επίλυση των προβλημάτων και των διαφωνιών. που ανέκυπταν μεταξύ των κατοίκων.

Συνήθως άκουγαν τις διάφορες υποθέσεις και εξέδιδαν ετυμηγορίες, στο κτίριο του Μεζά.⁴⁶⁷ Οι αποφάσεις τους μάλιστα για τα θέματα αυτά είχαν τελεσίδικο χαρακτήρα και δεν μπορούσαν να αναιρεθούν ή να μη ληφθούν υπόψιν. Το σύνολο των υποθέσεων του αστικού δικαίου (η μνηστεία, ο γάμος και το διαζύγιο, η προίκα, οι υιοθεσίες, θέματα σχετιζόμενα με τη διατροφή, ακόμα και οι διαθήκες κ.α.) ενέπιπτε στις αρμοδιότητες τους.⁴⁶⁸ Οι ποινικές υποθέσεις όμως δικάζονταν από την οθωμανική αρχή.⁴⁶⁹ Οι αποφάσεις των μελών της Δημογεροντίας για τις αστικές υποθέσεις γίνονταν γνωστές άμεσα στο τούρκο διοικητή από υπαλλήλους του Μεζά προφορικά και εκείνος με τη σειρά του εφάρμοζε ταχύτατα τις ετυμηγορίες τους, χωρίς να φέρει αντίρρηση.⁴⁷⁰

Η θέση των Δημογερόντων τους παρείχε μεγάλη ισχύ και οι κάτοικοι του νησιού όφειλαν να συμμορφώνονται με τις αποφάσεις και τις κρίσεις τους. Η μη συμμόρφωση ενείχε τον κίνδυνο τιμωρίας, καθώς η Δημογεροντία είχε το δικαίωμα να τιμωρεί εκείνους, που δε συμμορφώνονταν με τις υποδείξεις μέσα από μια πληθώρα ποινών.

Η πιο επιεικής ποινή ήταν ο εξωεκκλησιασμός. Σε αυτή την περίπτωση το υπό τιμωρία άτομο μπορούσε να εκκλησιαστεί και να συμμετέχει στις θρησκευτικές εκδηλώσεις, χωρίς όμως να πάρει αντίδωρο και χωρίς να είναι εφικτό να τελεστούν ιεροπραξίες στην οικία του.⁴⁷¹ Σε εκκλησιαστικό επίπεδο βαρύτερη ήταν η ποινή του αφορισμού, η οποία και επιβάλλονταν με φειδώ λόγω των σοβαρών θρησκευτικών και κοινωνικών της συνεπειών. Όταν επιβάλλονταν σε κάποιον, αυτομάτως εξοστρακίζονταν

⁴⁶⁷ Στο ίδιο, σ. 85

⁴⁶⁸ Στο ίδιο, σ. 84

⁴⁶⁹ Α. Μ. Βλαστού, ό.π., σ. 156

⁴⁷⁰ Κ. Α. Σγουρού, « Η Δημογεροντία της Χίου μετά το 1822 », Κωνσταντίνος Ν. Κανελλάκης, *Χιακά Ανάλεκτα*, Εν Αθήναις 1890, σ. 525

⁴⁷¹ Αντωνίου Χαροκόπου, *Ο Θεσμός της Δημογεροντίας*, σ. 91

από τη κοινότητα και αποξενώνονταν από όλους.⁴⁷² Με άλλα λόγια μετατρέπονταν σε περιθωριακό στοιχείο και «απόβλητο της κοινωνίας».

Εκτός από τις εκκλησιαστικές ποινές υπήρχαν και οι πολιτικές-οικονομικές, με συνηθέστερη την επιβολή χρηματικού προστίμου, ανάλογο με την οικονομική κατάσταση εκείνου που καλούνταν να το πληρώσει, αλλά και ανάλογο του μεγέθους του αδικήματος. Τέλος οι αυστηρότερες ποινές ήταν εκείνες της μαστίγωσης, της φυλάκισης και της εξορίας.⁴⁷³ Αυτές δεν μπορούσαν να εκτελεστούν από τη Δημογεροντία, αλλά μόνο από τις οθωμανικές αρχές κατόπιν εντολής της. Ο Μουσελίμης εφάρμοζε τις παραπάνω ποινές χωρίς να δείχνει ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τους λόγους που είχαν οδηγήσει στην επιβολή τους, οι Δημογέροντες όμως φρόντιζαν να είναι επιφυλακτικοί στις συγκεκριμένες καταδίκες, ώστε να αποφεύγουν κάθε αφορμή για επέμβαση των τούρκων στο εσωτερικό της κοινότητας.⁴⁷⁴ Επομένως είναι έκδηλο ότι ο θεσμός της Δημογεροντίας είχε κατορθώσει να παγιώσει την εξουσία του και τα μέλη του κατάφερναν να βρίσκεται το σύνολο των χριστιανών κατοίκων του νησιού υπό την επίβλεψη και καθοδήγηση τους, ενώ είχαν αναπτύξει συγχρόνως μια αρμονική και συνεργατική σχέση αλληλεπίδρασης με την τοπική οθωμανική διοίκηση.

8. Περιορισμοί στην Εξουσία της Δημογεροντίας

Τα μέλη της Δημογεροντίας διατηρούσαν δεσπόζουσα θέση στο δημόσιο βίο της Χίου και η ισχύς που διέθεταν ήταν μεγάλη. Η θέση τους όμως δεν τους παρείχε απεριόριστη εξουσία, αλλά ευθύνη και εποπτεία για το δημόσιο συμφέρον. Η εξουσία τους μάλιστα περιοριζόταν από συγκεκριμένα όργανα, τα οποία τους έλεγχαν και είχαν τη δυνατότητα να τοποθετούν φραγμούς στη δράση τους. Τα όργανα αυτά ήταν οι δύο συνελεύσεις του λαού, η μικρή και η μεγάλη, που η καθεμία εξυπηρετούσε διαφορετικές λειτουργίες.

Η μεγάλη συνέλευση απαρτιζόνταν από σαράντα έως πενήντα άτομα, προερχόμενα από τους πιο έγκριτους και σεβαστούς κατοίκους του νησιού. Η σύγκληση της

⁴⁷² Στο ίδιο, σ. 92

⁴⁷³ Στο ίδιο, σ. 92

⁴⁷⁴ Γ. Ι. Ζολώτα, *Ιστορία της Χίου Τόμος Γ. Μέρος Πρώτον*, σ. 75 & Α. Μ. Βλαστού, *ό.π.*, σ.158

πραγματοποιούνταν, όταν παρουσιάζονταν σοβαρά και κρίσιμα για τη κοινότητα θέματα. Η σημαντικότερη λειτουργία της ήταν να αναλαμβάνει την εισαγωγή και προμήθεια τροφίμων προς το νησί, όταν υπήρχαν σοβαρές ελλείψεις ή σιτοδεία. Η διαδικασία αυτή διεκπεραιωνόταν μέσα από τη δράση δύο ή τριών εκ των μελών της, τα οποία λειτουργούσαν ως επόπτες. Εκτός από την εισαγωγή τροφίμων σε κρίσιμες περιόδους, η μεγάλη συνέλευση ήταν αρμόδια και για τις απαγορεύσεις των υπερβολών και των καταχρήσεων, αλλά και για την τιμωρία εκείνων που παραβίαζαν τα πατρώα έθιμα.⁴⁷⁵ Επίσης, αποφάσιζε με ποιον τρόπο θα επικουρούνταν ένα κατάσταση που αντιμετώπιζε έλλειψη χρημάτων, καθώς και για κάθε άλλο γενικό ζήτημα που παρουσιαζόταν.⁴⁷⁶ Τέλος, σύμφωνα με τον Χαροκόπο ήταν ένα είδος «συντακτικής συνέλευσης», που αποφάσιζε για αλλαγές και μεταβολές των υπαρχόντων θεσμών του νησιού, κάτι ωστόσο το οποίο συνέβαινε σπάνια.⁴⁷⁷

Εκτός από τη μεγάλη συνέλευση, υπήρχε και η μικρή με αριθμό μελών από οκτώ έως και δεκαπέντε. Τα άτομα που την απάρτιζαν είχαν διατελέσει στο παρελθόν μέλη της Δημογεροντίας. Έτσι γίνεται φανερό ότι αποτελούνταν από μέλη, που ήταν πεπειραμένα στη δημόσια ζωή και στη διαχείριση των κοινών. Συνεδρίαζε συχνότερα από τη μεγάλη συνέλευση και ασχολούνταν με καθημερινές υποθέσεις, και όχι με έκτακτες καταστάσεις. Συγκεκριμένα φρόντιζε για την τήρηση της τάξης και της κοινής ευπρέπειας, ενώ συγχρόνως εκτελούσε χρέη εφετείου σε υποθέσεις που είχαν εκδικαστεί από τη Δημογεροντία.⁴⁷⁸ Επιπλέον, ήταν υπεύθυνη για την εκλογή των συμβολαιογράφων. Κλείνοντας, αξίζει να σημειωθεί ότι συγκαλούνταν από τη Δημογεροντία εγγράφως, αλλά κατά τη διάρκεια των εργασιών της οι Δημογέροντες είχαν μόνο το ρόλο του απλού εισηγητή των θεμάτων προς διευθέτηση. Τα μέλη της συνέλευσης αποφάσιζαν ανεξάρτητα χωρίς την εμπλοκή των μελών της Δημογεροντίας, ενώ οι αποφάσεις τους γίνονταν αποδεκτές και δεν τροποποιούνταν.⁴⁷⁹

⁴⁷⁵ Αντωνίου Χαροκόπου, *Ο Θεσμός της Δημογεροντίας*, σ. 100

⁴⁷⁶ Α. Μ. Βλαστού, *ό.π.*, σ. 159

⁴⁷⁷ Αντωνίου Χαροκόπου, *Ο Θεσμός της Δημογεροντίας*, σ. 100 και Γ. Ι. Ζολώτα, *Ιστορία της Χίου Τόμος Γ. Μέρος Πρώτον*, σ. 79

⁴⁷⁸ Γ. Ι. Ζολώτα, *Ιστορία της Χίου Τόμος Γ. Μέρος Πρώτον*, σ. 75 και Αντωνίου Χαροκόπου, *Ο Θεσμός της Δημογεροντίας*, σσ. 100-101

⁴⁷⁹ Αντωνίου Χαροκόπου, *Ο Θεσμός της Δημογεροντίας*, σ. 101

Μετά την καταστροφή της Χίου το 1822, η διοίκηση του νησιού πέρασε στα χέρια του Οθωμανού διοικητή. Δίπλα σε αυτόν και με συμβουλευτικό ρόλο προέκυψε ένα καινούργιο όργανο, το διοικητικό συμβούλιο. Αυτό απαρτιζόταν από τους Δημογέροντες, τους επιτρόπους των Μαστιχοχωριών, το Καδή και το Μουφτή,⁴⁸⁰ ενώ αργότερα προστέθηκε και ο μητροπολίτης.⁴⁸¹ Ο περιορισμός όμως της εξουσίας της δημογεροντίας με την υπαγωγή της στο συμβούλιο, ήταν μόνο φαινομενική. Όλες οι αποφάσεις του διοικητικού συμβουλίου ήταν απαραίτητο να έχουν εγκριθεί από τα μέλη της.⁴⁸² Επιπροσθέτως, επί εφορείας στην Κωνσταντινούπολη του Ιωάννη Ψυχάρη, οι Δημογέροντες χάρη στην επιρροή του τελευταίου μπορούσαν ανεμπόδιστα να προκαλέσουν τη μετάθεση του Μουσελίμη αλλά και του Καδή.⁴⁸³

Άρα διαπιστώνεται ότι το πολιτειακό καθεστώς της Χίου αποτελούσε ένα σύνθετο μόρφωμα, το οποίο δεν περιόριζε την τοπική χριστιανική διοίκηση μόνο στο θεσμό της Δημογεροντίας. Αντίθετα, παράλληλα με αυτούς λειτουργούσαν συνελεύσεις οι οποίες, είχαν την ευχέρεια να αποφασίζουν αυτόνομα ακόμα και αντίθετα από τους Δημογέροντες.

9. Λοιποί Κοινοτικοί Θεσμοί

Παράλληλα με τη Δημογεροντία, στο νησί της Χίου λειτουργούσαν το Μνημονείο, το Εμποροδικείο και το Ναυτοδικείο.

Το Μνημονείο ή Νοτάρειο μπορεί να παραλληλιστεί με το σύγχρονο συμβολαιογραφείο, αλλά εξυπηρετούσε και κάποιες λειτουργίες τράπεζας. Οι μνήμονες/συμβολαιογράφοι δρούσαν ως υπεύθυνοι για την αποθήκευση και ασφάλεια των χρημάτων των κατοίκων του νησιού, τα οποία και διαφύλατταν μέσα σε σιδερένια κιβώτια. Επιπλέον, κρατούσαν αρχείο των διάφορων πράξεων οικονομικής φύσεως, το «Μάνα» και εξέδιδαν αντίγραφα για τους ενδιαφερόμενους. Κάθε πράξη (αγορές και πωλήσεις ακινήτων, ενοικιάσεις, δάνεια, προικοσύμφωνα, ιδιωτικά συμφωνητικά κτλ.)

⁴⁸⁰ Philip P. Argenti, *Chius Vincta*, σ. cxvii

⁴⁸¹ Χρ. Β. Μαυρόπουλου, ό.π., σσ. 92-93

⁴⁸² Αντωνίου Χαροκόπου, *Ο Θεσμός της Δημογεροντίας*, σσ. 101-102

⁴⁸³ Κ. Γ. Θεοτοκά, *Μελέτη περί των Προνομίων και της Διοικήσεως της Χίου από του 1566 μέχρι των καθ' υμάς χρόνων*, Εν Χίω 1913, σ. 42

έπρεπε να συναφθεί ενώπιον τους, παρουσία των συμβαλλομένων μερών. Ήταν απαραίτητο ο συμβολαιογράφος να γνωρίζει τους ιδιώτες που πραγματοποιούσαν τη συναλλαγή ή έστω να έχουν παρασχεθεί εγγυήσεις, αλλιώς θεωρούνταν άκυρη.⁴⁸⁴ Το παραπάνω συνέβαινε για να προστατευτούν οι συμβαλλόμενοι από απάτες και παντός είδους δολιότητες. Οι μνήμονες έβγαζαν τα προς το ζην μέσα από τα μνημονικά δικαιώματα, τα οποία και ελάμβαναν αντί για μισθό.⁴⁸⁵ Αρχικά στην πόλη της Χίου, λειτουργούσαν δύο Νοτάρεια ένα στην Απλωταριά και ένα στο Παλαιόκαστρο, τα οποία στελεχώνονταν με τέσσερις και με δύο μνήμονες αντίστοιχα. Βέβαια με το πέρασ του χρόνου έμεινε μόνο το ένα.⁴⁸⁶ Για την επικύρωση ωστόσο των διάφορων πράξεων υπήρχαν και στα χωριά του νησιού μνήμονες, αλλά οι πράξεις τους για να είναι έγκυρες έπρεπε να εγκριθούν και να καταχωρηθούν στα Μνημονεία της πόλης.⁴⁸⁷

Η άνθιση του εμπορίου και η ανάπτυξη μιας ακμαίας εμπορικής τάξης, οδήγησαν στη δημιουργία ενός δικαστικού οργάνου που θα λειτουργούσε ως ρυθμιστής των εμπορικών σχέσεων. Αυτό ήταν το Εμποροδικείο. Αρχικά, όταν το εμπόριο περιοριζόταν στα μεταξωτά υφάσματα και στα εργόχειρα από χρυσό, τα μέλη του δικαστηρίου προέρχονταν από τους κυριότερους εμποροβιομηχάνους του νησιού οι οποίοι και ασχολούνταν με το συγκεκριμένο εμπόριο.⁴⁸⁸ Όταν όμως ο αριθμός των εμπόρων καθώς και οι εμπορικές συναλλαγές με την Ευρώπη αυξήθηκαν σε σημαντικό βαθμό, η εκλογή των δικαστών πέρασε στη Δημογεροντία. Εκείνη εξέλεγε πέντε δικαστές, τους Πρωτομάστορες.⁴⁸⁹ Από αυτούς, ένας προερχόταν από τους εμπορευόμενους με την Ευρώπη, ένας από τους βιοτέχνες της Κωνσταντινούπολης, ένας από τους εμπόρους της Σμύρνης και δύο από τους εμπόρους του νησιού.⁴⁹⁰ Οι παραπάνω δίκαζαν τις εμπορικές διαφωνίες και αντιδικίες και προσδιόριζαν μετά από πρότερη συνεννόηση με τον επικεφαλής του τελωνείου το ύψος του φόρου στα εισαγόμενα και εξαγόμενα προϊόντα. Μια επιπλέον αρμοδιότητα τους ήταν να ρυθμίζουν τις

⁴⁸⁴ Αντωνίου Χαροκόπου, *Ο Θεσμός της Δημογεροντίας*, σ. 93

⁴⁸⁵ Στο ίδιο, σ. 94

⁴⁸⁶ Στο ίδιο, σ. 93

⁴⁸⁷ Κώδικας του Κοινού της Χίου, ό.π., σ. 45

⁴⁸⁸ Αντωνίου Χαροκόπου, *Ο Θεσμός της Δημογεροντίας*, σ. 95 και Γ. Ι. Ζολώτα, *Ιστορία της Χίου Τόμος Γ. Μέρος Πρώτον*, σ. 80

⁴⁸⁹ Δημήτρη Σιάτρου, ό.π., σ. 149 και Αντωνίου Χαροκόπου, *Ο Θεσμός της Δημογεροντίας*, σ. 95

⁴⁹⁰ Α. Μ. Βλαστού, ό.π., σ. 160

πτωχεύσεις, τις οποίες ξεχώριζαν σε «τίμιες» και «αισchrές».⁴⁹¹ Στην πρώτη περίπτωση ο αδυνατών να πληρώσει αντιμετωπίζονταν με επιείκεια, ενώ στη δεύτερη περίπτωση τον περίμεναν αυστηρές ποινές. Οι Πρωτομάστορες παρείχαν και μια συγκεκριμένη εξυπηρέτηση στο Μουσελίμη. Λειτουργώντας ως τράπεζα, κρατούσαν και αποθήκευαν τα χρήματα του και του έδιναν συναλλαγματικές, οι οποίες μπορούσαν να εισπραχθούν από τον τραπεζίτη του στην Κωνσταντινούπολη.⁴⁹²

Ένα ακόμα δικαστικό όργανο ήταν το Ναυτοδικείο ή «θαλασσινό δικαστήριο». Είχε ιδρυθεί το 1805 και αποτελούνταν από τρία μέλη, τους Δεπουτάτους η εκλογή των οποίων γινόταν από τη Δημογεροντία. Από τους Δεπουτάτους, οι δύο ήταν έμποροι μη καταγόμενοι από την πόλη της Χίου και ο τρίτος με καταγωγή μέσα από αυτή. Η θητεία τους όπως και των μελών του Εμποροδικείου είχε ενιαύσια διάρκεια. Το δικαστήριο ρύθμιζε τις διαφορές και τις υποθέσεις σχετικές με τους ναυτικούς, τους εμπόρους και τους πλοιοκτήτες.⁴⁹³ Οι ετυμηγορίες του είχαν τελεσίδικη ισχύ και οι ποινές που εξέδιδε μπορούσαν να είναι μόνο εκκλησιαστικές. Βέβαια σε δύσκολες περιπτώσεις ζητούνταν και η γνώμη των μελών της Δημογεροντίας. Οι υποθέσεις προς εκδίκαση ήταν πολλές λόγω της έντονης ανάπτυξης της ναυτιλίας στο νησί, αλλά και εξαιτίας του γεγονότος, ότι μπορούσε να δικάσει επίσης διαφορές μεταξύ χριστιανών και μουσουλμάνων.⁴⁹⁴

Υπήρχε ένας ακόμα θεσμός, που είχε ως σκοπό τη διευθέτηση των υποθέσεων των κατοίκων του νησιού και ο οποίος διατηρούνταν από την περίοδο της γενοατικής κυριαρχίας. Επρόκειτο για τους αιρετούς κριτές.⁴⁹⁵ Αναλάμβαναν δράση για να επιλύσουν διαφωνίες σχετικές με κληρονομικές διαφορές, όρια κτημάτων, διχογνωμιών για μεσοτοιχίες, αποχετεύσεις και γενικά όποιο θέμα πρόκυπτε. Ο διορισμός τους με σκοπό την διευθέτηση μιας υπόθεσης αποφασίζονταν από τους Δημογέροντες, ενώ στη θέση αυτή απαγορευόταν να εκλεχθούν συγγενείς των εμπλεκόμενων μελών.⁴⁹⁶ Πέρα από αυτό τον περιορισμό, η θέση ήταν διαθέσιμη σε όποιους την πρότειναν οι εμπλεκόμενοι. Μετά την τελική επιλογή τους, τα ονόματα τους δίνονταν στη

⁴⁹¹ Αντωνίου Χαροκόπου, *Ο Θεσμός της Δημογεροντίας*, σσ. 95-96

⁴⁹² Α. Μ. Βλαστού, *ό.π.*, σ. 161

⁴⁹³ Αντωνίου Χαροκόπου, *Ο Θεσμός της Δημογεροντίας*, σ. 96

⁴⁹⁴ Α. Μ. Βλαστού, *ό.π.*, σσ. 161-162

⁴⁹⁵ Γ. Ι. Ζολώτα, *Ιστορία της Χίου Τόμος Γ. Μέρος Πρώτον*, σ. 81

⁴⁹⁶ Αντωνίου Χαροκόπου, *Ο Θεσμός της Δημογεροντίας*, σ. 97

Δημογεροντία, η οποία και τους ανέθετε την υπόθεση. Όταν οι κριτές έβγαζαν την απόφαση τους, αυτή παρουσιάζονταν στους Δημογέροντες και ήταν πια μη αναστρέψιμη. Έπρεπε να τηρηθεί κατά γράμμα.⁴⁹⁷

Εξετάζοντας τους άνωθεν θεσμούς, γίνεται έκδηλη η σημασία της ύπαρξης πολιτικών και δικαστικών οργάνων, που δίπλα στην προεξέχουσα Δημογεροντία, ρύθμιζαν τον ιδιωτικό και δημόσιο βίο των κατοίκων της Χίου. Επιπλέον, παρατηρείται ότι λειτουργούσαν χωρίς εμπόδια, με την τουρκική διοίκηση να αποδέχεται το θεσμικό τους ρόλο. Έτσι διαπιστώνεται ότι οι θεσμοί αυτοί απολάμβαναν ελευθερία δράσεως τόσο από την οθωμανική εξουσία όσο και από τους Δημογέροντες, διευθετώντας τις υποθέσεις που ανέκυπταν κατά το δοκούν.

10. Οι Έφοροι

Οι εκλεγμένοι δημογέροντες για την διεκπεραίωση των διάφορων εκκλησιαστικών και πολιτικών ζητημάτων που απαιτούσαν την εμπλοκή των οθωμανικών αρχών της πρωτεύουσας, διέθεταν στην Κωνσταντινούπολη ως βοηθό και αντιπρόσωπο τους, τον Έφορο, άτομο που συνήθως διέθετε μεγάλη επιρροή και διασυνδέσεις καθώς και την εύνοια του σουλτάνου. Βέβαια οι Χιώτες επιτετραμμένοι στην πρωτεύουσα ήταν τρεις, αλλά ισχύ και κύρος είχε μόνο ο ένας, ο προαναφερθείς Έφορος⁴⁹⁸. Η εκλογή του πραγματοποιούνταν από τους Χιώτες, που βρίσκονταν εγκαταστημένοι στην Κωνσταντινούπολη, ενώ οι αρμοδιότητες του άπτονταν όλων των κρίσιμων και σημαντικών υποθέσεων του νησιού, για την θετική εξέλιξη των οποίων η επέμβαση του ήταν καίρια.

Το αξίωμα του Εφόρου μπορεί να αντιστοιχηθεί με εκείνα των μόνιμων αντιπροσώπων της εταιρείας που διαχειρίζονταν τη Χίο (Μαόνα) στη Γένοβα. Οι αντιπρόσωποι της εταιρείας κατά τη διάρκεια της κατοχής του νησιού από αυτή, διέμεναν στη Γένοβα και φρόντιζαν ώστε οι αρχές της μητρόπολης να έχουν επαφή με τα ζητήματα και τις ανάγκες της Χίου.⁴⁹⁹

⁴⁹⁷ Α. Μ. Βλαστού, ό.π., σ. 163

⁴⁹⁸ Αντωνίου Χαροκόπου, *Ο Θεσμός της Δημογεροντίας*, σ. 102

⁴⁹⁹ Philip P. Argenti, *Chios Vincta*, σ. clxxxiv

Ο Έφορος διέθετε διπλωματικές ικανότητες και συνήθως επρόκειτο για δραστήριο άτομο με γνώση των δολοπλοκιών του σεραγιού. Η δύναμη του ήταν σημαντική και κατάφερνε να προστατέψει τη Χίο από τις αυθαιρεσίες των τοπικών τούρκων αξιωματούχων.⁵⁰⁰ Όταν η τοπική οθωμανική εξουσία υπερέβαινε τα όρια της και δεν έδειχνε το δέοντα σεβασμό προς τις παραδόσεις του νησιού, αλλά και όταν συμπεριφέρονταν με απρέπεια και ασέβεια προς τα μέλη της Δημογεροντίας, τα τελευταία κατέφευγαν στον Έφορο. Οι δημογέροντες γνώριζαν ότι ο Έφορος με την επιρροή του μπορούσε «να κινήσει τα νήματα» και να επιλύσει το θέμα.⁵⁰¹ Δεν ήταν λίγες οι φορές που, ο Έφορος είχε πετύχει την αντικατάσταση του Καδή ή του Μουσελίμη, και αυτό ακριβώς αποτελούσε φόβητρο των τοπικών τουρκικών αρχών.

Ο θεσμός του Εφόρου κατά τη διάρκεια της ελληνικής επανάστασης ατόνησε, με αποτέλεσμα οι τοπικές τουρκικές αρχές να αποθρασυνθούν και η δημογεροντία, εντός πια του διοικητικού συμβουλίου του νησιού, να βρεθεί σε δύσκολη θέση. Η κατάσταση αυτή όμως ήταν προσωρινή καθώς από το 1832 υπήρχε και πάλι επίσημος Έφορος της Χίου στη Κωνσταντινούπολη.⁵⁰²

Ο Έφορος είχε ευρύ πεδίο δράσης και δύναμη, που δεν εξαντλούνταν μόνο στην ανάκληση των τοπικών Οθωμανών αξιωματούχων. Σε ορισμένες περιπτώσεις, ο Έφορος αντίθετα μεσολαβούσε υπέρ των τούρκων αξιωματούχων της Χίου. Συναντάται η περίπτωση στην οποία Μουσελίμης, που είχε κατηγορηθεί για κακοδιοίκηση αλλά ήταν φιλικός προς τους Δημογέροντες, να απαλλαγεί από τις κατηγορίες που τον βάρυναν μετά από επέμβαση του Εφόρου. Άλλο καθήκον του ήταν η προώθηση του νησιού και των προϊόντων του. Κάποια φορά για παράδειγμα, του είχαν σταλεί τέσσερις τενεκέδες με μπακλαβά καθώς και τέσσερα καλάθια με διάφορα είδη πορτοκαλιών του νησιού για να τα μοιράσει στα άτομα του κύκλου του στην Κωνσταντινούπολη.⁵⁰³

Οι δημογέροντες λοιπόν βρίσκονταν σε συνεχή επικοινωνία με τον Έφορο και μέσα από την ισχύ και την επιρροή του ενδυνάμωναν τη θέση τους και την πολιτική και τη

⁵⁰⁰ Γ. Ι. Ζολώτα, *Ιστορία της Χίου Τόμος Γ. Μέρος Πρώτον*, σ. 76

⁵⁰¹ Αντωνίου Χαροκόπου, *Ο Θεσμός της Δημογεροντίας*, σ. 103

⁵⁰² Philip P. Argenti, *Chius Vincta*, σ. cxvii

⁵⁰³ Στο ίδιο, σ. ccvii

διοικητική τους εξουσία. Με τον Έφορο στο πλευρό τους μπορούσαν να αντιμετωπίσουν επιτυχώς και να αντισταθούν στις πιέσεις των τοπικών τούρκων αξιωματούχων, οι οποίοι αναγκάζονταν πολλές φορές να ανακαλέσουν τις διαταγές τους.⁵⁰⁴

11. Επιφανείς Έφοροι

Ο πρώτος Έφορος που καταγράφεται ήταν ο Νικόλαος Μαυροκορδάτος, ο πατέρας του Αλέξανδρου Μαυροκορδάτου, του αποκαλούμενου εξ απορρήτων. Ο Αλέξανδρος (1641-1709) αποτέλεσε ανεπίσημο έφορο της Χίου στην Κωνσταντινούπολη, αλλά και μια από τις σημαντικότερες προσωπικότητες της εποχής του, με σημαντικό έργο. Η μόρφωση του κάλυπτε τα πεδία της φιλολογίας, της θεολογίας και της ιατρικής, ενώ είχε πραγματοποιήσει τις σπουδές του σε εκπαιδευτικά ιδρύματα της Ιταλίας, όπως στο κολλέγιο του Αγίου Αθανασίου στη Ρώμη, που προοριζόταν για Έλληνες.⁵⁰⁵ Όταν επέστρεψε στην Κωνσταντινούπολη από τις σπουδές του, διορίστηκε σχολάρχης της Πατριαρχικής Σχολής,⁵⁰⁶ ενώ η φήμη του ολοένα και αυξάνονταν. Εν τω μεταξύ από το 1671 εργαζόταν ως γραμματέας του μεγάλου διερμηνέα Παναγιώτη Νικουσίου, του οποίου τη θέση καταλαμβάνει όταν ο τελευταίος πεθαίνει το 1673.⁵⁰⁷

Η ανώτατη αυτή θέση φέρνει στο Μαυροκορδάτο μεγάλη δύναμη καθώς πλέον συναλλάσσεται με την ηγετική ομάδα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας αλλά και με ξένους πρεσβευτές. Μέσα από το αξίωμα αυτό κατάφερε να παγιώσει τη θέση των Φαναριώτων στα ανώτερα κλιμάκια του οθωμανικού κράτους, αλλά και να δημιουργήσει δυναστεία καθώς η οικογένεια του για τις επόμενες γενιές αναλάμβανε σημαντικά κρατικά αξιώματα, όπως εκείνο του ηγεμόνα των Παραδουνάβιων Ηγεμονιών.⁵⁰⁸ Ο Μαυροκορδάτος έπαιξε κύριο ρόλο στην πολιτική σκηνή του κράτους. Ακολούθησε τον βεζίρη Καρά Μουσταφά στην εκστρατεία του για τη κατάληψη της Βιέννης καταγράφοντας μάλιστα τις εμπειρίες του από τον πόλεμο σε ένα

⁵⁰⁴ Γ. Ι. Ζολώτα, *Ιστορία της Χίου Τόμος Γ. Μέρος Πρώτον*, σ. 75

⁵⁰⁵ Γρηγορίου Σταυρόπουλου, *Νεοελληνική Επιστολογραφία 17^{ος}-19^{ος} αιώνας (Διδακτορική Διατριβή)*, ΑΠΘ. Θεολογική Σχολή. Τμήμα Ποιμαντικής και Κοινωνικής Θεολογίας, Θεσσαλονίκη 2008, σ. 53

⁵⁰⁶ Απόστολου Βακαλόπουλου, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού. Τόμος Β΄*, σ. 319

⁵⁰⁷ Γρηγορίου Σταυρόπουλου, *ό.π.*, σ. 54

⁵⁰⁸ Στο ίδιο, σ. 55

ημερολόγιο. Η δυσμενής όμως εξέλιξη της πολιορκίας τον έφερε σε δυσμένεια, η οποία είχε ως αποτέλεσμα την αποπομπή και φυλάκιση του για σύντομο όμως διάστημα.⁵⁰⁹ Μετά από λίγους μήνες αποκαθίσταται στη θέση του και πρωτοστατεί από μέρους των Οθωμανών στις διαπραγματεύσεις με τη Βενετία, την αυτοκρατορία των Αψβούργων και την Πολωνία, που κατέληξαν στον τερματισμό των εχθροπραξιών και στην υπογραφή της συνθήκης του Κάρλοβιτς (1699).⁵¹⁰ Η επίτευξη της ειρήνευσης στα Βαλκάνια, ικανοποίησε το σουλτάνο, ο οποίος και απένειμε στον Μαυροκορδάτο το τιμητικό αξίωμα του «εξ απορρήτων», που αποτελούσε απτή απόδειξη της προσωπικής του επιρροής εντός του κέντρου λήψης των αποφάσεων.⁵¹¹

Εκτός από πολιτική προσωπικότητα, ο Μαυροκορδάτος αποτέλεσε και ένα σπουδαίο λόγιο. Ασχολήθηκε εκτενέστατα με τη συγγραφή και καλλιέργησε τον αρχαίζοντα λόγο μέσα από πλούσια συγγραφική δραστηριότητα.⁵¹² Σημαντική πηγή για την προσωπικότητα, το χαρακτήρα και τις απόψεις του Έλληνα αξιωματούχου αποτελεί πέρα από τα λογοτεχνικά, φιλοσοφικά και επιστημονικά έργα του η πλούσια επιστολογραφία του με πληθώρα παραληπτών.⁵¹³

Ο Μαυροκορδάτος αποτελούσε ανεπίσημο μόνο Έφορο της Χίου στη Κωνσταντινούπολη, η δύναμη τους όμως ήταν τεράστια και μπορούσε χωρίς δυσκολία να εξυπηρετεί τα αιτήματα των κατοίκων του νησιού.⁵¹⁴ Μέσα από τη θέση του είχε πρόσβαση στα ανώτερα και ανώτατα κλιμάκια του οθωμανικού κράτους και μέσα από τις εκεί γνωριμίες του μπορούσε να επιλύσει κάθε θέμα, που πρόκυπτε σχετικά με το τόπο καταγωγής του. Μετά την ανακατάληψη της Χίου από τους Βενετούς το 1695, ο Μαυροκορδάτος μέσα από την επέμβαση του διαδραμάτισε καίριο ρόλο στην επαναφορά των προνομίων του νησιού, τα οποία για άλλη μια φορά επικυρώθηκαν. Επιπλέον, με

⁵⁰⁹ Στο ίδιο, ό.π., σ. 59

⁵¹⁰ Στο ίδιο, σ. 61

⁵¹¹ Απόστολου Βακαλόπουλου, «Οι Φαναριώτες ως Φορείς Διοικητικής και Πολιτικής εξουσίας», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους. Τόμος ΙΑ*, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1975, σ. 118 και Γεωργίου Ι. Ζολώτα, *Ιστορία της Χίου Τόμος Γ. Μέρος Πρώτον*, σ. 435

⁵¹² Παναγιώτη Μουλλά, «Η Λογοτεχνία από την Κατάληψη της Κρήτης ως τον Αγώνα (1669-18210)», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους. Τόμος ΙΑ*, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1975, σ. 304

⁵¹³ Γρηγορίου Σταυρόπουλου, ό.π., σ. 52

⁵¹⁴ Γεωργίου Ι. Ζολώτα, *Ιστορία της Χίου Τόμος Γ. Μέρος Πρώτον*, σ. 439

το νέο διάταγμα έκδοσης τους απαγορευόταν η παραμονή τουρκικών οικογενειών στο νησί και εξασφαλιζόταν πλήρης κοινοτική αυτονομία.⁵¹⁵

Άλλος σημαντικός Έφορος της Χίου ήταν ο Ιωάννης Ψυχάρης. Η εφορεία του κράτησε από το 1832 μέχρι και το 1861 και ο ίδιος αποτέλεσε τον πρώτο επίσημο Έφορο του νησιού στην Κωνσταντινούπολη μετά την αποκατάσταση του θεσμού ύστερα από την επανάσταση του 1821 και τη σφαγή της Χίου.⁵¹⁶ Ο Ψυχάρης δουλεύοντας με μεθοδικότητα και διπλωματία συνέβαλε αποφασιστικά στην αποκατάσταση των προνομιακών ρυθμίσεων που απολάμβανε το νησί μέχρι και το 1822 και αποδείχθηκε πυλώνας στήριξης και ανάπτυξης του τοπικού κοινοτικού πολιτεύματος και της Δημογεροντίας.⁵¹⁷ Η Δημογεροντία του προωθούσε τα αιτήματα της μέσα από την αποστολή γραμμάτων, τα οποία ήταν μάλιστα αρκετά συχνά.⁵¹⁸

Στο σημείο αυτό θα παρατεθούν ορισμένα παραδείγματα της δράσης του. Μετά την καταστροφή του 1822, ακολούθησε σειρά βίαιων εξισλαμισμών των κατοίκων της Χίου, αλλά μετά από κάποιο διάστημα οι εξισλαμισμένοι επέστρεφαν και πάλι και στο χριστιανισμό. Το παραπάνω δεν γινόταν ανεκτό από την οθωμανική διοίκηση, η οποία τους θεωρούσε μουσουλμάνους και απαγόρευε την επιστροφή τους στην παλιά τους θρησκεία. Μέσα όμως από την επέμβαση του Ψυχάρη μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του 1830, οι βίαια εξισλαμισθέντες επέστρεψαν στην ορθόδοξη εκκλησία, χωρίς να συναντήσουν το παραμικρό πρόβλημα ή εμπόδιο.⁵¹⁹ Σε άλλη περίπτωση, οι Δημογέροντες κατέφυγαν στον Έφορο για να εξασφαλίσουν την άδεια κατασκευής πλοίων τύπου «goletto», που βρίσκονταν υπό καθεστώς μονοπωλίου των νησιωτών της Σύρου, για τους κατοίκους της συνοικίας του Βροντάδου.⁵²⁰ Επιπλέον του ζητήθηκε να μεσολαβήσει για την ανάκληση κάποιου από τους τοπικούς τούρκους διοικητές, ενώ σε άλλη περίπτωση του αιτήθηκε να χρησιμοποιήσει τις διασυνδέσεις του, ώστε να πετύχει το διορισμό συγκεκριμένου αξιωματούχου στην οθωμανικής διοίκησης της Χίου.⁵²¹ Η δύναμη του Εφόρου ήταν τέτοια, που μετά το διορισμό του είχε

⁵¹⁵ Δημήτριου Ι. Ιεραπετρίτη, ό.π., σ. 137

⁵¹⁶ Philip P. Argenti, *Chius Vincta*, cxcvi

⁵¹⁷ Αντώνιου Χαροκόπου, *Ο Θεσμός της Δημογεροντίας*, σ. 105

⁵¹⁸ Βλέπε Χειρόγραφα 3 και 4, στο τέλος του παρόντος κεφαλαίου

⁵¹⁹ Philip P. Argenti, *Chius Vincta*, σ. ccv

⁵²⁰ Στο ίδιο, σ. ccv

⁵²¹ Στο ίδιο, σ. ccvi

την ευχέρεια να στέλνει απειλητικά γράμματα στο Μουσελίμη του νησιού, ο οποίος φρόντιζε να συμμορφώνεται με τις υποδείξεις των Δημογερόντων για να αποφεύγει τις δυσμενείς για τον ίδιο επεμβάσεις από την Κωνσταντινούπολη.⁵²²

Εξετάζοντας τις περιπτώσεις των δύο από τους γνωστότερους Εφόρους του νησιού μπορεί κανείς να καταλήξει σε ορισμένα συμπεράσματα σχετικά με το ρόλο τους, αλλά και τον ίδιο το θεσμό. Οι Έφοροι έχοντας την ιδιότητα τους είτε επίσημα είτε ανεπίσημα δρούσαν με κριτήριο την διασφάλιση των συμφερόντων του νησιού και συνήθως το πετύχαιναν. Η επιτυχία τους, που ανάγκαζε τις τουρκικές αρχές του νησιού να δρουν συγκρατημένα και να περιορίζουν τις αυθαιρεσίες τους, οφείλονταν σε συγκεκριμένες αιτίες.

Ας εξεταστεί αρχικά η περίπτωση του Αλέξανδρου Μαυροκορδάτου. Ο Μαυροκορδάτος, Χιώτης στη καταγωγή, κατέλαβε ανώτατα αξιώματα του οθωμανικού κράτους και πρωτοστάτησε στη χάραξη της πολιτικής του, απολαμβάνοντας την εύνοια και την εμπιστοσύνη του ίδιου του σουλτάνου. Επομένως, έχοντας ο ίδιος μια εξέχουσα θέση στην αυλή, που του προσέφερε έναν ευρύ κύκλο γνωριμιών, μπορούσε άνετα να κινήσει τα ανάλογα νήματα ώστε δυσμενείς για τη Χίο αποφάσεις να αναιρεθούν και ο εκάστοτε αντιδραστικός και τυραννικός Καδής ή Μουσελίμης να ανακληθεί. Ο Ιωάννης Ψυχάρης από την άλλη δεν ήταν ανώτατος αξιωματούχος, αλλά ένα ικανότατο άτομο με διπλωματικές ικανότητες που μπορούσε να εξαργυρώσει τις διάφορες γνωριμίες του αλλά και τις χάρες που είχε παράσχει εξασφαλίζοντας ευνοϊκές συνθήκες για το νησί. Έτσι, ο εκάστοτε Έφορος αποτελούσε το σύνδεσμο των Δημογερόντων και γενικά των κατοίκων της Χίου με τη κεντρική εξουσία και προσπαθούσε να εξασφαλίσει τα προνόμια και την αυτοδιοίκηση της σε πείσμα των τοπικών τουρκικών αρχών.

12. Διευθέτηση των Αστικών Υποθέσεων

Στη Χίο δεν υπήρχαν γραπτοί νόμοι. Οι αστικές υποθέσεις διευθετούνταν με βάση τους τουρκικούς κώδικες αλλά κυρίως με βάση το πατροπαράδοτο δίκαιο, που

⁵²² Στο ίδιο, σ. cxci

στηριζόταν στην «Εξάβιβλο» του βυζαντινού νομικού Κωνσταντίνου Αρμενόπουλου. Οι κάτοικοι της Χίου επιθυμούσαν να ακολουθούν τις παραδόσεις τους όπως είχαν διαμορφωθεί μέσα από την αλληλεπίδραση τους με το βυζαντινό δίκαιο και έπαιρναν βαρέως την όποια αλλοίωση του επιχειρούνταν από τους τοπικούς Οθωμανούς αξιωματούχους. Οι Χιώτες λοιπόν έπρατταν τα μέγιστα ώστε να τηρηθούν οι διατάξεις του πατροπαράδοτου δικαίου.⁵²³

Αναφορικά με τις κληρονομίες, υπήρχαν προβλέψεις τόσο για την ύπαρξη όσο και την ανυπαρξία διαθήκης. Εφόσον υπήρχε διαθήκη, όφειλαν όλοι να τη σεβαστούν και δεν αμφισβητούνταν.⁵²⁴ Στην περίπτωση όμως, που το άτομο που είχε πεθάνει, δεν είχε αφήσει διαθήκη, ενεργοποιούνταν ένα ειδικό καθεστώς που φρόντιζε για τη διανομή της περιουσίας του. Αρχικά, γινόταν παρακράτηση ενός ποσού που προοριζόταν για τα δημόσια ιδρύματα του νησιού, όπως το νοσοκομείο. Στη συνέχεια, το υπόλοιπο της περιουσίας διαμοιράζονταν μεταξύ των παιδιών του. Οι κόρες έπαιρναν από μία μερίδα της πατρικής περιουσίας, ενώ οι γιοι από δύο. Το παραπάνω συνέβαινε καθώς οι γιοι αναλάμβαναν ορισμένες υποχρεώσεις προς τον πατέρα (γηροκόμηση και πληρωμή των χρεών του) και τις αδερφές τους (παραίτηση από το μερίδιο τους ώστε να βρεθούν τα χρήματα για την προίκα), αλλά και επειδή έτσι όριζε το τουρκικό δίκαιο. Όταν όμως ο αποθανών δεν είχε παιδιά, τότε η περιουσία κληροδοτούνταν στους συγγενείς εξ αίματος και εξ αγχιστείας, ενώ αν δεν είχε, έπρεπε να περάσει στο τουρκικό δημόσιο, αλλά εξαιτίας της αδιαφορίας των τοπικών αξιωματούχων περνούσε συνήθως στα δημόσια ιδρύματα.⁵²⁵ Εάν τώρα σε ένα παντρεμένο ζευγάρι πέθαινε, ο σύζυγος ή η σύζυγος η περιουσία μοιράζονταν στη μέση μεταξύ του ζώντος συμβίου και της οικογένειας του αποθανόντος.⁵²⁶

Οι πράξεις υποθήκευσης, αγοράς και πώλησης έπρεπε να γίνονται παρουσία του συμβολαιογράφου/νοτάριου ώστε να εξασφαλίζεται το αδιάβλητο και να αποφεύγονται οι απάτες. Επίσης, για τις υποθήκες απαιτούνταν η καταχώρηση τους σε ανάλογο κατάλογο. Βέβαια για την διασφάλιση της εγκυρότητας της πράξης σε περιπτώσεις

⁵²³ Α. Μ. Βλαστού, ό.π., σ. 165

⁵²⁴ Στο ίδιο, σ. 168

⁵²⁵ Στο ίδιο, σ. 166

⁵²⁶ Στο ίδιο, σ. 167

αγοράς και πώλησης αρκούσε να υπάρχουν μάρτυρες αποδεδειγμένης εντιμότητας ακόμα και χωρίς την παρουσία νοταρίου.⁵²⁷

Το «αστικό δίκαιο» επενέβαινε και στο καθορισμό του αρραβώνα που προηγούνταν του γάμου. Υπογραφόταν συμβόλαιο παρόντος συμβολαιογράφου από τα δύο μέλη και αν ήταν ανήλικα από τους συγγενείς τους, το οποίο πέρα από την εξασφάλιση της συγκατάθεσης των εμπλεκόμενων μελών φρόντιζε και για τον προσδιορισμό της προίκας. Συνήθως όμως στις μεγάλες και αρχοντικές οικογένειες του νησιού αρκούσε η προφορική λογοδοσία. Ο αρραβώνας μπορούσε να διαλυθεί οποιαδήποτε στιγμή από την πλευρά της νύφης με μόνη ποινή την επιστροφή των δώρων και των εξόδων του αρραβώνα στον υποψήφιο γαμπρό. Δε συνέβαινε βέβαια το ίδιο και στην περίπτωση του. Εάν διέλυε τον αρραβώνα δεν είχε πλέον το δικαίωμα να παντρευτεί με κοπέλα καταγόμενη από τη Χίο.⁵²⁸

Τα δημόσια κτήματα νοικιάζονταν σε οικογένειες για δύο ή τρεις γενιές με τη καταβολή ετήσιου καθορισμένου ενοικίου, ενώ όποια ζημιά πρόκυπτε βάραινε τον ενοικιαστή. Η άνωθεν σύμβαση οριζόταν ως πακτωτό συμβόλαιο από το ρωμαϊκό «pactum»,⁵²⁹ που σημαίνει συμφωνία και ο ενοικιαστής αποκαλούνταν πακτωτής.⁵³⁰

Το πατροπαράδοτο δίκαιο μεριμνούσε και για τη διαχείριση των περιουσιών που έμεναν στα χέρια ανηλίκων. Αυτές διαχειρίζονταν από επιτρόπους. Οι επίτροποι επιλέγονταν ανάμεσα στους συγγενείς των παιδιών ή στους εύπορους κάτοικους του νησιού, οι οποίοι προτείνονταν από τη Δημογεροντία σε περίπτωση ανυπαρξίας συγγενών.⁵³¹

Μέσα από την αναφορά, στις πιο εύχρηστες και διαδεδομένες διατάξεις του πατρώου δικαίου, φαίνεται ότι αυτό αποτελούσε σύνθετης υφής εργαλείο το οποίο ρύθμιζε και διευθετούσε τα αστικά θέματα που ανέκυπταν. Οι κάτοικοι λοιπόν το

⁵²⁷ Στο ίδιο, σ. 167 και σ. 169

⁵²⁸ Στο ίδιο, σσ. 167-168

⁵²⁹ Αδαμάντιου Κοραή, *Άτακτα. Τόμος Τέταρτος. Μέρος Πρώτον. Αλφάβητον Δεύτερον. Α-Π.*, Εκ της τυπογραφίας Κ. Εβεράτου, Παρίσι 1832, σ. 16

⁵³⁰ Α. Μ. Βλαστού, *ό.π.*, σ. 168

⁵³¹ Στο ίδιο, σ. 168

σέβονταν και μεριμνούσαν μαζί με τους κοινοτικούς άρχοντες για τη κατά γράμμα εφαρμογή του.

13. Νοταριακά Έγγραφα

Ως συμπλήρωμα στο κεφάλαιο θα παρουσιαστούν έξι ανέκδοτα έγγραφα από το νοταριακό κώδικα του Πυργίου, ενός εκ των 21 Μαστιχοχωρίων του νησιού. Τα έγγραφα αυτά χρονολογούνται μεταξύ του 1707 και του 1709 και βρίσκονται στη βιβλιοθήκη «Αδαμάντιος Κοραής» της Χίου. Η επεξεργασία τους έγινε μέσω του ψηφιοποιημένου αρχείου των Γ.Α.Κ. του νομού Χίου.⁵³²

Τα έγγραφα αυτά αποτελούν νοταριακές πράξεις και επικυρώνουν μεταβιβάσεις γης, συγκεκριμένα χωραφιών και αμπελιών. Οι αγοραπωλησίες δεν αφήνονταν στη τύχη, αλλά διέπονταν από μια συγκεκριμένη και οριοθετημένη διαδικασία. Ο μνήμων/νοτάριος συνέτασσε το έγγραφο του πωλητηρίου, στο οποίο αναφέρονταν η τιμή πώλησης, αλλά και οι διαστάσεις του κτήματος. Επιπλέον, στο τέλος του υπήρχαν οι υπογραφές των μαρτύρων, των οποίων η παρουσία κρίνονταν απαραίτητη για την εξασφάλιση της εγκυρότητας της μεταβίβασης. Ο αριθμός τους στις περισσότερες των περιπτώσεων κυμαινόταν από δύο μέχρι και πέντε.

Στις συμβολαιογραφικές πράξεις γίνεται αναφορά σε γυναικεία ονόματα, κάτι που δείχνει ότι οι γυναίκες μπορούσαν να εμπλακούν ανεμπόδιστα σε αγοραπωλησίες. Συγκεκριμένα στην αρχή του εγγράφου 5 (Λήψη #005) παρατηρείται ότι ο υπογράφων το συμβόλαιο πούλησε στη συμβία του Μιχάλη Παπαδόπουλου ένα χωράφι. Όλα τα έγγραφα στο τέλος τους φέρουν την ακριβή ημερομηνία υπογραφής τους, ενώ ακολουθούν οι υπογραφές των μαρτύρων. Τέλος πρέπει να σημειωθεί ότι η ορθογραφία των εγγράφων αυτών δεν εμπίπτει σε συγκεκριμένους κανόνες. Ελλείψει γραμματειακών γνώσεων, οι συντάκτες γράφουν τις λέξεις κατά το δοκούν. Βέβαια στις αρχές του 18^{ου} αιώνα δεν είχε καθιερωθεί μια οργανωμένη γραμματική της νεοελληνικής γλώσσας, αλλά και να υπήρχε ένας επαρχιακός νοτάριος δύσκολα θα είχε πρόσβαση σε αυτή.

⁵³² http://gak.chi.sch.gr/ArchCol/archcol-01_digital.html, 22/7/2016

Έγγραφο 1 (Λήψη #001)

14. Αρχειακές Πηγές σχετικά με τη Δημογεροντία

Στην παρούσα ενότητα περιλαμβάνονται δύο χειρόγραφα από τον «Κώδικα της Δημογεροντίας της Χίου» και δύο από το αρχείο της Δημογεροντίας, τα οποία φυλάσσονται στη Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη «Κοραής», στην πόλη της Χίου.

Ο κώδικας απαρτίζεται από χειρόγραφα των μετεπαναστατικών ετών και συγκεκριμένα καλύπτει την περίοδο μεταξύ 1832 και 1881. Εντός του περιέχονται οι αποφάσεις των συνελεύσεων της Δημογεροντίας, που καταγράφονται σε αυτόν ώστε να διασωθούν για την ιστορία αλλά και ως σημείο αναφοράς για την επίλυση διαφόρων ζητημάτων. Το αρχείο περιλαμβάνει διάφορα έγγραφα σχετιζόμενα με τη δημογεροντία και αφορά την περίοδο μεταξύ 1833 και 1837 (συγκεκριμένα μέχρι και την 28 Ιανουαρίου του 1837).⁵³³

Από τα τέσσερα παρατιθέμενα χειρόγραφα, τα δύο (χειρόγραφα 1559-81α και 1559-81β) αποτελούν τις δύο αρχικές σελίδες του διοργανισμού (καταστατικού) της κοινότητας της Χίου, που εφαρμόστηκε μετά το πέρας της ελληνικής επανάστασης, και τα άλλα δύο (χειρόγραφα 1560-81 και 1560-82) περιέχουν επιστολές, που στάλθηκαν από τη Δημογεροντία της Χίου στον Έφορο του νησιού στην Κωνσταντινούπολη Ιωάννη Ψυχάρη το έτος 1835.

⁵³³ Βλέπε κατάλογο χειρογράφων της βιβλιοθήκης «Κοραής», <http://www.koraeslibrary.gr/entypoyliko/katalogoi-xeirografon>, 3/11/2016

ὅτι δὲ αὐτὸ Παλαιστίνη. ἡ οὖν δὲ Παλαιστίνη ὡς
εἰς τὸ πρῶτον ἄρδρα Παλαιστίνη.

Ἄρθρον Δ'

Ἡ Συρία δὲ αἰροῦται διὰ τὴν ἐγγὺς τῇ ἀντιόχει-
αν ὡς ἐγγὺς δὲ Συριανῶν.

Ἡ Συρία δὲ Παλαιστίνη ἐν ἀντιόχειαν.

Ἡ Συρία δὲ Συριανῶν ἐν ἀντιόχειαν ὅτι
μετὰ δὲ Παλαιστίνῃ.

Ἡ Συρία δὲ Συριανῶν, ἡ Συρία δὲ οὐκ ἐν

Ἡ Συρία δὲ οὐκ ἐν, ἡ Συρία δὲ οὐκ ἐν

ὅτι ἐν αὐτῇ ἐγγὺς δὲ οὐκ ἐν ἀντιόχειαν.

ὅτι ἐν αὐτῇ ἐγγὺς δὲ οὐκ ἐν ἀντιόχειαν.

ὅτι ἐν αὐτῇ ἐγγὺς δὲ οὐκ ἐν ἀντιόχειαν.

ὅτι ἐν αὐτῇ ἐγγὺς δὲ οὐκ ἐν ἀντιόχειαν.

ὅτι ἐν αὐτῇ ἐγγὺς δὲ οὐκ ἐν ἀντιόχειαν.

ὅτι ἐν αὐτῇ ἐγγὺς δὲ οὐκ ἐν ἀντιόχειαν.

ὅτι ἐν αὐτῇ ἐγγὺς δὲ οὐκ ἐν ἀντιόχειαν.

ὅτι ἐν αὐτῇ ἐγγὺς δὲ οὐκ ἐν ἀντιόχειαν.

ὅτι ἐν αὐτῇ ἐγγὺς δὲ οὐκ ἐν ἀντιόχειαν.

ὅτι ἐν αὐτῇ ἐγγὺς δὲ οὐκ ἐν ἀντιόχειαν.

ὅτι ἐν αὐτῇ ἐγγὺς δὲ οὐκ ἐν ἀντιόχειαν.

ὅτι ἐν αὐτῇ ἐγγὺς δὲ οὐκ ἐν ἀντιόχειαν.

ὅτι ἐν αὐτῇ ἐγγὺς δὲ οὐκ ἐν ἀντιόχειαν.

ὅτι ἐν αὐτῇ ἐγγὺς δὲ οὐκ ἐν ἀντιόχειαν.

ὅτι ἐν αὐτῇ ἐγγὺς δὲ οὐκ ἐν ἀντιόχειαν.

ὅτι ἐν αὐτῇ ἐγγὺς δὲ οὐκ ἐν ἀντιόχειαν.

Ἄρθρον Ε'

ὅτι ἐν αὐτῇ ἐγγὺς δὲ οὐκ ἐν ἀντιόχειαν.

ὅτι ἐν αὐτῇ ἐγγὺς δὲ οὐκ ἐν ἀντιόχειαν.

ὅτι ἐν αὐτῇ ἐγγὺς δὲ οὐκ ἐν ἀντιόχειαν.

ὅτι ἐν αὐτῇ ἐγγὺς δὲ οὐκ ἐν ἀντιόχειαν.

ὅτι ἐν αὐτῇ ἐγγὺς δὲ οὐκ ἐν ἀντιόχειαν.

ὅτι ἐν αὐτῇ ἐγγὺς δὲ οὐκ ἐν ἀντιόχειαν.

ὅτι ἐν αὐτῇ ἐγγὺς δὲ οὐκ ἐν ἀντιόχειαν.

ὅτι ἐν αὐτῇ ἐγγὺς δὲ οὐκ ἐν ἀντιόχειαν.

ὅτι ἐν αὐτῇ ἐγγὺς δὲ οὐκ ἐν ἀντιόχειαν.

ὅτι ἐν αὐτῇ ἐγγὺς δὲ οὐκ ἐν ἀντιόχειαν.

ὅτι ἐν αὐτῇ ἐγγὺς δὲ οὐκ ἐν ἀντιόχειαν.

Χειρόγραφο 3 (1560-81)

[illegible]

Κεφάλαιο Τέταρτο: Η Εκκλησία

1. Εισαγωγή

Στο παρόν κεφάλαιο της διατριβής για τη κοινωνία της Χίου το 18^ο αιώνα, θα αναλυθεί ένας σημαντικός παράγοντας της κοινωνικής, πολιτικής και πολιτισμικής ζωής του νησιού. Πρόκειται για την Εκκλησία της Χίου, η οποία διαδραμάτισε καίριο ρόλο στη διαμόρφωση των επικρατούντων συνθηκών στο νησί τόσο πριν όσο και κατά τη διάρκεια του 18^{ου} αιώνα.

Θα εξεταστεί αναλυτικά η πορεία της χιώτικης ορθόδοξης Εκκλησίας καθ' όλη τη διάρκεια του 18^{ου} αιώνα, ενώ ο φακός της έρευνας θα εστιάσει σε συγκεκριμένα θέματα. Μεταξύ άλλων θα δοθεί ιδιαίτερη προσοχή στη σχέση Ορθόδοξης και Καθολικής Εκκλησίας στο νησί, διερευνώντας και εξηγώντας τις διαμάχες ανάμεσα σε ρωμαιοκαθολικούς και ορθόδοξους. Η Χίος διέθετε μια πολυάριθμη κοινότητα καθολικών, οι οποίοι επιχειρούσαν διαχρονικά να καθιερώσουν τη θέση και την ισχύ τους στο νησί. Μετά την εκδίωξη των Γενουατών αλλά ακόμα και κατά το 18^ο αιώνα, ο αριθμός των καθολικών δεν ήταν αμελητέος, ενώ διαδραμάτιζαν σημαντικό ρόλο στη κοινωνική ζωή. Επιπροσθέτως, κρίνεται απαραίτητη η εξέταση του ρόλου του μητροπολίτη, καθώς μόνο έτσι μπορεί να γίνει κατανοητός ο ρόλος της Ορθόδοξης Εκκλησίας στην πολιτική και κοινωνική ζωή, σε συνδυασμό βέβαια με την αλληλεπίδραση του με τη Δημογεροντία της Χίου, η οποία περιόριζε και έθετε φραγμούς στη δικαιοδοσία και στις αρμοδιότητες του, επιδιώκοντας να αποτελέσει το μοναδικό ουσιαστικό χριστιανικό πόλο εξουσίας στην τοπική κοινωνία.

Επίσης, θα εξεταστεί η μοναστική ζωή στο νησί, καθώς και το κίνημα των Κολλυβάδων, που προκάλεσε ζωηρές αντιπαραθέσεις εντός της Ορθόδοξης Εκκλησίας. Σημαντική μερίδα των κυριότερων εκπροσώπων του είτε κατάγονταν από τη Χίο είτε πέρασαν μέρος της ζωής τους εκεί, θέτοντας την έτσι στο επίκεντρο της θρησκευτικής αντιπαράθεσης, που γνώρισε η Ορθοδοξία κατά το 18^ο αιώνα. Κλείνοντας, το κεφάλαιο συμπληρώνεται από παράρτημα, το οποίο περιλαμβάνει αδημοσίευτα μοναστηριακά χειρόγραφα, τα οποία εντοπίστηκαν ανάμεσα στα τοπικά αρχεία της Χίου.

2. Διοικητική διάρθρωση της Ορθόδοξης Εκκλησίας στην Οθωμανική Αυτοκρατορία και η θέση της Μητρόπολης Χίου εντός της

Η οθωμανική εξουσία δεν καταδίωξε την Ορθόδοξη Εκκλησία και το Οικουμενικό Πατριαρχείο σε πολύ μεγάλο βαθμό μετά την κατάληψη της Κωνσταντινούπολης και προσπάθησε να την ενσωματώσει στη διοικητική της οργάνωση. Ο Μωάμεθ Β΄ επιχείρησε έτσι να ελέγξει τους Χριστιανούς της αυτοκρατορίας του. Για τους Οθωμανούς άλλωστε, όπως επισημαίνει και ο Βακαλόπουλος, η συνεργασία, η εργασία και προπάντων οι φόροι των κατακτημένων λαών ήταν απαραίτητοι. Οι Οθωμανοί σουλτάνοι ευθύς εξαρχής αντιλήφθηκαν τα οφέλη, που θα απολάμβανε το κράτος τους από την εξασφάλισης της νομιμοφροσύνης του χριστιανικού πληθυσμού και την ενασχόληση του με οικονομικές δραστηριότητες, όπως η βιοτεχνία και το εμπόριο.⁵³⁴ Επομένως δεν προκαλεί εντύπωση το γεγονός ότι μόλις μερικούς μήνες μετά την άλωση ο Μωάμεθ Β΄ φρόντισε για την κάλυψη του κενού, που υπήρχε στον πατριαρχικό θρόνο μέσα από την εκλογή σε αυτόν του μοναχού Γεννάδιου.⁵³⁵

Αξίζει ακόμα να σημειωθεί ότι ο σουλτάνος παραχώρησε σειρά διευκολύνσεων στην πατριαρχική έδρα με τις σημαντικότερες να είναι το «αμετακίνητο» και το «αφορολόγητο» του πατριάρχη, καθώς και η απόκτηση από μέρους του διοικητικών και δικαστικών δικαιοδοσιών.⁵³⁶ Ανάμεσα σε αυτές βρίσκονταν η απόδοση των φόρων και η απονομή της δικαιοσύνης συνήθως σε αστικές και εκκλησιαστικές υποθέσεις. Ιδιαίτερης σημασίας εξάλλου ήταν η επιβολή της ποινής του αφορισμού, που οδηγούσε σε κοινωνική περιθωριοποίηση εκείνους στους οποίους επιβάλλονταν και εξασφαλίζοντας τη «νομική αυτάρκεια» εντός των ορθοδόξων κοινοτήτων της οθωμανικής

⁵³⁴ Απόστολου Ε. Βακαλόπουλου, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού. Τόμος Β΄. Τουρκοκρατία (1453-1669). Οι Ιστορικές Βάσεις της Νεοελληνικής Κοινωνίας και Οικονομίας*, Ηρόδοτος, Αθήνα 2008, σ. 159

⁵³⁵ Για την περιγραφή της πορείας του Γεννάδιου προς το θρόνο και τη σκιαγράφηση του χαρακτήρα και των απόψεων του βλέπε Απόστολος Ε. Βακαλόπουλος, *Οι Ιστορικές Βάσεις της Νεοελληνικής Κοινωνίας και Οικονομίας*, σσ. 159-164

⁵³⁶ Σύμφωνα με τα στοιχεία που προκύπτουν μέσα από το έργο των τεσσάρων ιστορικών της άλωσης της Κωνσταντινούπολης, τα προνόμια που παραχωρήθηκαν στο πατριαρχείο κατοχυρώθηκαν μέσα από την έκδοση ειδικού έγγραφου σουλτανικού διατάγματος, το οποίο όμως στη συνέχεια χάθηκε, κατά πάσα πιθανότητα σε πυρκαγιά.

Για τη συζήτηση γύρω από τα προνόμια και τους ιστορικούς της άλωσης βλέπε Απόστολος Ε. Βακαλόπουλος, *Οι Ιστορικές Βάσεις της Νεοελληνικής Κοινωνίας και Οικονομίας*, σσ. 165-167 και Ν. Τωμαδάκης, *Περί Αλώσεως της Κωνσταντινούπολης (1453). Συναγωγή Κειμένων μετά Προλόγου και Βιογραφικών Μελετημάτων περί των Τεσσάρων Ιστοριογράφων*, Αθήναι 1953

αυτοκρατορίας μέσω της επιβολής της ως μέσου κοινωνικής πειθαρχίας και ελέγχου.⁵³⁷ Μπορεί λοιπόν να ειπωθεί ότι ο πατριάρχης και οι κατά τόπους μητροπολίτες διέθεταν κοσμική εξουσία, τόσο δικαστική όσο και αστυνομική,⁵³⁸ εργαλεία της οποίας ήταν βέβαια όχι μόνο ο αφορισμός αλλά και η επιβολή ποινών, όπως της εξορίας και της φυλάκισης. Η απόδοση της δικαιοσύνης από μέρους των εκκλησιαστικών αρχών βασιζόνταν σε αρκετές και διάφορες νομικές πηγές, με τις κυρίαρχες να είναι το κανονικό δίκαιο και η βυζαντινή νομοθεσία, όπως τη συνόψισε στην *Εξάβιβλο* ο Αρμενόπουλος.⁵³⁹

Η παραχώρηση των αρμοδιοτήτων αυτών στον ορθόδοξο κλήρο βασιζόταν, όπως αναφέρει ο Σαρρής, στην οσμανική αρχή του τεβσί-ι μεζουνιγιέτ (*tevsî-i mezuniyet*), σύμφωνα με την οποία κρινόταν σκόπιμο και επωφελές, η κεντρική κρατική εξουσία να αναθέτει ορισμένα καθήκοντα και να αναγνωρίζει συγκεκριμένες δικαιοδοσίες σε τοπικές και περιφερειακές αρχές. Έτσι γίνεται φανερό, ότι η απόδοση των προαναφερθεισών αρμοδιοτήτων στην Ορθόδοξη Εκκλησία σαφώς δεν αποτελούσε επίδειξη εύνοιας προς αυτή, αλλά συστατικό στοιχείο της οθωμανικής πολιτικής σκέψης.⁵⁴⁰ Κλείνοντας, προτού γίνει αναφορά στην οργανωτική δομή της Ορθόδοξης Εκκλησίας, κρίνεται σκόπιμο να επισημανθεί ότι για τους Οθωμανούς ο πατριάρχης ήταν επικεφαλής του ορθόδοξου μιλλέτ (εθνότητα) σε όλη την έκταση της αυτοκρατορίας, ενώ αποκαλούνταν και μιλλέτ-μπασής, δηλαδή επικεφαλής του συνόλου του χριστιανικού πληθυσμού του οθωμανικού κράτους.⁵⁴¹

Το Πατριαρχείο Κωνσταντινούπολης, είχε καταφέρει να διατηρήσει την εσωτερική αυτοδιοίκηση του, ενώ διέθετε εκκλησιαστική αλλά και πολιτική (όπως περιγράφηκε παραπάνω) δικαιοδοσία επί του συνόλου των ορθόδοξων χριστιανών της οθωμανικής αυτοκρατορίας, με εξαίρεση βέβαια την Κύπρο, όπου είχε εγκαθιδρυθεί

⁵³⁷ Μάχης Παίζη- Αποστολοπούλου και Δημήτρη Γ. Αποστολόπουλου, «Η Ορθόδοξη Εκκλησία στην Οθωμανική Αυτοκρατορία 1770-1821», *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000. Η Οθωμανική Κυριαρχία 1770-1821. Τόμος 2ος*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003, σσ. 284-285

⁵³⁸ Για τα αστυνομικά καθήκοντα, που είχαν αναληφθεί από το Πατριαρχείο και την Εκκλησία βλέπε Νεοκλή Σαρρή, *Η Δογματική Διοίκηση*, σσ. 464-465

⁵³⁹ Απόστολου Ε. Βακαλόπουλου, *Οι Ιστορικές Βάσεις της Νεοελληνικής Κοινωνίας και Οικονομίας*, σ. 205

⁵⁴⁰ Νεοκλή Σαρρή, *Η Δογματική Διοίκηση*, σσ. 451-452

⁵⁴¹ Απόστολου Ε. Βακαλόπουλου, *Οι Ιστορικές Βάσεις της Νεοελληνικής Κοινωνίας και Οικονομίας*, σ. 204

αυτοκέφαλη Εκκλησία, καθώς και τις περιοχές που υπάγονταν στα τρία πατριαρχεία της Ανατολής (Ιεροσολύμων, Αντιοχείας και Αλεξανδρείας). Ωστόσο πρέπει να υπογραμμιστεί ότι το κύρος και η επιρροή του Πατριαρχείου Κωνσταντινούπολης το τοποθετούσε σε ισχυρότερη θέση σε σύγκριση με τα υπόλοιπα τρία της αυτοκρατορίας.⁵⁴² Αποφάσιζε το ίδιο για την εκλογή των ιεραρχών της Εκκλησίας,⁵⁴³ καθόριζε χωρίς οθωμανική επέμβαση τα όρια των διαφόρων εκκλησιαστικών επισκοπών και μητροπόλεων, ενώ μπορούσε χωρίς παρεμβολές να παραχωρεί προνόμια σε εκκλησιαστικές μονές.⁵⁴⁴ Η διοικητική του διάρθρωση στηριζόταν σε μεγάλο βαθμό σε εκείνη των βυζαντινών χρόνων, με την προσθήκη του σχήματος της πατριαρχικής εξουσίας. Το Πατριαρχείο κατά το 18^ο αιώνα είχε οργανωθεί σε 66 μητροπόλεις -ανάμεσα σε αυτές και εκείνη της Χίου-, ορισμένες εκ των οποίων υποδιαιρούνταν σε επισκοπές, ενώ το οργανωτικό του σχήμα συμπληρωνόταν από ορισμένες αρχιεπισκοπές, τις πατριαρχικές εξουσίες καθώς και από τις πρώην ανεξάρτητες αρχιεπισκοπές της Αχρίδας και του Πεκίου.⁵⁴⁵ Καθ' όλη τη διάρκεια της οθωμανικής περιόδου οι επικράτειες αρμοδιότητας των διαφόρων εκκλησιαστικών οργάνων δεν παρέμεναν σταθερές, αλλά αντιθέτως μεταβάλλονταν συχνά, αλλάζοντας έτσι περιοδικά τον αριθμό των μητροπόλεων.⁵⁴⁶ Η οργανωτική δομή της Ορθόδοξης Εκκλησίας, βασιζόταν στην αρχή των πρεσβειών, βάση των οποίων ιεραρχούνταν η θέση των μητροπόλεων, λαμβάνοντας υπόψιν την ιστορία τους και τις εκκλησιαστικές παραδόσεις. Επικεφαλής της Ορθόδοξης Εκκλησίας ήταν προφανώς ο Πατριάρχης Κωνσταντινούπολης, ενώ ιεραρχικά ακολουθούσαν οι μητροπολίτες και αρχιεπίσκοποι, που αποτελούσαν τους κατά τόπους ανώτερους εκκλησιαστικούς αξιωματούχους.⁵⁴⁷

Η ακριβής χρονολογία της επίσημης εγκαθίδρυσης επισκοπικής έδρας στο νησί είναι άγνωστη, αν και η επιστημονική έρευνα προσανατολίζεται προς το 4^ο μ.Χ. αιώνα, επί κατοχής του αυτοκρατορικού αξιώματος από το Μεγάλο Κωνσταντίνο.⁵⁴⁸ Η πρώτη

⁵⁴² Νεοκλή Σαρρή, *Η Δογματική Διοίκηση*, σ. 495

⁵⁴³ Για τη διαδικασία και τις παραμέτρους, που σχετίζονται με την εκλογή των μητροπολιτών της Ορθόδοξης Εκκλησίας βλέπε Στο ίδιο, σσ. 509-522

⁵⁴⁴ Μάχης Παίζη- Αποστολοπούλου και Δημήτρη Γ. Αποστολόπουλου, *ό.π.*, σ. 285

⁵⁴⁵ Στο ίδιο, σσ. 288-289

⁵⁴⁶ Νεοκλή Σαρρή, *Η Δογματική Διοίκηση*, σσ. 496-497

⁵⁴⁷ Στο ίδιο, σ. 500

⁵⁴⁸ Ιωάννη Ανδρεάδη, *Ιστορία της εν Χίω Ορθόδοξου Εκκλησίας. Τόμος Α*, Αδελφοί Βλάσση, Αθήνα 1996, σ. 13

ιστορία του χριστιανισμού ωστόσο δεν άπτεται της εξεταζόμενης θεματικής της παρούσας εργασίας. Παραβλέποντας τους πρώτους αιώνες της λειτουργίας της επισκοπής, κρίνεται ορθό να γίνει αναφορά στην περίοδο, που η χριστιανική εκκλησία της Χίου συγκροτήθηκε διοικητικά ως μητρόπολη, κάτι που δεν άργησε να συμβεί. Μόλις στα ύστερα βυζαντινά χρόνια και κατά πάσα πιθανότητα κατά το 14^ο αιώνα η Εκκλησία της Χίου μετατράπηκε από επισκοπή σε αρχιεπισκοπή, χωρίς όμως η ακριβής ημερομηνία να είναι γνωστή ούτε και σε αυτή την περίπτωση ελλείψει σχετικών εγγράφων και μαρτυριών. Σε κάθε περίπτωση ωστόσο φαίνεται ότι αυτό συνέβη κατά τη διάρκεια της βασιλείας του Ανδρόνικου Β' Παλαιολόγου (1282-1328).⁵⁴⁹

Η επισκοπή Χίου κατά το 16^ο αιώνα αναγνωρίστηκε ως μητρόπολη, έχοντας ως πρώτο μητροπολίτη το Γαβριήλ Καλλικάντζαρο, που ανέλαβε το αξίωμα του το 1571⁵⁵⁰ ή το 1570.⁵⁵¹ Σύμφωνα με την πατριαρχική εθιμοτυπία και ειδικότερα με βάση το συνταγμάτιο του Οικουμενικού Πατριαρχείου, που όριζε την ιεραρχία και την τάξη των εκκλησιαστικών αξιωματούχων, η θέση του μητροπολίτη Χίου κατά το 18^ο αιώνα κυμαινόταν από την 56^η (1710) έως και την 55^η (1797-1798),⁵⁵² αν και στον ιεραρχικό κατάλογο των μητροπόλεων, τον οποίο αναφέρει ο Σαρρής, χωρίς όμως να προσδιορίζει την ημερομηνία σύνταξης του, η μητρόπολη Χίου κατέχει την 57^η θέση σε σύνολο 60 μητροπόλεων, ενώ αναφέρεται ότι ο μητροπολίτης της προσφωνούνταν ως «υπέρτιμος και έξαρχος Αιγαίου πελάγους».⁵⁵³

⁵⁴⁹ Στο ίδιο, σσ. 15-17

⁵⁵⁰ Στο ίδιο, σ. 18

⁵⁵¹ Γεωργίου Ι. Ζολώτα (επιμ. Σαρού Αιμιλία Κ.), *Ιστορία της Χίου. Τόμος Γ'. Μέρος Δεύτερο. Τουρκοκρατία*, Τύποις Π. Δ. Σακελλάρους, Εν Αθήναις 1926, σσ. 8-11

Ο Ζολώτας πιθανολογεί, ότι ο Γαβριήλ Καλλικάντζαρος ανήλθε στον επισκοπικό θρόνο το 1570, ενώ επιχειρεί συγχρόνως να αναλύσει τις περιστάσεις γύρω από την αποπομπή του από τη μητρόπολη και την αλληλεπίδραση των Χιωτών, του πατριαρχείου και των Οθωμανών.

⁵⁵² Ιωάννη Ανδρεάδη, *Ιστορία της εν Χίω Ορθοδόξου Εκκλησίας. Τόμος Α*, σσ. 21-23

Στις συγκεκριμένες σελίδες, ο Ανδρεάδης περιλαμβάνει έναν αναλυτικό κατάλογο της θέσης της μητροπόλεως Χίου στο πατριαρχικό συνταγμάτιο από την περίοδο βασιλείας του Ανδρόνικου Β' μέχρι και τις αρχές του 20^{ου} αιώνα, από τις οποίες διαφαίνεται ότι η ιεραρχική της τοποθέτηση γνώρισε σημαντικές αλλαγές με την πάροδο του χρόνου, καταλαμβάνοντας την 99^η θέση επί την ίδρυση της αλλά τη 36^η το 1902.

⁵⁵³ Νεοκλή Σαρρή, *Η Δογματική Διοίκηση*, σ. 505

Επιπροσθέτως, ο Ανδρεάδης επισημαίνει ότι ο επίσκοπος του νησιού αποκαλούνταν «μητροπολίτης Χίου και υπέρτιμος» μέχρι και το 1746 οπότε με την επέκταση της δικαιοδοσίας του προσφωνείται ως «μητροπολίτης Χίου, Βολισσού, Πυργίου και Ψιρρών και υπέρτιμος», καθώς προστέθηκε -πρόσκαιρα βέβαια- στις αρμοδιότητες του η πατριαρχική Εξαρχία Βολισσού και Πυργίου. Ιωάννη Ανδρεάδη, *Ιστορία της εν Χίω Ορθοδόξου Εκκλησίας. Τόμος Α*, σ. 19 και σ. 206

Εντός της Χίου ωστόσο είχε συγκροτηθεί το 1571 η Εξαρχία Πυργίου και Βολισσού, η οποία περιλάμβανε τις αντίστοιχες κοινότητες και υπαγόταν άμεσα στη δικαιοδοσία του Οικουμενικού Πατριαρχείου. Στις αρχές του 17^{ου} αιώνα μάλιστα και ειδικότερα το 1623 προστέθηκαν σε αυτή κοντινά στις δύο κοινότητες χωριά, καθώς και τα Ψαρρά.⁵⁵⁴ Αποτελώντας Πατριαρχική Εξαρχία δεν εντασσόταν στην επικράτεια της μητρόπολης Χίου, ενώ ο μητροπολίτης δεν είχε το δικαίωμα να εμπλακεί στις υποθέσεις της. Αντίθετα, ο πατριάρχης διορίζει έξαρχους για τη διοίκηση της, οι οποίοι προέρχονταν είτε από το κλήρο είτε ήταν λαϊκοί. Σύνηθες πατριαρχική πρακτική ήταν η απόδοση του συγκεκριμένου αξιώματος αλλά και των εισοδημάτων, που το συνόδευαν στον εκάστοτε πατριαρχικό αξιωματούχο που καταλάμβανε τη θέση του Μεγάλου Λογοθέτη, ενώ ο διορισμός του εγκρινόταν από την Υψηλή Πύλη μέσω της έκδοσης σχετικού σουλτανικού διατάγματος. Η ύπαρξη της συγκεκριμένης θρησκευτικής διοικητικής οντότητας στη Χίο, όπως ήταν αναμενόμενο, αποτέλεσε διεγκυστίδα μεταξύ του μητροπολίτη και του πατριαρχείου, καθώς ως τοπικός εκκλησιαστικός ηγέτης, ο μητροπολίτης θεωρούσε την ύπαρξη της ως αγκάθι στην εξουσία του. Για το λόγο αυτό ισχυροί μητροπολίτες κατάφεραν κατά περιόδους εντός του 17^{ου} και του 18^{ου} αιώνα, η εξαρχία να καταργείται και να περνά στη δικαιοδοσία τους. Κάτι που βέβαια δεν διαρκούσε πολύ, καθώς οι πατριάρχες την χρησιμοποιούσαν για να επιβραβεύουν και να ικανοποιούν τους ισχυρούς Φαναριώτες αξιωματούχους της οθωμανικής διοίκησης και εξαιτίας αυτού αναιρούσαν προηγούμενες πατριαρχικές αποφάσεις που την προσαρτούσαν στη μητρόπολη Χίου.⁵⁵⁵ Ανάμεσα στους επιφανείς Φαναριώτες, οι οποίοι διετέλεσαν πατριαρχικοί έξαρχοι Πυργίου και Βολισσού συγκαταλέγονται ο μεγάλος λογοθέτης και μεγάλος διερμηνέας Γεώργιος Σκαρλάτος Καρατζάς και ο δραγουμάνος του στόλου, Στέφανος Μαυρογένης.⁵⁵⁶

⁵⁵⁴ Τα χωριά που προστέθηκαν στην Εξαρχία είναι τα ακόλουθα: Διευχά, Σιδηρούς, Σπαρτούς, Πισπιλούς, τα Μάρκου, Πυραμά καθώς και η μονή Μούνδων και το μετόχι της.

⁵⁵⁵ Ειδικότερα, η εξαρχία είχε περάσει στη δικαιοδοσία του μητροπολίτη Χίου μεταξύ του 1593 και 1623 και μεταξύ 1746 και 1755.

⁵⁵⁶ Ιωάννη Ανδρεάδη, *Ιστορία της εν Χίω Ορθοδόξου Εκκλησίας. Τόμος Α*, σσ. 201-210 και Γεωργίου Ι. Ζολώτα, *Ιστορία της Χίου. Τόμος Γ΄. Μέρος Δεύτερο*, σσ. 5-8 & 39-40

3. Ιστορική Αναδρομή της Ορθόδοξης Εκκλησίας της Χίου. Από τη Γενουατική στην Οθωμανική Κυριαρχία.

Η Ορθόδοξη Εκκλησία της Χίου κατάφερε να επιβιώσει κατά τη διάρκεια της κυριαρχίας τόσο των Γενουατών όσο και των Οθωμανών και να διατηρήσει το χαρακτήρα και την οργάνωση της. Αυτό βέβαια δε σημαίνει ότι δεν αντιμετώπισε κατά καιρούς δυσκολίες ή ότι δεν ήρθε αντιμέτωπη με περιορισμούς και δυσμενή για την ίδια μέτρα.

Το πέραςμα της Χίου στη κυριαρχία της Γένοβας το 1346 δεν μετέβαλε ουσιαστικά το καθεστώς της τοπικής Ορθόδοξης Εκκλησίας. Οι συμφωνίες, που υπεγράφησαν μεταξύ των νησιωτών και των νέων κυριάρχων τους, εξασφάλιζαν την απρόσκοπτη άσκηση των θρησκευτικών καθηκόντων των ορθοδόξων, ενώ οι Γενουάτες αποδέχονταν την ύπαρξη ορθόδοξου μητροπολίτη στο νησί, ο οποίος θα εκλέγονταν σύμφωνα με το τυπικό και τις διαδικασίες που επέβαλλε το Πατριαρχείο της Κωνσταντινούπολης.⁵⁵⁷ Η διατήρηση του στάτους κβο όμως δεν έμελλε να διατηρηθεί για μεγάλο διάστημα. Από το 1365 μέχρι και την κατάληψη της Χίου από τους Οθωμανούς, οι Γενουάτες απαγόρευαν την παρουσία ορθόδοξου μητροπολίτη στο νησί, γεγονός που δεν πτοούσε βέβαια τους ιθύνοντες στο Οικουμενικό Πατριαρχείο, οι οποίοι εξέλεγαν και χειροτονούσαν μητροπολίτη Χίου, παρά το γεγονός ότι ήταν αναγκασμένος να παραμένει στη Κωνσταντινούπολη, καθώς ήταν ανεπιθύμητος από τις αρχές του νησιού. Η εξέλιξη αυτή φαίνεται ότι προκλήθηκε εξαιτίας της δράσης του ρωμαιοκαθολικού επισκόπου Χίου, ο οποίος δυσφορούσε στη συνύπαρξή του με τον ορθόδοξο μητροπολίτη.⁵⁵⁸ Στο σημείο αυτό βέβαια κρίνεται ορθό να επισημανθεί ότι οι Γενουάτες δεν προέβησαν άμεσα στην απαγόρευση παρουσίας ορθόδοξου μητροπολίτη στο νησί. Αντίθετα, επιδιώκοντας την επίτευξη των πολιτικών τους στόχους σταδιακά, το 1364 επί το θάνατο του μητροπολίτη του νησιού, που είχε χειροτονηθεί προ της άφιξης των Γενουατών, το πατριαρχείο πιέστηκε ώστε να αντικαταστήσει το αξίωμα του μητροπολίτη με εκείνο του «δικαίου», όπως και τελικά έγινε, που συμπεριλάμβανε τις ίδιες αρμοδιότητες με του πρώτου, αποτελώντας ουσιαστικά έναν άτυπο

⁵⁵⁷ Ιωάννη Ανδρεάδη, *Ιστορία της εν Χίω Ορθοδόξου Εκκλησίας. Τόμος Α*, σσ. 33-34

⁵⁵⁸ Στο ίδιο, σ. 35

μητροπολίτη.⁵⁵⁹ Σύμφωνα με την άποψη του γράφοντος, η εξέλιξη αυτή αποτελούσε ουσιαστικά το ενδιάμεσο στάδιο για τον περιορισμό της Ορθόδοξης Εκκλησίας στο νησί και της πλήρους περιστολής της θρησκευτικής ελευθερίας για τους ορθοδόξους. Το συμπέρασμα αυτό μπορεί να επιβεβαιωθεί από το γεγονός, ότι το 1387 οι γενουατικές αρχές εκδίωξαν τον τότε «δικαίον», θεωρώντας ότι είχε πρωτοστατήσει στην ενορχήστρωση της συνωμοσίας εναντίον τους, που είχε πραγματοποιηθεί εκείνο το έτος.⁵⁶⁰ Ωστόσο τα διαβήματα του πατριάρχη το ίδιο έτος περί της ισχύς των συμφωνιών μεταξύ των προκατόχων του και των Γενουατών, οδήγησαν στην επαναφορά του «δικαίου» στη Χίο. Συνολικά, κατά τη διάρκεια της γενουατικής κυριαρχίας το αξίωμα του «δικαίου» κατελήφθη πέντε φορές, ενώ παρέμεινε για μεγάλα χρονικά διαστήματα κενό.⁵⁶¹

Κατά τη διάρκεια του 15^{ου} αιώνα, η καταπίεση των γενουατικών αρχών, κατόπιν υποδείξεων της Καθολικής Εκκλησίας, απέναντι στην Ορθόδοξη Εκκλησία εντάθηκαν. Οι Γενουάτες απαγόρευαν αρχικά την τέλεση της θείας λειτουργίας στην ελληνική γλώσσα, ενώ επέκτειναν την καταπιεστική τους πολιτική διατάσσοντας το κλείσιμο των ορθόδοξων ναών. Ο στόχος της πολιτικής αυτής ήταν ο προσηλυτισμός του ορθόδοξου ποιμνίου στον καθολικισμό, πράγμα που θεωρήθηκε ότι θα επιτυγχανόταν ευκολότερα με την αποδιοργάνωση της τοπικής Ορθόδοξης Εκκλησίας.⁵⁶² Στις προσπάθειες της Ρωμαιοκαθολικής Εκκλησίας για τον προσηλυτισμό των ορθοδόξων του νησιού συνέβαλλε και η παρουσία καθολικών μοναστικών ταγμάτων, που έκαναν την εμφάνισή τους στο νησί ήδη από το 1204, ιδρύοντας εκκλησίες και θρησκευτικά ιδρύματα, πράγμα που παρατηρείται μάλιστα από τους περισσότερους Ευρωπαίους

⁵⁵⁹ Στο ίδιο, σσ. 36-37

⁵⁶⁰ Μερίδα Χιωτών είχε αποφασίσει εν κρυπτώ να κινηθεί εναντίον των Γενουατών του νησιού, αλλά η συνωμοσία τους αποκαλύφθηκε, οι πρωταίτιοι εκτελέστηκαν και ο μητροπολίτης διωγμένος μεταφέρθηκε στη Κωνσταντινούπολη. Ιωάννη Ανδρεάδη, *Ιστορία της εν Χίω Ορθοδόξου Εκκλησίας. Τόμος Α*, σσ. 64-65 και Girolamo Giustiniani, *Istoria di Scio*, Parigi 1610, σ. 36

⁵⁶¹ Ιωάννη Ανδρεάδη, *Ιστορία της εν Χίω Ορθοδόξου Εκκλησίας. Τόμος Α*, σσ. 37-40

Σύμφωνα με τον Ανδρεάδη, τα άτομα που κατέλαβαν το αξίωμα του «δικαίου» ήταν τα εξής: 1) Ιερομόναχος Λάζαρος από το 1365, 2) Αγνώστων στοιχείων που εκδιώχθηκε το 1387, 3) ο Ιερομόναχος Ιερεμίας διορισμένος από τον Πατριάρχη Νείλο, 4) ο Θεόδωρος Κορέσης από το 1394, 5) ο Μέγας Χαρτοφύλαξ Νικόλαος από το 1452, 6) Αγνώστων στοιχείων που αναφέρεται σε έγγραφο του 1492 7) Αγνώστων στοιχείων, στον οποίο αναφέρεται έγγραφο του 1506, 8) Αγνώστων στοιχείων, στον οποίο αναφέρεται ο Συνοδικός Τόμος του 1555-1556.

Να σημειωθεί ότι η ακριβής διάρκεια της θητείας, καθώς και τα στοιχεία του εκάστοτε «δικαίου» δυστυχώς δεν είναι γνωστά.

⁵⁶² Ιωάννη Ανδρεάδη, *Ιστορία της εν Χίω Ορθοδόξου Εκκλησίας. Τόμος Α*, σ. 36

περιηγητές, που επισκέφθηκαν τη Χίο.⁵⁶³ Το μοναστικό τάγμα βέβαια με την μεγαλύτερη και εντονότερη δράση ήταν εκείνο των Ιησουιτών, που άρχισε τη δράση του στα τέλη του 16^{ου} αιώνα, με την ίδρυση του να αποτελεί αποτέλεσμα της Καθολικής Αντιμεταρρύθμισης απέναντι στον Προτεσταντισμό. Οι Ιησουίτες χρησιμοποιήθηκαν κυρίως εναντίον των διαμαρτυρόμενων στη Δυτική και Κεντρική Ευρώπη, αλλά ανέπτυξαν ιεραποστολικό έργο σε παγκόσμια κλίμακα, συμπεριλαμβανομένης της Χίου, στην οποία εγκατέστησαν αποστολή το 1590.⁵⁶⁴

Συνολικά, η γενουατική πολιτική είχε ως αποτέλεσμα ο ορθόδοξος κλήρος της Χίου να μείνει χωρίς ηγεσία, οδηγώντας έτσι τον 15^ο αιώνα σε μια ευρεία αποδιοργάνωση του. Παρατηρήθηκαν έντονες διαμάχες και αντιπαραθέσεις μεταξύ των ιερέων του νησιού για την κατάληψη των ενοριών με τις μεγαλύτερες προσόδους, με πολλά από τα εκκλησιαστικά αξιώματα (οφίκια) να καταλαμβάνονται αυθαίρετα, προκαλώντας την εντύπωση ότι οι δομές της Ορθόδοξης Εκκλησίας είχαν καταρρεύσει. Το ζήτημα λύθηκε μόνο μετά την παρέμβαση του Πατριαρχείου Κωνσταντινούπολης, που επενέβη αφότου δέχτηκε καταγγελίες από Χιώτες. Έτσι ο πατριάρχης Ιωάσαφ Β' εξέδωσε Συνοδικό Τόμο, στον οποίο μεταξύ άλλων ρύθμιζε τα ζητήματα σχετικά με τις διαδικασίες και τις προϋποθέσεις ανάληψης των εκκλησιαστικών οφικίων από τον κλήρο της Χίου.⁵⁶⁵ Τέλος, να σημειωθεί, ότι με την κατάληψη του νησιού από τους Οθωμανούς, η περίοπτη θέση και κυριαρχία στα θρησκευτικά ζητήματα, που απολάμβανε η Καθολική Εκκλησία ανατράπηκε, καθώς οι Τούρκοι έβλεπαν με δυσπιστία τους Καθολικούς, ιδιαίτερα κατά το 16^ο και 17^ο αιώνα κατά τη διάρκεια των οποίων η Οθωμανική αυτοκρατορία εμπλέκονταν συχνά σε συγκρούσεις με τους Βενετούς, οι οποίοι μάλιστα κατέλαβαν πρόσκαιρα τη Χίο το 1694-1695.

⁵⁶³ Στο ίδιο, σσ. 41-42

⁵⁶⁴ Στο ίδιο, σ. 43

Για μια αναλυτική παρουσίαση της δράσης και του έργου του τάγματος των Ιησουιτών βλέπε: Thomas Worcester (επιμ.), *The Cambridge Companion to the Jesuits*, Cambridge University Press, Cambridge 2008 και Jonathan Wright, *God's soldiers : adventure, politics, intrigue, and power : a history of the Jesuits*, Doubleday, New York 2004 και James Broderick, *The origin of the Jesuits*, Loyola University Press, Chicago Illinois ³1997

⁵⁶⁵ Ιωάννη Ανδρεάδη, *Ιστορία της εν Χίω Ορθοδόξου Εκκλησίας. Τόμος Α*, σσ. 56-57

4. Κεκτημένα Δικαιώματα της Τοπικής Εκκλησίας

Στα αμέσως επόμενα χρόνια από την οθωμανική κατάκτηση της Χίου και συγκεκριμένα το 1567 και το 1578 παραχωρήθηκε στο νησί μια σειρά «προνομίων» με πολιτικό, οικονομικό και θρησκευτικό χαρακτήρα. Στη παρούσα ενότητα, στο επίκεντρο θα βρεθούν οι ρυθμίσεις αναφορικά με της εκκλησιαστικές και λατρευτικές υποθέσεις, καθώς οι υπόλοιπες αναλύονται στην οικεία ενότητα του κεφαλαίου για τη Διοίκηση.⁵⁶⁶

Κατά τη διάρκεια της γενουατικής κυριαρχίας επί της νήσου το αξίωμα του ορθόδοξου μητροπολίτη είχε καταργηθεί, επιφέροντας την πρωτοκαθεδρία του ρωμαιοκαθολικού επισκόπου στα τοπικά θρησκευτικά ζητήματα. Με την έλευση των Οθωμανών όμως η κατάσταση αυτή διαφοροποιείται. Στα τέλη του 1571, η ορθόδοξη μητρόπολη αποκαθίσταται και το αξίωμα του μητροπολίτη καταλαμβάνεται από το Γαβριήλ Καλλικάντζαρο. Πλέον ολόκληρο το νησί με εξαίρεση την πατριαρχική εξαρχία επί των χωριών Πυργί και Βολισσό, απαρτίζει τη μητρόπολη της Χίου.⁵⁶⁷

Τα θρησκευτικά «προνόμια» παραχωρήθηκαν το 1567 και επικυρώθηκαν το 1578, δημιουργώντας στο νησί ένα καθεστώς ανεκτικότητας απέναντι στην ορθόδοξη Εκκλησία. Έτσι, ήδη από το 1567 χάρη στον αχτιναμέ του Σελίμ Β' η Χίος απαλλάσσεται από το παιδομάζωμα, ενώ συγχρόνως απαγορεύτηκε και ο ακούσιος εξισλαμισμός.⁵⁶⁸ Από την έναρξη της οθωμανικής κυριαρχίας τα δικαιώματα της ορθόδοξης Εκκλησίας κατοχυρώνονται και η λατρεία μπορεί να ασκηθεί απρόσκοπτα. Εξασφαλίζεται η ελευθερία ανακαίνισης και επισκευής των ορθοδόξων ναών και παρέχεται ελευθερία στη ταφή των χριστιανών, ώστε να πραγματοποιείται εντός των εκκλησιών και του προαυλίου τους.⁵⁶⁹ Βέβαια απαγορεύεται ρητά η οικοδόμηση νέων εκκλησιών, αλλά και η χρήση των καμπανών με την εξαίρεση των Μαστιχοχωριών που υπάγονταν σε ειδικό καθεστώς.⁵⁷⁰ Τα προνόμια του 1567 και του 1578, επικυρώθηκαν μια ακόμα φορά, το 1599 από το σουλτάνο Ιμπραήμ μετά από ενέργειες του

⁵⁶⁶ Στο παρόν, Κεφάλαιο «Η Διοίκηση», υποενότητα «Προνομιακό Καθεστώς».

⁵⁶⁷ Ιωάννη Ανδρεάδη, *Ιστορία της εν Χίω Ορθόδοξου Εκκλησίας*. Τόμος Α, σ. 74

⁵⁶⁸ Αντωνίου Χαροκόπου, *Ο Θεσμός της Δημογεροντίας*, σ. 30 και Α. Μ. Βλαστού, ό.π., σσ. 83-84

⁵⁶⁹ Γεωργίου Ι. Ζολώτα, *Ιστορία της Χίου*. Τόμος Γ'. Μέρος Πρώτον, σ. 70

⁵⁷⁰ Αντωνίου Χαροκόπου, *Ο Θεσμός της Δημογεροντίας*, σ. 32 και Δημητρίου Ι. Ιεραπετρίτη, ό.π., σ. 133 και Α. Μ. Βλαστού, ό.π., σ. 83

μητροπολίτη Συμεών, ενισχύοντας τη θέση της Ορθόδοξης Εκκλησίας ακόμα περισσότερο. Σε κάθε περίπτωση όμως, πρέπει να σημειωθεί ότι η παραχώρηση θρησκευτικών προνομίων στους ορθοδόξους της Χίου δεν αποτελούσε αποκλειστική πρωτοβουλία των οθωμανικών αρχών, αλλά αντίθετα σε αυτή είχαν συμβάλλει πλούσιοι Χιώτες της Κωνσταντινούπολης, μέσω της δωροδοκίας Τούρκων αξιωματούχων, όπως έπραξε ο Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος, ο εξ Απορρήτων το 1696.⁵⁷¹ Από την άλλη πλευρά κατά τη διάρκεια του 16^{ου} και του 17^{ου} αιώνα, εν μέσω των συγκρούσεων της Οθωμανικής αυτοκρατορίας με τη καθολική Βενετία, οι καθολικοί του νησιού αντιμετώπισαν τη σκληρότητα των τουρκικών αρχών και ενίοτε τον αναγκαστικό εξισλαμισμό.⁵⁷²

Εξετάζοντας τα προνόμια που είχαν αποδοθεί από την οθωμανική εξουσία στην ορθόδοξη χριστιανική Εκκλησία γίνεται φανερό ότι τη θεωρούσαν σημαντικό παράγοντα της πολιτικής και κοινωνικής ζωής του νησιού. Μέσα από αυτή και σε συνδυασμό με άλλους παράγοντες, οι Οθωμανοί θεωρούσαν ότι μπορούσαν να εξασφαλίσουν τη κοινωνική ειρήνη και την υπακοή των χριστιανών στην εξουσία τους. Έτσι αναγνωριζόταν στη χριστιανική πίστη κυρίαρχη θέση στη κοινωνία, αναδεικνυόμενη ως αναπόσπαστο τμήμα της δημόσιας σφαίρας στη Χίο.

5. Η Εκκλησία στην Κοινωνική και Πολιτική Ζωή.

Η Εκκλησία διαδραμάτιζε κεντρικό ρόλο στη χιώτικη κοινωνία του 18^{ου} αιώνα, χωρίς να αποτελεί έναν περικλειστο θεσμό, στα διοικητικά ζητήματα του οποίου η συμμετοχή των λαϊκών ήταν απαγορευμένη. Τα μέλη της Δημογεροντίας, της κοινοτικής δηλαδή διοίκησης της Χίου -βλέπε ενότητα της Διοίκησης στο παρόν- εμπλέκονταν ενεργά στη διοίκηση της, απαιτώντας ο εκάστοτε επίσκοπος να έχει λάβει την έγκρισή τους πριν από την ανάληψη των καθηκόντων του. Οι λαϊκοί, που επηρέαζαν την επισκοπική εκλογή βέβαια δεν περιορίζονταν στους Δημογέροντες, καθώς βάρυνε ιδιαίτερα η γνώμη των Χιωτών αξιωματούχων της οθωμανικής κυβέρνησης, όπως του Δημήτριου Σκανάβη. Έχουν καταγραφεί μάλιστα αρκετές περιπτώσεις μητροπολιτών, οι

⁵⁷¹ Ιωάννη Ανδρεάδη, *Ιστορία της εν Χίω Ορθοδόξου Εκκλησίας. Τόμος Α*, σσ. 76-77

⁵⁷² Στο ίδιο, σ. 78

οποίοι ενώ αρχικά εκλέχθηκαν από το πατριαρχείο, τελικά δεν κατέλαβαν τον επισκοπικό θώκο, εξαιτίας των αντιδράσεων της χιώτικης κοινωνίας και προεστών, αναγκάζοντας τον πατριάρχη να προχωρήσει στην εκλογή νέου μητροπολίτη· πράγμα που συνέβη το 1714 όταν ο πατριάρχης Κοσμάς εξ Αλεξάνδρειας αναγκάστηκε να ανακαλέσει την εκλογή του Γεράσιμου και να τον αντικαταστήσει με τον Δανιήλ από τη Κυδωνιά της Κρήτης, ο οποίος έγινε αποδεκτός από τους Χιώτες.⁵⁷³ Αξίζει να σημειωθεί, ότι η επίσημη πράξη παύσης του μητροπολίτη Γεράσιμου, αλλά και διορισμού του Δανιήλ υλοποιήθηκε μέσα από την έκδοση σουλτανικών φερμανιών, τα οποία εκδόθηκαν προς επικύρωση των αντίστοιχων πατριαρχικών αποφάσεων.⁵⁷⁴

Ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός, ότι μόλις τρεις μέρες μετά την έκδοση του σουλτανικού διατάγματος του διορισμού του Δανιήλ, η Υψηλή Πύλη εξέδωσε νέο φερμάνι, με το οποίο καθοριζόταν τα προνόμια της θέσης του μητροπολίτη, αναφερόμενο ειδικά στην είσπραξη των εκκλησιαστικών εισφορών και μητροπολιτικών οικονομικών δικαιωμάτων. Συγκεκριμένα, επισημαίνεται ότι όλοι οι ιερείς του νησιού οφείλουν να του καταβάλλουν ειδικά τέλη. Ακόμη, με το συγκεκριμένο φερμάνι αναγνωρίζεται στο μητροπολίτη το δικαίωμα να επιλύει τις διαφορές μεταξύ Χριστιανών και να επιβάλλει επιτίμια, καθώς και να τιμωρεί τη μη καταβολή τελών στο πρόσωπο του. Επιπλέον, ιδιαίτερη μνεία γίνεται στην ελευθερία δράσης του μητροπολίτη να ρυθμίζει τις υποθέσεις του και να κινείται σε όλο το εύρος του νησιού για την είσπραξη των εισφορών που του αναλογούν, χωρίς να εμποδίζεται από τις τοπικές οθωμανικές αρχές.⁵⁷⁵

«μή ενοχλώσι τόν Μητροπολίτην οι Μουτεσελλήμαι, Μηρ-ι-μιράν, Μήρ-ι-λιβά, οι Βοεβόδαι, οι Σουμπασήδες, οι πρόκριτοι και οι άρχοντες των χωριών, οι Φεουδάρχει, οι Τιμαριούχοι, οι Γενίτσαροι, οι Σπαχήδες και λοιποί δημόσιοι υπάλληλοι διά την ράβδον, ήν φέρει ανά χείρας, μηδέ παρακωλύωσιν αυτόν τε και τούς ανθρώπους τού προς είσπραξιν χρημάτων, οσάκις κατά την είσπραξιν των κυβερνητικών τελών, διερχόμενοι επίφοβα μέρη ήθελον αλλάξει, πρὸς ασφάλειαν, ένδυμα ή σχήμα».⁵⁷⁶

Τα προνόμια του μητροπολίτη Χίου διατυπώνονται και σε ένα ακόμα βεράτι, το οποίο εκδόθηκε το 1755 από το σουλτάνο Οσμάν Γ'. Το διάταγμα αρχικά σημειώνει,

⁵⁷³ Στο ίδιο, σσ. 83-84

⁵⁷⁴ Χρ. Β. Μαυρόπουλου, ό.π., σσ. 1-3

⁵⁷⁵ Στο ίδιο, σσ. 4-6

⁵⁷⁶ Στο ίδιο, σ. 5

ότι ο τότε μητροπολίτης Διονύσιος κατέβαλε στα οθωμανικά ταμεία το ποσό των 8.000 άσπρων ως εφάπαξ εισφορά για την ανάληψη των καθηκόντων του και για το λόγο αυτό δικαιούται νομίμως ορισμένων οικονομικών προνομίων, αλλά και της δικαιοδοσίας επίλυσης των διαφορών μεταξύ των ορθοδόξων. Ο ορθόδοξος κλήρος οφείλει να τον υπακούει, ενώ σε περίπτωση ανυπακοής του από ιερείς ή μοναχούς, ο μητροπολίτης έχει το δικαίωμα να τους επαναφέρει στη τάξη επιβάλλοντας πρόστιμα ή περιορίζοντας τους στα μοναστήρια τους-στην περίπτωση των μοναχών. Το διάταγμα επιβεβαιώνει την εξουσία και θέση του μητροπολίτη αναφέροντας ότι «οφείλουσιν άπαντες οί άπιστοι ραγιάδες, μικροί και μεγάλοι, να αναγνωρίζωσιν αυτόν ως ίδιον Μητροπολίτην, υπακούοντες αυτώ και ουδόλως επεμβαίνοντες εις τά καθήκοντα και δικαιώματα τού». Τέλος, για μια ακόμα φορά αναφέρεται ότι οι τοπικές οθωμανικές αρχές οφείλουν να μην επεμβαίνουν και παρεμποδίζουν τον τοπικό θρησκευτικό άρχοντα στη τέλεση των καθηκόντων του.⁵⁷⁷

Ο μητροπολίτης αναγνωριζόταν ως πνευματικός ηγέτης των Ορθοδόξων του νησιού, αλλά η δικαιοδοσία του σε δικαστικό και πολιτικό επίπεδο ήταν ιδιαίτερα περιορισμένη, παρά τις όποιες διακηρύξεις προς το αντίθετο. Η ισχυρή Δημογεροντία του νησιού δεν ανεχόταν επεμβάσεις στον τρόπο διαχείρισης των κοινοτικών θεμάτων, ενώ ακόμα και για την επιβολή εκκλησιαστικών ποινών, όπως ο αφορισμός ήταν απαραίτητη η σύμφωνη γνώμη της. Όπως επισημαίνει ο Ανδρεάδης μάλιστα, ο μητροπολίτης «ώφειλεν τυφλήν υπακοήν και απαρέγκλιτον εκτέλεσιν των διαταγών αυτής, άνευ δε της συναινέσεως αυτής ουδέ του ελάχιστου ζητήματος ηδύνατο να επιληφθή ουδέ και αυτού ακόμη του αφορισμού».⁵⁷⁸ Μητροπολίτες, που προκαλούσαν τη δυσάρεσκειά του ποιμνίου τους και των προεστών του νησιού μπορούσαν να αποπεμφθούν ή και να εξοριστούν κατόπιν της παρέμβασης του Πατριαρχείου Κωνσταντινούπολης. Οι δυσάρεστοι από την εκκλησιαστική ηγεσία τους Χιώτες προχωρούσαν σε διαβήματα προς το πατριάρχη, ο οποίος συνήθως τα λάμβανε υπόψιν και κινούσε τις ανάλογες διαδικασίες για να εκπέσει ο μητροπολίτης από το αξίωμα του, όπως συνέβη στην περίπτωση τόσο του Γαβριήλ Καλλικάντζαρου όσο και του Ιππόλυτου από τη Κρήτη.⁵⁷⁹ Για το ζήτημα αυτό ο Ζολώτας επισημαίνει μάλιστα, ότι «είχον

⁵⁷⁷ Στο ίδιο, σσ. 36-42

⁵⁷⁸ Ιωάννη Ανδρεάδη, *Ιστορία της εν Χίω Ορθοδόξου Εκκλησίας. Τόμος Α*, σ. 86

⁵⁷⁹ Γεωργίου Ι. Ζολώτα, *Ιστορία της Χίου. Τόμος Γ'. Μέρος Δεύτερο*, σσ. 9-15

ανωμαλίας πάλιν οι Χίοι με τους μητροπολίτας των, πράγμα, φαίνεται πολύ συνηθισμένον». ⁵⁸⁰ Το ζήτημα της επέμβασης των λαϊκών στη διαχείριση των εκκλησιαστικών θεμάτων και ειδικότερα η ανάμιξη τους στον τρόπο άσκησης της θρησκευτικής εξουσίας του μητροπολίτη, ορισμένως έφταναν στην Υψηλή Πύλη κατόπιν αιτημάτων των Χιωτών, όπως άλλωστε φαίνεται και στην επόμενη παράγραφο. Παρουσιάζεται όμως και η αντίθετη περίπτωση, δηλαδή η Υψηλή Πύλη να επεμβαίνει στο ζήτημα των αρμοδιοτήτων του μητροπολίτη για να υποστηρίξει την εξουσία του, δηλώνοντας ότι απαγορεύεται η ανάμιξη των λαϊκών στις υποθέσεις του, γεγονός που επιβεβαιώνεται από την έκδοση σχετικού φερμανιού το 1755. ⁵⁸¹

Οι κάτοικοι του νησιού μάλιστα δε δίσταζαν να απευθυνθούν ακόμα και στις οθωμανικές αρχές, σε περίπτωση που ο πατριάρχης δεν ήταν πρόθυμος να αποπέμψει τον μητροπολίτη, του οποίου επιθυμούσαν την εκδίωξη. Όπως για παράδειγμα συνέβη το 1714, με την έκδοση σουλτανικού φερμανιού μετά από διαβήματα των Χιωτών προς την Υψηλή Πύλη για την παύση του μητροπολίτη Γεράσιμου. Ως αιτίες της αίτησης αποπομπής του επισκόπου τους, οι Χιώτες παρουσίασαν τη φιλοχρήματη και τυραννική στάση του. Υποστήριζαν, ότι ο Γεράσιμος ανάγκαζε τους φτωχότερους των πολιτών να καταβάλλουν πρόστιμα, ενώ ζητούσε επιπλέον χρήματα για τη τέλεση των ιερών μυστηρίων και λειτουργιών, όπως για το μυστήριο του γάμου. ⁵⁸² Υπήρχαν όμως και περιπτώσεις, όπου ο τοπικός ιεράρχης απολάμβανε το σεβασμό και την εκτίμηση της τοπικής κοινωνίας και παρέμενε στο αξίωμα του δια βίου, όπως συνέβη με το Δανιήλ, που διατέλεσε μητροπολίτης Χίου από το 1714 μέχρι και το θάνατο του, το 1741. ⁵⁸³ Συμπερασματικά, διαφαίνεται ότι οι Χιώτες δεν ήταν διατεθειμένοι να ανεχθούν την κατάληψη του μητροπολιτικού θρόνου από ιεράρχη που δεν απολάμβανε την εμπιστοσύνη και την εκτίμηση τους. Εφόσον ο μητροπολίτης δυσареστούσε μέσω των πράξεων και τακτικών του το κοινό αίσθημα των πολιτών και των κοινοτικών αρχών, θα επενέβαιναν ώστε να εξασφαλίσουν την αποπομπή του με κάθε μέσο, ακόμα και αν χρειαζόταν τουρκική επέμβαση στα εσωτερικά της Ορθόδοξης Εκκλησίας. Πρέπει ωστόσο να επισημανθεί, ότι εκτός από τις όποιες διαφωνίες σχετικά με

⁵⁸⁰ Στο ίδιο, σ. 25

⁵⁸¹ Χρ. Β. Μαυρόπουλου, ό.π., σσ. 42-43

⁵⁸² Γεωργίου Ι. Ζολώτα, *Ιστορία της Χίου. Τόμος Γ'. Μέρος Δεύτερο*, σσ. 36-37· Χρ. Β. Μαυρόπουλου, ό.π., σ. 2

⁵⁸³ Γεωργίου Ι. Ζολώτα, *Ιστορία της Χίου. Τόμος Γ'. Μέρος Δεύτερο*, σσ. 37-38

τις πολιτικές του μητροπολίτη, οι Χιώτες επιθυμούσαν να έχουν επίσκοπο με καταγωγή από το νησί τους. Έτσι, ενεργούσαν πολλάκις έχοντας ως έναυσμα ένα έντονα τοπικιστικό πνεύμα, στρεφόμενοι εναντίον ιεραρχών εξαιτίας της μη καταγωγής τους από τη νήσο.⁵⁸⁴

Ο ρόλος του επισκόπου μπορεί να χαρακτηριστεί ως συμβολικός, χωρίς ο ίδιος να επεμβαίνει άμεσα στη διαχείριση των ζητημάτων που σχετίζονταν με την κοινωνική οργάνωση. Ο ίδιος ήταν υποχρεωμένος να παρίσταται στις δημόσιες εξετάσεις των μαθητών της Μεγάλης Σχολής της Χίου, ενώ οι δραστηριότητες του διέπονταν από την τήρηση ενός αυστηρού πρωτοκόλλου. Εθιμικά απαγορευόταν να πραγματοποιεί ιδιωτικές επισκέψεις και να κυκλοφορεί στην πόλη, παρά μόνο έφιππος και με τη συνοδεία διακόνων. Επίσης, δεχόταν και διάβαζε ευχή στους νεοεκλεγμένους δημογέροντες. Η θέση του μητροπολίτη βέβαια περιλάμβανε σειρά προνομίων και ανέσεων έτσι ώστε να εξασφαλίζεται το κύρος και η μεγαλοπρέπεια του αξιώματος του. Διέθετε χειμερινό μέγαρο στην πόλη της Χίου, καθώς και θερινή έπαυλη, καθώς και μερικά ακόμη μικρότερα κτήρια για τη διαμονή του σε διάφορα μέρη του νησιού. Επιπροσθέτως, μισθοδοτούνταν από τη Δημογεροντία λαμβάνοντας ετήσια χορηγία ύψους μεταξύ 5.000 και 12.000 γροσίων, ενώ λάμβανε συγχρόνως προμήθεια για την τέλεση κάθε θρησκευτικής τελετής στο νησί. Να σημειωθεί ότι και ο ίδιος όμως με τη σειρά του πλήρωνε ειδικό τέλος στο πατριαρχείο στην Κωνσταντινούπολη, το οποίο αντλούσε από τα προαναφερθέντα έσοδα του.⁵⁸⁵

Ιδιαίτερη μνεία πρέπει να γίνει στο μητροπολίτη Χίου, Ιππόλυτο τον Κρη, ο οποίος έθεσε τα θεμέλια για την εφαρμογή ενός συστήματος πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης στον ελλαδικό χώρο και έδρασε στα τέλη του 16^{ου} και στις αρχές του 17^{ου} αιώνα. Ο μητροπολίτης Ιππόλυτος διορίστηκε στο αξίωμα του από τον πατριάρχη Ιερεμία Β΄, τον αποκαλούμενο τρανό και συνδέθηκε με τις προσπάθειες του τελευταίου για πνευματική ανάταση του γένους. Ο Πατριάρχης είχε πρωτοστατήσει στην εκπόνηση ενός σχεδίου οργάνωσης της εκπαίδευσης στον ελλαδικό χώρο. Αυτό λάμβανε ως πρότυπο την πατριαρχική σχολή και στόχευε στη δημιουργία ενός δικτύου σχολείων

⁵⁸⁴ Στο ίδιο, σσ. 43-44

⁵⁸⁵ Ιωάννη Ανδρεάδη, *Ιστορία της εν Χίω Ορθοδόξου Εκκλησίας. Τόμος Α*, σσ. 88-89

στις έδρες των διαφόρων ορθοδόξων μητροπόλεων του οθωμανικού κράτους.⁵⁸⁶ Ο Ιππόλυτος όμως παρά το ενδιαφέρον του για τα γράμματα και την παιδεία δεν μπόρεσε να ασχοληθεί εκτενώς με το ζήτημα αυτό και να υλοποιήσει τις εκπαιδευτικές προτάσεις του Ιερεμία Β΄, καθώς ο διάδοχος του στο πατριαρχικό θρόνο, ο Μητροφάνης σε συνεννόηση με τους εχθρούς του στο νησί ανάμεσα στους οποίους πρωτοστατούσε η δημογεροντία⁵⁸⁷, αποφάσισε να τον αποπέμψει από το αξίωμα του και την επισκοπική του έδρα.⁵⁸⁸

Ο θάνατος του πατριάρχη όμως και η ανάληψη του πατριαρχικού θρόνου εκ νέου από τον Ιερεμία Β΄, σταθεροποίησε τη θέση του Ιππόλυτου, κάτι που έμελλε βέβαια να κρατήσει για σύντομο μόνο διάστημα. Η δεύτερη απομάκρυνση του Ιερεμία από το ανώτατο αξίωμα του, έφερε και την οριστική εκδίωξη του Ιππόλυτου από τη Χίο.⁵⁸⁹ Ο μητροπολίτης Χίου αναγνωρίζονταν ως εξέχουσα πνευματική φυσιογνωμία από μια πληθώρα λογίων της εποχής. Είχε αναπτύξει πλούσια επιστολογραφική δράση και αλληλογραφούσε μεταξύ άλλων με το Μελέτιο Πήγα και το Μάξιμο Μουργούνδιο, ενώ έχει υποστηριχθεί ότι ο Κύριλλος Λούκαρης υπήρξε μαθητής του.⁵⁹⁰ Η επιδίωξη του Ιερεμία Β΄ για την εκπαίδευση κρίνεται βαρύνουσα καθώς έθεσε τα θεμέλια για την ανάπτυξη των σχολείων στα αστικά κέντρα-έδρες των μητροπόλεων. Αυτά σταδιακά πλήθαιναν και άκμαζαν. Ξέφευγαν από τον έλεγχο των εκκλησιαστικών αρχών και περνούσαν στη δικαιοδοσία των κοινοτικών αρχόντων, εξελισσόμενα σε σύμβολα της εκάστοτε κοινότητας και της ακμής της.⁵⁹¹ Τα πρώτα βήματα σε αυτή τη κατεύθυνση στη Χίο έγιναν από το μητροπολίτη Ιππόλυτο.

Έχοντας αναφερθεί στη θέση και στο ρόλο του μητροπολίτη, η ανάλυση μας θα συνεχίσει, θίγοντας το ζήτημα των ορθόδοξων ιερέων και των ορθόδοξων ναών του νησιού. Όπως παρατηρεί ο Ανδρεάδης, οι ιερείς της Χίου διακρίνονταν για τη μόρφωση

⁵⁸⁶ Χάρη Ν. Μελετιάδη, *Στοχαστικές Προσαρμογές για την ιστορία της Νεοελληνικής Παιδείας*, Πάνδημος. Παντειακές Δημοσιεύσεις, Αθήνα 2013, σ. 77

⁵⁸⁷ Κώστα Γ. Τσιγκάκη, «Ο Μητροπολίτης Χίου Ιππόλυτος Καστρίσιος» στο: Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών, *Θησαυρίσματα*, Τεύχος 20, Βενετία 1990, σσ. 416-417

⁵⁸⁸ Ιωάννη Ανδρεάδη, *Ιστορία της εν Χίω Ορθόδοξου Εκκλησίας. Τόμος Α*, σ. 50 και Νικόλαου Β. Τωμαδάκη, «Ιππόλυτος Χίου Κρης» στο: Ανδρέας Γ. Καλοκαιρινός, *Κρητικά Χρονικά*, Έτος Ζ΄ Τεύχος 1, Ηράκλειο 1953, σ. 44

⁵⁸⁹ Κώστα Γ. Τσιγκάκη, ό.π., σσ. 408-410

⁵⁹⁰ Ιωάννη Ανδρεάδη, *Ιστορία της εν Χίω Ορθόδοξου Εκκλησίας. Τόμος Α*, σ. 51

⁵⁹¹ Χάρη Ν. Μελετιάδη, ό.π., σσ. 77-78

και την παιδεία τους, αναλαμβάνοντας συχνά τη διδασκαλία στις διάφορες σχολές του νησιού.⁵⁹² Η εμπλοκή τους μάλιστα με την εκπαίδευση ήταν τέτοια, ώστε αποτελούσε συνήθη πρακτική να τους αποκαλούν «διδασκάλους».⁵⁹³

Στα τέλη του 16^{ου} αιώνα, ο αριθμός των ιερέων ανερχόταν στους 300, πράγμα που αναφέρεται από τον λόγιο Θεόδωρο Ζυγομαλά και καταγράφεται από το Legrand.⁵⁹⁴ Εξαιτίας όμως της συνεχούς αυξητικής τάσης που παρουσίαζε ο αριθμός των ιερέων στο νησί, η Δημογεροντία -αποδεικνύοντας για άλλη μια φορά την υπεροχή της επί του μητροπολίτη- επεμβαίνει, διατάσσοντας το μητροπολίτη να μην προβαίνει σε χειροτονίες ιερέων και διακόνων, χωρίς να έχει εξασφαλίσει εκ των προτέρων την έγκριση της. Η πολιτική που ακολούθησαν οι δημογέροντες φαίνεται ότι παρήγε τα αναμενόμενα αποτελέσματα για τους επόμενους δύο αιώνες, καθώς κατά τη διάρκεια του 18^{ου} αιώνα αναφέρεται ότι υπήρχαν μόλις 100 ιερείς και 20 διάκονοι στην πόλη της Χίου, ενώ στο υπόλοιπο νησί ένας αριθμός ιερωμένων ανάλογος των ενοριακών αναγκών, χωρίς να εμφανίζεται πλεονάζον ιερατικό προσωπικό.⁵⁹⁵ Ανάμεσα στους κύκλους των λογίων-οπαδών του Διαφωτισμού ακόμα και ο παραπάνω περιορισμός φαινόταν, ότι δεν επαρκούσε δημιουργώντας ένα πολυάριθμο και χωρίς πρακτικές λειτουργίες κλήρο. Στο πλαίσιο αυτό παρατηρούμε τον Αδαμάντιο Κοραή να γράφει από το Παρίσι στους Χιώτες, ότι δεν πρέπει να προσλαμβάνουν ξένους ιερείς, έτσι ώστε να περιοριστούν οι εκκλησιαστικές δαπάνες αλλά και για να μην έχουν στο νησί τους «πλειότερους της χρείας ιερείς εντοπίους».⁵⁹⁶

Η δράση των ιερέων και των μοναχών στο νησί ήταν σε μεγάλο βαθμό ελεγχόμενη από το μητροπολίτη, καθώς και από το πατριαρχείο της Κωνσταντινούπολης. Στις περιπτώσεις μάλιστα που θεωρούνταν, ότι ορισμένοι ιερωμένοι διασάλευαν τη τάξη και προκαλούσαν το κοινό αίσθημα, λαμβάνονταν πειθαρχικά μέτρα εναντίον τους. Επρόκειτο όχι μόνο για επιτίμια ή ποινές που αποφασίζονταν από την Ορθόδοξη

⁵⁹² Τα εκπαιδευτικά ιδρύματα της Χίου, αλλά και η συμμετοχή Ορθόδοξων ιερέων στην εκπαίδευση θίγονται αναλυτικά στο κεφάλαιο για την παιδεία στην παρούσα έρευνα.

⁵⁹³ Ιωάννη Ανδρεάδη, *Ιστορία της εν Χίω Ορθοδόξου Εκκλησίας. Τόμος Α*, σσ. 127-128

⁵⁹⁴ Στο ίδιο, σ. 136 και Emile Legrand, *Notice biographique sur Jean et Theodose Zygomalas*, Ernest Leroux, Paris 1889, σ. 126

⁵⁹⁵ Ιωάννη Ανδρεάδη, *Ιστορία της εν Χίω Ορθοδόξου Εκκλησίας. Τόμος Α*, σ. 137· Α. Μ. Βλαστού, ό.π., σ. 146· Γεωργίου Ι. Ζολώτα, *Ιστορία της Χίου. Τόμος Γ'. Μέρος Δεύτερο*, σ. 640

⁵⁹⁶ Νικόλαου Δαμαλά, *Επιστολαί Αδαμαντίου Κοραή, Τόμος Γ'. Μέρος Β'*. Εν Αθήναις 1885, σ. 846

Εκκλησία, αλλά και για αποφάσεις στις οποίες εμπλέκονταν οι οθωμανικές αρχές. Ενδεικτικό του παραπάνω αποτελεί η περίπτωση του μοναχού Κλήμη της Νέας Μονής, ο οποίος κατόπιν παρέμβασης εναντίον του από τους υπόλοιπους αδελφούς της μονής, το μητροπολίτη και τέλος τον πατριάρχη προς τις οθωμανικές αρχές, φυλακίζεται στο κάστρο της Χίου. Οι κατηγορίες που διατυπώθηκαν εναντίον του ήταν, ότι επρόκειτο για ταραξία και άτομο που προκαλούσε ταραχές, ενώ συγχρόνως εμπλεκόταν χωρίς να είναι ο ρόλος του, στις υποθέσεις του μητροπολίτη και επέβαλε πρόστιμα σε μοναχούς και λαϊκούς. Η απόφαση να φυλακιστεί ο μοναχός Κλήμης καταγράφεται σε φερμάνι, που εκδόθηκε το 1756.⁵⁹⁷ Πρόκειται για ενδεικτική περίπτωση της αλληλεπίδραση μεταξύ των οθωμανικών αρχών και της Ορθόδοξης Εκκλησίας. Διαφαίνεται, ότι σε περιπτώσεις που ήταν απαραίτητη η λήψη σοβαρών πειθαρχικών μέτρων, πέρα των θρησκευτικών επιτιμίων, η ορθόδοξη εκκλησιαστική ιεραρχία δε δίσταζε να συντονιστεί με τους Οθωμανούς, έτσι ώστε να πετύχει την τιμωρία, των ιερωμένων που διατάρασσαν τη καθεστηκυία τάξη, προς όφελος της κοινωνικής ειρήνης.

Η στενή σχέση των Χιωτών με την ορθόδοξη πίστη και το ενδιαφέρον τους για την άσκηση της θρησκευτικής λατρείας γίνεται φανερή και από το μεγάλο αριθμό εκκλησιών που είχαν κτιστεί στο νησί, αποτελώντας θρησκευτικά κέντρα τόσο για την πόλη της Χίου όσο και για τα χωριά. Η λειτουργία τους γνώρισε την ανοχή των οθωμανικών αρχών, οι οποίες αν και αντιδρούσαν στη κατασκευή νέων ναών, δεν εμπλέκονταν στις δραστηριότητες και στη λατρεία που επιτελούνταν στους ήδη υπάρχοντες. Οι ορθόδοξες εκκλησίες της Χίου απειλήθηκαν μόνο σε μία περίπτωση από τις οθωμανικές αρχές. Συγκεκριμένα το 1595, όταν εκδόθηκε φερμάνι από το σουλτάνο Μουσταφά Β', με το οποίο διέτασσε τη μετατροπή των ορθόδοξων ναών της Χίου σε τζαμιά. Κάτι που ωστόσο δεν έγινε, χάρη στην επέμβαση του τότε Γάλλου πρεσβευτή στη Κωνσταντινούπολη.⁵⁹⁸ Οι ναοί της Χίου δεν οικοδομούνταν και επισκευάζονταν αποκλειστικά από την επίσημη εκκλησία. Το κόστος κατασκευής ενός ναού αναλάμβαναν κατά περίπτωση είτε μεμονωμένοι ιδιώτες είτε συντεχνίες και επαγγελματικά σωματεία. Ο Ζολώτας γράφει ότι το 1694 οι ορθόδοξες εκκλησίες ανέρχονταν σε 300.⁵⁹⁹

⁵⁹⁷ Χρ. Β. Μαυρόπουλου, ό.π., σσ. 56-58

⁵⁹⁸ Ιωάννη Ανδρεάδη, *Ιστορία της εν Χίω Ορθόδοξου Εκκλησίας*. Τόμος Α, σ. 178

⁵⁹⁹ Γεωργίου Ι. Ζολώτα, *Ιστορία της Χίου*. Τόμος Γ'. Μέρος Πρώτο, σ. 289

Ακόμη, έχουν διατυπωθεί εκτιμήσεις, οι οποίες ανεβάζουν τον αριθμό των ναών στους 1000 προ της καταστροφής της Χίου το 1822,⁶⁰⁰ αν και σύμφωνα με το γράφοντα θεωρούνται υπερβολικές. Είναι γεγονός όμως, ότι χάρη στη θρησκευτική ελευθερία που είχε παραχωρήσει η οθωμανική εξουσία, η ορθόδοξη λατρεία ασκούσαν απρόσκοπτα, με την ύπαρξη πολυάριθμων ναών να αποτελεί τεκμήριο και απόδειξη της.

Οι οθωμανικές αρχές, όπως προαναφέρθηκε, δεν επέτρεπαν την οικοδόμηση νέων εκκλησιών παρά μονό την επισκευή των ήδη υπάρχοντων ναών. Οι όποιες επισκευές θα έπρεπε να εγκριθούν από το Καδή, που όφειλε να εκδώσει έκθεση αυτοψίας της εκάστοτε εκκλησίας, την οποία οι ορθόδοξοι επιθυμούσαν να επισκευάσουν. Ανάμεσα μάλιστα στα οθωμανικά έγγραφα που έχει συγκεντρώσει και μεταφράσει ο Μαυρόπουλος διασώζονται αρκετές από τις εκθέσεις του Καδή της Χίου, που έχουν γραφεί στη διάρκεια του 18^{ου} αιώνα με αντικείμενο την αυτοψία πριν από την πραγματοποίηση εργασιών στους ναούς, αλλά και μετά την ολοκλήρωσή τους, ώστε να πιστοποιηθεί ότι υλοποιήθηκαν μόνο έργα συντήρησης και όχι επέκτασης των εκκλησιών.⁶⁰¹ Ενδεικτικά, παρατίθεται οθωμανική έκθεση για την επισκευή του ναού του Αγίου Τρύφωνος στο Νεοχώρι το 1754:

«Αιτήσιν του Νικολάου Ανδρέου και Γεωργίου Νεαμονίτου, Επιτρόπων τής εν Νεοχωρίω του Δήμου Καμποχώρων κειμένης εκκλησίας του Αγίου Τρύφωνος απεστάλη εις την μνησθείσαν εκκλησίαν ως πραγματογνώμων, ο Μολλός ημών όστις συνοδεία του αντιπροσώπου του Μουχασσίλη της Χίου εξοχωτάτου Μουσταφά Αγά και των υποφαινομένων εμπειροτεχνών μεταβάς εξήτασε και επεθεώρησε τήν ως είρηται εκκλησίαν, και εύρεν αυτήν επισκευασθείσαν άνευ εξυψώσεως καί επεκτάσεως, συμφώνως τή υπό του Ιεροδικείου εγχειρισθείση τοις ως άνω Επιτρόποις εκθέσει αυτοψίας. Εφ' ω ο ειρημένος Μολλός ημών συνέταξεν επί τόπου τά γενόμενα είτα δέ προσελθών ενώπιον του Ιεροδικείου μετά των απεσταλμένων εμπίστων εξέθηκε τά γεγονότα, ως έχουσιν και εις ένδειξιν εγράφη, κατ' αίτησιν, τό παρόν, κατά τας αρχάς Ρεβή-ούλ-Εββέλ 1168 (6/17 Δεκεμβρίου 1754)».⁶⁰²

Μέχρι και τη καταστροφή του 1822, στην πόλη της Χίου τη μέριμνα για τη συντήρηση των ορθόδοξων ναών είχαν αναλάβει τρεις θρησκευτικές αδελφότητες. Επρόκειτο για τις αδελφότητες του Αγίου Βίκτωρος, των Αγίων Αναργύρων και των Αγίων

⁶⁰⁰ Ιωάννη Ανδρεάδη, *Ιστορία της εν Χίω Ορθοδόξου Εκκλησίας. Τόμος Α*, σ. 180

⁶⁰¹ Χρ. Β. Μαυρόπουλου, ό.π., σσ. 10-35

⁶⁰² Στο ίδιο, σ. 33

Αποστόλων, οι οποίες ήταν υπεύθυνες για συγκεκριμένες περιοχές εντός του αστικού ιστού της Χίου. Η επωνυμία τους προέκυψε από την κεντρική εκκλησία του τομέα της κάθε αδελφότητας, ενώ υποδιαιρούνταν σε 47 ενορίες, που εξαρτώνταν από αυτές για το συντονισμό των δράσεων συντήρησης των ενοριακών ναών.⁶⁰³ Οι τρεις αυτές θρησκευτικές «ενώσεις» διαδραμάτιζαν κύριο ρόλο στο θρησκευτικό τελετουργικό, συμμετέχοντας στις λιτανείες και στις θρησκευτικές πομπές, υψώνοντας το σταυρό και τις εκκλησιαστικές σημαίες, κάτι που συνήθως απαγορευόταν στην Οθωμανική αυτοκρατορία.⁶⁰⁴ Οι δαπάνες που απαιτούνταν για τη χρηματοδότηση των δράσεων τους, οι οποίες εκτός από τη συντήρηση των εκκλησιών περιλάμβαναν τη φροντίδα για την εύρυθμη λειτουργία του νοσοκομείου και του σχολείου της πόλης της Χίου, προέρχονταν από τις συνδρομές των μελών τους, καθώς και από τις χρηματικές ενισχύσεις του συνόλου του χριστιανικού ποιμνίου.⁶⁰⁵ Φαίνεται ωστόσο, ότι οι χρηματικές τους ανάγκες σε ορισμένες περιπτώσεις δεν μπορούσαν να καλυφθούν μόνο μέσω των παραπάνω, οπότε και επενέβαιναν οι πλούσιοι της Χίου, στηρίζοντας τες οικονομικά. Να σημειωθεί επίσης, ότι το σύστημα των αδελφοτήτων εφαρμόστηκε και από τις κοινότητες των Χιωτών της διασποράς στη Δυτική Ευρώπη, όπως για παράδειγμα στο Λονδίνο και στο Λιβόρνο.⁶⁰⁶

Εκτός από τους ναούς, που ενέπιπταν στη μέριμνα των αδελφοτήτων υπήρχαν οι κτητορικοί ναοί, οι οποίοι είχαν κτιστεί ως προσφορές από συγκεκριμένες οικογένειες, οι οποίες αναλάμβαναν τα έξοδα λειτουργίας και συντήρησης τους. Η ευθύνη για τους κτητορικούς ναούς μεταβιβάζονταν από γενιά σε γενιά στην ίδια οικογένεια. Σε περιπτώσεις όμως, όπου είχαν εκλείψει χωρίς να έχουν απογόνους, τότε ο κτητορικός μετατρεπόταν σε ενοριακό ναό.⁶⁰⁷ Μία ακόμα ξεχωριστή κατηγορία αποτελούν οι συντεχνιακοί ναοί. Στην περίπτωση τους το σύνολο των εξόδων συντήρησης και

⁶⁰³ Ιωάννη Ανδρεάδη, *Ιστορία της εν Χίω Ορθοδόξου Εκκλησίας. Τόμος Α*, σσ. 192-193· Γεωργίου Ι. Ζολώτα, *Ιστορία της Χίου. Τόμος Γ'. Μέρος Πρώτο*, σ. 617

⁶⁰⁴ Α. Μ. Βλαστού, ό.π., σ. 147· Ιωάννη Ανδρεάδη, *Ιστορία της εν Χίω Ορθοδόξου Εκκλησίας. Τόμος Α*, σ. 194

⁶⁰⁵ Οι αδελφότητες ή αδελφάτα είχαν κατηγορηθεί κατά καιρούς, ότι αναλώνονταν στην οργάνωση και διεξαγωγή πλουσιοπάροχων γευμάτων και γλεντιών, ξεφεύγοντας από τη κύρια θρησκευτική αποστολή τους, πράγμα που προκαλούσε τη δυσαρέσκεια της Ορθόδοξης Εκκλησίας. Βλέπε Ιωάννη Ανδρεάδη, *Ιστορία της εν Χίω Ορθοδόξου Εκκλησίας. Τόμος Α*, σσ. 199-200

⁶⁰⁶ Α. Μ. Βλαστού, ό.π., σσ. 147-148· Ιωάννη Ανδρεάδη, *Ιστορία της εν Χίω Ορθοδόξου Εκκλησίας. Τόμος Α*, σ. 195

⁶⁰⁷ Ιωάννη Ανδρεάδη, *Ιστορία της εν Χίω Ορθοδόξου Εκκλησίας. Τόμος Α*, σσ. 196-197

λειτουργίας τους βάρυνε τον εκάστοτε επαγγελματικό κλάδο, ενώ συνήθως οι εκκλησίες αυτές αφιερώνονταν στον προστάτη-άγιο της συντεχνίας.⁶⁰⁸ Εφόσον πλέον έχει θιχτεί ο ρόλος της μητρόπολης και της αλληλεπίδρασης της εκκλησίας με τη κοινωνία, η παρούσα έρευνα θα συνεχίσει με τη διερεύνηση των σχέσεων μεταξύ ορθοδόξων και καθολικών στη Χίο.

6. Σχέσεις μεταξύ Ορθοδόξων και Ρωμαιοκαθολικών στη Χίο

Εξαιτίας της γενουατικής κατάκτησης της Χίου υπήρχε μια ανθηρή μειονότητα καθολικών στο νησί, οι οποίοι καθ' όλη τη διάρκεια της κατοχής του από την πόλη-κράτος της Γένοβας κατείχαν δεσπόζουσα θέση στη δημόσια ζωή. Η κατάσταση αυτή όμως άλλαξε με την έλευση των Οθωμανών, οπότε οι ρωμαιοκαθολικοί του νησιού βρέθηκαν στο περιθώριο.

Σύμφωνα με το Βλαστό οι σχέσεις μεταξύ καθολικών και ορθοδόξων ήταν τεταμένες και χαρακτηρίζονταν από τη καχυποψία των τελευταίων προς τους πρώτους. Αυτό μπορεί να εξηγηθεί από το γεγονός ότι οι Χιώτες θεωρούσαν τους Ιταλούς καθολικούς, εισβολείς και κατακτητές του τόπου τους. Βέβαια τα περιθώρια αντίδρασης τους ήταν περιορισμένα λόγω της γενουατικής εξουσίας. Έτσι οι Χιώτες είχαν προσαρμοστεί στον ιταλικό τρόπο ζωής και είχαν υιοθετήσει την ιταλική ενδυμασία. Μαρτυρείται μάλιστα ότι ο Μάρκος Ιουστινιάνης πραγματοποίησε λειτουργία στα λατινικά στη Νέα Μονή παρουσία του συνόλου του ορθόδοξου κλήρου. Το παραπάνω δεν αποτελούσε μεμονωμένη περίπτωση, αλλά σύνηθες φαινόμενο, το οποίο δεν μπορούσαν παρά να αποδεχτούν οι ορθόδοξοι κάτοικοι του νησιού.⁶⁰⁹ Η απέχθεια όμως των Χιωτών προς το λατινικό δόγμα ήταν έκδηλη, ενώ παράδειγμα του τελευταίου αποτελεί η εκδίωξη αποστολής Ιησουιτών από τη Χίο επί πατριαρχίας του Κύριλλου Λούκαρη, ο οποίος μάλιστα συνέγραψε μια σύντομη πραγματεία στην

⁶⁰⁸ Στο ίδιο, σσ. 197-198

Ενδεικτικά ορισμένοι από τους συντεχνιακούς ναούς ήταν οι εξής: Άγιος Νικόλαος των κτιστών, Αγία Αικατερίνη των λαχανοπωλών, Άγιος Ιωάννης του Τριπατέ των ξυλουργών, Άγιος Δημήτριος των υποδηματοποιών κτλ.

⁶⁰⁹ Α. Μ. Βλαστού, ό.π., σσ. 97-98

οποία επιτιμούσε το έργο τους και στηλίτευε την επιρροή που είχαν αποκτήσει ανάμεσα στους λαϊκούς και στους ορθόδοξους ιερείς της Χίου.⁶¹⁰

Είναι γεγονός ότι οι Ιησουίτες αποτέλεσαν την αιχμή του δόρατος των προσπαθειών της Δυτικής Εκκλησίας για τον προσηλυτισμό των Χιωτών στο Καθολικισμό. Το τάγμα των Ιησουιτών εγκαθιστά αποστολή στη Χίο στις αρχές της δεκαετίας του 1590,⁶¹¹ τα μέλη της οποίας ανέρχονταν σε 250 άτομα, όλα με χιώτικη καταγωγή, έχοντας σπουδάσει τη καθολική θεολογία στη Σικελία.⁶¹² Η Χίος αποτέλεσε το επιτελικό κέντρο της δραστηριότητας τους στην Οθωμανική αυτοκρατορία, λειτουργώντας ως το σημείο εκκίνησης για τις αποστολές των Ιησουιτών στην οθωμανική επικράτεια. Οι καθολικοί ιεραπόστολοι είχαν την αμέριστη υποστήριξη των ευρωπαίων διπλωματών στη Κωνσταντινούπολη, ενώ ενισχύονταν χρηματικά από τα παπικά ταμεία, λαμβάνοντας σε ετήσια βάση χορηγία ύψους 300 σκούδων.⁶¹³ Βέβαια, οι τάξεις των δυτικών ιεραποστόλων περιλάμβαναν μέλη διαφόρων μοναστικών ταγμάτων εκτός από τους Ιησουίτες, όπως καπουτσίνους αλλά και δομινικανούς.⁶¹⁴

Η ανταλλαγή επιρροών όμως ορισμένες φορές έπαιρνε και αντίθετη κατεύθυνση. Οι επιγαμίες μεταξύ καθολικών και ορθοδόξων δεν ήταν σπάνιες, ενώ οι Λατίνοι της Χίου δεν χρησιμοποιούσαν το γρηγοριανό ημερολόγιο, αλλά το ιουλιανό όπως και οι Έλληνες. Επιπλέον, παρά την αντίθεση μεταξύ δυτικού και ανατολικού Χριστιανισμού, σε ορισμένες περιπτώσεις οι απόψεις τους συνέπιπταν. Το 1579 όταν έφτασε στη Χίο καλβινιστής ιεραπόστολος για να κηρύξει τα διδάγματα της Μεταρρύθμισης αντιμετώπιστηκε ιδιαίτερα εχθρικά από το γηγενή πληθυσμό και λίγο έλειψε να

⁶¹⁰ Στο ίδιο, σ. 99. Ιωάννη Ανδρεάδη, *Ιστορία της εν Χίω Ορθοδόξου Εκκλησίας. Τόμος Α*, σσ. 45-46

⁶¹¹ Η πρώτη αναγνωριστική αποστολή των Ιησουιτών στη Χίο πραγματοποιήθηκε το 1592, όταν στο παπικό θρόνο βρισκόταν ο Κλήμης Η'. Επικεφαλής της ήταν ο Χιώτης ιησουίτης Βενέδικτος Καστανιόλα και ο Σικελός Σίμωνας Μπουκιέρι. Βλέπε Γεωργίου Ι. Ζολώτα, *Ιστορία της Χίου. Τόμος Γ'. Μέρος Δεύτερο*, σ. 61

⁶¹² Σύμφωνα με τη Βασιλική Τζόγα, οι πρώτοι Ιησουίτες που ήρθαν στη Χίο, είχαν εκπαιδευτεί στο κολλέγιο του Αγίου Αθανασίου στη Ρώμη, που είχε ιδρυθεί για να μυήσει στη λατινική παιδεία σπουδαστές ελληνικής καταγωγής και να προωθήσει την ένωση της Ορθόδοξης με τη Καθολική Εκκλησία. Βλέπε Βασιλικής Χ. Τζόγα, *Μελέτιος Πηγάς (1550-1601). Πατριάρχης Αλεξανδρείας. Βίος-Δράση-Εργογραφία (Διδακτορική Διατριβή)*, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών. Θεολογική Σχολή. Τμήμα Θεολογίας, Αθήνα 2009, σσ. 215-216

⁶¹³ Ιωάννη Ανδρεάδη *Ιστορία της εν Χίω Ορθοδόξου Εκκλησίας. Τόμος Α*, σσ. 43-45. Για τη δράση του τάγματος των Ιησουιτών στην Οθωμανική αυτοκρατορία το 17^ο αιώνα βλέπε Emile Legrant, *Relation de l' Etablissement des P.P. de la Compagnie de Jesus en Levant*, Chez Maisonneuve, Paris 1869

⁶¹⁴ Γεωργίου Ι. Ζολώτα, *Ιστορία της Χίου. Τόμος Γ'. Μέρος Δεύτερο*, σσ. 60-61, 65 & 67-68

λιντσαριστεί.⁶¹⁵ Ο Χιώτης καθολικός λόγιος, Λέων Αλλάτιος μάλιστα υποστήριζε ότι ο σεβασμός των κατοίκων της Χίου για τη Καθολική Εκκλησία,⁶¹⁶ τον πάπα και τους αντιπροσώπους του ήταν διαχρονικός και σταθερός, αν και τα γεγονότα φαίνεται ότι δείχνουν το αντίθετο, καθώς το αίσθημα αντιπάθειας των Χιωτών προς το καθολικισμό ήταν έκδηλο, εξαιτίας της θρησκευτικής καταπίεσης, που είχαν υποστεί κατά τη διάρκεια της γενουατικής κυριαρχίας. Στο παραπάνω συμπέρασμα καταλήγει άλλωστε και ο Αλέξανδρος Βλαστός, γράφοντας το 19^ο αιώνα.

«φύσει οι Γραικοί δεν ηδύναντο να αγαπώσι τούς Λατίνους και ως δορυκτήτορας αλλοφύλους και ως ετερόθρησκους. Και μ' όλον ότι έζων κατά τά έθιμα των Γενουησίων, παραλαβόντες και αυτόν τον τρόπον του ενδύεσθαι, πάντοτε όμως εσωτερικώς έτρεφον κρύφιον αντιπάθειαν κατ' αυτών».⁶¹⁷

Η αντιπαλότητα μεταξύ των δύο θρησκευτικών κοινοτήτων ανάγονταν εκτός από τη θρησκεία στο διαχωρισμό μεταξύ Ελλήνων/Ρωμιών Ορθοδόξων και Φράγκων καθολικών, με τις δύο πλευρές να αλληλοκατηγορούνται και να διαπληκτίζονται δημιουργώντας ένα τεταμένο κλίμα στο εσωτερικό της χιώτικης κοινωνίας. Παρά τη φαινομενική πρωτοκαθεδρία της Ορθόδοξης Εκκλησίας μετά την οθωμανική κατάκτηση, η δράση των Ιησουιτών στη Χίο κατάφερε να επαναφέρει το κύρος και το σεβασμό των κατοίκων του νησιού προς το Ρωμαιοκαθολικισμό, φέρνοντας έτσι σε δύσκολη θέση τις ορθόδοξες εκκλησιαστικές αρχές και αναγκάζοντας τες να λάβουν σειρά μέτρων για τον περιορισμό των επιρροής της καθολικής προπαγανδιστικής εκστρατείας.⁶¹⁸ Ενδεικτικό του παραπάνω, αποτελούν οι επίμονες προσπάθειες του Μελέτιου Πηγά να περιορίσει την επιρροή και τα ερείσματα των Ιησουιτών στη Χίο, αναλαμβάνοντας το έργο αυτό προσωπικά.⁶¹⁹ Ο ορθόδοξος ιεράρχης κατάφερε με το λόγο και τη δράση του να εξουδετερώσει τις ρητορείες και τις προσπάθειες προσηλυτισμού των ορθοδόξων από τους Ιησουίτες, κερδίζοντας την αναγνώριση του συνόλου του πληθυσμού του νησιού. Τα κηρύγματα του όμως, κατέληξαν να είναι ιδιαίτερα έντονα και πύρινα, εξάπτοντας τα ήθη, ακριβώς τη στιγμή που οι δύο θρησκευτικές

⁶¹⁵ Α. Μ. Βλαστού, ό.π., σ. 98

⁶¹⁶ Ιωάννη Ανδρεάδη, *Ιστορία της εν Χίω Ορθοδόξου Εκκλησίας. Τόμος Α*, σ. 46· Για την πλήρη παράθεση των θέσεων του Αλλάτιου σχετικά με τη Ρωμαιοκαθολική Εκκλησία στο χώρο της Οθωμανικής αυτοκρατορίας βλέπε Leonis Allatii, *De Ecclesiae Occidentalis atque Orientalis, Coloniae* 1648

⁶¹⁷ Α.Μ. Βλαστού, ό.π., σ. 97

⁶¹⁸ Γεωργίου Ι. Ζολώτα, *Ιστορία της Χίου. Τόμος Γ'. Μέρος Δεύτερο*, σσ. 62-64

⁶¹⁹ Για μια αναλυτική και λεπτομερή παρουσίαση της ανάμειξης του Μελέτιου Πηγά στην προσπάθεια ανάσχεσης της επιρροής της Καθολικής Εκκλησίας στη Χίο βλέπε Βασιλικής Χ. Τζώγα, ό.π., σσ. 219-237

κοινότητες επιθυμούσαν πλέον να διαβιούν αρμονικά. Για το λόγο αυτό, ζητήθηκε από το Μελέτιο να εγκαταλείψει τη Χίο, ώστε να μη διασπάσει την πρόσφατα εμφανιζόμενη ομόνοια, όπως και τελικά έγινε. Εγκατέλειψε τη Χίο και επέστρεψε στην Αίγυπτο, ως πατριάρχης πλέον Αλεξανδρείας. Η μετάβαση του ωστόσο στην Αλεξάνδρεια δε σήμαινε ότι αμέλησε να διασφαλίσει τη συνέχεια του έργου του στο νησί, αποστέλλοντας τους διαπρεπείς ιεροκήρυκες Κύριλλο Λούκαρη και Σωφρόνιο στη Χίο.⁶²⁰ Εδώ αξίζει να σημειωθεί ότι ο Κύριλλος Λούκαρης διετέλεσε Πατριάρχης πρώτα Αλεξανδρείας και μετέπειτα Κωνσταντινούπολης, παρουσιάζοντας σημαντικό θεολογικό και εκκλησιαστικό έργο ιδρύοντας μεταξύ άλλων και τυπογραφείου, ενώ ήρθε σε επαφή και αλληλογραφούσε με Προτεστάντες της Δυτικής Ευρώπης, μελετώντας εκτενώς τις θέσεις τους.⁶²¹ Οι Ιησουίτες βέβαια, είχαν αναπτύξει μια ιδιαίτερα έντονη προσηλυτιστική δράση, η οποία παρά τις όποιες περιόδους ύφεσης της, παρέμενε σταθερή καθ' όλη τη διάρκεια του 17^{ου} αιώνα. Η συνθήκη αυτή, ανάγκασε την Ορθόδοξη πλευρά να αναλάβει με τη σειρά της εκστρατεία αντιμετώπισης της αυξανόμενης επιρροής του τάγματος. Ορθόδοξοι ιεροκήρυκες, όπως ο Μελέτιος Συρίγος και ο Ιωάννης ο Λύδιος, καθώς και θεολόγοι και λόγιοι, όπως ο Ιωάννης Κορέσιος και ο Λεονάρδος Μινδόνιος, λειτούργησαν ως ανάχωμα απέναντι στη καθολική επιρροή, καταφέροντας να την περιορίσουν αλλά όχι και να την εξουδετερώσουν.⁶²²

Οι συνεχόμενες πολεμικές αναμετρήσεις μεταξύ των Οθωμανών και των ιταλικών πόλεων της Βενετίας και της Γένοβας κατά τη διάρκεια του 16^{ου} και του 17^{ου} αιώνα οδήγησαν τις οθωμανικές αρχές να κρατήσουν μια επιφυλακτική στάση απέναντι στους καθολικούς της Χίου, μετά την κατάκτηση της από τους Γενουάτες. Τάση, που ενδυναμώθηκε ύστερα από τη σύντομη κατάληψη του νησιού το 1694 από τους καθολικούς Βενετούς. Επιπροσθέτως, οι συνεχείς προσπάθειες των καθολικών να προσηλυτίσουν τους Ορθοδόξους αναμφίβολα προκαλούσε δυσφορία στις τουρκικές αρχές, καθώς αναστάτωνα τη κοινωνική τάξη, εξάπτοντας τα θρησκευτικά πάθη.⁶²³

⁶²⁰ Ιωάννη Ανδρεάδη, *Ιστορία της εν Χίω Ορθοδόξου Εκκλησίας. Τόμος Α*, σσ. 49-50· Αλεξ. Παχνού, «Μελέτιος Πηγάς και οι εν Χίω Ιησουΐται», *Χιακά Χρονικά. Τεύχος Β*, Αθήνα 1914, σ. 163

⁶²¹ Για τις επαφές του Κύριλλου Λούκαρη με τη Δυτική Ευρώπη βλέπε Gunnar Hering, *Οικουμενικό Πατριαρχείο και ευρωπαϊκή πολιτική, 1620-1638*, ΜΙΕΤ, Αθήνα 1992, σσ. 295-315 & 331-350

⁶²² Ιωάννη Ανδρεάδη, *Ιστορία της εν Χίω Ορθοδόξου Εκκλησίας. Τόμος Α*, σσ. 51-52

⁶²³ Στο ίδιο, σ. 92

Σημαντικές εξελίξεις αναφορικά με τη θέση της καθολικής Εκκλησίας στη Χίο, σημειώθηκαν κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1660, όταν στον ορθόδοξο επισκοπικό θώκο βρισκόταν ο μητροπολίτης Ιγνάτιος, ο οποίος ήταν αποφασισμένος να διασφαλίσει την υπεροχή της Ορθόδοξης Εκκλησίας επί της Ρωμαιοκαθολικής στην επικράτεια του, ξεκινώντας αγώνα υπεροχής απέναντι στο καθολικό επίσκοπο Ανδρέα Σοφιανό και στα καθολικά μοναστικά τάγματα. Προέβη σε σειρά ενεργειών, εξασφαλίζοντας την υποστήριξη της Υψηλής Πύλης έναντι των καθολικών, ενώ μέσα από συγκεκριμένες οικονομικές υποσχέσεις που έδωσε σε Οθωμανούς αξιωματούχους για την καταβολή χρωστούμενων σε αυτούς ποσών από τον ορθόδοξο κλήρο, το 1665 κατάφερε να εξασφαλίσει την έκδοση σουλτανικού φερμανιού, που περιόριζε τα πρόνομια και δικαιώματα της Καθολικής Εκκλησίας στη Χίο.⁶²⁴ Η Ρωμαιοκαθολική Εκκλησία της Χίου όμως, μόλις λίγα χρόνια αργότερα, το 1670, μέσα από τη δωροδοκία Οθωμανών αξιωματούχων κατάφερε να της επιστραφούν τα κατασχεμένα περιουσιακά της στοιχεία, ενώ η θέση της σταθεροποιήθηκε έναντι των πιέσεων των ορθόδοξων.⁶²⁵ Η κατάληψη της Χίου από τους Βενετούς το 1694, αποτέλεσε μια περίοδο κατά την οποία η ισορροπία μεταξύ των δύο θρησκευτικών κοινοτήτων ανατράπηκε υπέρ των Καθολικών. Παρά το γεγονός, ότι ο ορθόδοξος κλήρος και ποιμνιο αντιμετώπισαν τους νέους κυριάρχους τους ως ελευθερωτές από την οθωμανική κατοχή σύντομα αντιλήφθηκαν τη δυσχερή θέση στην οποία βρίσκονταν. Ανάμεσα στα πρώτα μέτρα που έλαβαν οι βενετικές αρχές ήταν το κλείσιμο του συνόλου σχεδόν των Ορθόδοξων εκκλησιών, η απαγόρευση τέλεσης λειτουργιών από τους ορθόδοξους ιερείς στα ελληνικά, καθώς και η τέλεση του μυστηρίου της θείας ευχαριστίας. Επιπροσθέτως, εκκίνησε μια νέα εκστρατεία προσηλυτισμού των κατοίκων του νησιού στο Καθολικισμό, η οποία ενισχύονταν από τις βενετικές στρατιωτικές αρχές

⁶²⁴ Στο ίδιο, σ. 93 και Α. Μ. Βλαστού, ό.π., σ. 104 και Γεωργίου Ι. Ζολώτα, *Ιστορία της Χίου. Τόμος Γ΄. Μέρος Δεύτερο*, σ. 30

Μεταξύ άλλων το σουλτανικό βεράτι προέβλεπε, την αποχώρηση του Καθολικού επισκόπου από τη Χίο και την ανάληψη των καθηκόντων του από τον Ορθόδοξο μητροπολίτη. Ακόμα, απαγορευόταν η χειροτονία καθολικών ιερέων χωρίς τη συγκατάθεση του, ενώ η πλειοψηφία των καθολικών εκκλησιών περνούσε στη κυριότητα της ορθόδοξης μητρόπολης. Βλέπε Γεωργίου Ι. Ζολώτα, *Ιστορία της Χίου. Τόμος Γ΄. Μέρος Δεύτερο*, σ. 72

⁶²⁵ Ιωάννη Ανδρεάδη, *Ιστορία της εν Χίω Ορθοδόξου Εκκλησίας. Τόμος Α*, σ. 95· Ιωάννη Βλαχογιάννη, *Χιακόν Αρχαίον. Τόμος Α΄*, 1901-1911, Αθήναι, σ. 418

κατοχής. Κατάσταση, που όπως ήταν αναμενόμενο, δημιούργησε χάσμα και διχόνοια μεταξύ καθολικών και ορθοδόξων.⁶²⁶

Ωστόσο, το βενετικό κράτος δεν μπόρεσε να κατοχυρώσει τη νέα του κατάκτηση. Μόλις ένα χρόνο μετά την άφιξη τους στη Χίο, οι Βενετοί αναγκάζονται να αποχωρήσουν από το νησί, οπότε οι ορθόδοξοι παραδίδονται αμαχητί στους Οθωμανούς, προσδοκώντας στην επαναφορά των προνομίων τους και στην εξασφάλιση της ελεύθερης άσκησης των θρησκευτικών τους καθηκόντων, όπως και έγινε, ενώ οι καθολικοί του νησιού βρέθηκαν για μια ακόμα φορά στη δυσμένεια των νέων κυριάρχων της Χίου γνωρίζοντας ταπεινώσεις και περιορισμούς των δικαιωμάτων τους.⁶²⁷ Ανάμεσα σε αυτές ήταν ο απαγχονισμός τεσσάρων Χιωτών καθολικών προκρίτων (Πέτρος Ιουστινιάνης, Φραγκίσκος Δράκος, Νικόλαος Καστέλλης και Δομίνικος Στέλλας).

Κατά γενική ομολογία οι δυσμενείς συνθήκες για τους καθολικούς διήρκησαν τουλάχιστον 25 χρόνια, περίοδο την οποία προσπάθησαν να κεφαλαιοποιήσουν οι ορθόδοξοι του νησιού, οι οποίοι μάλιστα κατέθεσαν προτάσεις στην Υψηλή Πύλη για την στέρξη του συνόλου των δικαιωμάτων των καθολικών καθώς και για την εκδίωξη τους από τη Χίο. Τα διαβήματα αυτά όμως δεν έγιναν εξ ολοκλήρου δεκτά από τις οθωμανικές αρχές και η κατάσταση σταδιακά επανήλθε στην ομαλότητα. Ο περιηγητής Paul Lucas επισημαίνει άλλωστε ότι το 1705, όταν βρέθηκε στο νησί, ο πληθυσμός των ρωμαιοκαθολικών έφτανε τις 8.000 παρά την αποχώρηση ορισμένων εξ αυτών μαζί με τους Βενετούς το 1605.⁶²⁸ Επομένως, γίνεται αντιληπτό, ότι η κοινωνική ειρήνη στη Χίο θα μπορούσε να διασφαλιστεί μόνο μέσω της επίτευξης της συνύπαρξης μεταξύ των δύο κοινοτήτων στη βάση της απόλαυσης και από τις δύο ορισμένων δικαιωμάτων και ελευθεριών. Ο αριθμός των καθολικών ήταν τέτοιος, έτσι ώστε δεν επέτρεπε τη μόνιμη καταπίεση τους και την αποστέρηση από αυτούς κάθε δικαιώματος και ελευθερίας.

⁶²⁶ Phillip. P. Argenti (επιμ.), *The Occupation of Chios by the Venetians (1694): Described in Contemporary Diplomatic Reports and Official Dispatches*, John Lane, London 1935, σσ. XIII & XC

⁶²⁷ Ιωάννη Ανδρεάδη, *Ιστορία της εν Χίω Ορθοδόξου Εκκλησίας. Τόμος Α*, σ. 97· Phillip. P. Argenti, *The Occupation of Chios by the Venetians (1694)*, σσ. XCI-XCII

⁶²⁸ Ιωάννη Ανδρεάδη, *Ιστορία της εν Χίω Ορθοδόξου Εκκλησίας. Τόμος Α*, σ. 98· Phillip. P. Argenti, *The Occupation of Chios by the Venetians (1694)*, σσ. XCI-XCII· Γεωργίου Ι. Ζολώτα, *Ιστορία της Χίου. Τόμος Γ'. Μέρος Δεύτερο*, σ. 75

Οι συνθήκες άσκησης της καθολικής λατρείας στο νησί επιδεινώθηκαν για περίπου 25 χρόνια -όπως προαναφέρθηκε-, καθώς η πλειοψηφία των εκκλησιών τους είτε δόθηκαν στην Ορθόδοξη Εκκλησία είτε μετατράπηκαν σε τζαμιά. Την πρώτη δεκαετία του 18^{ου} αιώνα μάλιστα, η μόνη καθολική εκκλησία, η οποία ήταν ανοιχτή ήταν εκείνη του γαλλικού προξενείου.⁶²⁹ Εξαιτίας των συνθήκων αυτών, οι παραμένοντες στο νησί καθολικοί ιερείς βρέθηκαν χωρίς ενορίες και ναούς, αναγκαζόμενοι έτσι να τελούν τις θρησκευτικές τους λειτουργίες σε ορθόδοξες εκκλησίες με την ανοχή των ορθοδόξων. Εκτός από τους ιερείς, στο νησί είχαν παραμείνει αρκετά μέλη ρωμαιο-καθολικών μοναστικών ταγμάτων, εκ των οποίων η μεγάλη μερίδα ήταν Γάλλοι, χαιρόντας έτσι της προστασίας του γαλλικού θρόνου.⁶³⁰

Επιπλέον, πρέπει να αναφερθεί, ότι σημαντικό τμήμα των περιουσιών των ρωμαιο-καθολικών στο νησί είχε δημευθεί από τις οθωμανικές αρχές και είχε παραδοθεί στους Ορθοδόξους. Το γεγονός αυτό θορύβησε τον πάπα, ο οποίος το 1717 ζήτησε τη διπλωματική βοήθεια του Γάλλου βασιλιά και του Αψβούργου αυτοκράτορα, οι οποίοι πέτυχαν να αναγνωριστεί εκ νέου η θρησκευτική ελευθερία των καθολικών του νησιού, χωρίς όμως να τους επιστραφούν οι περιουσίες τους. Ο συμβιβασμός μεταξύ Καθολικής Εκκλησίας και οθωμανικών αρχών επετεύχθη μέσω της αποστολής του Φιλίππου Μπαβεστρέλλη στην Κωνσταντινούπολη, ο οποίος εργάστηκε μαζί με το Γάλλο πρέσβη.⁶³¹ Ο σουλτάνος ωστόσο εξέδωσε διάταγμα με το οποίο όριζε ότι όλοι οι ορθόδοξοι Χιώτες, που είχαν προσηλυτιστεί στο Καθολικισμό όφειλαν να επιστρέψουν στην Ορθοδοξία, καθώς η Υψηλή Πύλη δεν επιθυμούσε την ενίσχυση του καθολικού πληθυσμού, αλλά απλώς αποδέχτηκε την ύπαρξη του.⁶³² Σε κάθε περίπτωση, η επιρροή και το πεδίο δράσης των καθολικών περιορίστηκαν από τις αρχές του 18^{ου} αιώνα, χωρίς όμως αυτό να σημαίνει ότι δε δημιουργήθηκαν νέες αντιπαράθεσεις και έριδες μεταξύ των δύο θρησκευτικών κοινοτήτων τις επόμενες δεκαετίες.

⁶²⁹ Γεωργίου Ι. Ζολώτα, *Ιστορία της Χίου. Τόμος Γ'. Μέρος Δεύτερο*, σσ. 75-76

⁶³⁰ Στο ίδιο, σ. 77

⁶³¹ Στο ίδιο, σσ. 77-78

Για το ρόλο που διαδραμάτισε στις διαπραγματεύσεις για την αποκατάσταση των δικαιωμάτων των καθολικών της Χίου, ο Μπαβεστρέλλη ορίστηκε επίσκοπος του νησιού από τον πάπα Κλήμη ΙΑ'.

⁶³² Ιωάννη Ανδρεάδη, *Ιστορία της εν Χίω Ορθοδόξου Εκκλησίας. Τόμος Α*, σσ. 100-101

Ο αγώνας ενάντια στις προσηλυτιστικές προσπάθειες των Ρωμαιοκαθολικών συνεχίστηκε και κατά το 18^ο αιώνα. Μέχρι και τη δεκαετία του 1750, η Καθολική Εκκλησία προσπαθούσε συντεταγμένα μέσω της ίδρυσης σχολείων, αλλά και της διατήρησης καθολικών ναών και ενοριών να παρασύρει τους κατοίκους της Χίου μακριά από την Ορθοδοξία, προκαλώντας έτσι έριδες και αντιπαραθέσεις με τους ορθοδόξους ιθύνοντες του νησιού. Η κατάσταση αυτή οδήγησε στην επέμβαση των σουλτανικών αρχών, οι οποίες θορυβημένες από τις εντάσεις που είχαν προκληθεί, προχώρησαν στην έκδοση τριών φερμανιών.⁶³³ Το πρώτο σχετικό φερμάνι εκδόθηκε το 1755, ενώ ακολούθησαν άλλα δύο το 1756.⁶³⁴ Το διάταγμα του 1755, έφερε το χαρακτηριστικό τίτλο «Φερμάνιον του Σουλτάνου Οσμάν Γ' απαγορεύον εις τούς Φραγκοραγιάδες τό προσηλυτίζειν τούς Γραικοραγιάδες», ο οποίος υποδηλώνει και το περιεχόμενο του. Συγκεκριμένα αναφέρεται, ότι οι δημογέροντες και οι προεστοί της Χίου προσέφυγαν στις οθωμανικές αρχές καταγγέλλοντας τις «δόλιες διαθέσεις» των Φράγκων του νησιού, οι οποίοι παρότρυναν και ξεγελούσαν τους ορθοδόξους ώστε να ασπαστούν το Ρωμαιοκαθολικισμό. Επιπλέον, φρόντιζαν να εξαπατήσουν τα ανήλικα τέκνα τους, οδηγώντας τα σε πλοία και μεταφέροντας τα στη Δυτική Ευρώπη. Ο σουλτάνος αναγνωρίζει το παραπάνω πρόβλημα και διατάζει τις αρμόδιες τοπικές αρχές να πάρουν όλα τα απαραίτητα μέτρα, ώστε να σταματήσει και να τιμωρήσουν τους παρανομούντες καθολικούς.⁶³⁵ Παρόμοια διατύπωση είχαν και τα δύο σουλτανικά διατάγματα που ακολούθησαν το 1756, τα οποία τόνιζαν ότι πρέπει να σταματήσει ο προσηλυτισμός ανήλικων ορθοδόξων στο Καθολικισμό.⁶³⁶

Η έκδοση των σουλτανικών διαταγμάτων του 1755 και του 1756, φαίνεται ότι δεν παρήγε τα αναμενόμενα αποτελέσματα, αναγκάζοντας την Ορθόδοξη Εκκλησία και τους προεστούς της Χίου, να δράσουν ώστε να πετύχουν μια νέα παρέμβαση από τις οθωμανικές αρχές το 1765. Σε πρώτο στάδιο, ο Πατριάρχης Κωνσταντινούπολης,

⁶³³ Σύμφωνα με το γράφοντα, κρίνεται ότι η σουλτανική παρέμβαση αποτέλεσε απότοκο του συνδυασμού των πιέσεων και παρασκηνιακών ενεργειών της Χιώτικης κοινότητας στη Κωνσταντινούπολη, καθώς και των Ελλήνων αξιωματούχων της οθωμανικής κυβέρνησης, που είχαν καταγωγή από τη Χίο. Επιπλέον, σύμφωνα με το Ζολώτα, οι Δημογέροντες και οι κάτοικοι της Χίου προσέφυγαν και στις επιτόπιες τουρκικές αρχές και συγκεκριμένα στο καδή κατά του προσηλυτισμού ορθοδόξων στο Καθολικισμό, ενώ προκλήθηκαν και δημόσιες ταραχές κατά των ρωμαιοκαθολικών. Βλέπε Γεωργίου Ι. Ζολώτα, *Ιστορία της Χίου. Τόμος Γ'. Μέρος Δεύτερο*, σσ. 79-80

⁶³⁴ Ιωάννη Ανδρεάδη, *Ιστορία της εν Χίω Ορθοδόξου Εκκλησίας. Τόμος Α*, σ. 53

⁶³⁵ Χρ. Β. Μαυρόπουλου, ό.π., σσ. 51-52

⁶³⁶ Στο ίδιο, σσ. 55-56 και 58-60

Σαμουήλ Α΄ Χατζερής, απέστειλε έξαρχους, δηλαδή πατριαρχικούς απεσταλμένους στο νησί, οι οποίοι με την ανοχή των οθωμανικών αρχών έλαβαν δρακόντεια μέτρα για την περιστολή της καθολικής επιρροής, κλείνοντας προς στιγμήν τα καθολικά σχολεία και εκκλησίες της Χίου και πετυχαίνοντας την εκδίωξη των Ιησουιτών.⁶³⁷ Αξίζει να σημειωθεί ότι η ορθόδοξη «εκστρατεία» στο νησί αποτέλεσε προϊόν συντονισμού της Ορθόδοξης Εκκλησίας και του Καζασκέρη της Ρούμελης, ανώτατου Οθωμανού αξιωματούχου με αρμοδιότητα τον ελλαδικό χώρο.⁶³⁸ Η οριστική εκδίωξη των Ιησουιτών και του συνόλου του καθολικού ιερατείου από το νησί όμως συνέβη λίγα χρόνια αργότερα. Ειδικότερα το 1768, αποπέμπεται ο καθολικός επίσκοπος, ενώ το 1772 απομακρύνονται οριστικά και αμετάκλητα τα μέλη του Ιησουιτικού τάγματος.⁶³⁹ Η πρωτοκαθεδρία της Ορθοδοξίας στη Χίο είχε πλέον εξασφαλιστεί, με καίριο ρόλο στην εξέλιξη αυτή να διαδραματίζουν οι οθωμανικές αρχές. Συγχρόνως βέβαια πρέπει να επισημανθεί, ότι η παπική εκκλησία δεν πρόβαλε ιδιαίτερες αντιδράσεις, ούτε κινητοποιήθηκε έντονα για να ανατρέψει την τελική έκβαση της θρησκευτικής διαπάλης στο νησί, καθώς δεν ήθελε να έρθει σε ανοιχτή σύγκρουση με την Υψηλή Πύλη και να διακινδυνεύσει το ιεραποστολικό της έργο στην υπόλοιπη Οθωμανική Αυτοκρατορία.

7. Η Εβραϊκή Κοινότητα της Χίου.

Εκτός από Ρωμαιοκαθολικούς και Μουσουλμάνους, στη Χίο υπήρχε και κοινότητα Εβραίων. Στη παρούσα ενότητα θα εξεταστούν οι σχέσεις και η αντιμετώπιση τους από την επίσημη τοπική ορθόδοξη Εκκλησία και τους χριστιανούς του νησιού. Σε αντίθεση με τη Δυτική Ευρώπη, όπου οι εβραϊκές κοινότητες υπάγονταν συχνά σε διωγμούς κατά την πρώιμη νεωτερικότητα, η παρουσία τους στην οθωμανική αυτοκρατορία ήταν ανεκτή έως και επιθυμητή. Η αύξηση της εβραϊκής παρουσίας στο εσωτερικό του οθωμανικού κράτους εκκινεί το 1492, όταν η οθωμανική κυβέρνηση αποφασίζει να επιτρέψει την εγκατάσταση των Εβραίων της ιβηρικής χερσονήσου, οι

⁶³⁷ Ιωάννη Ανδρεάδη, *Ιστορία της εν Χίω Ορθοδόξου Εκκλησίας. Τόμος Α*, σσ. 53-54· Μαθά Ζαχαρίου Επισκόπου Θήρας, *Κατάλογος Ιστορικός των πρώτων Επισκόπων και των εφεξής Πατριαρχών της εν Κ/πόλει Αγίας και Μεγάλης του Χριστού Εκκλησίας*, Εν Αθήναις, 1884², σ. 156

⁶³⁸ Αθανάσιου Υψηλάντου, *Τα Μετά την Άλωση*, Κωνσταντινούπολη 1870, σ. 407

⁶³⁹ Ιωάννη Ανδρεάδη, *Ιστορία της εν Χίω Ορθοδόξου Εκκλησίας. Τόμος Α*, σ. 54

οποίοι είχαν υποστεί διωγμό και είχαν εκδιωχθεί από τις εστίες τους, στην επικράτεια της. Εντός δύο αιώνων μάλιστα η Κωνσταντινούπολη και η Θεσσαλονίκη συγκέντρωσαν ένα πληθυσμό 160.000 Εβραίων, ενώ στον ελλαδικό χώρο οι Εβραίοι ανέρχονταν σε 40.000 άτομα, όταν πόλεις όπως η Βενετία και το Άμστερνταμ διέθεταν εβραϊκές κοινότητες, με μόλις λίγες εκατοντάδες μέλη.⁶⁴⁰ Η συνύπαρξη βέβαια ορθοδόξων και Εβραίων δεν ήταν συνεχώς αρμονική, αλλά το αντίθετο. Συχνά ξεσπούσαν διαμάχες μεταξύ τους, ενώ η αντιπάθεια της μίας κοινότητας για την άλλη ήταν έκδηλη, γεγονός που μπορεί να διαφανεί και από την καταφυγή των Εβραίων στις οχυρές θέσεις, που κατείχαν οι Οθωμανοί κατά τη διάρκεια της κατάληψης πόλεων από τους Έλληνες κατά τη διάρκεια της επανάστασης του 1821.⁶⁴¹

Εβραϊκή κοινότητα στη Χίο υπήρχε ήδη από τους Βυζαντινούς χρόνους, ενώ κατά την περίοδο της κυριαρχίας των Γενουατών, οι Εβραίοι παρά το επισφαλές της θέσης τους λόγω του γενικευμένου αντισημιτισμού που επικρατούσε στη Δυτική Ευρώπη και τον οποίο ενστερνίζονταν οι αρχές της Γένοβας, κατάφεραν να συνυπάρξουν με τις νέες αρχές του νησιού. Η εδραίωση της θέσης των Εβραίων οφείλονταν στο γεγονός ότι αποτελούσαν δανειστές των Γενουατών εμπόρων της Μαόνας, οι οποίοι διαχειρίζονταν τη Χίο. Εμπλεκόμενοι με το εμπόριο, είχαν ανάγκη από ρευστό, το οποίο μπορούσαν χωρίς δυσκολία να τους δανείζουν οι Εβραίοι. Ακόμα, οι γενουατικές αρχές προχώρησαν στη δημιουργία εβραϊκού γκέτο εντός του κάστρου της πόλης, όπου και εγκατέστησαν τον εβραϊκό πληθυσμό. Υποχρέωσαν μάλιστα τους Εβραίους να φορούν κίτρινο σκούφο, ώστε να ξεχωρίζουν από τον υπόλοιπο πληθυσμό του νησιού. Η πρωϊμότερη αναφορά στο εβραϊκό γκέτο, που δημιουργήθηκε από τους Γενουάτες, εντοπίστηκε σε νοταριακό έγγραφο του 1394, ενώ στα τέλη του 15^{ου} αιώνα η εβραϊκή συνοικία εντός του κάστρου, αναφερόταν εναλλακτικά ως ο εβραϊκός δρόμος.⁶⁴²

⁶⁴⁰ Νεοκλή Σαρρή, *Η Δογματική Διοίκηση*, σσ. 532-533

⁶⁴¹ Στο ίδιο, σσ. 534-535

⁶⁴² Βάλιας Παπαναστασοπούλου, *Η Ιουδαϊκή Κοινότητα της Χίου. Από τους Ρωμαϊκούς Χρόνους έως και τα Μέσα του 20ου αιώνα*, https://www.academia.edu/25830706/%CE%97_%CE%99%CE%9F%CE%A5%CE%94%CE%91%CE%99%CE%9A%CE%97_%CE%9A%CE%9F%CE%99%CE%9D%CE%9F%CE%A4%CE%97%CE%A4%CE%91_%CE%A4%CE%97%CE%A3_%CE%A7%CE%99%CE%9F%CE%A5, 15/09/19, σσ. 4-6· Phillip. P. Argenti, *The Religious Minorities of Chios*, σσ. 117-118

Η κατάληψη της Χίου από τους Οθωμανούς αποτέλεσε θετική εξέλιξη για την εβραϊκή κοινότητα του νησιού, πράγμα που διαπιστώνεται και μέσα από την εξέταση της αρχής της παρούσας ενότητας. Οι Οθωμανοί δεν διακατέχονταν από αντισημιτισμό, ενώ για αυτούς οι Εβραίοι αποτελούσαν απλώς άλλη μια ομάδα αλλόθρησκων υπηκόων τους. Με βάση τη νοοτροπία αυτή, οι Οθωμανοί επέβαλαν σε κάθε εβραϊκή οικογένεια την καταβολή ισόποσου φόρου με τις αντίστοιχες χριστιανικές. Μέσα από τη φορολογία, μπορεί να υπολογιστεί μάλιστα ο αριθμός των Εβραίων του νησιού στα τέλη του 16^{ου} αιώνα. Επρόκειτο για ένα πληθυσμό 200 περίπου ατόμων, που περιλάμβανε 40 οικογένειες. Φαίνεται ότι ο αριθμός τους παρέμεινε σε γενικές γραμμές σταθερός μέχρι και τις αρχές του 19^{ου} αιώνα, με εξαίρεση τα πρώτα χρόνια μετά την κατάληψη της Χίου από τους Βενετούς, καθώς αρκετοί Εβραίοι εξαιτίας της εχθρότητας των νέων κυριάρχων του νησιού, επέλεξαν να το εγκαταλείψουν.⁶⁴³ Στο σημείο αυτό, πρέπει να ληφθεί υπόψιν ότι ακόμα και μετά την αποχώρηση των Γενουατών, οι Εβραίοι παρέμειναν στο κάστρο της πόλης της Χίου, καθώς θεωρήθηκε ότι εφόσον εγκαθίσταντο εκτός των τειχών του, θα αντιμετώπιζαν την έμπρακτη εχθρότητα των Ελλήνων του νησιού, που διακατέχονταν από φανερή εχθρότητα απέναντι στους Εβραίους. Για την εξασφάλιση μάλιστα της παραμονής τους στην εβραϊκή συνοικία του φρουρίου κατέβαλλαν σημαντικά ποσά στους Οθωμανούς.⁶⁴⁴ Συμπερασματικά, κατά την περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας, φαίνεται ότι οι Εβραίοι ανέπτυξαν μια ακμαία κοινότητα στη Χίο, ενώ ασκούσαν ελεύθερα τα θρησκευτικά τους καθήκοντα, κάτι που υποδηλώνεται και από το γεγονός ότι στη συνοικία τους λειτουργούσαν τρεις συναγωγές, μία ιταλική, μία γαλλική και μία ισπανική, αντίστοιχες με τον τρόπο καταγωγής των Εβραίων του νησιού.⁶⁴⁵

8. Το Κίνημα των Κολλυβάδων/ Φιλοκαλικό Κίνημα

Η Ορθόδοξη Εκκλησία γνώρισε μια σημαντική πνευματική διαμάχη από τα μέσα του 18^{ου} έως και τις αρχές του 19^{ου} αιώνα, η οποία προέκυψε από την ανάδυση ενός πνευματικού ρεύματος στους κόλπους της, του Φιλοκαλισμού ή κινήματος των

⁶⁴³ Βάλιας Παπαναστασοπούλου, ό.π., σσ. 7-8

⁶⁴⁴ Phillip. P. Argenti, *The Religious Minorities of Chios*, σσ. 160-161

⁶⁴⁵ Στο ίδιο, σσ. 170-171

Κολλυβάδων. Αυτό ξεκίνησε από μοναχούς του Αγίου Όρους, αλλά σύντομα διαδόθηκε στην Κωνσταντινούπολη και στον ελλαδικό χώρο, προσελκύοντας πολλούς ιερωμένους και θεολόγους αλλά προκαλώντας συγχρόνως ζωηρές αντιπαραθέσεις. Το όνομα του αποδόθηκε σε αυτό από τους αντιπάλους του, οι οποίοι το χρησιμοποίησαν με αφορμή την άρνηση των Κολλυβάδων να τελούν μνημόσυνα τις Κυριακές.⁶⁴⁶

Ποια ήταν όμως τα κυριότερα χαρακτηριστικά και πιστεύω του κινήματος αυτού; Συνοπτικά, μπορεί να υποστηριχθεί ότι οι Φιλοκαλιστές πρέσβευαν την επιστροφή στις αυθεντικές παραδόσεις της Ορθόδοξης Εκκλησίας στα ζητήματα λατρείας, ώστε να ανανεωθεί η λειτουργική της ζωή, επιτυγχάνοντας έτσι την αντίσταση στις αρχές του Διαφωτισμού και της κοσμικής παιδείας, οι οποίες κατ' αυτούς απειλούσαν την Ορθοδοξία. Ανάμεσα στις κυρίαρχες θέσεις τους ήταν η διεξοδική μελέτη των αγίων και μαρτύρων και η επιστροφή στα διδάγματα τους ως απάντηση στην εκκοσμίκευση. Θεωρούσαν, ότι τα πατερικά κείμενα αποτελούσαν κατεξοχήν εργαλείο για την πνευματική φώτιση του ορθόδοξου ποιμνίου, λειτουργώντας ως πρότυπα και δείγματα του δέοντος τρόπου σκέψης για τους πιστούς. Αξίζει να σημειωθεί, ότι ο Ανδρεάδης τους θεωρεί συνεχιστές των Ησυχαστών του 14^{ου} αιώνα, ενώ εντοπίζει τη συνέχεια από τον Ησυχασμό στο Φιλοκαλισμό μέσω του ενδιαφέροντος που έδειχναν οι υποστηρικτές του τελευταίου για τα έργα του Γρηγόριου Παλαμά. Είναι γεγονός βέβαια ότι στράφηκαν έντονα κατά των θέσεων που πρέσβευε ο Διαφωτισμός, θεωρώντας ότι αλλοίωνε την πνευματικότητα και το χαρακτήρα των πιστών.⁶⁴⁷

Υποστήριζαν επίσης έντονα την απαγόρευση τέλεσης μνημόσυνων τη Κυριακή, καθώς επρόκειτο για μέρα χαράς και όχι λύπης, ενώ ασχολήθηκαν εκτενώς με το πνευματικό περιεχόμενο του αντιδώρου και των τιμίων δώρων, καθώς και με το αν θα πρέπει να επιτρέπεται η γονυκλισία στη κυριακάτικη λειτουργία. Τέλος, αναφέρθηκαν εκτενώς στο μυστήριο της θείας ευχαριστίας, υπογραμμίζοντας, ότι ο πιστός που θα μετέχει της θείας μετάληψης θα πρέπει πρώτα να έχει προετοιμαστεί κατάλληλα μέσω της προσευχής, της νηστείας, της γενικευμένης εγκράτειας και της εξομολόγησης. Δεν έπρεπε δηλαδή να τελείται τυπικά ορισμένες φορές το χρόνο, αλλά μόνο

⁶⁴⁶ Αντώνιου Ν. Χαροκόπου, *Ο Άγιος Μακάριος ο Νοταράς. Μητροπολίτης Κορίνθου (1731-1805)*, Αθήνα 2001, σ. 147-150

⁶⁴⁷ Στο ίδιο, σσ. 150-151· Αμφιλόχιου Ράντοβιτς, *Η Φιλοκαλική Αναγέννηση*, Ίδρυμα Γουλανδρή Χορν, Αθήνα 1984, σσ. 7-8, 15 & 19

όταν ο πιστός είναι έτοιμος πνευματικά.⁶⁴⁸ Το πατριαρχείο Κωνσταντινούπολης θέλησε να λειτουργήσει διαμεσολαβητικά μεταξύ των δύο πλευρών, επιθυμώντας να αποφύγει τις συγκρούσεις, αλλά βλέποντας ότι η στάση αυτή δεν επέφερε τα επιθυμητά αποτελέσματα, καταδίκασε ανοιχτά τους Κολλυβάδες. Ο πατριάρχης Γρηγόριος Ε΄ μάλιστα τάχθηκε ανοιχτά υπέρ της τέλεσης μνημόσυνων οποιαδήποτε μέρα της εβδομάδας, λήγοντας ουσιαστικά τις σχετικές αντιπαραθέσεις και επιβεβαιώνοντας ότι η τελική απόφαση επί των εκκλησιαστικών ζητημάτων ανήκε στο πατριαρχείο.⁶⁴⁹

Η Χίος αποτέλεσε ένα από τα κυριότερα κέντρα, όπου βρέθηκαν εκπρόσωποι των Κολλυβάδων, λειτουργώντας ως πεδίο αντιπαράθεσης μεταξύ των αντιμαχόμενων πλευρών. Δηλαδή, από τη μία των Φιλοκαλιστών και από την άλλη των υποστηρικτών του Διαφωτισμού. Στην παρούσα ενότητα θα διερευνηθεί ενδεικτικά η δράση των Κολλυβάδων στη Χίο, αλλά και ορισμένων Χιωτών Κολλυβάδων, που όμως έδρασαν εκτός της. Μερικοί από τους σημαντικότερους εκφραστές της πνευματικής τάσης του Φιλοκαλισμού κατάγονταν ή είχαν περάσει τμήμα της ζωής τους στη Χίο. Ανάμεσα σε αυτούς συγκαταλέγονται, ο Νεόφυτος ο Καυσοκαλυβίτης, μοναχός στο Άγιο Όρος με καταγωγή από την Πελοπόννησο, που όμως είχε διατελέσει δάσκαλος στη Χίο, ο Αθανάσιος ο Πάριος, που διεύθυνε τη Μεγάλη Σχολή της Χίου από το 1786 μέχρι και το 1811, ο Μακάριος Νοταράς που αποσύρθηκε στη Χίο για να μονάσει, καθώς και ο όσιος Νήφων ο Χίος.⁶⁵⁰

Η δράση του Νεόφυτου του Καυσοκαλυβίτη όσο και του Αθανασίου του Πάριου αναφέρονται στο κεφάλαιο για την παιδεία στη Χίο, έτσι δε κρίθηκε σκόπιμο να επαναληφθούν εδώ. Αντίθετα, δίνεται η ευκαιρία να διερευνηθεί η δραστηριοποίηση στη Χίο του Μακάριου Νοταρά,⁶⁵¹ αλλά και ο βίος του οσίου Νήφωνος.

Ο Μακάριος Νοταράς μετά από μια μακρά εκκλησιαστική σταδιοδρομία, έχοντας διατελέσει μητροπολίτης Κορίνθου και έχοντας πρωτοστατήσει στο ρεύμα των Κολλυβάδων, εγκαταστάθηκε το 1793 στη Χίο, όπου και παρέμεινε μέχρι το θάνατο του,

⁶⁴⁸ Αντώνιου Ν. Χαροκόπου, *Ο Άγιος Μακάριος*, σσ. 155-158· Κωνσταντίνου Κ. Παπουλίδη, *Το κίνημα των Κολλυβάδων*, Αποστολική Διακονία της Ελλάδος, Αθήνα 1991, σσ. 72-73

⁶⁴⁹ Κωνσταντίνου Κ. Παπουλίδη, *ό.π.*, σ. 63· Αντώνιου Ν. Χαροκόπου, *Ο Άγιος Μακάριος*, σσ. 164-166

⁶⁵⁰ Αντώνιου Ν. Χαροκόπου, *Ο Άγιος Μακάριος*, σσ. 160-161

⁶⁵¹ Για μια συνολική μελέτη του βίου και του έργου του Μακάριου Νοταρά βλέπε Στυλιανού Γ. Παπαδόπουλου, *Άγιος Μακάριος Κορίνθου. Ο Γενάρχης του Φιλοκαλισμού*, εκδόσεις Ακρίτας, Αθήνα 2000

το 1805. Στην επιλογή της Χίου ως του τόπου που επέλεξε για να αποσυρθεί αναμφισβήτητα θα διαδραμάτισε σημαντικό ρόλο, το γεγονός ότι εκεί διέμενε ο επιστήθιος φίλος του και φιλοκαλιστής Αθανάσιος ο Πάριος.⁶⁵² Αποτελώντας ένθερμο υποστηρικτή του Φιλοκαλισμού, μαρτυρείται ότι πραγματοποίησε εράνους στη Χίο και στη Σμύρνη προς βοήθεια του οσίου Νήφωνα, ο οποίος μαζί με άλλους Κολλυβάδες μοναχούς είχαν αποσυρθεί στην Ικαρία για να οικοδομήσουν ένα νέο μοναστήρι, αλλά εξαιτίας οικονομικών δυσχερειών το έργο κινδύνευε να μην περατωθεί. Ο Μακάριος μερίμνησε για τη συγκέντρωση των απαραίτητων κονδυλίων για την οικοδόμηση της νέας μονής, ενώ μάλιστα πραγματοποίησε και σύντομη επίσκεψη στην Ικαρία.⁶⁵³

Ο Νοταράς, συνέβαλλε σε μεγάλο βαθμό στη θεωρητική θεμελίωση του φιλοκαλικού ρεύματος μέσω των γραπτών έργων του. Τα σημαντικότερα από αυτά είναι η *Φιλοκαλία* και το *Περί Μεταλήψεως*. Στο πρώτο πόνημα του, ο Μακάριος ως μοναχός στο Άγιο Όρος συγκέντρωσε πλήθος κειμένων που είχαν γραφεί από ασκητές μεταξύ του Δ' και του ΙΔ' αιώνα και τα χρησιμοποίησε έτσι ώστε να τεκμηριώσει τις απόψεις και θέσεις των Κολλυβάδων. Αξίζει να σημειωθεί, ότι το έργο αυτό αναθεωρήθηκε και ενισχύθηκε κατόπιν συνεργασίας του Νοταρά με το μοναχό Νικόδημο, τον Αγιορείτη, ο οποίος αποτέλεσε στενό του συνεργάτη.⁶⁵⁴ Το δεύτερο έργο του, αναφέρεται στο ζήτημα της θείας μετάληψης και της συχνότητας με την οποία αυτή πρέπει να λαμβάνεται από τους πιστούς, στηριζόμενο στη Βίβλο και στα πατερικά κείμενα, έχοντας έτσι ισχυρή θεολογική θεμελίωση. Πρέπει να επισημανθεί, ότι αντίστοιχο έργο είχε συγγράψει και ο Νεόφυτος, έτερη ηγετική μορφή του Φιλοκαλισμού. Σε αρκετές μάλιστα περιπτώσεις τα δύο συγγράμματα συγχέονται· σημείο βέβαια που ξεκαθαρίζεται εντός της μελέτης του Στυλιανού Παπαδόπουλου. Στην περίπτωση της πραγματείας του Μακαρίου, διαπιστώνεται για μια ακόμα φορά η επέμβαση στο έργο του Νικόδημου, ο οποίος αναλαμβάνει την κριτική αναθεώρηση του.⁶⁵⁵ Κλείνοντας, είναι απαραίτητο να υπογραμμιστεί ότι και τα δύο έργα του Μακαρίου Νοταρά ήταν καθοριστικά για την οριοθέτηση του θεωρητικού υποβάθρου του κινήματος των Κολλυβάδων, το οποίο επηρέασαν σε μεγάλο βαθμό.

⁶⁵² Αντώνιου Ν. Χαροκόπου, *Ο Άγιος Μακάριος*, σσ. 100-101

⁶⁵³ Στο ίδιο, σ. 104

⁶⁵⁴ Στυλιανού Γ. Παπαδόπουλου, *ό.π.*, σσ. 45-53

⁶⁵⁵ Στο ίδιο, σσ. 57-73

Κατά τη διάρκεια της μακρόχρονης παραμονής του στη Χίο, ο Νοταράς αναδείχθηκε σε σεβάσμια εκκλησιαστική φυσιογνωμία με μεγάλη επιρροή εντός της χιώτικης κοινωνίας. Κήρυττε δημόσια το λόγο του Θεού, ενώ τα κηρύγματα του συγκέντρωναν πλήθος πολιτών, οι οποίοι τον θαύμαζαν για την ευπροσηγορία και τα μηνύματα που επιχειρούσε να περάσει μέσα από τις αγορεύσεις του. Ακόμα, ασχολήθηκε ιδιαίτερα με τη φιλανθρωπία επικουρώντας με κάθε μέσο, όποιον προσέτρεχε στο πρόσωπο του για στήριξη, πνευματική αλλά και υλική.⁶⁵⁶ Τέλος, η παρουσία του λειτούργησε ευεργετικά για την αποσόβηση των όποιων θρησκευτικών αντιπαραθέσεων στο νησί, καθώς μέσω του σεβασμού και της επιρροής, που είχε, φρόντιζε να δρα έχοντας ως στόχο την εκκλησιαστική ομόνοια.⁶⁵⁷

Ο όσιος Νήφων γεννήθηκε στη Χίο το 1736, στα εφηβικά του χρόνια όμως εγκαταστάθηκε στην Κωνσταντινούπολη, ενώ έπειτα από τη σύντομη παραμονή του εκεί κατευθύνθηκε στο Άγιο Όρος για να ακολουθήσει το μοναστικό βίο.⁶⁵⁸ Με το ξέσπασμα του ζητήματος των Κολλυβάδων, συντάχθηκε με τους φιλοκαλιστές και ανέπτυξε έντονη δράση στο τότε μαστιζόμενο από τη διχόνοια Άγιο Όρος. Αποτέλεσε μάλιστα τον μοναχό, που επιλέχθηκε για τη μεταφορά της επιστολής, που περιείχε την ομολογία πίστεως των Κολλυβάδων πατέρων στον πατριάρχη Κωνσταντινούπολης το 1772. Βέβαια στην οθωμανική πρωτεύουσα, ο Νήφων αντιπαρατέθηκε με το μητροπολίτη Νικομήδειας, Μελέτιο και δεν αποδέχτηκε να μεταφέρει τη διπλωματική απάντηση του πατριάρχη στους Κολλυβάδες. Ο πατριάρχης προχωρούσε μεν στην άρση του αφορισμού τους, αλλά συγχρόνως αποδεχόταν την τέλεση μνημόσυνων τόσο το Σάββατο όσο και τη Κυριακή, προκαλώντας έντονη δυσφορία στο Νήφωνα.⁶⁵⁹ Με την επιστροφή του στο Άγιο Όρος οι διαμάχες και συγκρούσεις είχαν ενταθεί, ενώ ως αποτέλεσμα τους δύο Κολλυβάδες πατέρες είχαν σκοτωθεί. Έτσι, στα τέλη του 1772 ή στις αρχές του 1773, ο Νήφων μαζί με άλλους φιλοκαλιστές μοναχούς το εγκαταλείπει. Μεταξύ των ετών 1772 και 1775 περιφέρονταν σε διάφορα νησιά του Αιγαίου, διαμένοντας για σύντομο χρονικό διάστημα και στη γενέτειρα του Χίο. Μετά τη Χίο κατευθύνθηκαν στη Σάμο, συνέχισαν την πορεία τους προς τη Νάξο, έπειτα

⁶⁵⁶ Αντώνιου Ν. Χαροκόπου, *Ο Άγιος Μακάριος*, σσ. 109-111

⁶⁵⁷ Στο ίδιο, σ. 113

⁶⁵⁸ Κωνσταντίνου Π. Κανέλλου, *Όσιος Νήφων ο Χίος. Ο Ηγιασμένος των Κολλυβάδων*, Περιοδικό «ο Παπουλάκης», Ιθάκη 2003, σσ. 13-14

⁶⁵⁹ Στο ίδιο, σσ. 25-26

προς την Πάτμο για να καταλήξουν τελικά στην Ικαρία, όπου ο Νήφων ίδρυσε μοναστήρι με την οικονομική βοήθεια του Μακάριου Νοταρά, όπως ήδη αναφέρθηκε.⁶⁶⁰ Το 1794 εξαιτίας της άθλιας οικονομικής κατάστασης του μοναστηριού και της αδυναμίας επιβίωσης του στην Ικαρία, ο Νήφων και ορισμένοι ακόμα φιλοκαλιστές μοναχοί μεταβαίνουν στη Σκιάθο, όπου ιδρύουν νέα μονή, η οποία έμελλε να αποτελέσει τον τόπο διαμονής του οσίου μέχρι και το θάνατο του.⁶⁶¹

Μέσα από την εξέταση της δράσης των δύο πατέρων του Φιλοκαλισμού αλλά και των πνευματικών τάσεων του κινήματος, θεωρείται ότι θα σχηματιστεί η εικόνα του και θα γίνουν φανερές οι παράμετροι του, οδηγώντας έτσι στη κατανόηση της σημασίας του εντός των συμφραζομένων της εποχής.

9. Μοναστική Ζωή

Η παρουσίαση και ανάλυση της χιώτικης κοινωνίας του 18^ο αιώνα δε θα μπορούσε να είναι πλήρης, χωρίς την διερεύνηση της θέσης και του ρόλου των μοναστηριών στο κοινωνικό γίγνεσθαι. Ιδιαίτερα στη περίπτωση της Χίου, αυτό είναι απαραίτητο εξαιτίας του πλήθους των μονών, τόσο ανδρικών όσο και γυναικείων που λειτουργούσαν στο νησί, επιτελώντας θρησκευτικό ρόλο αλλά μετέχοντας συγχρόνως ενεργά στην οικονομική ζωή, όπως θα αναδειχθεί και στο παράρτημα του κεφαλαίου μέσα από την εξέταση μοναστηριακών χειρογράφων.

Μέχρι και το σεισμό του 1881, ο οποίος προκάλεσε σοβαρότατες ζημιές στα 4/5 των μοναστηριών του νησιού, στη Χίο λειτουργούσαν 58 μοναστήρια,⁶⁶² τα οποία είχαν στη κατοχή τους εκκλησιαστική περιουσία, μέσω της οποίας συντηρούνταν οι μοναχοί αλλά και καλύπτονταν οι ανάγκες τους ως θρησκευτικών ιδρυμάτων. Οι μονές του νησιού χωρίζονταν σύμφωνα με τον Ανδρεάδη στις σταυροπηγιακές, οι οποίες βρίσκονταν υπό πατριαρχική διοίκηση και στις ενοριακές, οι οποίες ενέπιπταν στην επίβλεψη του μητροπολίτη Χίου. Οι μονές της δεύτερης κατηγορίας διοικούνταν από τον

⁶⁶⁰ Στο ίδιο, σσ. 35-42

⁶⁶¹ Στο ίδιο, σσ. 59-61· Φωτίου Αρ. Δημητρακόπουλου (επιμ.), *Ο Όσιος Νήφων (1736-1809) και η Ιερά Μονή Ευαγγελισμού Σκιάθου*, εκδόσεις Ergo, Σκιάθος 2004, σσ. 29-36

⁶⁶² Συμπληρωματικά πρέπει να σημειωθεί, ότι αρκετά μοναστήρια καταστράφηκαν ή εγκαταλείφθηκαν και το 1822 με την καταστροφή της Χίου από τους Οθωμανούς. Βλέπε Γεωργίου Ι. Ζολώτα, *Ιστορία της Χίου. Τόμος Γ'. Μέρος Δεύτερο*, σ. 274

ηγούμενο του κάθε μοναστηριού σε συνεργασία με δύο ή τρεις κοσμικούς επιτρόπους, οι οποίοι εκτελούσαν χρέη συμβούλου του.⁶⁶³ Ο διαχωρισμός μεταξύ σταυροπηγιακών και ενοριακών μονών ουσιαστικά παύει να έχει νόημα έπειτα από το 1701. Το συγκεκριμένο έτος, το πατριαρχείο μεταβίβασε την εποπτεία του συνόλου των μοναστηριών στο μητροπολίτη, με εξαίρεση τη Νέα Μονή Χίου. Πρέπει βέβαια να προστεθεί ότι τα μοναστήρια του Αγίου Μηνά και του Αγίου Ιωάννη μετατράπηκαν εκ νέου σε σταυροπηγιακές μονές το 1704 και 1755 αντίστοιχα, αποτελώντας μαζί με τη Νέα Μονή τα μοναδικά θρησκευτικά μοναστικά ιδρύματα, που υπάγονταν άμεσα στο πατριαρχείο. Ως αφετηρία για τη μεταβολή αυτή λειτούργησαν καταγγελίες σχετικά με τη συμπεριφορά των μοναχών στα σταυροπηγιακά μοναστήρια. Ειδικότερα, καταγγέλλθηκαν ότι δεν υπάκουαν στις αρχές της μοναστικής ζωής και ότι διέπρατταν ατοπήματα αντίθετα με τις αρχές του μοναχισμού, χωρίς αυτά όμως να διευκρινίζονται επακριβώς στις πηγές.⁶⁶⁴ Θεωρείται βέβαια ότι οι κατηγορίες αυτές πρέπει να ήταν βάσιμες, καθώς οδήγησαν το πατριαρχείο στη λήψη μέτρων και στη μεταφορά της δικαιοδοσίας επί του συνόλου σχεδόν των χιώτικων μονών στο τοπικό μητροπολίτη, ο οποίος κρίθηκε ότι μπορούσε να τις ελέγξει αποτελεσματικότερα. Η αποστολή εξάλλου του μητροπολίτη αναφορικά με τα μοναστήρια ήταν η επίβλεψη και η επίτηρηση τους, καθώς και η εποπτεία επί των οικονομικών τους και η διασφάλιση της χρηστής διαχείρισής τους.⁶⁶⁵

Οι μονές αποτέλεσαν σημαντικά κέντρα καλλιτεχνικής δημιουργίας, ιδιαίτερα στο τομέα της αγιογραφίας. Εύποροι χιώτες μίσθωναν ζωγράφους ήδη από τον 17^ο αιώνα για τη διακόσμηση των ναών στο εσωτερικό των μοναστηριών με πλήθος αγιογραφιών, τους οποίους πλήρωναν αδρά. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η ανάθεση στον Μανουήλ Κονταρίνη της αγιογράφησης της εκκλησίας του τιμίου Προδρόμου το 1620 στη μονή Μουνδών. Όταν μάλιστα για άγνωστο λόγο οι συγκεκριμένες αγιογραφίες καταστράφηκαν, ο Ιάκωβος Αργέντης, ανήκοντας στις τάξεις των πλουσίων του νησιού θεώρησε καθήκον του να αναλάβει τα έξοδα για την εκ νέου αγιογράφηση του ναού, που πραγματοποιήθηκε το 1738.⁶⁶⁶ Η μονή των Μουνδών

⁶⁶³ Ιωάννη Ανδρεάδη, *Ιστορία της εν Χίω Ορθοδόξου Εκκλησίας. Τόμος Α*, σ. 222

⁶⁶⁴ Στο ίδιο, σ. 223

⁶⁶⁵ Στο ίδιο, σ. 224

⁶⁶⁶ Γεωργίου Ι. Ζολώτα, *Ιστορία της Χίου. Τόμος Γ'. Μέρος Δεύτερο*, σ. 287

πλήρωνε σημαντικά χρηματικά ποσά αλλά και φόρους σε είδος στις οθωμανικές αρχές, ενώ διέθετε μια σταθερή πηγή κάλυψης των αναγκών της μέσω των δωρεών που λάμβανε σε χρήματα ή σε είδος, όπως εκείνες του Μάρτυ Περαιτικού από τα Καρδάμυλα, του Γρηγορίου Κονταράτου, ιερέα και δασκάλου καθώς και της Ελένης Βιδάλη από τη Σμύρνη, το 1672, το 1728 και το 1752 αντίστοιχα.⁶⁶⁷

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι πληροφορίες που αναφέρονται στον *Κώδικα Α΄* και *Κώδικα Β΄* της μονής των Μουνδών, τμήμα των οποίων περιλαμβάνεται αυτούσιο στο έργο του Ζολώτα για την ιστορία της Χίου.⁶⁶⁸ Χρησιμοποιώντας το μπορούν να αντληθούν σημαντικά στοιχεία για το ρόλο των μοναστηριών στη κοινωνική και στην οικονομική ζωή.

Η πρακτική των δωρεών στα μοναστήρια, όπως προαναφέρθηκε ήταν ιδιαίτερα συνηθισμένη και επιβεβαιώνεται από την ανάγνωση των αποσπασμάτων των κωδίκων. Ειδικότερα φαίνεται ότι Χιώτες διαφόρων κοινωνικών ομάδων αφιέρωναν στο μοναστήρι από μερικά νομίσματα μέχρι κτήματα και χωράφια, καθώς και σεβαστά χρηματικά ποσά. Ενδεικτικά, παραχωρήσεις κτηματικής περιουσίας στη μονή καταγράφονται κατά τα έτη 1627, 1632 αλλά και το 1698 (από δύο διαφορετικούς κτήτορες). Ακόμη, οι συγκεκριμένες πηγές υποδηλώνουν, ότι συνηθιζόταν από λαϊκούς να προκαταβάλλουν στη μονή χρηματικά ποσά εν είδη αφιερώματος ως αντίτιμο για τη τέλεση μνημόσυνου προς τιμήν τους, μετά το θάνατο τους. Στις καταγραφές περιλαμβάνονται επίσης αναφορές σε τακτικές απογραφές της περιουσίας και των υποστατικών της μονής, όπως για παράδειγμα συνέβη το 1695 (αξιοσημείωτο το γεγονός ότι η απογραφή αυτή απαρτίζεται από δέκα ολόκληρες σελίδες). Κλείνοντας, ενδιαφέρον παρουσιάζει και η αναφορά στην αίτηση του Ιωάννη Δημ. Γκλάβα να γίνει δεκτός ως μοναχός. Ο ηγούμενος και οι μοναχοί αρνήθηκαν αιτιολογώντας την απόφαση τους με βάση το «σεληνιασμό» του Γκλάβα, εννοώντας ότι έπασχε από ψυχικές παθήσεις, αλλά τελικά αποδέχτηκαν την ένταξη του στη μονή τους, καθώς κατέβαλε στα ταμεία της 3.000 γρόσια/ρεάλια.⁶⁶⁹

⁶⁶⁷ Στο ίδιο, σ. 288

⁶⁶⁸ Στο ίδιο, σσ. 291-322

⁶⁶⁹ Στο ίδιο, σσ. 298-322

Στη συνέχεια της διερεύνησης της μοναστικής ζωής στη Χίο, θα εξεταστεί η περίπτωση της Νέας Μονής, η οποία αναμφίβολα κατέχει τη θέση του σπουδαιότερου μοναστικού κέντρου του νησιού. Πρέπει να επισημανθεί, ότι δεν κρίθηκε σκόπιμο η παρούσα μελέτη να συμπεριλάβει την ανάλυση της ιστορίας και την περιγραφή κάθε μονής του νησιού,⁶⁷⁰ καθώς αυτό παρεκκλίνει από τους ερευνητικούς της στόχους.

Η Νέα Μονή Χίου ιδρύθηκε κατά τη βυζαντινή περίοδο, με την κατασκευή της να ολοκληρώνεται το 1056. Πρέπει να σημειωθεί, ότι η δημιουργία του μοναστηριού πραγματοποιήθηκε υπό την αιγίδα της μακεδονικής δυναστείας και ειδικότερα του αυτοκράτορα Κωνσταντίνου Μονομάχου, καθώς και των αδελφών του, Ζωής και Θεοδώρας, κατόπιν των παραινήσεων των μοναχών Νικήτα, Ιωάννη και Ιωσήφ.⁶⁷¹ Έχουν διατυπωθεί και άλλες ερμηνείες σχετικά με την ίδρυση της μονής, αλλά η παραπάνω θεωρείται η επικρατέστερη. Η Νέα Μονή άκμασε στα επόμενα χρόνια και σταδιακά συγκέντρωσε τεράστια περιουσία αλλά και επιρροή ως μοναστικό ίδρυμα. Τα πρώτα χρόνια της κυριαρχίας των Γενουατών, το μοναστήρι λειτουργούσε απρόσκοπτα χωρίς να δέχεται έξωθεν παρεμβάσεις από τις γενουατικές αρχές. Οι Γενουάτες μάλιστα είχαν υπογράψει το 1387 σύμφωνο, με το οποίο δήλωναν ότι θα σέβονταν το τρόπο ζωής και τη θρησκεία των Χιωτών συμπεριλαμβανομένης της ελεύθερης λειτουργίας των ορθόδοξων μονών, που όμως τελικά δε τηρήθηκε.⁶⁷² Σταδιακά, καταστρατήγησαν τα περισσότερα από τα προνόμια και δικαιώματα της Νέας Μονής, ενώ προχώρησαν στη κατάσχεση του μεγαλύτερου τμήματος της κτηματικής της περιουσίας μέσα από διάφορες προφάσεις. Ωστόσο, οι συνθήκες διαφοροποιήθηκαν προς το θετικό με την οθωμανική κατάκτηση της Χίου. Τα περισσότερα προνόμια της μονής αποκαταστάθηκαν, ενώ το μοναστικό ίδρυμα προχώρησε στην επαναγορά των κτημάτων, που είχε απωλέσει από τους Γενουάτες. Οι ιθύνοντες της όμως δε σταμάτησαν

⁶⁷⁰ Ωστόσο, θεωρείται ορθό να αναφερθούν ονομαστικά ορισμένες εξ αυτών. Ανδρικές μονές: Άγιος Γεώργιος Καταργούς, Άγιος Νικόλαος Διαμαντάρης, Άγιος Γεώργιος Συκούσης, Άγιος Γεώργιος του Σεραπίονος, Άγιος Απόστολος Θωμάς κ.α. Γυναικείες μονές: η Μονή της Θεοτόκου, η Μονή του Ζωοδότου και Σωτήρος Χριστού, η Μονή της Παναγίας Χαριτωμένης, η Μονή του Αγίου Συμεών της Απλωταριάς, η Μονή της Κοιμήσεως της Θεοτόκου στα Μεστά κ.α.

⁶⁷¹ Γρηγορίου Φωτεινού, *Τα Νεαμονήσια. Δύο Βιβλία, ων το μὲν α' εκδοθέν τω 1804 υπό του ιεροδιδασκάλου Νικηφόρου, το δε β' συνταχθέν υπό του καθηγουμένου Γρηγορίου Φωτεινού, συνεξεδόθη μετά του α' διορθωθέντος υπό αυτού*, Εκ του Τυπογραφείου Κ. Μ. Προκίδου, Εν Χίω 1865, σσ. 21-28· Ιωάννη Ανδρεάδη, *Ιστορία της εν Χίω Ορθοδόξου Εκκλησίας. Τόμος Α*, σ. 235

⁶⁷² Γρηγορίου Φωτεινού, ό.π., σ. 114· Ιωάννη Ανδρεάδη, *Ιστορία της εν Χίω Ορθοδόξου Εκκλησίας. Τόμος Α*, σ. 239

εκεί, αλλά δραστηριοποιήθηκαν έντονα αγοράζοντας σημαντική μερίδα των προς εκποίηση γενοιατικών περιουσιακών στοιχείων, τα οποία πωλούνταν από τους Οθωμανούς, μετατρέποντας τη μονή σε έναν από τους μεγαλύτερους ιδιοκτήτες ακίνητης περιουσίας στο νησί. Λέγεται μάλιστα ότι το 16ο και στις αρχές του 17^{ου} αιώνα κατείχε το ένα τρίτο των κτημάτων του νησιού.⁶⁷³ Σημαντικό ρόλο στην ανάπτυξη της διαδραμάτισε επίσης ο πρώην πατριάρχης Νεόφυτος Β', ο οποίος εγκαταστάθηκε στη μονή το 1643. Μέσα από ενέργειες του, προσαρτήθηκαν στη μονή αρκετά νέα κτήματα, ενώ μερίμνησε και για την οικοδόμηση ξενώνων στο συγκρότημα της.⁶⁷⁴ Πράξεις που οδήγησαν στην άφιξη νέων μοναχών και συνέβαλλαν στην ακμή της. Αναφέρεται άλλωστε ότι την περίοδο αυτή αριθμούσε 400 μοναχούς, οι οποίοι έχαιραν του σεβασμού και της εκτίμησης των Χιωτών.⁶⁷⁵

Η Νέα Μονή είχε συγκεντρώσει πλήθος μετοχιών και κτημάτων στη Χίο, καθώς και στη Τήνο, στην Πάρο και στη Σάμο. Δε διέθετε όμως, όπως ήταν αναμενόμενο, το απαραίτητο ανθρώπινο δυναμικό για την καλλιέργεια του συνόλου της κτηματικής της περιουσίας. Για το λόγο αυτό παραχωρούσε τα μετόχια της σε καλλιεργητές, μέσω διαδικασίας πλειστηριασμού που πραγματοποιούνταν κάθε δύο χρόνια. Ο πλειοδότης που τελικά κατέβαλλε το μεγαλύτερο χρηματικό ποσό ή εισφορά σε είδος (π.χ. σιτάρι, κρασί, λάδι κ.α.) όφειλε να το παραδώσει άμεσα στο ταμείο ή στις αποθήκες της. Ανάμεσα στα μετόχια της συμπεριλαμβάνονταν εκείνα του Βολισσού, των Καρδαμύλων, το μέγα μετόχι στους Χαλκιούς, της Παμφυλίδος και πολλά άλλα. Το μοναστήρι βέβαια είχε θέσει σε εφαρμογή έναν ακόμα τρόπο ενοικίασης των κτημάτων του. Τα ενοικίαζε σε γεωργούς, λαμβάνοντας ως αντίτιμο το ένα τρίτο της σοδειάς. Επρόκειτο για πρακτική που αφορούσε κυρίως τα εξαγορασμένα πρώην κτήματα των Γενοατών.⁶⁷⁶

⁶⁷³ Γρηγορίου Φωτεινού, ό.π., σ. 115, 127, 193, 206· Για μια συνοπτική αλλά κάπως αποσπασματική παρουσίαση των περιουσιακών στοιχείων της μονής από την ίδρυση της βλέπε Ιωάννη Ανδρεάδη, *Ιστορία της εν Χίω Ορθοδόξου Εκκλησίας. Τόμος Α*, σσ. 241-247

⁶⁷⁴ Γρηγορίου Φωτεινού, ό.π., σ. 115

⁶⁷⁵ Γεωργίου Ι. Ζολώτα (επιμ. Σαρού Αιμιλία Κ.), *Ιστορία της Χίου. Τόμος Β'*, Τύποις Π. Δ. Σακελλάριος, Εν Αθήναις 1924, σ. 351

⁶⁷⁶ Ιωάννη Ανδρεάδη, *Ιστορία της εν Χίω Ορθοδόξου Εκκλησίας. Τόμος Α*, σ. 260· Γρηγορίου Φωτεινού, ό.π., σ. 122

Χρήσιμες πληροφορίες για τις αγοραπωλησίες και ενοικιάσεις ακίνητης περιουσίας, που πραγματοποιούσε η μονή κατά τη διάρκεια του 17^{ου} και 18^{ου} αιώνα, περιέχονται στο κεφάλαιο που αναφέρεται στην παλαιογραφία, εντός της μελέτης του Γρηγορίου Φωτεινού για τη Νέα Μονή. Η θεματική ενότητα του έργου του Φωτεινού περιλαμβάνει έγγραφα που αποδεικνύουν την έντονη οικονομική δραστηριοποίηση του μοναστηριού και την ανάδειξη του σε σημαντικό παράγοντα της χιώτικης αγοράς ακίνητης περιουσίας.⁶⁷⁷

Κατά τη διάρκεια της τουρκοκρατίας, θεωρείται ότι σε γενικές γραμμές η μονή κατάφερε να συγκρατήσει τη δεσπόζουσα θέση και περιουσία της, πράγμα που επιβεβαιώνεται από την έκδοση σουλτανικού βερατιού το 1740. Σύμφωνα με το διάταγμα αυτό, το οποίο αναφέρεται ότι εκδόθηκε κατόπιν παράκλησης του πατριάρχη Κωνσταντινούπολης Νεόφυτου, απαγορεύτηκε ρητά στις τοπικές οθωμανικές αρχές της Χίου να αναμειγνύονται στις υποθέσεις της Νέας Μονής και να παρεμποδίζουν τους μοναχούς από την άσκηση των θρησκευτικών τους καθηκόντων.⁶⁷⁸ Ενδιαφέρον παρουσιάζει και ένα ακόμα φερμάνι, που εκδόθηκε το 1755 από το σουλτάνο Οσμάν Γ', με το οποίο οι οθωμανικές αρχές της Χίου, καθώς και ο ορθόδοξος μητροπολίτης του νησιού, διατάσσονται να μην εμπλέκονται στη διαχείριση των βακουφικών κτημάτων της Νέας Μονής καθώς και των περιουσιών των αποθανόντων μοναχών της.⁶⁷⁹

Η εμπλοκή του μοναστηριού όμως σε μια υπόθεση εκχριστιανισμού δύο μουσουλμάνων γυναικών το 1802 επέφερε βαρύτατες κυρώσεις από τις οθωμανικές αρχές και αποτέλεσε την αρχή της παρακμής της. Επρόκειτο για την περίπτωση των κορών ενός Τούρκου, του Μαμμωνά, οι οποίες είχαν χριστιανή μητέρα και αποφάσισαν να ασπαστούν το Χριστιανισμό.⁶⁸⁰ Ουσιαστικά φαίνεται, ότι επρόκειτο για κρυπτοχριστιανές, που είχαν γαλουχηθεί στο χριστιανικό δόγμα από τη μητέρα τους. Το σκάνδαλο για τους Τούρκους έγκειται στο γεγονός ότι αποφάσισαν να δηλώσουν δημόσια ότι ήταν χριστιανές, προκλητική και ανάρμοστη πράξη για τις οθωμανικές αρχές, που ανέτρεπε την καθεστηκυία τάξη. Ο Ανδρεάδης αναφέρει, ότι η Νέα Μονή δεν είχε ουσιαστικά αναμιχθεί στο περιστατικό, αλλά οι οθωμανικές αρχές θεώρησαν ότι εντόπισαν

⁶⁷⁷ Γρηγορίου Φωτεινού, ό.π., σσ. 200-269

⁶⁷⁸ Χρ. Β. Μαυρόπουλου, ό.π., σσ. 6-7

⁶⁷⁹ Στο ίδιο, σσ. 48-50

⁶⁸⁰ Για την πλήρη περιγραφή της υπόθεσης αυτής βλέπε Γρηγορίου Φωτεινού, ό.π., σσ. 116-118

τη κατάλληλη ευκαιρία για να στραφούν εναντίον της, αδιαφορώντας για το ποιος πραγματικά είχε πρωτοστατήσει στην ανοιχτή θρησκευτική μεταστροφή των γυναικών.⁶⁸¹ Ως αποτέλεσμα, η μονή καταδικάστηκε να πληρώσει ένα εξωφρενικό ποσό ως πρόστιμο το οποίο υπολογίζεται ότι έφτασε τα 600.000 γρόσια, ενώ το κοινό της Χίου καταδικάστηκε να πληρώσει ένα επιπλέον πρόστιμο, που ανερχόταν στα 200.000 γρόσια.⁶⁸²

Η μονή δεν μπορούσε να καταβάλλει το ποσό του προστίμου και εξαιτίας αυτού, κάτω από την πίεση της Δημογεροντίας, αναγκάστηκε να προχωρήσει στην πώληση σημαντικής μερίδας των περιουσιακών στοιχείων της, συμπεριλαμβανομένων κτημάτων, σπιτιών, κήπων και εργαστηρίων. Επιπλέον, αναγκάστηκε να δανειστεί από τους εύπορους της Χίου και κυρίως από τον Ροΐδη έτσι ώστε να συμπληρώσει το απαιτούμενο ποσό που έπρεπε να καταβληθεί στους Οθωμανούς. Από το σημείο αυτό, η μονή οδηγήθηκε στην παρακμή, ενώ η αυτονομία της περιορίστηκε σε μεγάλο βαθμό με τη Δημογεροντία να εμπλέκεται στη διαχείριση της περιουσίας και των υποθέσεων της.⁶⁸³ Η κατάσταση αυτή συνεχίστηκε μέχρι και τη καταστροφή της Χίου το 1822, οπότε η μονή λεηλατήθηκε από τους Τούρκους και εγκαταλείφθηκε προσωρινά από τους μοναχούς της.

Η Νέα Μονή, εκτός από το κεντρικό ρόλο της ως διαχειριστή ακίνητης περιουσίας και θρησκευτικό κέντρο, αποτέλεσε κέντρο καλλιτεχνικής δημιουργίας, εξαιτίας του πλούσιου διακόσμου που διέθετε με ψηφιδωτά και αγιογραφίες, αλλά και χάρη στον αρχιτεκτονικό της σχεδιασμό. Τα παραπάνω αποτέλεσαν αντικείμενο αρκετών σημαντικών μελετών, όπως εκείνης του Χαράλαμπου Μπούρα, της Ντούλας Μουρίκη, καθώς και των R. Ousterhout και H. Maguire.⁶⁸⁴ Ενδιαφέρον παρουσιάζει και η συγκέντρωση των αναφορών των ξένων περιηγητών στη Νέα Μονή από τον Γεώργιο

⁶⁸¹ Ιωάννη Ανδρεάδη, *Ιστορία της εν Χίω Ορθοδόξου Εκκλησίας. Τόμος Α*, σσ. 258-259

⁶⁸² Γρηγορίου Φωτεινού, *ό.π.*, σ. 119

⁶⁸³ Ιωάννη Ανδρεάδη, *Ιστορία της εν Χίω Ορθοδόξου Εκκλησίας. Τόμος Α*, σ. 259· Γρηγορίου Φωτεινού, *ό.π.*, σσ. 120-121

⁶⁸⁴ Χαράλαμπου Μπούρα, *Η Νέα Μονή Χίου. Ιστορία και Αρχιτεκτονική*, Εμπορική Τράπεζα της Ελλάδος, Αθήνα 1981· Ντούλας Μουρίκη, *Τα Ψηφιδωτά της Νέας Μονής Χίου (Δύο Τόμοι)*, Εμπορική Τράπεζα της Ελλάδος, Αθήνα 1985· R. Ousterhout, «Originality in Byzantine Architecture: The Case of Nea Moni», *Journal of the Society of Architectural Historians*, 51 (1992), σσ. 48-60· H. Maguire, «The Mosaics of Nea Moni: An Imperial Reading», *DOP*, 46 (1992), σσ. 205-214

Βενιάδη,⁶⁸⁵ τμήματα των οποίων κρίθηκε σκόπιμο να συμπεριληφθούν ενδεικτικά στο παρόν, καθώς δίνουν πληροφορίες για τη μοναστική ζωή. Ειδικότερα, ο Σουηδός ιερέας και περιηγητής Michael Olofsson Eveman που βρέθηκε στη Χίο μεταξύ 1711 και 1712 αναφέρει:

«η μονή αυτή έχει υπό την κατοχήν της τό τρίτον ή τουλάχιστον τό τέταρτον της νήσου, και είτε οι μοναχοί ως ονομάζονται, καλλιεργούν τά κτήματα, είτε έχουν ολόκληρον υποστατικόν υπό τήν διοίκησίν των, καλούμενων μετόχια, το οποίο ενοικιάζει καλόγηρος τις πληρώνων κατ' έτος ως ενοίκιον 200 έως 300 σουηδικά τάλληρα ή καταβάλλων το ενοίκιον εις είδος, αντί εις χρήμα...».⁶⁸⁶

Σε άλλο σημείο της διήγησής του, ο Σουηδός ανατολιστής ιερωμένος επισημαίνει ότι:

«εγνώρισα τους ιερομονάχους εις τα κελλιά των προθυμότερους δηλαδή και ικανωτέρους εις τα χειροτεχνικά των ασχολήματα, εκεί υφαίνουν, ράπτουν, έχουν εργαλειούς, торνευτικά μηχανήματα... Οι ιερομόναχοι εκτός των κελλίων των, εργάζονται εις τους αμπελώνας των, αγρούς των και διαθέτουν την προσωπικήν των εργασίαν, όσον μπορούν περισσότερον».⁶⁸⁷

Τα παραπάνω αποσπάσματα υποδηλώνουν τη συνεχή ενασχόληση των μοναχών με ποικίλες παραγωγικές διαδικασίες, όπως η γεωργία, η ύφανση και η χειροτεχνία. Χρήσιμα στοιχεία για τη μονή παρέχει και η αφήγηση του Γάλλου ιερέα και περιηγητή Michael Fourmont, ο οποίος ταξίδεψε στη Χίο το έτος 1729. Όπως υπογραμμίζεται παρακάτω, ο Fourmont θέλησε να επισκεφθεί τη Νέα Μονή έτσι ώστε να εξετάσει τα περιεχόμενα της βιβλιοθήκης της, για τον πλούτο της οποίας τον πληροφόρησαν στην Κωνσταντινούπολη.

«Εθεώρησα καλόν να επισκεφθώ τα μοναστήρια. Έν εξ αυτών είναι περίφημον και πλουσιώτατον, ιδρυθέν υπό τού αυτοκράτορος Κωνσταντίνου του Μονομάχου ονομαζόμενον δε Αγιαμονή, ή Νεαμονή όπου κατοικούν 50 κυρίως μοναχοί και 150 όχι· επληροφορήθην εν Κωνσταντινουπόλει, ότι υπήρχεν εκ τώ μοναστηρίω τούτω Βιβλιοθήκη αρκετά πλούσια, ακριβώς δε διά να την ιδώμεν εκινήσαμεν εκ Χίου».⁶⁸⁸

Ένα ακόμα σημαντικό μοναστήρι της Χίο, στο οποίο θα αναφερθούμε είναι η Μονή των Αγίων Μηνά, Βίκτωρος και Βικεντίου, η οποία σύμφωνα με το Χαράλαμπο Μπούρα αποτέλεσε το κυριότερο μοναστικό κέντρο μετά τη Νέα Μονή την

⁶⁸⁵ Γεωργίου Βενιάδη, *Η Νέα Μονή της Χίου. Τόμος Β΄*, Χίος 1973

⁶⁸⁶ Στο ίδιο, σ. 39

⁶⁸⁷ Στο ίδιο, σ. 41

⁶⁸⁸ Στο ίδιο, σ. 59

οθωμανική περίοδο.⁶⁸⁹ Ανήκε στα σταυροπηγιακά μοναστήρια, δηλαδή βρισκόταν υπό την αιγίδα του Οικουμενικού Πατριαρχείου, ενώ για τη διαχείριση της επιλέγονταν από τη Δημογεροντία, τρεις Χιώτες επίτροποι, που κατά κανόνα ανήκαν στις τάξεις των ευπορότερων του νησιού.⁶⁹⁰ Το σταυροπηγιακό της καθεστώς όμως διατηρήθηκε μέχρι το 1701, καθώς με απόφαση του τότε πατριάρχη -όπως προαναφέρθηκε- πέρασε στη δικαιοδοσία του μητροπολίτη της Χίου, για να αναιρεθεί με τη σειρά της μέσω της έκδοσης νέας πατριαρχικής διαταγής, που την καθιστούσε εκ νέου σταυροπηγιακή μονή και επομένως την έθετε εκτός της τοπικής μητροπολιτικής εποπτείας.⁶⁹¹ Ακόμα, πρέπει να σημειωθεί, ότι η μονή και οι μοναχοί της αποτελούσαν εύκολο στόχο για τους Οθωμανούς υπενοικιαστές των φόρων, οι οποίοι στα μέσα του 18^{ου} αιώνα προσπαθούσαν να αναγκάσουν το μοναστήρι να τους πληρώσει πολλαπλάσιο κεφαλικό φόρο, από αυτόν που έπρεπε στην πραγματικότητα να καταβάλει. Ειδικότερα οι Οθωμανοί φοροεισπράκτορες τεχνηέντως υπολόγιζαν το κεφαλικό φόρο με βάση τον αριθμό των μοναχών που στέγαζε η μονή τα προηγούμενα χρόνια, ενώ τη δεκαετία του 1750, αυτοί ήταν αναμφισβήτητα λιγότεροι από το παρελθόν. Η αυθαιρεσία αυτή βέβαια οδήγησε τον πατριάρχη ως πνευματικό πατέρα και επόπτη της μονής, καθώς αυτή ήταν σταυροπηγιακή, να ενημερώσει για το ζήτημα αυτό την Υψηλή Πύλη, η οποία με τη σειρά της το 1755 εξέδωσε σχετικό διάταγμα, με το οποίο απαγορεύονταν οι αυθαιρεσίες σε βάρος του μοναστηριού.⁶⁹²

Όπως η Νέα Μονή και η μονή Μουνδών, έτσι και του Αγίου Μηνά αποτελούσε αποδέκτη αφιερωμάτων και δωρεών από τους πιστούς, ενώ σε πολλές περιπτώσεις, ιδιαίτερα όταν οι οικογένειες δεν είχαν απογόνους, παρουσιαζόταν το φαινόμενο να κληροδοτούν τμήματα της περιουσίας τους αλλά ακόμα και το σύνολο της στο μοναστήρι, για να εξασφαλίσουν τη μνημόνευση των ονομάτων τους μετά θάνατον καθώς και άφεση αμαρτιών. Μέσω των δωρεών και των κληροδοτημάτων, η περιουσία της

⁶⁸⁹ Χαράλαμπος Μπούρα, «Το Καθολικό της Μονής Αγίου Μηνά στη Χίο», *Εκκλησίες στην Ελλάδα μετά την Άλωση. Τόμος Β΄*, Αθήνα 1982, σ. 241

⁶⁹⁰ Κωνσταντίνου Γ. Καρατζά, *Η Ιστορία της Ιεράς Μονής των Αγίων Μηνά, Βίκτωρος και Βικεντίου της Χίου (Μεταπτυχιακή Διπλωματική Εργασία)*, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης. Θεολογική Σχολή. Τμήμα Θεολογίας, Χίος 2007, σ. 26

⁶⁹¹ Στο ίδιο, σ. 30-32

⁶⁹² Χρ. Β. Μαυρόπουλου, ό.π., σσ. 53-54

μονής αυξήθηκε σε μεγάλο βαθμό, καθιστώντας την ισχυρό οικονομικό παράγοντα σε παράλληλες γραμμές με την πορεία της Νέας Μονής.⁶⁹³

10. Χειρόγραφα από τους Κώδικες του Αγίου Γεωργίου Ραγούση και της Νέας Μονής.

Για την διερεύνηση της θέσης των μοναστηριών στη χιώτικη κοινωνία κρίθηκε απαραίτητη η αρχειακή έρευνα από την οποία αντλήθηκαν ορισμένα ιδιαίτερα χρήσιμα χειρόγραφα ανάμεσα στους κώδικες του Αγίου Γεωργίου Ραγούση και της Νέας Μονής. Ειδικότερα πρόκειται για κτηματικά έγγραφα που εντοπίστηκαν στο κώδικά του

⁶⁹³ Κωνσταντίνου Γ. Καρατζά, ό.π., σ. 33

Αγίου Γεωργίου Ραγούση των ετών 1711-1866 αναφορικά με τη Νέα Μονή, καθώς και στο κτηματολόγιο της Νέας Μονής του έτους 1755.

Μέσα από τα έγγραφα αυτά, που αναφέρονται στη δεκαετία του 1750 και του 1760, επιβεβαιώνεται η εικόνα των μοναστηριών του νησιού ως διαχειριστών μεγάλης ακίνητης περιουσίας και πρωταγωνιστών στις αγοραπωλησίες και μεταβιβάσεις της, ιδιαίτερα βέβαια κτημάτων και χωραφιών. Επιπλέον, σε αυτά περιλαμβάνεται χειρόγραφο, που αναφέρεται σε συγκεκριμένο μοναχό και στις υποχρεώσεις που έχει προς τους γέροντες αλλά και προς το μοναστήρι. Ουσιαστικά πρόκειται για τη μεταφορά του άτυπου εσωτερικού κανονισμού της μονής σε γραπτή μορφή, καθώς ορίζονται οι υποχρεώσεις των νέων μοναχών απέναντι στους γηραιότερους και απέναντι στις αρχές του μοναστηριού. Έτσι υποδηλώνεται, η εσωτερική μοναστική ιεραρχία, σύμφωνα με την οποία οι νεότεροι οφείλουν υπακοή απέναντι στους μεγαλύτερους σε ηλικία μοναχούς.⁶⁹⁴

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον βέβαια παρουσιάζουν οι σελίδες από το κτηματολόγιο της Νέας Μονής, καθώς μέσα από αυτές μπορεί να διαπιστωθεί ο πλούτος της και το μέγεθος της περιουσίας, που διέθετε στα μέσα του 18^{ου} αιώνα. Σε αυτό καταγράφονται οι θέσεις των διαφόρων κτημάτων και χωραφιών της μονής, καθώς και το όνομα του ενοικιαστή τους, ενώ σε ορισμένες περιπτώσεις η καταγραφή συμπληρώνεται από το είδος της γεωργικής παραγωγής που πραγματοποιείται σε αυτό, όπως για παράδειγμα αν είναι αμπέλι.⁶⁹⁵ Κλείνοντας, επισημαίνεται ότι στις επόμενες σελίδες του κεφαλαίου μπορεί κανείς να βρει αυτούσια τα έγγραφα που εξετάστηκαν.

⁶⁹⁴ Βλέπε Έγγραφο 1 από τον Κώδικα του Αγίου Γεωργίου Ραγούση, στις επόμενες σελίδες.

⁶⁹⁵ Βλέπε Έγγραφα 1-7 από τον Κώδικα της Νέας Μονής, στις επόμενες σελίδες.

Κώδικας Αγίου Γεωργίου Ραγούση

3 3

2 Δὲ τὰς ὑποτακτικὰς τῶν Πάτερων. 1761" ἀπριλίου - 8"

+ Δὲ τὰς πατέρας τοῦ Γενάρχου γένε, κοινὰ ἀπόκρισις ὅτι ἔχον·
 λες ὁ κρεμνοὶ ὑποτακτικοί, ἢ μᾶλλον ὅτι ἀνυποτακτοί. ὡς δὲ δὴ δὴ
 οἱ γέροντες τῶν ὁ ἀδελφῶν, διὰ τὸν ὅτι ἔχον ἀπὸ τῶν γέροντες τῶν.
 εἰς ἀπὸ τῶν σήμερον ἐκείνη, πατρίων ὅς ὁ Μοναχέσιον, νὰ ἐρωτῶν
 σπῶν ὁ ὑποτακτικός, καὶ εἰς ὑποτακτικῶν, ὅτι εἰς γυρῶν νὰ εἶναι,
 ἢ μὴ ἔχον γέροντες νὰ ὑπάγῃ, ἢ νὰ εἶναι ἀπὸ ὁ Μοναχέσιον,
 νὰ μὴ ἔχῃ ἄδελφον νὰ γυρῶν ἀπὸ τῶν γέροντες ὅς ἔχον, ὡς ἀδελ-
 φῶν ἀπὸ ὁ Μοναχέσιον, ἐπὶ δὲ ὁ ὑποτακτικῶν σπῶν μὴ διακρί-
 νωνται. εἰ δὲ σπῶν ὁ καμνη τῶν καμνην ἀδελφῶν,
 ὅς νὰ μὴ ἔχῃ ὁ Μοναχέσιον, νὰ ἐξερχῶν, εἰς ὁ Μονα-
 χῶν, νὰ μὴ ἔχῃ τῶν, ὡς ἀνῶθεν. ὅμοιος ὁ εἰς ἔχῃ
 τῶν, ὡς δὴ ἀδελφῶν, μὴ ἔχοντες γέροντες, νὰ ἐρωτῶν
 ὁ αὐτός, καὶ εἰς σπῶν κατὰ τὴν ἀνῶθεν συμφωνίαν, νὰ γένε
 ἀδελφῶν. ἢ εἰς εἰς ὁ δέσποτις βασιλεὺς, ὡς ἔχῃ νὰ εἶναι ἀπὸ
 ὁ Μοναχέσιον, νὰ μὴ ἔχῃ ἄδελφον νὰ ἔχῃ ἀδελφῶν. καὶ
 ὁ ἀπὸ τῶν ὑποτακτικῶν κατὰ ὁ ὑποτακτικός, ὅς δὲ νὰ γένῃ
 ἀδελφός.

+ ὁ βασιλεὺς ἀνῶθεν·
 + ὁ πατριάρχης ἱεροσολύμων·
 + μητροπολίτης ἱεροσολύμων ὁ ὑποτακτικός·
 + γενεάρχης ἱεροσολύμων ἱεροσολύμων ἀνῶθεν.
 + κωνσταντῖνος ἱεροσολύμων.
 + μητροπολίτης πύργου δὲ βασιλεὺς νεοφυῶν·
 + γενεάρχης δὲ ἀγαθῶν βασιλεὺς πύργου.
 + γεωργίος πύργου δὲ πύργου βασιλεὺς·
 + δανιὴλ ἱεροσολύμων.

Ἐγγραφο 1

6
 + μιχαήλ πιδανός & πᾶσι γέγραπται.
 + γεωργίου καὶ κωνσταντίνου ἀπὸ τοῦ ἁγίου Ἰωάννου: &
 + ἡννάδου γεωμόναχου ὑπότοχοι: ~
 + παρθένου γεωμόναχου.
 + βλάβερος γεωμόναχου.
 + γεωργίου γέροντος.
 + γεωργίου γέροντος.
 + Ἰωάννης & χαλκή χαμσυνά.

Ἐγγραφο 2

Χαρίτης.

Τὴν σήμερον δὲ τὸ παλαιὸν τεύχος, ἔχον ἀποστέλει, διὰ δυνάμειος
 χρεὶς ἐν χρεὶ-χρεῖς, καὶ ἡ συμβίος αὐτῶν Δεσποινὴ, καὶ ἀδελφεὶν
 ὅς τὸ γένος ἡμεῖς Μοναχέον, τὸ ὑποσταλὸν ὅπου ἔχον τὸ δυνάμειος αὐτῶν
 χρεὶς, ἐν τῇ δέσῃ δὲ τῇ αὐτῇ, κατὰ ἐπὶ σπουδὴν δευτέρου μορφή:
 σῶς, δημόσιος ματαγὰν, γένος ἀντιπῶν, χρεὶς μορφή, ἐν τῇ δέ:
 τὸ ὅσον ἀδελφεὶν μὴ τοιαύτην συμφωνίαν, διὰ ἐκδημῶν τῶν δυνά:
 ω προσώπων, καὶ ἔχον χρεὶς τὸ Μοναχέον, καὶ ἐξοδικῇ καὶ δὲ ἐν τῇ:
 αὐτῇ ὅς τὸ κοινῶν τῶν ἀγῶν χρεὶς. καὶ ἐκδημῶν τῶν δυνά:
 σῶς, καὶ αὐτῇ τὸ Μοναχέον τὸ μισὸν ὑποσταλὸν, καὶ καὶ τὸ βα:
 τῇ τὸ δέλεον προσώπων, καὶ σῶν ἐν μισὸν κατὰ τὸ Μοναχέ:
 εἶον. ὅσον ἐκδημῶν καὶ τὸ δέλεον προσώπων, καὶ ἡμεῖς ὅσον σῶν:
 διὰ ἐκδημῶν ὅς τὸ Μοναχέον. ἔδ ἔχον χρεὶς αὐτῶν τὸ ὑποσταλ:
 κὸν ἀσχετῶν, 20" ὅσον, μὴ δημοσίαν δὲ Δαντὴν ἐκδημῶν, καὶ
 καὶ ἔδωκε τὸ Μοναχέον, αὐτῇ καὶ ἀντιπῶν αὐτῇ, καὶ καὶ ἔχον καὶ
 αὐτῇ οἱ δύο ἀδελφεὶς, χρεὶς, καὶ δίδον κατὰ τῶν δυνά:
 διὰ ἡμεῖς τῶν Μοναχέον ἀσχετῶν 1" ἐν τῇ. Ἀπὸ ὅς ἐκδημῶν
 ἐκτὸς τὸ παλαιὸν ἐν τῇ δέ τῇ τῇ τῇ τῇ.

1759" Νοεμβρίου 21"

Τὸ παλαιὸν τεύχος ἀντὶ τῆς

Agredos: ~

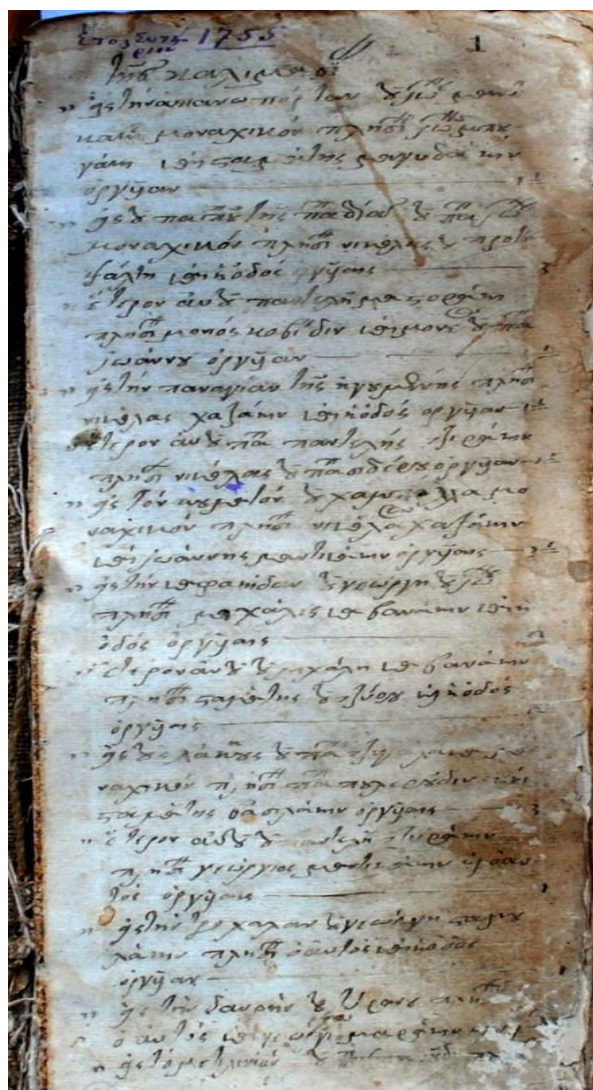
[illegible]

- + πρὸ χρηστῶς μετεπέμψεν.
+ πρὸ βίου βασιδόν.
+ πρὸ θαλάσσης κενώσεως: ἡ
+ θαλάσσης βύρας: ~

2 + Ἰνὸν οὐκ εἶναι ἔχει τὸ πικρὸν τερματικὸν εἰς Σωδάζου ἐμβαλόντο·
 μὲν καὶ πάλιν αὖτις ἐν ἑαυτοῖς καὶ ἀποδοῦναι τὸ χιτῶν αὐτῶν ἐν γαστρί:
 ἵκανον δὲ ποιεῖ τερματικόν. ὡς καὶ τὸ πικρὸν ἵκανον ἐν γαστρί
 οὐκ εἶναι, καὶ πικρὸν ἐν γαστρί μὲν ἐν γαστρί οὐκ εἶναι, καὶ ἐν
 γαστρί ἐν γαστρί ἐν γαστρί αὖτις ἐν γαστρί. καὶ ὅσα τὰ τὰ
 διὰ τὸν καὶ ἐν γαστρί αὐτῶν. καὶ ἐν γαστρί αὐτῶν, καὶ
 ἵκανον αὐτῶν καὶ μωραῖον. ὅσα καὶ ἐν γαστρί αὐτῶν
 58" ἐν γαστρί, καὶ πικρὸν ἐν γαστρί αὐτῶν 8" αὐτῶν.
 ὅσα ἐν γαστρί αὐτῶν καὶ πικρὸν: 1761" αὐτῶν 3"

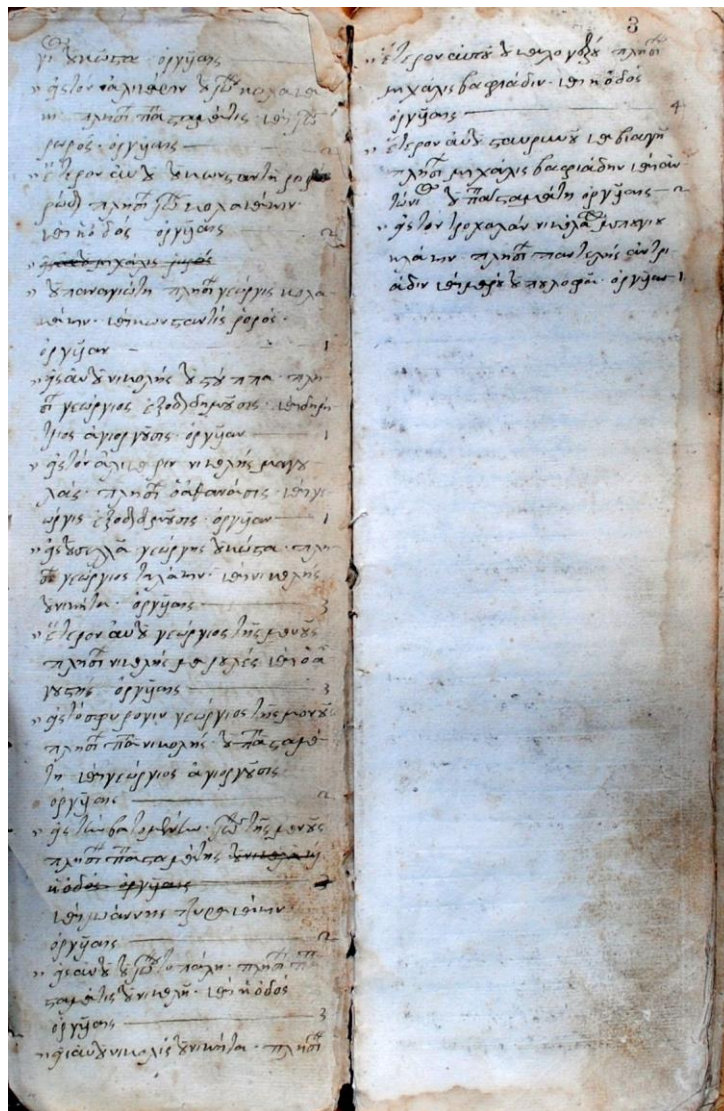
† ὁ μαθητὴς αὐτοῦ ἀντίμ, καὶ ἡ συνάξις: 70

Κώδικας Νέας Μονής

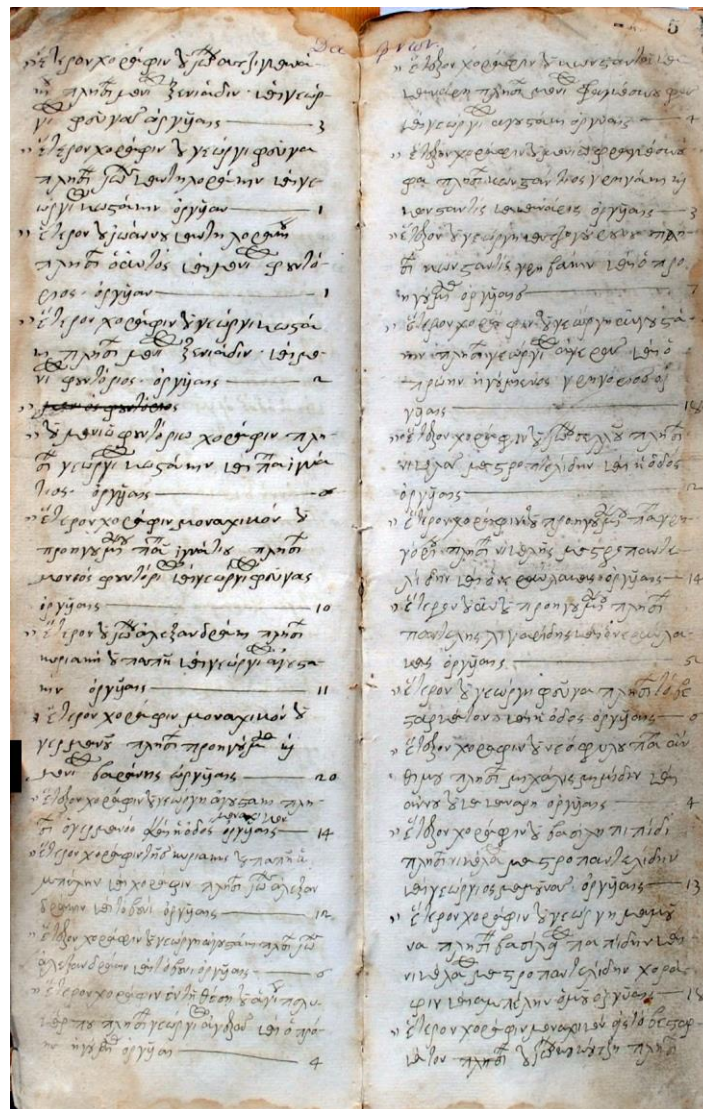

Έγγραφο 1

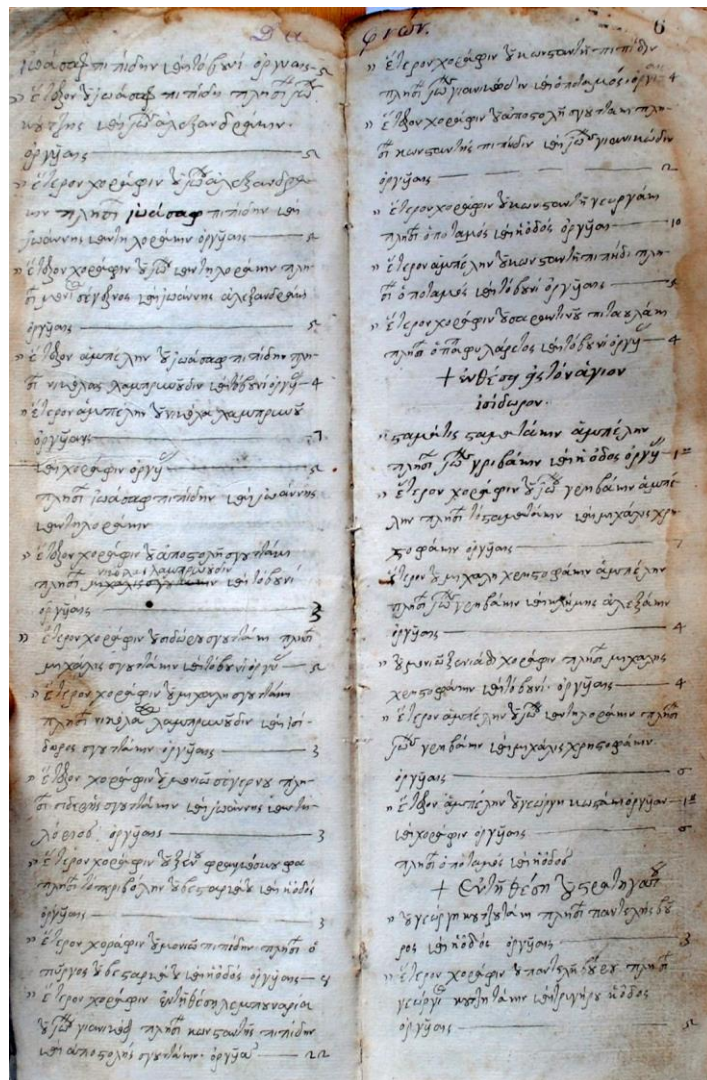

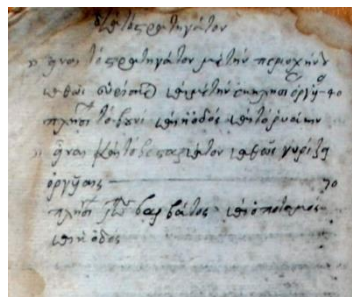
Έγγραφο 3

Ἐγγραφο 5

Έγγραφο 6

Έγγραφο 7

Κεφάλαιο Πέμπτο: Η Παιδεία και τα Γράμματα

1. Εισαγωγή

Σκοπός του παρόντος κεφαλαίου είναι αφενός να αναδείξει και να ερευνήσει τη λειτουργία των εκπαιδευτικών ιδρυμάτων της Χίου κατά το 18^ο αιώνα και αφετέρου να αναφερθεί ενδεικτικά σε ορισμένους από τους σημαντικότερους πνευματικούς ανθρώπους και λόγιους του νησιού. Θα εξεταστεί η δράση τους, οι πνευματικοί τους ορίζοντες, αλλά και οι παράγοντες που επίδρασαν στη σκέψη τους. Τέλος θα ερευνηθεί η σχέση της Χίου με το πνευματικό κίνημα του Νεοελληνικού Διαφωτισμού.

Η Χίος, κατά το 18^ο αιώνα αναδείχθηκε σε σημαντικό κέντρο παιδείας και πολιτισμού, κάτι που επιβεβαιώνεται από τη λειτουργία των εκπαιδευτικών της ιδρυμάτων, αλλά και από την παραγωγή ενός αρκετά μεγάλου αριθμού λογίων εκκινώντας από το Λέοντα Αλλάτιο (ο οποίος βέβαια έδρασε το 17^ο αιώνα), που άφησαν το στίγμα τους στη νεοελληνική και ευρωπαϊκή πολιτιστική παράδοση.

Ο Λέων Αλλάτιος, ένας από τους εξέχοντες διανοούμενους του 17^{ου} αιώνα, γεννήθηκε στη Χίο, αν και πέρασε σχεδόν ολόκληρη τη ζωή του στην Ιταλία σταδιοδρομώντας ως βιβλιοθηκάριος και λόγιος πλάι σε καρδινάλιους και πάπες.⁶⁹⁶ Στους ανώτατους κύκλους της Καθολικής Εκκλησίας έχαιρε μεγάλης εκτίμησης, κάτι που επιβεβαιώνεται και με το διορισμό του ως βιβλιοθηκάριου του Βατικανού από τον πάπα Αλέξανδρο τον 7^ο το 1661.⁶⁹⁷

Τα έργα του Αλλάτιου περιλάμβαναν πλήθος επιστολών, μελέτες για θρησκευτικά θέματα όπως η ένωση των εκκλησιών (ανάμεσα στα σημαντικότερα έργα του ήταν το «De Ecclesiae Occidentalis atque Orientalis perpetua consensione» με το οποίο προσπαθούσε να αποδείξει ότι υπήρχε ενότητα δόγματος ανάμεσα στη Δυτική και Ανατολική Εκκλησία)⁶⁹⁸ καθώς και ποιήματα. Επιπλέον, ανάμεσα στα ενδιαφέροντα του μπορούν να απαριθμηθούν η βυζαντινολογία και η φιλολογία. Ο ίδιος μελέτησε αναλυτικά τους βυζαντινούς συγγραφείς και προχώρησε μάλιστα στη δημοσίευση

⁶⁹⁶ Α. Μ. Βλαστού, ό.π., σ. 74

⁶⁹⁷ Κωνσταντίνου Ι. Άμαντου, *Τα γράμματα εις την Χίον κατά την Τουρκοκρατίαν (1566-1822)*, Καραβίας, Αθήναι 1976, σ. 74

⁶⁹⁸ Α. Μ. Βλαστού, ό.π., σ. 76

κριτικών εκδόσεων τους. Κλείνοντας, όντας πολυπράγμων ασχολήθηκε και με τη λαογραφία και συνέταξε μια πραγματεία για τις δεισιδαιμονίες των Ελλήνων.⁶⁹⁹ Έτσι λοιπόν ο Λέων Αλλάτιος ενσαρκώνει το πρότυπο του ουμανιστή λόγιου, που έχει πλούσια δράση και ενδιαφέρεται συγχρόνως για διαφορετικά γνωστικά πεδία χωρίς να περιορίζεται. Ο Αλλάτιος αποτέλεσε την αρχή και την εκκίνηση από μια μεγάλη σειρά Χιωτών λογίων, που διακρίθηκαν τόσο στο νησί όσο και στο εξωτερικό.

2. Σχολεία και Εκπαιδευτικά Ιδρύματα του Νησιού

Α. Η Μετάβαση από τη Γενουατική στην Οθωμανική Κυριαρχία

Κατά τη διάρκεια της γενουατικής κυριαρχίας παρά την εμφάνιση αξιόλογων ανθρώπων των γραμμάτων, η παιδεία δεν είχε λάβει δημόσιο χαρακτήρα, αλλά ασκούσαν σε περιορισμένο βαθμό, από ιδιωτικούς δασκάλους και κατ' οίκον. Βέβαια η κατάσταση σταδιακά άλλαξε, ενώ κατά τις τέσσερις τελευταίες δεκαετίες της κυριαρχίας της Γένοβας υπήρξε πλήθος μαρτυριών για την παρουσία μαθητών, δασκάλων και λογίων στο νησί.⁷⁰⁰ Παρά τον κυρίως ιδιωτικό χαρακτήρα της εκπαίδευσης, στην γενοβέζικη Χίο συναντούνταν και κάποια αξιόλογα εκπαιδευτήρια, όπως η «Ακαδημία γραμμάτων» που ιδρύθηκε από την οικογένεια των «Ιουστινιάνι» ήδη από το 15^ο αιώνα. Επιπλέον, μια επιστολή του Μαρτίνου Κρούσιου προς τους ρέκτορες της Σχολής της Χίου («ad Rectorem Scholae Chiensis») υποδηλώνει την ύπαρξη σχολείου με κάποια φήμη, πολύ νωρίτερα από τα τέλη του 18^{ου} αιώνα και τη Μεγάλη Σχολή της Χίου.⁷⁰¹

Το αποκορύφωμα αυτής της θετικής πορείας αποτέλεσε η ίδρυση προς το τέλος της γενουατικής κατοχής, σχολείου (φροντιστήριο όπως ονομαζόταν τότε) από το Μιχαήλ Ερμόδωρο Λήσασταρχο, ο οποίος και ανέλαβε τη διεύθυνση του.⁷⁰² Ο Ερμόδωρος, που είχε σπουδάσει ιατρική στην Ιταλία δίδαξε στη Χίο κατά διαστήματα μεταξύ του 1533 και του 1564 και σε αυτόν αποδίδεται η αρχική ανάπτυξη των γραμμάτων στο νησί.

⁶⁹⁹ Κωνσταντίνου Ι. Άμαντου, ό.π., σσ. 77-79

⁷⁰⁰ Αντωνίου Ν. Χαροκόπου, *Η Περιώνυμη Μεγάλη Σχολή της Χίου*, σσ. 44-45

⁷⁰¹ Γεωργίου Ι. Ζολώτα, *Ιστορία της Χίου. Τόμος Γ. Μέρος Πρώτον*, σ. 376

⁷⁰² Αντωνίου Ν. Χαροκόπου, *Η Περιώνυμη Μεγάλη Σχολή της Χίου*, σσ. 48-49 και Γεωργίου Ι. Ζολώτα, *Ιστορία της Χίου. Τόμος Γ. Μέρος Πρώτον*, σ. 378

Ο ίδιος μάλιστα φρόντιζε να ενθαρρύνει τους Χιώτες να σπουδάζουν στην Ιταλία, κάτι που έπραξαν κατ' εξακολούθηση στο μέλλον.⁷⁰³ Η τάση αυτή καθιερώθηκε και αρκετοί Χιώτες φοίτησαν σε ανώτατα ιδρύματα επί ιταλικού εδάφους και κυρίως στο Ελληνοκαθολικό κολέγιο του Αγίου Αθανασίου στη Ρώμη.⁷⁰⁴ Οι προσπάθειες του Λήσταρχου δεν έμειναν κενό γράμμα καθώς μαθητές του διακρίθηκαν στον πνευματικό τομέα και τοποθετήθηκαν σε σημαντικές διοικητικές και εκπαιδευτικές θέσεις.⁷⁰⁵

Δεν πρέπει βέβαια να λησμονηθεί η αναφορά στο σχολείο των Ιησουιτών, που λειτούργησε στη Χίο στην περιοχή της Απλωταριάς από το 1590 περίπου και συγκέντρωσε σημαντικό αριθμό μαθητών, όχι μόνο καθολικών αλλά και ορθοδόξων, πολλοί από τους οποίους συνέχισαν τις σπουδές τους στην Ιταλία. Ανάμεσα σε αυτούς ήταν ο Λέων Αλλάτιος και ο Ιγνάτιος, μητροπολίτης Τραπεζούντας.⁷⁰⁶ Το ιησουιτικό τάγμα ανέπτυξε πλούσια δράση στο νησί, αναπτύσσοντας δραστηριότητες με σκοπό τον προσηλυτισμό και έχοντας την αμέριστη ηθική και υλική υποστήριξη του Βατικανού.⁷⁰⁷ Η ίδρυση του παραπάνω εκπαιδευτηρίου μπορεί να ενταχθεί στις απόπειρες των καθολικών στο δεύτερο μισό του 16^{ου} αιώνα να ασκήσουν προπαγάνδα και να υπερισχύσουν επί της Ορθόδοξης Εκκλησίας μέσω της δημιουργίας σχολείων, πράγμα που συνέβη έως ένα βαθμό και στη Χίο. Αυτό όμως προκάλεσε την κινητοποίηση των ορθοδόξων πνευματικών αντρών του νησιού ώστε να αντιμετωπιστεί με επιτυχία η καθολική προπαγάνδα.⁷⁰⁸

Κατά τη διάρκεια της οθωμανικής κυριαρχίας (1566-1912) η ανάπτυξη της παιδείας στο νησί εντάθηκε και αναπτύχθηκαν οργανωμένα εκπαιδευτικά ιδρύματα.⁷⁰⁹ Αυτά έχαιραν της υποστήριξης των κοινοτικών θεσμών, δηλαδή της Δημογεροντίας κατά το 18^ο αιώνα⁷¹⁰ και κατά του συμβουλίου διοίκησης το 19^ο αιώνα, το οποίο με τη σειρά του διόριζε μια επιτροπή με αρμοδιότητα την εκπαίδευση.⁷¹¹ Ιδιαίτερα μετά

⁷⁰³ Αντωνίου Ν. Χαροκόπου, *Η Περιώνυμη Μεγάλη Σχολή της Χίου*, σ. 51

⁷⁰⁴ Γεωργίου Ι. Ζολώτα, *Ιστορία της Χίου. Τόμος Γ. Μέρος Πρώτον*, σσ. 469-487

⁷⁰⁵ Χρίστου Γ. Πατρινέλη, «Η Χίος ως Πνευματικό Κέντρο», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους. Τόμος Ι*, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1975, σ. 371

⁷⁰⁶ Στο ίδιο, σ. 372

⁷⁰⁷ Αντωνίου Ν. Χαροκόπου, *Η Περιώνυμη Μεγάλη Σχολή της Χίου*, σσ. 121-123 και Γεωργίου Ι. Ζολώτα, *Ιστορία της Χίου. Τόμος Γ. Μέρος Πρώτον*, σ. 430-431

⁷⁰⁸ Γεωργίου Ι. Ζολώτα, *Ιστορία της Χίου. Τόμος Γ. Μέρος Πρώτον*, σ. 390

⁷⁰⁹ Στο ίδιο, σ. 377

⁷¹⁰ Αντωνίου Χαροκόπου, *Ο Θεσμός της Δημογεροντίας*, σ. 77

⁷¹¹ Philip P. Argenti, *Chios Vincta*, σσ. cclvi-cclvii

την αποχώρηση των Βενετών το 1695 και με τη διεύρυνση των προνομίων του νησιού, η σχολική εκπαίδευση γνώρισε περίοδο ανάπτυξης.⁷¹² Διαπιστώνεται λοιπόν ότι από τις αρχές του 18^{ου} εντατικοποιούνται και οργανώνονται οι προσπάθειες για την δημιουργία οργανωμένων δομών εκπαίδευσης.

Βέβαια μέχρι και τα μέσα περίπου του αιώνα η διδασκαλία στηριζόταν σε ιδιώτες δασκάλους, οι οποίοι παρέδιδαν μόνο ιδιαίτερα μαθήματα και επομένως ήταν δύσκολο να διαμορφώσουν γενικές πνευματικές τάσεις και να επηρεάσουν καθοριστικά τις νοοτροπίες και αντιλήψεις με τη διδασκαλία τους. Ανάμεσα σε αυτούς τους δασκάλους βρίσκονταν ο Κωνσταντίνος Γορδάτος και ο Νεόφυτος ο Καυσοκαλυβίτης που υποστήριζαν αντίθετες απόψεις. Από τη μία την πρόοδο και το ενδιαφέρον για τις θετικές επιστήμες (Γορδάτος) και από την άλλη τη θρησκοληψία και το συντηρητισμό (Καυσοκαλυβίτης).⁷¹³

Έτσι η Χίος κατάφερε να συμβαδίσει με τη τάση της εποχής για ανάπτυξη της εκπαίδευσης και πέτυχε να συμμετάσχει στην πνευματική ανάταση του νεοελληνικού κόσμου που χαρακτήρισε το 18^ο αιώνα. Στο νησί, η διαδικασία αυτή κορυφώθηκε με την ίδρυση το 1792 της Μεγάλης Σχολής, που αποτέλεσε το επιστέγασμα της προόδου της παιδείας.⁷¹⁴

Β. Οι Κατευθυντήριες Γραμμές της Εκπαίδευσης στα Χρόνια της Οθωμανικής Κυριαρχίας

Κατά την πρώτη περίοδο της Τουρκοκρατίας, η παιδεία αποτελούσε κυρίως ιδιωτικό ζήτημα και φροντίδα της εκάστοτε οικογένειας. Οι δάσκαλοι δίδασκαν ιδιωτικά, συνήθως στις οικίες τους όπου και συγκεντρώνονταν μικρές ομάδες μαθητών, ενώ στις περισσότερες περιπτώσεις ανήκαν στο κλήρο. Το παραπάνω βέβαια δεν ανέκοψε την άνθηση της παιδείας κατά τόπους. Στη Χίο, για παράδειγμα, ήδη από το 17^ο αιώνα είχε αναπτυχθεί σε μεγάλο βαθμό και συνέχιζε να ακμάζει.⁷¹⁵ Η κατάσταση αυτή

⁷¹² Κωνσταντίνου Ι. Άμαντου, ό.π., σ. 12

⁷¹³ Στο ίδιο, σσ. 14-15

⁷¹⁴ Αντωνίου Ν. Χαροκόπου, *Η Περιώνυμη Μεγάλη Σχολή της Χίου*, σ. 79

⁷¹⁵ Γεωργίου Ι. Ζολώτα, *Ιστορία της Χίου. Τόμος Γ. Μέρος Πρώτον*, σ. 409

σταδιακά άλλαξε και η παιδεία απέκτησε δημόσιο χαρακτήρα εξαιτίας του μαζικού αιτήματος για επαφή και πρόσβαση στη γνώση των πάτριων ελληνικών γραμμάτων, τάση που κορυφώθηκε το 18^ο αιώνα.⁷¹⁶

Η εκπαίδευση χωριζόταν σε τρεις βαθμίδες. Η πρώτη ήταν τα «ιερά ή κοινά γράμματα», που διδάσκονταν συνήθως στις τοπικές εκκλησίες. Ο κύκλος περιλάμβανε τη στοιχειώδη μόρφωση, με στόχο τη μετάδοση των ικανοτήτων της γραφής και της ανάγνωσης. Αυτό επιτυγχάνονταν με τη χρήση ιερατικών και αγιολογικών κειμένων όπως το Ψαλτήρι και το Ευχολόγιο, που αποτελούσαν τα βασικά εκπαιδευτικά εγχειρίδια.⁷¹⁷ Η βαθμίδα αυτή ήταν ανεξάρτητη από τους άλλους δύο κύκλους, οι οποίοι συνήθως συνδέονταν. Η δεύτερη βαθμίδα συνήθως αποτελούσε το προπαρασκευαστικό τμήμα της τρίτης, ενώ και οι δύο δεν είχαν καθορισμένο πρόγραμμα.⁷¹⁸ Η επιλογή της διδακτέας ύλης ενέπιπτε στις επιλογές και προτιμήσεις του εκάστοτε δασκάλου, ο οποίος έκρινε τι άξιζε να μεταδοθεί στους μαθητές του χωρίς έξωθεν επεμβάσεις.⁷¹⁹ Επομένως, όπως αναμένεται, δεν υπήρχε ενιαίο γνωστικό πλαίσιο των αποφοίτων.

Η εύρεση δασκάλων αποδείχθηκε δύσκολη υπόθεση στα πρώτα χρόνια της Τουρκοκρατίας, κατάσταση που όμως δε κράτησε για μεγάλο διάστημα. Με την πάροδο του χρόνου έκαναν την εμφάνιση τους διδάσκαλοι, οι οποίοι είχαν μορφωθεί στην δυτική Ευρώπη και κυρίως στην Ιταλία. Βέβαια οι δάσκαλοι αυτοί προοριζόνταν σχεδόν αποκλειστικά για τις δύο τελευταίες εκπαιδευτικές βαθμίδες. Τα «ιερά ή κοινά γράμματα» διδάσκονταν συνήθως από κληρικούς και μοναχούς, άλλους περισσότερο και άλλους λιγότερο μορφωμένους.⁷²⁰

Μέχρι το 18^ο αιώνα, το αίτημα του ελληνικού πληθυσμού για πρωτοβάθμια παιδεία ήταν σχεδόν καθολικό, και αυτό μπορεί να διαφανεί από τη λειτουργία σχολείων βασικής εκπαίδευσης που είχαν ιδρυθεί υπό την αιγίδα των κοινοτικών αρχών

⁷¹⁶ Αντωνίου Ν. Χαροκόπου, *Η Περιώνυμη Μεγάλη Σχολή της Χίου*, σ. 81

⁷¹⁷ Αγγελικής Σκαρβέλη-Νικολοπούλου, *Τα Μαθητάρια των Ελληνικών Σχολείων της Τουρκοκρατίας. Διδασκόμενα Κείμενα, Σχολικά Προγράμματα, Διδακτικές Μέθοδοι. Συμβολή στην Ιστορία της Νεοελληνικής Παιδείας (διδακτορική διατριβή)*, ΑΠΘ. Φιλοσοφική Σχολή. Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Θεσσαλονίκη 1990, σ. 176

⁷¹⁸ Αντωνίου Ν. Χαροκόπου, *Η Περιώνυμη Μεγάλη Σχολή της Χίου*, σ. 83

⁷¹⁹ Αγγελικής Σκαρβέλη-Νικολοπούλου, *ό.π.*, σ. 177

⁷²⁰ Αντωνίου Ν. Χαροκόπου, *Η Περιώνυμη Μεγάλη Σχολή της Χίου*, σσ. 84-85

σχεδόν σε κάθε οικισμό. Ωστόσο, στις δύο ανώτερες βαθμίδες η κατάσταση διέφερε. Ο αριθμός των εκπαιδευτηρίων που πρόσφεραν ανώτερη μόρφωση ήταν σαφώς περιορισμένος και ως επακόλουθο μπορούσαν να καλυφθούν οι μορφωτικές ανάγκες μικρού μόνο αριθμού μαθητών. Εκείνοι που φοιτούσαν στόχευαν στην επαγγελματική τους αποκατάσταση μέσα από την ένταξη τους στον ιερατικό και εκπαιδευτικό κλάδο ή στην υπηρεσία των Φαναριώτων.⁷²¹ Τέλος αξίζει να σημειωθεί ότι μέχρι την ανάπτυξη της τάξης των αστών το 18^ο αιώνα, ο έλεγχος της εκπαίδευσης αποτελούσε συνήθως δικαιοδοσία της Εκκλησίας.

Ένας ακόμα ενδιαφέρων άξονας της παιδείας μέχρι και το 19^ο αιώνα ήταν η φοίτηση Ελλήνων στα πανεπιστήμια και στις σχολές της Δυτικής Ευρώπης και ιδιαίτερα της Ιταλίας. Εφόσον δεν μπορούσε να προσφερθεί ανώτατη εκπαίδευση εντός της οθωμανικής αυτοκρατορίας, νέοι καταγόμενοι από τον ελλαδικό χώρο μετανάστευσαν κυρίως στην Ιταλία για να σπουδάσουν και να εξειδικευτούν ως γιατροί, νομικοί και λόγιοι, ανάμεσα στους οποίους και ο Λέων Αλλάτιος.⁷²² Η Ορθόδοξη Εκκλησία και οι συντηρητικοί κύκλοι όμως δεν έβλεπαν θετικά τη φυγή για σπουδές στη Δυτική Ευρώπη, καθώς θεωρούσαν ότι με αυτό το τρόπο θα διασπείρονταν στον ελλαδικό χώρο η ορθολογιστική και αθεϊστική κατά αυτούς δυτική σκέψη. Πρόκειται για την αντίσταση των δυνάμεων της αντίδρασης, που δυσανασχετούσαν προς την εισαγωγή των δυτικών νεωτερικών ιδεών ανάμεσα στους Έλληνες.⁷²³

Μέσα από τα παραπάνω θεωρείται, ότι δίνεται μια αδρή αλλά ολιστική εικόνα του τομέα της εκπαίδευσης την περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας στον ελλαδικό χώρο.

Γ. Τα Εκπαιδευτήρια του Νησιού μέχρι και την Ίδρυση της Μεγάλης Σχολής

Οι εκπαιδευτικοί θεσμοί του νησιού αναπτύχθηκαν παράλληλα με την οικονομία του και χάρη σ' αυτήν. Οι εύποροι έμποροι και πλοιοκτήτες, που προέκυψαν από την άνοδο του εμπορίου, χρησιμοποιώντας μέρος των κερδών τους για την ενίσχυση των

⁷²¹ Αντωνίου Ν. Χαροκόπου, *Η Περιώνυμη Μεγάλη Σχολή της Χίου*, σ. 87

⁷²² Απόστολου Ε. Βακαλόπουλου, *ό.π.*, σ. 280

⁷²³ Κωνσταντίνου Θ. Δημαρά, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, Ερμής, Αθήνα ⁵1989, σσ. 87-90

εκπαιδευτικών ιδρυμάτων, αναδείχθηκαν σε τοπικούς μαικήνες. Έτσι η δημιουργία σχολείων και η πληρωμή των εκπαιδευτικών εξαρτιόνταν άμεσα από εκείνους.⁷²⁴ Οι αστοί ευεργέτες με την πνευματική ανύψωση των ομοεθνών τους στόχευαν στη βελτίωση του χαμηλού κοινωνικού καθεστώτος της ελληνικής εθνότητας εντός του οθωμανικού κράτους.⁷²⁵ Βέβαια αυτό συνέβη μόλις το 18^ο αιώνα, νωρίτερα η παιδεία και η εκπαίδευση ενέπιπταν στις αρμοδιότητες της Εκκλησίας και του τοπικού μητροπολίτη, ο οποίος όμως κατέληξε να έχει διακοσμητικό και τιμητικό μόνο ρόλο στις εκπαιδευτικές υποθέσεις.⁷²⁶

Στην πόλη της Χίου ήδη από το 17^ο αιώνα λειτουργούσαν δύο σχολεία κατώτερης εκπαίδευσης, τα αποκαλούμενα «φροντιστήρια» των Αγίων Αναργύρων και των Αγίων Βικτώρων, ενώ ο Βλαστός προσθέτει και ένα τρίτο, εκείνο των Αγίων Αποστόλων στο Παλαιόκαστρο. Αυτά, όπως υποδηλώνουν και οι ονομασίες τους, στεγάζονταν επί των εκκλησιών των αντίστοιχων ενοριών και εξυπηρετούσαν τις ανάγκες των αδελφοτήτων της πρωτεύουσας του νησιού, ενώ συγχρόνως συντηρούνταν από αυτές.⁷²⁷ Τα φροντιστήρια των Αγίων Αναργύρων στην Εγκρεμού και των Αγίων Βικτώρων στην Απλωταριά γνώρισαν ιδιαίτερη άνθηση και σε αυτά συνήθιζαν να φοιτούν οι υποψήφιοι κληρικοί.⁷²⁸

Το φροντιστήριο των Αγίων Αναργύρων άρχισε να λειτουργεί το 1643, ενώ εντός του υπήρχε και βιβλιοθήκη, η οποία αποκαλούνταν «Μουσείο». Η αρχική ανάπτυξη του εκπαιδευτηρίου οφείλονταν στις προσπάθειες του διευθυντή του, ιερομόναχου Γρηγορίου, ο οποίος μάλιστα έκτισε κελί δίπλα στο ναό των Αγίων Αναργύρων και εγκαταστάθηκε εκεί ώστε να επιβλέπει συνεχώς το φροντιστήριο.⁷²⁹ Η φήμη του σχολείου είχε φτάσει σε τέτοια επίπεδα ώστε ο Λέων Αλλάτιος γνωρίζοντας και εκτιμώντας το, επιθυμούσε να του δωρίσει μεγάλο αριθμό βιβλίων. Ωστόσο δεν το έπραξε, καθώς διάφοροι γύρω του τον έπεισαν ότι τα βιβλία δε θα φυλάσσονταν και δε θα προστατεύονταν επαρκώς στη Χίο, παρά τις διαβεβαιώσεις των Χιωτών προς το αντίθετο.⁷³⁰

⁷²⁴ Αντωνίου Ν. Χαροκόπου, *Η Περιώνυμη Μεγάλη Σχολή της Χίου*, σ. 103

⁷²⁵ Νεοκλή Σαρρή, *Η Δογματική Διοίκηση*, σ. 388

⁷²⁶ Αντωνίου Ν. Χαροκόπου, *Η Περιώνυμη Μεγάλη Σχολή της Χίου*, σ. 105

⁷²⁷ Στο ίδιο, σ. 136 και Α. Μ. Βλαστού, *ό.π.*, σ. 133

⁷²⁸ Πόπης Χαλκιά –Στεφάνου, *Οι Άγιοι της Χίου*, Αθήνα 1994, σ. 43

⁷²⁹ Ιωάννη Ανδρεάδη, *Ιστορία της εν Χίω Ορθοδόξου Εκκλησίας. Τόμος Α*, σ. 131

⁷³⁰ Στο ίδιο, σ. 132

Ο ναός των Αγίων Αναργύρων μπορούσε να θεωρηθεί μεγαλοπρεπής, ενώ διέθετε και μεγάλο περίβολο. Το φροντιστήριο του περιλάμβανε σχολείο στοιχειώδους αλλά και μέσης εκπαίδευσης, ενώ διέθετε και βιβλιοθήκη, την οποία, όπως προαναφέρθηκε, ο Αλλάτιος ενδιαφέρθηκε να εμπλουτίσει. Τα σχολεία αυτά αναδείχθηκαν σε πνευματικό κέντρο του νησιού, ενώ στην ανάπτυξη τους θα διαδραμάτισε ρόλο και το γεγονός ότι στην ενορία των Αγίων Αναργύρων ανήκαν μερικές από τις πλουσιότερες οικογένειες του νησιού (π.χ. οικογένεια Ράλλη).⁷³¹ Επιπλέον, στο φροντιστήριο της ενορίας προσέρχονταν αλλοδαποί με σκοπό να διδαχθούν την ελληνική γλώσσα. Χαρακτηριστική ήταν η περίπτωση του Ρώσου περιηγητή Μπάρσκυ (Barsky). Ο μοναχός Βασίλειος Γρηγόροβιτς Μπάρσκυ ως προσκυνητής διέσχισε πεζός μεταξύ του 1723 και του 1747 την Ευρώπη και την Οθωμανική αυτοκρατορία, ενώ άφησε πίσω του ένα ημερολόγιο 1000 σελίδων, στο οποίο διηγείται τις εμπειρίες του.⁷³² Ο περιηγητής επισκέφθηκε τη Χίο τρεις φορές και μάλιστα κατά τη διάρκεια της δεύτερης διαμονής του εκεί (Νοέμβριος 1731-Απρίλιος 1732) φοίτησε στα σχολεία της ενορίας διδασκόμενος τα ελληνικά και τα λατινικά.⁷³³

Το φροντιστήριο του ναού του Αγίου Βίκτωρα στην Απλωταριά ιδρύθηκε το 1660 ή το 1665 από το Μανωλάκη Μάνο, που είχε φροντίσει για το άνοιγμα σχολείων και σε άλλα μέρη του ελλαδικού χώρου, αναδεικνυόμενος σε σημαίνοντα προστάτη των γραμμάτων.⁷³⁴ Για το εκπαιδευτήριο της Απλωταριάς ο Μάνος κληροδότησε σημαντικό χρηματικό ποσό, προορισμένο για την κάλυψη της μισθοδοσίας ενός δασκάλου και ενός υποδιδασκάλου. Εντός του οι μαθητές διδάσκονταν την ελληνική γλώσσα αλλά και μαθήματα που άπτονταν της εκκλησιαστικής παιδείας. Από το 1666 επικεφαλής του ανέλαβε ο ιερομόναχος Γαβριήλ Προσωψάς, ο οποίος ήταν και συγγενής

⁷³¹ Γεωργίου Ι. Βενιάδη, *Το Νεαμονικόν Μετόχιον της Αγίας Ειρήνης Εγκρεμού και ο Μεγάλος Βυζαντινός Ναός των Αγίων Αναργύρων Εγκρεμού*, Χίος 1974, σ. 73

⁷³² Kateryna Kolesnyk, *The Strategies of Self-Representation in the Travel Notes of Vasyl Hryhorovych-Bars'ky*, Central European University History Department (In partial fulfillment of the requirements for the degree of Masters of Arts), Budapest 2014, http://www.academia.edu/9149872/The_Strategies_of_Self-Representation_in_the_Travel_Notes_of_Vasyl_Hryhorovych-Barsky, σ. 1

⁷³³ Γεωργίου Ι. Δεσιάδη, ό.π., σ. 74

⁷³⁴ Γεωργίου Ι. Ζολώτα, *Ιστορία της Χίου. Τόμος Γ. Μέρος Πρώτον*, σ. 430

του Αλλάτιου.⁷³⁵ Απολάμβανε μια κάποια ανεξαρτησία επί των υποθέσεων της σχολής και είχε το δικαίωμα να επιλέγει ο ίδιος τα μέλη του διδακτικού προσωπικού.⁷³⁶

Στις αρχές του 18^{ου} αιώνα είχε διδάξει στο φροντιστήριο του Αγίου Βίκτωρα και ο Διαμαντής Ρύσιος, σημαντικός φιλόλογος και παππούς του Αδαμάντιου Κοραή. Συγκεκριμένα, αναφέρεται ως μέλος του διδακτικού προσωπικού του εκπαιδευτηρίου το έτος 1706.⁷³⁷ Μέχρι και το 1705 δίδασκε στην Πατριαρχική Σχολή της Κωνσταντινούπολης, επί σχολαρχίας του Γεράσιμου από την Ακαρνανία, συμπληρώνοντας επτά χρόνια υπηρεσίας.⁷³⁸ Αποτελούσε το δεύτερο δάσκαλο για τα μαθήματα γραμματικής και εγκύκλιας παιδείας. Η αποχώρηση του Γεράσιμου όμως από το εκπαιδευτικό ίδρυμα το 1702 άλλαξε την κατάσταση στο εσωτερικό της Σχολής. Ο Ρύσιος διετέλεσε διευθυντής της για ένα χρόνο, αλλά το 1703 παραιτήθηκε, ακολουθώντας τη μοίρα του προκατόχου του. Μετά από μια σύντομη παραμονή στην Κρήτη, επέστρεψε στη Χίο και δίδαξε στο φροντιστήριο του Αγίου Βίκτωρα το έτος 1705.⁷³⁹ Δεν έμελλε όμως να στεριώσει στο νησί. Το 1707 αποδέχτηκε την πρόταση που του ετέθη και ανέλαβε τη διεύθυνση της Σχολής της Σμύρνης, όπου και πέθανε το 1747.⁷⁴⁰ Πρέπει να σημειωθεί ότι το πνεύμα και η σκέψη του διακατέχονταν από έναν έντονα αντικαθολικό χαρακτήρα, ενώ είχε συγγράψει και ανάλογο περιεχομένου πραγματεία με τίτλο «Λατίνων Θρησκείας Έλεγχοι», στην οποία ασκούσε δριμεία κριτική στο καθολικό δόγμα.⁷⁴¹

Ένας ακόμα σημαίνων δάσκαλος, που δίδαξε στη Χίο στα μέσα περίπου του 18^{ου} αιώνα ήταν ο ιερομόναχος Νεόφυτος ο Καυσοκαλυβίτης. Η επιρροή του ήταν μεγάλη, αλλά όμως δεν έχει γίνει γνωστό αν δίδασκε ιδιωτικά ή σε κάποιο από τα

⁷³⁵ Ιωάννη Ανδρεάδη, *Ιστορία της εν Χίω Ορθοδόξου Εκκλησίας*. Τόμος Α, σ. 133

⁷³⁶ Στο ίδιο, σ. 134

⁷³⁷ Στο ίδιο, σ. 135

⁷³⁸ Ανδρονίκου Κ. Δημητρακόπουλου, *Ορθόδοξος Ελλάς Ήτοι Περί των Ελλήνων Γραψάντων κατά Λατίνων και περί των Συγγραμμάτων Αυτών*, Τύποις Μέτζγερ και Βίττιγ, Εν Λειψία 1872, σ. 180

⁷³⁹ Γεωργίου Ι. Ζολώτα, *Ιστορία της Χίου*. Τόμος Γ. Μέρος Πρώτον, σ. 488

⁷⁴⁰ Κωνσταντίνου Ν. Σάθα, *Νεοελληνική Φιλολογία. Βιογραφία των εν τοις Γράμμασι Διαλαμψάντων Ελλήνων, Από της Καταλύσεως της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας μέχρι της Ελληνικής Εθνεγερσίας (1453-1821)*, Εκ της Τυπογραφίας των Τέκνων Ανδρέου Κορομηλά, Αθήνα 1868, σ. 467

⁷⁴¹ Στο ίδιο, σ. 468

Η ενασχόληση του με την πολεμική εναντίον του Καθολικισμού αποτελεί ενδεικτική των ορθόδοξων λογίων της εποχής στη Χίο, οι οποίοι προσπαθούσαν να εμποδίσουν τις καθολικές προσηλυτιστικές προσπάθειες στο πρώτο μισό του 18^{ου} αιώνα. Για μια διεξοδική ανάλυση της θεματικής αυτής βλέπε το τρίτο κεφάλαιο της παρούσας διατριβής σχετικά με το θεσμό της Εκκλησίας στη Χίο το 18^ο αιώνα.

φροντιστήρια των ενοριών. Ο Νεόφυτος καταγόταν από τη Πάτρα και οι γονείς του ήταν Εβραίοι, που είχαν προσηλυτιστεί στο Χριστιανισμό. Η εκπαιδευτική του σταδιοδρομία ξεκίνησε στη Σχολή της μονής Βατοπεδίου και συνεχίστηκε στη Χίο και στη Βλαχία. Ένα από τα πιο αξιόλογα έργα του ήταν η γραμματική του, η οποία και επαινέθηκε από ευρωπαίους διανοούμενους, παρά την απαξίωση που αντιμετώπισε ο ίδιος από τον Αδαμάντιο Κοραή.⁷⁴² Ο ιερομόναχος άφησε το στίγμα του κυρίως στο θρησκευτικό τομέα και μέσω της διδασκαλίας του περί της συνεχούς μετάληψης των Χριστιανών, κάτι που προκάλεσε έντονες συζητήσεις και αντιπαραθέσεις. Ο ίδιος πρέσβευε ότι ο κάθε Χριστιανός οφείλει να μεταλαμβάνει σε καθημερινή βάση, άποψη που ενστερνίστηκαν πολλοί, δημιουργώντας ένα σημαντικό ρεύμα στο νησί. Βέβαια έπειτα από την παρέμβαση στη διαμάχη του ιερομόναχου Κύριλλου Σγουρομαλινού το ζήτημα διευθετήθηκε και η υποστήριξη προς το Νεόφυτο ατόνησε. Ο ίδιος αναγκάστηκε να εγκαταλείψει τη Χίο και η αναχώρηση του οδήγησε τις εκκλησιαστικές του απόψεις στο περιθώριο.⁷⁴³

Ακόμα, στα υπάρχοντα εκπαιδευτικά ιδρύματα πρέπει να προστεθούν και εκείνα, που βρίσκονταν στις αγροτικές κοινότητες. Επρόκειτο για τη Σχολή του Αγίου Μηνά καθώς και για το Διδασκαλείο των Μαστιχοχωρίων, που αμφότερα όμως δεν αναπτύχθηκαν σε μεγάλο βαθμό και είχαν ήδη παρακμάσει μέχρι την επανάσταση του 1821.⁷⁴⁴

Έτσι λοιπόν, γίνεται φανερό ότι και πριν από την ίδρυση της Μεγάλης Σχολής λειτουργούσαν στη Χίο αξιόλογα εκπαιδευτήρια, τα οποία συγκέντρωναν σημαντικούς δασκάλους αλλά ασχολούνταν με την παροχή των βασικών στοιχείων της εκπαίδευσης χωρίς να προσφέρουν εξειδικευμένες γνώσεις. Ακόμα, δεν είχαν τη δυνατότητα να υποστηρίξουν μεγάλο αριθμό μαθητών εξαιτίας της έλλειψης των ανάλογων δομών αλλά και επαρκούς αριθμού διδασκόντων. Σε καμία περίπτωση τα φροντιστήρια

⁷⁴² Κωνσταντίνου Ν. Σάθα, ό.π., σσ. 510-511

⁷⁴³ Ιωάννη Ανδρεάδη, *Ιστορία της εν Χίω Ορθόδοξου Εκκλησίας. Τόμος Α*, σσ. 107-110 και Γεωργίου Ι. Ζολώτα, *Ιστορία της Χίου. Τόμος Γ. Μέρος Πρώτον*, σ. 502

Ο μοναχός διαδραμάτισε σημαντικό ρόλο στο κίνημα του Φιλοκαλισμού, που προκάλεσε έντονες αντιπαραθέσεις στο εσωτερικό της Ορθόδοξης Εκκλησίας στα μέσα του 18^{ου} αιώνα. Βλέπε τη σχετική ενότητα στο κεφάλαιο για το θεσμό της Εκκλησίας στο παρόν.

⁷⁴⁴ Κωνσταντίνου Ι. Άμαντου, ό.π., σσ. 16-17

των ενοριών δεν μπορούσαν να ανταγωνιστούν τη Μεγάλη Σχολή, κάτι που αποδείχθηκε και από την κατάργησή τους και την ενσωμάτωσή τους σε αυτή.

Δ. Η Ίδρυση της Μεγάλης Σχολής της Χίου

Τα δεδομένα της χιώτικης εκπαίδευσης άλλαξαν με την απρόσμενη άφιξη στο νησί του μεγάλου λόγιου της εποχής, Αθανάσιου Πάριου.⁷⁴⁵ Ο Πάριος έφτασε στη Χίο κατά τύχη, αλλά έπειτα από τις επίμονες πιέσεις των Χιωτών, πείστηκε να παραμείνει προσωρινά και να διδάξει τους μαθητές του νησιού σε ανώτερο επίπεδο.⁷⁴⁶ Ο Αθανάσιος όμως κυριευμένος από την επιθυμία επιστροφής στο τόπο καταγωγής του, ανακοίνωσε το 1791 την απόφασή του να αναχωρήσει για τη γενέτειρά του την Πάρο. Ωστόσο, για μια ακόμα φορά του ασκήθηκαν εντονότερες πιέσεις από τους Χιώτες για να παραμείνει στο νησί και τελικά υπέκυψε.⁷⁴⁷

Αναλογιζόμενος το οριστικό της απόφασής του και τη μόνιμη πια εγκατάστασή του στη Χίο, ανέλαβε δράσεις για την εξασφάλιση κτιριακής άνεσης στο εκπαιδευτικό ίδρυμα, στο οποίο θα προΐστατο.⁷⁴⁸ Αυτό στεγαζόταν στο παλαιό οικοδόμημα του σχολείου των Αγίων Βικτώρων, γεγονός που δυσχέραινε ιδιαίτερα την ομαλή λειτουργία του.⁷⁴⁹ Το κάλεσμα του Αθανάσιου για νέο κτίριο βρήκε ευήκοα ώτα στα πρόσωπα των εφόρων της Μεγάλης Σχολής, που ανέλαβαν πρωτοβουλία για τη δημιουργία νέας στέγης για το νεοσύστατο εκπαιδευτικό ίδρυμα.⁷⁵⁰ Έτσι, μέσα από την καταβολή προαιρετικής συνδρομής από τους ευπορότερους κατοίκους του νησιού, βρέθηκαν τα κεφάλαια για την οικοδόμηση ευρύχωρου συγκροτήματος που περιλάμβανε ξεχωριστό χώρο βιβλιοθήκης, κήπο και αυλή και το οποίο αποτέλεσε τη Μεγάλη Σχολή.⁷⁵¹ Τα ονόματα της βέβαια ποικίλαν και αναφερόταν μεταξύ άλλων ως Σχολή, Κοινή Σχολή, Δημόσιος Σχολή, Σχολείον της Χίου κ.α., αλλά τελικά παγιώθηκε να

⁷⁴⁵ Πόπης Χαλκιά –Στεφάνου, ό.π., σ. 394

⁷⁴⁶ Αντωνίου Ν. Χαροκόπου, *Η Περιώνυμη Μεγάλη Σχολή της Χίου*, σσ. 137-139

⁷⁴⁷ Στο ίδιο, σ. 139

⁷⁴⁸ Γεωργίου Ι. Ζολώτα, *Ιστορία της Χίου. Τόμος Γ. Μέρος Πρώτον*, σ. 530

⁷⁴⁹ Αντωνίου Ν. Χαροκόπου, *Η Περιώνυμη Μεγάλη Σχολή της Χίου*, σ. 140

⁷⁵⁰ Κωνσταντίνου Ι. Άμαντου, ό.π., σ. 20 και Γεωργίου Ι. Ζολώτα, *Ιστορία της Χίου. Τόμος Γ. Μέρος Πρώτον*, σ. 538

⁷⁵¹ Α. Μ. Βλαστού, ό.π., σ. 133

αποκαλείται ως η Μεγάλη Σχολή, κάτι που προκύπτει και από το ομώνυμο επίγραμμα που είχε τοποθετηθεί στην κεντρική είσοδο της.⁷⁵²

Επομένως, η πόλη της Χίου αποτέλεσε το επίκεντρο της εκπαιδευτικής ανάπτυξης της νήσου. Εξάλλου με τη λειτουργία των τριών σχολείων κατώτερης εκπαίδευσης, τα οποία στη συνέχεια συνενώθηκαν δημιουργώντας τη Μεγάλη Σχολή, αποτέλεσε το φάρο της παιδείας στο νησί και προσέλκυσε μαθητές από όλη την Ελλάδα. Η άνοδος αυτή των γραμμάτων εξαρτήθηκε και προκλήθηκε από την ευμάρεια που είχε προκαλέσει το εμπόριο και η ναυτιλία, ενώ η παρουσία του Πάριου σίγουρα έπαιξε σημαντικό ρόλο, αλλά τελικώς δεν ήταν καθοριστική. Η ανοδική πορεία της παιδείας είχε αρχίσει να συντελείται αρκετά πριν από την άφιξη του και συνεχίστηκε ακάθεκτη ακόμα και μετά τον παροπλισμό του.

Ε. Η λειτουργία της Μεγάλης Σχολής

Ανάμεσα στις αρμοδιότητες των Δημογερόντων ενέπιπτε και ο έλεγχος της Μεγάλης Σχολής, εξαιτίας όμως του φόρτου εργασίας τους, το καθήκον αυτό αναλήφθηκε από ειδικό σώμα, τους Εφόρους της Σχολής, που διορίζονταν αρχικά σε ετήσια βάση και στη συνέχεια κάθε δύο χρόνια. Το σώμα των Εφόρων αποτελούνταν από τέσσερα μέλη, από τα οποία το ένα εκτελούσε χρέη ταμιά.⁷⁵³

Οι αρμοδιότητες τους ποίκιλαν και κάθε οικονομικό, εκπαιδευτικό και διοικητικό θέμα που πρόκυπτε παραπέμπονταν στην κρίση τους. Ο διευθυντής της σχολής αναφερόταν σε αυτούς, ενώ ήταν υπεύθυνοι για τους διορισμούς και τις απολύσεις του εκπαιδευτικού προσωπικού και την εξασφάλιση των απαραίτητων κονδυλίων για την εύρυθμη λειτουργία του ιδρύματος. Επιπλέον, είχαν το δικαίωμα να παρακολουθούν, εφόσον το επιθυμούσαν, τη διδασκαλία και να παρίσταντο κατά τη διαδικασία διεξαγωγής των εξετάσεων.⁷⁵⁴ Τέλος, αξίζει να σημειωθεί ότι η δικαιοδοσία τους δεν

⁷⁵² Αντωνίου Ν. Χαροκόπου, *Η Περιώνυμη Μεγάλη Σχολή της Χίου*, σσ. 145-146

⁷⁵³ Στο ίδιο, σ. 149

⁷⁵⁴ Στο ίδιο, σ. 150

περιοριζόταν στη Μεγάλη Σχολή, αλλά επέβλεπαν το σύνολο των σχολείων της πόλης της Χίου καθώς και ορισμένα εκ των οικισμών της υπαίθρου, όπως του Βροντάδου.⁷⁵⁵

Τα οικονομικά έξοδα της Σχολής επιβάρυναν το ταμείο του Κοινού της Χίου καθώς η Δημογεροντία φρόντιζε με συνέπεια για τη διοχέτευση κεφαλαίου προς την κάλυψη των δαπανών του εκπαιδευτικού ιδρύματος, που αποτελούσε το καμάρι του νησιού.⁷⁵⁶ Βέβαια η ταχύτατη ανάπτυξη της Σχολής και η μεγάλη προσέλευση μαθητών (Χιωτών αλλά και από άλλα μέρη του ελλαδικού χώρου) προκάλεσε αύξηση των εξόδων της, τα οποία βρέθηκαν μέσω γενναίων δωρεών από τους απόδημους Χιώτες και γενικά από τους Έλληνες του εξωτερικού.⁷⁵⁷ Και οι απόδημες κοινότητες των Χιωτών όμως ως σύνολα, συνεισέφεραν ποσά για την κάλυψη των αναγκών του ιδρύματος (π.χ. οι χιακές κοινότητες της Βιέννης⁷⁵⁸ και του Λονδίνου).⁷⁵⁹ Οι επιτροπείς της Σχολής σε ορισμένες περιπτώσεις ζητούσαν οι ίδιοι τη βοήθεια των Ελλήνων του εξωτερικού όπως μαρτυρούν και οι επιστολές τους προς τους επιτρόπους της ελληνικής εκκλησίας του Λιβόρνο στην Ιταλία.⁷⁶⁰ Μια επιπλέον σημαντική πηγή ενίσχυσης των οικονομικών του εκπαιδευτηρίου ήταν οι ενισχύσεις από τους Φαναριώτες ηγεμόνες της Βλαχίας και της Μολδοβλαχίας⁷⁶¹, καθώς και η οικονομική βοήθεια από τους εμπόρους της Σμύρνης.⁷⁶² Ανάμεσα στις διάφορες εφάπαξ δωρεές ξεχώριζε εκείνη του Ιωάννη Βαρβάκη που έφτασε στο τεράστιο για την εποχή ποσό των 125.000 γροσιών.⁷⁶³ Τέλος, το ταμείο της Σχολής συμπληρωνόταν από μια μικρή εισφορά που καθιερώθηκε να πληρώνουν οι μαθητές, η οποία αποκλήθηκε «εισιτήριον».⁷⁶⁴

Σημαντική πηγή για το περιεχόμενο των μαθημάτων της Σχολής έχουν οι καταγεγραμμένες εμπειρίες από την φοίτηση τους σε αυτή δύο Αμερικανών προτεσταντών ιεραποστόλων, του Levi Parsons και του Pliny Fisk οι οποίοι επιθυμούσαν να μάθουν

⁷⁵⁵ Στο ίδιο, σ. 152 και Γεωργίου Ι. Ζολώτα, *Ιστορία της Χίου. Τόμος Γ. Μέρος Πρώτον*, σ. 615

⁷⁵⁶ Αντωνίου Ν. Χαροκόπου, *Η Περιώνυμη Μεγάλη Σχολή της Χίου*, σσ. 153-154

⁷⁵⁷ Α. Μ. Βλαστού, ό.π., σ. 135 και Κωνσταντίνου Ι. Άμαντου, ό.π., σ. 39

⁷⁵⁸ Γεωργίου Ι. Ζολώτα, *Ιστορία της Χίου. Τόμος Γ. Μέρος Πρώτον*, σσ. 598-600

⁷⁵⁹ Αντωνίου Ν. Χαροκόπου, *Η Περιώνυμη Μεγάλη Σχολή της Χίου*, σσ. 154-155

⁷⁶⁰ Θεμ. Π. Βολίδου, «Γράμματα των επιτρόπων της εν Χίω σχολής προς τους επιτρόπους της εν Λιβόρνω ελληνικής εκκλησίας», Κωνσταντίνος Άμαντος, *Χιακά Χρονικά. Τεύχος Α΄*, Τύποις Π. Δ. Σακελλαρίου, Εν Αθήναις 1911, σσ. 110-115 και Γεωργίου Ι. Ζολώτα, *Ιστορία της Χίου. Τόμος Γ. Μέρος Πρώτον*, σ. 541

⁷⁶¹ Κωνσταντίνου Ι. Άμαντου, ό.π., σσ. 23-25

⁷⁶² Στο ίδιο, σ. 24

⁷⁶³ Στο ίδιο, σ. 41

⁷⁶⁴ Αντωνίου Ν. Χαροκόπου, *Η Περιώνυμη Μεγάλη Σχολή της Χίου*, σ. 155

την ελληνική γλώσσα και έφτασαν στο νησί με το σκοπό αυτό το 1820.⁷⁶⁵ Παρακολουθούσαν τα μαθήματα της Σχολής μεταξύ Μαΐου και Οκτωβρίου του ίδιου έτους και ανέφεραν ότι οι μαθητές ανάλογα με την επίδοση τους χωρίζονταν σε τέσσερις τάξεις. Μεταξύ άλλων διδάσκονταν ηθική και φιλοσοφία και μελετούσαν έργα του Ομήρου, του Ηροδότου, του Πλάτωνα, του Πλουτάρχου και του Ιωάννη του Χρυσοστόμου.⁷⁶⁶ Το διδακτικό προσωπικό της Μεγάλης Σχολής στα χρόνια του Νεόφυτου Βάμβα (δηλαδή από το 1815 και μετά) απαρτιζόνταν από 14 δασκάλους. Ανάμεσα σε αυτούς μπορούσε να εντοπιστεί δάσκαλος ρητορικής, θεολογίας, μαθηματικών, τουρκικής γλώσσας, λατινικών, γαλλικών και εννιά δάσκαλοι αρχαίων και νέων ελληνικών.⁷⁶⁷

Το εκπαιδευτήριο είχε εξοπλιστεί με εργαστήριο χημείας, τυπογραφείο καθώς και με βιβλιοθήκη, η οποία περιείχε 12.000 τόμους.⁷⁶⁸ Για τον εφοδιασμό της μάλιστα είχε χορηγηθεί κονδύλι 3000 γροσιών από τις κοινοτικές αρχές, ενώ ενισχυόταν και από τις δωρεές των Ελλήνων λογίων του εξωτερικού αλλά και ξένων διανοουμένων, που της έστελναν αντίτυπα των έργων τους.⁷⁶⁹ Ο Αμερικανός Parsons επιβεβαιώνει τα παραπάνω, αναφέροντας, ότι τα κτίρια της σχολής έφταναν τα εννιά και περιλαμβάνοντας ένα εργαστήριο, μια βιβλιοθήκη και αναγνωστήριο καθώς και ένα παρεκκλήσι.⁷⁷⁰ Ακόμα, κρίνεται σκόπιμο να γίνει αναφορά στο γεγονός, ότι παρά την κυριαρχία της διδασκαλίας της γλώσσας μέσα από την προσέγγιση κειμένων, στο εκπαιδευτικό πρόγραμμα της Σχολής κατείχαν σημαντική θέση και οι θετικές επιστήμες, κάτι που υποδηλώνει κάποια έστω επίδραση του Διαφωτισμού στους σχεδιαστές του.⁷⁷¹ Η προοδευτικότητα του εκπαιδευτηρίου εκκίνησε όμως επί διεύθυνσης του Νεόφυτου Βάμβα και όχι του Αθανάσιου Πάριου, που απέκλειε κάθε εισαγωγή νεωτερισμών.

⁷⁶⁵ Γεγονός που μπορεί να λειτουργήσει ως απόδειξη για την φήμη που απολάμβανε η Μεγάλη Σχολή.

⁷⁶⁶ Αγγελικής Σκαρβέλη-Νικολοπούλου, ό.π., σ. 199

⁷⁶⁷ Στο ίδιο, σ. 200

⁷⁶⁸ Γεωργίου Ι. Ζολώτα, *Ιστορία της Χίου. Τόμος Γ. Μέρος Πρώτον*, σ. 618

⁷⁶⁹ Α. Μ. Βλαστού, ό.π., σ. 136 και Γεωργίου Ι. Ζολώτα, *Ιστορία της Χίου. Τόμος Γ. Μέρος Πρώτον*, σ. 619

⁷⁷⁰ Άλκη Αγγέλου, «Η Εκπαίδευση», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους. Τόμος ΙΑ*, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1975, σ. 314

⁷⁷¹ Αγγελικής Σκαρβέλη-Νικολοπούλου, ό.π., σ. 200

Αναφορικά με τη χρήση των παιδαγωγικών μεθόδων, από τις αρχές του 19^{ου} αιώνα κυριάρχησε η λανκαστεριανή μέθοδος διδασκαλίας, δηλαδή το αλληλοδιδακτικό σύστημα.⁷⁷² Έτσι ο μικρός αριθμός του διδακτικού προσωπικού εξισορροπούνταν από τη βοήθεια που λάμβαναν από τους μεγαλύτερους μαθητές, οι οποίοι δίδασκαν και επέβλεπαν τους συναδέλφους τους των μικρότερων τάξεων. Βέβαια σημαντικό ρόλο στη διαμόρφωση της παιδαγωγικής αντίληψης της εποχής και συνεπώς και της Μεγάλης Σχολής, έπαιξε και η «Παιδαγωγία» του Ιώσηπου Μοισιόδακα, που εκδόθηκε το 1779 στη Βενετία. Ο Μοισιόδαξ, που αποτέλεσε μαθητής του Ευγένιου Βούλγαρη ενδιαφέρθηκε έντονα για το γλωσσικό ζήτημα, ενώ οι παιδαγωγικές του απόψεις έχουν επηρεαστεί από τον Τζον Λοκ και το έργο του «Thoughts Concerning Education».⁷⁷³

Η Μεγάλη Σχολή απόκτησε αξιόλογη φήμη στον ελλαδικό χώρο και ως αποτέλεσμα σημαντικό τμήμα των μαθητών της προέρχονταν από διάφορα μέρη της Ελλάδας. Στα χρόνια της ακμής της, το ποσοστό αυτό κυμαινόταν περίπου στο 15% επί του συνόλου των σπουδαστών.⁷⁷⁴ Το εκπαιδευτικό αυτό ίδρυμα έλαμψε και το κύρος του ήταν αδιαμφισβήτητο. Ο Γάλλος διπλωμάτης Marcellus που το επισκέφθηκε το 1820 το επαινεί και αναφέρεται σε αυτό ως το σπουδαιότερο «πανεπιστήμιο» της Ελλάδας.⁷⁷⁵

Η λειτουργία του εκπαιδευτηρίου συνεχίστηκε απρόσκοπτα μέχρι και το 1822. Τότε όμως αποβιβάστηκαν στο νησί τουρκικές δυνάμεις, που λεηλάτησαν και βιαιοπράγησαν, καταστρέφοντας την ακμαία Χίο. Το κτιριακό συγκρότημα της Μεγάλης Σχολής δε γλύτωσε την καταστροφή και πυρπολήθηκε. Επαναλειτούργησε μόνο προς τα τέλη της δεκαετίας του 1830, όταν είχε αρχίσει η οικονομική ανάκαμψη του νησιού και το μένος των Οθωμανών είχε κοπάσει.⁷⁷⁶ Το παραπάνω επιβεβαιώνεται και από αποφάσεις της Δημογεροντίας, η οποία ήταν υπεύθυνη για τη λειτουργία του και κατά την μετεπαναστατική περίοδο. Για παράδειγμα το 1839 οι Δημογέροντες κλήθηκαν να αντιμετωπίσουν ένα δάσκαλο, ο οποίος αρνούνταν να διδάξει στις μικρές

⁷⁷² Αντωνίου Ν. Χαροκόπου, *Η Περιώνυμη Μεγάλη Σχολή της Χίου*, σ. 198

⁷⁷³ Λίνου Πολίτη, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, ΜΙΕΤ, Αθήνα ²⁰2013, σ. 95

⁷⁷⁴ Άλκη Αγγέλου, ό.π., σ. 315

⁷⁷⁵ Στο ίδιο, σ. 314

⁷⁷⁶ Αντωνίου Ν. Χαροκόπου, *Η Περιώνυμη Μεγάλη Σχολή της Χίου*, σ. 149

τάξεις,⁷⁷⁷ ενώ το 1847 αποφάσισαν την εισαγωγή στη Μεγάλη Σχολή του μαθήματος της κατήχησης για λαϊκούς και ιερωμένους και όρισαν το μισθό του διδάσκοντα σε 2500 γρόσια το χρόνο.⁷⁷⁸

ΣΤ. Η Μεγάλη Σχολή υπό την Διεύθυνση του όσιου Αθανάσιου του Πάριου (1787/1788, 1792-1811) και του Νεόφυτου Βάμβα (1811-1822)

Στη συγκεκριμένη ενότητα θα γίνει αναφορά στον τρόπο διεύθυνσης της Σχολής και στις κατευθύνσεις, που της δόθηκαν από τον Αθανάσιο Πάριο και το Νεόφυτο Βάμβα, οι οποίοι άφησαν ανεξίτηλο στίγμα στην ιστορία της. Οι δύο αυτοί λόγιοι και διδάσκαλοι διαμόρφωσαν τη λειτουργία της μέχρι και τη διακοπή της λειτουργίας της το 1822.

Ο Αθανάσιος καταγόταν από την Πάρο, όπου διδάχθηκε τα «ιερά γράμματα». Η εκπαίδευση του όμως δεν τελείωσε εκεί. Μετέβη στη Σμύρνη και φοίτησε στην Ευαγγελική Σχολή, όπου δίδασκαν ο Ιερόθεος Δενδρινός και ο Χριστόδουλος Καραβιάς.⁷⁷⁹ Βέβαια ο Αθανάσιος διψώντας για μάθηση συνέχισε τις σπουδές του στην Αθωνιάδα Σχολή του Αγίου Όρους αλλά και στη Σχολή της Κέρκυρας.⁷⁸⁰ Όντας πλέον πεπαιδευμένος επαρκώς, άρχισε τη μακρά διδακτική του καριέρα. Ανέλαβε διευθυντής του Ελληνομουσείου της Θεσσαλονίκης (σε τρεις διαφορετικές περιπτώσεις), θήτευσε ως δάσκαλος στην Παλαμιαία Σχολή του Μεσολογγίου καθώς και ως σχολάρχης στην Αθωνιάδα. Έγινε μάλιστα στον Αθανάσιο πρόταση να αναλάβει την διεύθυνση της Πατριαρχικής Ακαδημίας στη Κωνσταντινούπολη,⁷⁸¹ αλλά εκείνος αρνήθηκε καθώς σκόπευε να επιστρέψει στην Πάρο, στον τόπο καταγωγής του, απ' όπου έλειπε για μια περίοδο σαράντα ετών.⁷⁸²

⁷⁷⁷ Χειρόγραφα 1559-46α και 1559-46β, *Κώδικας Δημογεροντίας Χίου*, 1832-1881, βλέπε στο παρόν, Χειρόγραφα Σχετιζόμενα με τις Εκπαιδευτικές Υποθέσεις.

⁷⁷⁸ Χειρόγραφα 1559-62α και 1559-62β, *Κώδικας Δημογεροντίας Χίου*, 1832-1881, βλέπε στο παρόν, Χειρόγραφα Σχετιζόμενα με τις Εκπαιδευτικές Υποθέσεις.

⁷⁷⁹ Αντωνίου Ν. Χαροκόπου, *Η Περιώνυμη Μεγάλη Σχολή της Χίου*, σ. 165

⁷⁸⁰ Γεωργίου Ι. Ζολώτα, *Ιστορία της Χίου. Τόμος Γ. Μέρος Πρώτον*, σ. 527

⁷⁸¹ Στο ίδιο, σ. 528

⁷⁸² Αντωνίου Ν. Χαροκόπου, *Η Περιώνυμη Μεγάλη Σχολή της Χίου*, σσ. 167-170

Τα σχέδια του Αθανάσιου για την επιστροφή στο τόπο του όμως ανατράπηκαν και κατέληξε στη Χίο όπου, όπως έχει προαναφερθεί, κατόπιν έντονων και επίμονων παρακλήσεων από τους κατοίκους ανέλαβε τη διεύθυνση της τότε σχηματιζόμενης Μεγάλης Σχολής.⁷⁸³ Θέση που κράτησε μέχρι και το 1811, όταν παραιτήθηκε και μόνασε στο μοναστήρι του Αγίου Γεωργίου του Ρεστά.⁷⁸⁴

Ανέλαβε ηγετικό ρόλο στο κίνημα των Κολλυβάδων, που αναπτύχθηκε στο Άγιο όρος.⁷⁸⁵ Ακόμα, τον απασχολούσε ιδιαίτερα ο αγώνας κατά του Ρωμαιοκαθολικισμού και του πάπα, που κατά τον ίδιο αποτελούσαν βλαβερές επιρροές για τους ορθόδοξους πιστούς. Για το σκοπό αυτό μάλιστα εξέδωσε και το έργο του «ο Αντίπαπας».⁷⁸⁶

Ο Πάριος είχε συγκροτήσει μια ολοκληρωμένη αντίληψη για την ορθή παιδεία, την οποία και εφαρμόζε στη διδασκαλία του. Υποστήριζε ότι η εκπαίδευση θα πρέπει να χρησιμοποιεί ως βάση της τις παραδόσεις του γένους και να στηρίζεται στην ορθόδοξη πίστη και στο χριστιανικό δόγμα, το οποίο οφείλει να ενισχύει και όχι να αμφισβητεί. Στη Σχολή η θεολογία κατείχε πρωτεύουσα θέση και διδασκόταν από τον ίδιο τον Αθανάσιο, ενώ το μάθημα βασιζόταν στα πατερικά κείμενα.⁷⁸⁷ Οι διδακτικοί του στόχοι ήταν η προώθηση της γνώσης, όχι όμως αυτόνομα, αλλά συμπληρωμένη από την ευλάβεια και την χριστιανική πίστη. Επομένως γίνεται σαφές ότι το παιδαγωγικό του σύστημα ήταν κατά κύριο λόγο χριστιανοκεντρικό.⁷⁸⁸ Ο ίδιος μάλιστα αναφερόταν απαξιωτικά στην αστρονομία και στη γεωμετρία και αποστρεφόταν τη διδασκαλία των φυσικών επιστημών, τις οποίες και θεωρούσε άχρηστες καθώς κατά τον ίδιο δεν μπορούσαν να οδηγήσουν το άτομο στην ευδαιμονία.⁷⁸⁹

Επιπλέον κρατούσε αρκετές επιφυλάξεις για την αξία των σπουδών στην Ευρώπη, όπου η γνώση διαφοροποιούνταν από την πίστη και διατυπώνονταν ορθολογιστικές απόψεις και θεωρίες. Θεωρούσε ότι η εκπαίδευση στη Δύση μπορούσε να διαφθείρει τους νεαρούς μαθητές και να τους απομακρύνει από την αληθινή θρησκεία, αλλά

⁷⁸³ Γεωργίου Ι. Ζολώτα, *Ιστορία της Χίου. Τόμος Γ. Μέρος Πρώτον*, σσ. 529-530

⁷⁸⁴ Αντωνίου Ν. Χαροκόπου, *Η Περιώνυμη Μεγάλη Σχολή της Χίου*, σ. 171

⁷⁸⁵ Απόστολου Ε. Βακαλόπουλου, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού. Τόμος Δ'. Τουρκοκρατία 1669-1812. Η Οικονομική Άνοδος και ο Φωτισμός του Γένους*, Θεσσαλονίκη 1973, σσ. 297-298

⁷⁸⁶ Κωνσταντίνου Ι. Άμαντου, ό.π., σ. 19

⁷⁸⁷ Αντωνίου Ν. Χαροκόπου, *Η Περιώνυμη Μεγάλη Σχολή της Χίου*, σ. 197

⁷⁸⁸ Στο ίδιο, σ. 184 και Γεωργίου Ι. Ζολώτα, *Ιστορία της Χίου. Τόμος Γ. Μέρος Πρώτον*, σ. 531

⁷⁸⁹ Απόστολου Ε. Βακαλόπουλου, *Η Οικονομική Άνοδος και ο Φωτισμός του Γένους*, σ. 639

και να μεταφέρει αθεϊστικές ιδέες στον ελλαδικό χώρο.⁷⁹⁰ Βέβαια αυτό δεν σήμαινε ότι απέρριπτε για όλους τις σπουδές στην Ευρώπη. Υπήρχαν, κατά τον ίδιο, και αρκετά ώριμα άτομα που μπορούσαν να ενισχύσουν το πνεύμα τους χωρίς να εκπέσουν σε πειρασμούς. Έτσι το 1792 πάρθηκε η απόφαση να στέλνονται νέοι στη Δύση για να συνεχίσουν την εκπαίδευση τους εκεί, υπό αυστηρούς όρους όμως και μέσω μιας σύνθετης διαδικασίας επιλογής.⁷⁹¹

Η προσωπικότητα του Πάριου ήταν γνωστή και ο ίδιος απολάμβανε εκτίμησης και σεβασμού σε πανελλήνιο επίπεδο. Επομένως, όταν ανέλαβε τη διεύθυνση της Μεγάλης Σχολής αναμφίβολα της προσέδωσε κύρος και φήμη, κάτι που είχε ως επακόλουθο την προσέλκυση μαθητών όχι μόνο από τη Χίο αλλά από το σύνολο του ελλαδικού χώρου καθώς και από αλλιά μέρη.⁷⁹² Ακόμα, πρέπει να τονιστεί ότι το όνομα του Πάριου και ο ολοένα αυξανόμενος αριθμός των φοιτούντων στο ίδρυμα προκάλεσαν το ενδιαφέρον επιφανών και ισχυρών προσωπικοτήτων, όπως οι Φαναριώτες ηγεμόνες των Παραδουνάβιων Ηγεμονιών και ο Κωνσταντίνος Υψηλάντης που αναδείχθηκαν σε πάτρωνες της Σχολής.⁷⁹³

Ο Αθανάσιος παρέμεινε επικεφαλής της Μεγάλης Σχολής επί 25 χρόνια. Οι πολιτικές, που ακολούθησε μπορούν να χαρακτηριστούν συντηρητικές, ενώ έβλεπε με καχυποψία κάθε νεωτερισμό, ιδιαίτερα αυτούς που προέρχονταν από τη Δύση. Οι αντιλήψεις του όμως προκάλεσαν αντιδράσεις στο εσωτερικό της Σχολής, ιδιαίτερα από το μαθηματικό Δωρόθεο Πρώιο.⁷⁹⁴ Έξω από το εκπαιδευτικό ίδρυμα στον αγώνα κατά του Πάριου πρωτοστατούσε ο Αδαμάντιος Κοραής, που προάσπιζε τη δυτική παιδεία και την πρόοδο. Στις επιστολές και στα έργα του μάλιστα περιέχονταν ιδιαίτερα αρνητικές αναφορές προς τον Πάριο.⁷⁹⁵ Έτσι, πρωτοστάτες στην πολεμική κατά του Αθανάσιου και στον αγώνα για την απομάκρυνση του από τη Μεγάλη Σχολή βρέθηκαν

⁷⁹⁰ Κωνσταντίνου Θ. Δημαρά, ό.π., σ. 97 και σ. 306

⁷⁹¹ Αντωνίου Ν. Χαροκόπου, *Η Περιώνυμη Μεγάλη Σχολή της Χίου*, σσ. 184-185

⁷⁹² Κωνσταντίνου Ι. Άμαντου, ό.π., σ. 21 και Γεωργίου Ι. Ζολώτα, *Ιστορία της Χίου. Τόμος Γ. Μέρος Πρώτον*, σ. 532

⁷⁹³ Κωνσταντίνου Ι. Άμαντου, ό.π., σσ. 23-25

⁷⁹⁴ Αντωνίου Ν. Χαροκόπου, *Η Περιώνυμη Μεγάλη Σχολή της Χίου*, σ. 202

⁷⁹⁵ Κωνσταντίνου Ι. Άμαντου, ό.π., σ. 28

να είναι ο Αδαμάντιος Κοραΐς, ο Δωρόθεος Πρώιος και ο Κωνσταντίνος Κούμας, που ήταν πρωτεργάτες ή οπαδοί του Νεοελληνικού Διαφωτισμού.⁷⁹⁶

Τελικά το 1811 εν μέσω της συνεχόμενης αντιπαράθεσης των προοδευτικών και του Αθανάσιου ο τελευταίος αναγκάστηκε να παραιτηθεί και αποσύρθηκε στο ησυχαστήριο του Ρεστιά, αν και σε αυτό θα πρέπει να διαδραμάτισε ρόλο και η ιδιαίτερα προχωρημένη ηλικία του (το 1811 είχε φτάσει τα ενενήντα).⁷⁹⁷ Η κοινότητα για να δείξει την εκτίμηση της προς το πρόσωπο του συνέχισε να του καταβάλει το μισθό του σχολάρχη, τον οποίο και ελάμβανε μέχρι και το θάνατο του.⁷⁹⁸

Ανακεφαλαιώνοντας το ρόλο του Αθανάσιου, είναι σωστό να επισημανθεί ότι επέδειξε εντονότατο ενδιαφέρον για την ανάπτυξη της Μεγάλης Σχολής και της έδωσε ώθηση για να ακμάσει.⁷⁹⁹ Ο Πάριος ερχόταν όμως σε συνεχή σύγκρουση με τους προοδευτικούς εντός και εκτός του ιδρύματος, οι οποίοι είχαν επηρεαστεί από το Νεοελληνικό Διαφωτισμό, αλλά και από τις πνευματικές εξελίξεις της Δυτικής Ευρώπης. Οι τελευταίες θεωρούνταν από τον ίδιο ανούσιες και μάταιες, που δε θα χρησίμευαν στην πνευματική ανάπτυξη του γένους, που έπρεπε να στηρίζεται στην ορθοδοξία. Τις απόψεις του αυτές μάλιστα τις εξέθεσε και σε πραγματεία που εκδόθηκε το 1802.⁸⁰⁰ Η πραγματεία αυτή είχε τίτλο «Αντιφώνησις προς τον παράλογον ζήλον των από της Ευρώπης ερχομένων φιλοσόφων» και εντός της καταφερόταν ακόμα και εναντίον των αρχαίων φιλοσόφων.⁸⁰¹

Κατά τον Άμαντο, επρόκειτο για άτομο «περιορισμένων οριζόντων», που όμως με τη φήμη του και μέρος της δράσης του ωφέλησε τη Σχολή.⁸⁰² Έτσι, αναδείχθηκε σε έναν εξαιρετικό σχολάρχη, που άφησε στο διάδοχο του μια αξιόλογη κληρονομιά εν είδει ενός ακμαίου και οργανωμένου εκπαιδευτικού ιδρύματος με πανελλήνια φήμη.

Η παραίτηση του Πάριου αναμφίβολα θα χαροποίησε τους μεταρρυθμιστές, που είχαν εξαπολύσει εκστρατεία για την αποπομπή του. Ο διορισμός μόνιμου

⁷⁹⁶ Κωνσταντίνου Ι. Άμαντου, ό.π., σ. 29

⁷⁹⁷ Αντωνίου Ν. Χαροκόπου, *Η Περιώνυμη Μεγάλη Σχολή της Χίου*, σ. 203

⁷⁹⁸ Στο ίδιο, σσ. 170-171 και Γεωργίου Ι. Ζολώτα, *Ιστορία της Χίου. Τόμος Γ. Μέρος Πρώτον*, σ. 533

⁷⁹⁹ Κωνσταντίνου Ι. Άμαντου, ό.π., σ. 27

⁸⁰⁰ Στο ίδιο, σ. 26

⁸⁰¹ Κωνσταντίνου Θ. Δημαρά, ό.π., σ. 5

⁸⁰² Κωνσταντίνου Ι. Άμαντου, ό.π., σ. 18

αντικαταστάτη του όμως άργησε. Εικάζεται ότι η θέση του σχολάρχη πληρώθηκε προσωρινά από τον Ιωάννη Τσελέπη, μαθηματικό και προοδευτικό στις αντιλήψεις του, σε αντίθεση με τον υπερσυντηρητικό προκατόχο του, τον Αθανάσιο.⁸⁰³ Ο μόνιμος διορισμός διευθυντή ήρθε μόλις το 1815, αφήνοντας τη διευθυντική θέση του ιδρύματος μεταξύ του 1811 και του 1815 κενή ή στην καλύτερη των περιπτώσεων καλυμμένη προσωρινά, χωρίς μόνιμο κάτοχο.

Η θέση είχε αρχικά προσφερθεί στον Κωνσταντίνο Κούμα, όταν είχε επισκεφτεί το νησί το 1812 αλλά ο ίδιος όμως αρνήθηκε, καθώς δεν επιθυμούσε να εγκαταλείψει τη Σμύρνη, όπου δίδασκε.⁸⁰⁴ Ωστόσο, σύμφωνα με άλλη άποψη γνώριζε την προτίμηση του Κοραή προς τον Βάμβα και για το λόγο αυτό τον υπέδειξε ως τον καταλληλότερο υποψήφιο για να πληρώσει το κενό στη διεύθυνση του ιδρύματος.⁸⁰⁵ Ο διάδοχος λοιπόν του Αθανασίου στην διεύθυνση της Μεγάλης Σχολής ήταν ο Νεόφυτος Βάμβας, ο οποίος ανέλαβε τα καθήκοντα του το 1815.

Ο Βάμβας δεν κατέλαβε τυχαία τη θέση. Βρισκόταν υπό την προστασία του Αδαμάντιου Κοραή από τη στιγμή της γνωριμίας τους στο Παρίσι και αυτός μάλιστα είχε μεσολαβήσει στο Κοινό της Χίου και στους Εφόρους της Σχολής για να εξασφαλίσει το διορισμό του.⁸⁰⁶ Αξίζει βέβαια να σημειωθεί, ότι ο Βάμβας είχε αναπτύξει έντονους δισταγμούς ως προς την ανάληψη της θέσης αυτής. Θεωρούσε ότι ερχόμενος στη Χίο και αναλαμβάνοντας τα καθήκοντα του σχολάρχη θα βρισκόταν εκτεθειμένος στην πολεμική των εχθρών του Αθανασίου, που θα στρέφονταν εναντίον του δημιουργώντας ένα ιδιαίτερα εχθρικό γι' αυτόν περιβάλλον.⁸⁰⁷ Έτσι, ενώ είχε δεχθεί την πρόσκληση για την ανάληψη της σχολαρχείας ήδη από το 1811, επέστρεψε στη Χίο για να αναλάβει τα καθήκοντα του μόνο το 1815, αφότου είχε πια πεθάνει ο Πάριος.⁸⁰⁸

⁸⁰³ Αντωνίου Ν. Χαροκόπου, *Η Περιώνυμη Μεγάλη Σχολή της Χίου*, σ. 209

⁸⁰⁴ Γεωργίου Ι. Ζολώτα, *Ιστορία της Χίου. Τόμος Γ. Μέρος Πρώτον*, σ. 549

⁸⁰⁵ Κωνσταντίνου Ι. Άμαντου, ό.π., σσ. 30-31

⁸⁰⁶ Στο ίδιο, σ. 163

⁸⁰⁷ Στο ίδιο, σ. 31

⁸⁰⁸ Αντωνίου Ν. Χαροκόπου, *Η Περιώνυμη Μεγάλη Σχολή της Χίου*, σσ. 216-217

Γεγονός, που αποτελεί ενδεικτικό στοιχείο της επιρροής και του κύρους που απολάμβανε ο Αθανάσιος και ο τρόπος διδασκαλίας που ευνοούσε ο ίδιος. Μόνο μετά το θάνατο του, ο Βάμβας ένωσε «ελεύθερος» να οργανώσει τη διδασκαλία στη Μεγάλη Σχολή σύμφωνα με τις αντιλήψεις του.

Οι επιφυλάξεις του Νεόφυτου δεν ήταν αβάσιμες καθώς ο γηραιός λόγιος παρά την συνταξιοδότηση του στο μοναστήρι, τα τελευταία χρόνια της ζωής του προσπαθούσε να προωθήσει ως διάδοχο του στη Σχολή τον Κωνσταντίνο Βαρδαλάχο, ο οποίος και είχε κληθεί στη Χίο.⁸⁰⁹ Τελικά όμως υπηρέτησε στο εκπαιδευτικό ίδρυμα ως διδάσκαλος και μόνο μέχρι το 1818, όταν αναχώρησε για να αναλάβει χρέη διδάσκοντα στη Σχολή της Οδησσού.⁸¹⁰

Ο Νεόφυτος Βάμβας, που είχε καρεί ιερομόναχος, γεννήθηκε στη Χίο και ξεκίνησε την εκπαίδευση του στο νησί.⁸¹¹ Έχοντας όμως ιδιαίτερη έφεση στα γράμματα συνέχισε την επιμόρφωση του στη Σίφνο και στην Πάτμο. Επέστρεψε βέβαια στη Χίο, με σκοπό να μαθητεύσει δίπλα στο Δωρόθεο Πρώιο, ο οποίος ξεχώριζε ως δάσκαλος των μαθηματικών. Η μαθητεία αυτή έλαβε χώρα στη Μεγάλη Σχολή της Χίου γύρω στο 1796 και κράτησε δύο χρόνια. Ακόμα, αποτέλεσε μαθητής του Αθανάσιου Πάριου, του τότε σχολάρχη, τον οποίο και έμελλε να διαδεχθεί.⁸¹²

Ο Βάμβας εκπαιδεύτηκε κυρίως δίπλα στον Πρώιο και τον ακολούθησε στη Βλαχία, στην αυλή του ηγεμόνα Χαντζέρη ως υποδιδάσκαλος. Ο θάνατος όμως του Χαντζέρη στα χέρια των Οθωμανών, τον ανάγκασε να επιστρέψει στην Κωνσταντινούπολη. Ωστόσο η διαδρομή του δεν τερματίστηκε εκεί. Το 1804 (κατά τον Άμαντο)⁸¹³ ή το 1808 (κατά τον Χαροκόπο)⁸¹⁴ αναχώρησε για τη Γαλλία και συγκεκριμένα για το Παρίσι, όπου γνωρίστηκε με τον Αδαμάντιο Κοραή, εντάχθηκε στο κύκλο του και έγινε στενός του φίλος.⁸¹⁵ Συγχρόνως όμως είχε αναδειχθεί και σε πολύτιμο του συνεργάτη, αλλά και διδασκόταν από αυτόν.⁸¹⁶ Ο Κοραής και ο Πρώιος επηρέασαν σημαντικά την πνευματική εξέλιξη του Νεόφυτου και δεν θα ήταν υπερβολή, να χαρακτηριστούν ως οι πνευματικοί του μέντορες.

Ο Βάμβας κατείχε πνεύμα ελευθερόφρον και ανοιχτό σε νέες ιδέες. Οι προσωπικές του φιλοσοφικές αντιλήψεις περιστρέφονταν γύρω από τον άνθρωπο καθώς και από

⁸⁰⁹ Κωνσταντίνου Ι. Άμαντου, ό.π., σ. 32

⁸¹⁰ Στο ίδιο, σ. 34

⁸¹¹ Αντωνίου Ν. Χαροκόπου, *Η Περιώνυμη Μεγάλη Σχολή της Χίου*, σ. 220

⁸¹² Στο ίδιο, σ. 221

⁸¹³ Κωνσταντίνου Ι. Άμαντου, ό.π., σ. 163

⁸¹⁴ Αντωνίου Ν. Χαροκόπου, *Η Περιώνυμη Μεγάλη Σχολή της Χίου*, σ. 221

⁸¹⁵ Κωνσταντίνου Ι. Άμαντου, ό.π., σσ. 162-163 και Κωνσταντίνου Θ. Δημαρά, ό.π., σ. 372

⁸¹⁶ Αντωνίου Ν. Χαροκόπου, *Η Περιώνυμη Μεγάλη Σχολή της Χίου*, σ. 223

την ψυχολογία και την ηθική του. Σκοπός της φιλοσοφίας κατά τον ίδιο ήταν να πα-
ράσχει την γνώση, που θα οδηγούσε στην κατανόηση των φυσικών και των ηθικών
νόμων. Βέβαια ο ίδιος δεν περιοριζόταν μόνο στις θεωρητικές γνωστικές αναζητή-
σεις. Υποστήριζε ότι ο φιλόσοφος θα πρέπει να εμπλέκεται στα πολιτικά τεκταινό-
μενα και να μην αδιαφορεί για την πολιτική και την κοινωνία.⁸¹⁷ Την παραπάνω αντί-
ληψη του, την εφάρμοσε έμπρακτα μέσα από την επίδειξη ιδιαίτερου ενδιαφέροντος
για τη μετάδοση των ιδεών του Νεοελληνικού Διαφωτισμού στον πολιτικό τομέα με
την επιδίωξη εγκαθίδρυσης ενός ανεξάρτητου ελληνικού κράτους.⁸¹⁸ Για την επίτευξη
αυτού του στόχου του μάλιστα μυήθηκε στις τάξεις της Φιλικής Εταιρείας, γνωρίζο-
ντας ότι προπαρασκευαζόταν η επανάσταση και ότι αναμενόταν σύντομα η έναρξη
του απελευθερωτικού αγώνα.⁸¹⁹

Εξετάζοντας την πορεία του Βάμβα κατά τη νεότητα του μέχρι και την ωριμότητα
του, κάποιος θα μπορούσε να ισχυριστεί ότι θα αποτελούσε εχέγγυο της διάδοσης
των ιδεών του Διαφωτισμού στην Ελλάδα. Είχε μείνει χρόνια δίπλα στον Κοραή και
με τη διεύθυνση της Μεγάλης Σχολής απέδειξε την πίστη του στη νεωτερικότητα και
στις δυτικές αντιλήψεις. Μετά την επανάσταση όμως και αργότερα μετά το θάνατο
του Κοραή παρεκκλίνει από την πορεία του δασκάλου του, στρεφόμενος στον συντη-
ρητισμό και στην αδιαφορία για τη δυτική σκέψη.⁸²⁰ Ο Νεόφυτος θεωρούσε ότι ο
Θεός αποτελούσε την αρχική αιτία της δημιουργίας των όντων και ότι λειτουργούσε
ως το θεμέλιο της ηθικής και ως ανεπηρέαστος κριτής των πράξεων των ανθρώ-
πων.⁸²¹

Κλείνοντας τη σύντομη αναφορά στον πνευματικό του κόσμο, αξίζει να αναφερθεί
ότι η παιδεία για το Βάμβα ήταν καθοριστικής σημασίας, όχι μόνο για την ηθική και
πνευματική εξύψωση των μαθητών, αλλά και γιατί θα ενίσχυε το έθνος και θα συνέ-
βαλε στην ορθή του οργάνωση μετά την επίτευξη της ανεξαρτησίας και την απελευ-
θέρωση από την Οθωμανική αυτοκρατορία.⁸²² Τις απόψεις και τις αντιλήψεις του τις
εξέφρασε και γραπτά μέσα από τον μεγάλο όγκο των έργων του που περιλάμβαναν

⁸¹⁷ Αντωνίου Ν. Χαροκόπου, *Η Περίωνυμη Μεγάλη Σχολή της Χίου*, σ. 237

⁸¹⁸ Κωνσταντίνου Θ. Δημαρά, ό.π., σ. 21

⁸¹⁹ Κωνσταντίνου Ι. Άμαντου, ό.π., σ. 165

⁸²⁰ Κωνσταντίνου Θ. Δημαρά, ό.π., σ. 104

⁸²¹ Αντωνίου Ν. Χαροκόπου, *Η Περίωνυμη Μεγάλη Σχολή της Χίου*, σ. 238

⁸²² Στο ίδιο, σ. 239

από μια γραμματική της Ελληνικής γλώσσας μέχρι και φιλοσοφικές πραγματείες. Εξέδωσε μια μελέτη ρητορικής το 1813, ένα φιλοσοφικό έργο σχετικά με την ηθική το 1818, ενώ από ένα σημείο και μετά στρέφεται στη φιλολογία με τη συστηματική δημοσίευση γραμματικών, συντακτικών και σχολίων για διδακτική χρήση πάνω στους αττικούς ρήτορες.⁸²³

Αφού ολοκληρώθηκε η πραγμάτευση των πνευματικών οριζόντων του Νεόφυτου Βάμβα, σειρά έχει η ανάλυση της λειτουργίας και του προσανατολισμού της Μεγάλης Σχολής επί των ημερών του ως διευθυντή της. Το πρόγραμμα της διδασκαλίας του ιδρύματος οργανώθηκε και εμπλουτίστηκε από το νέο σχολάρχη, ο οποίος εισήγαγε καινοτομίες στα διδασκόμενα αντικείμενα. Αρχικά, οι κύκλοι σπουδών διαμορφώθηκαν σε δύο. Στον πρώτο διδάσκονταν τα φιλολογικά μαθήματα και στο δεύτερο οι φυσικές επιστήμες. Η βαθμίδα της φιλολογίας περιλάμβανε βέβαια τέσσερις υποδιαιρέσεις. Στην πρώτη διδάσκονταν γραμματική, συντακτικό και ετυμολογία της αρχαίας και νέας ελληνικής γλώσσας. Στη δεύτερη οι μαθητές έρχονταν σε επαφή με τα έργα του Ιωάννη του Χρυσόστομου, του Ισοκράτη, του Πλουτάρχου καθώς και του Λουκιανού, ενώ η τρίτη περιλάμβανε κείμενα του Ξενοφώντα, του Λυσία, του Δημοσθένη αλλά και ερμηνεία των Ομηρικών επών. Τέλος η τέταρτη ολοκλήρωνε τη διδασκαλία του Ομήρου και του Δημοσθένη και συνέχιζε με τη μελέτη των έργων του Πλάτωνα και του Αριστοτέλη, καθώς και την ποίηση του Πινδάρου.⁸²⁴

Εξετάζοντας τη διαβάθμιση της διδασκαλίας των φιλολογικών μαθημάτων διαπιστώνεται ότι η μελέτη των αρχαίων Ελλήνων συγγραφέων κυριαρχούσε. Η προσέγγιση των μαθητών προς αυτούς όμως γινόταν κλιμακωτά με κριτήριο τη δυσκολία. Στο πρώτο στάδιο, μέσα από τη διδασκαλία της αρχαίας ελληνικής εξασφαλιζόταν ότι οι μαθητές μπορούσαν να κατανοήσουν τα κείμενα γλωσσικά. Έπειτα στις επόμενες βαθμίδες οι συγγραφείς προσεγγίζονταν ανάλογα με τη δυσκολία ερμηνείας του έργου τους. Η εκκίνηση πραγματοποιούνταν με τον Πλούταρχο και τον Λουκιανό (κείμενα της ρωμαϊκής εποχής, που η κατανόηση τους ήταν ευκολότερη από τα αντίστοιχα της κλασικής εποχής τόσο γλωσσικά όσο και ερμηνευτικά), ενώ ακολουθούσαν οι αττικοί ρήτορες (έργα με περίτεχνο λόγο, αλλά σχετικά προσβάσιμα

⁸²³ Κωνσταντίνου Θ. Δημαρά, ό.π., σ. 373

⁸²⁴ Αντωνίου Ν. Χαροκόπου, *Η Περίωνμη Μεγάλη Σχολή της Χίου*, σσ. 246-247

νοηματικά) , με το αποκορύφωμα να έρχεται με την μελέτη του Πλάτωνα και του Αριστοτέλη. Τα έργα των τελευταίων, όντας φιλοσοφικά και αναλύοντας περίπλοκα ζητήματα με δυσνόητο για τους μαθητές λόγο αφήνονταν για το τέλος.

Ο Βάμβας όντας ο ίδιος διαποτισμένος από τις ιδέες του Νεοελληνικού Διαφωτισμού και της επιστημονικής προόδου της Δυτικής Ευρώπης, μερίμνησε για τη διδασκαλία εντός της Σχολής και των φυσικών επιστημών και ιδιαίτερα της χημείας, την οποία και είχε διδαχθεί στο Παρίσι. Ο ίδιος μάλιστα, πριν έρθει στη Χίο για να αναλάβει τα καθήκοντα του, είχε αποστείλει στο νησί χημικό εξοπλισμό αγορασμένο στη γαλλική πρωτεύουσα για τη δημιουργία και τον εξοπλισμό ενός εργαστηρίου χημείας εντός της Μεγάλης Σχολής.⁸²⁵ Άλλωστε, με την έλευση του στη Χίο ανέλαβε προσωπικά τη διδασκαλία του μαθήματος της χημείας.⁸²⁶

Επί διευθύνσεως της Μεγάλης Σχολής από το Βάμβα εμπλουτίστηκε σημαντικά και το πρόγραμμα σπουδών της με την εισαγωγή νέων μαθημάτων. Συγκεκριμένα εισήχθη η διδασκαλία γαλλικών, τουρκικών, λατινικών, χημείας, ζωγραφικής, εκκλησιαστικής μουσικής καθώς και ναυτικών.⁸²⁷ Έτσι, το εκπαιδευτικό πρόγραμμα συνδύαζε πλέον την εκμάθηση παραδοσιακών αντικειμένων, όπως η θεολογία και η ρητορική, με νεωτερικά που άπτονταν της επιστημονικής προόδου, όπως η φυσική και χημεία, ενώ δινόταν αξία και στην γνώση των ξένων γλωσσών.⁸²⁸

Οι διδάσκοντες της Σχολής δεν περιορίζονταν στη διδασκαλία ενός και μόνο μαθήματος, ενώ ήταν σύνηθες το φαινόμενο να αναλαμβάνουν την παράδοση πολλών. Ο Νεόφυτος Βάμβας για παράδειγμα δίδασκε χημεία, ηθική, ρητορική και φυσική, αποδεικνύοντας έτσι και την ευρυμάθεια του.⁸²⁹ Η προσπάθεια γενικής αναδιοργάνωσης του ιδρύματος, δε σταμάτησε όμως μόνο στα διδασκόμενα αντικείμενα. Ο νέος σχολάρχης μερίμνησε για την αύξηση του διδακτικού προσωπικού,⁸³⁰ που έφτασε - όπως προαναφέρθηκε- να αποτελείται από δεκατέσσερα μέλη.⁸³¹ Με αυτό τον τρόπο

⁸²⁵ Στο ίδιο, σ. 247

⁸²⁶ Α. Μ. Βλαστού, ό.π., σ. 135

⁸²⁷ Αντωνίου Ν. Χαροκόπου, *Η Περιώνυμη Μεγάλη Σχολή της Χίου*, σ. 246 και Κωνσταντίνου Ι. Άμαντου, ό.π., σ. 35

⁸²⁸ Αντωνίου Ν. Χαροκόπου, *Η Περιώνυμη Μεγάλη Σχολή της Χίου*, σ. 245

⁸²⁹ Στο ίδιο, σ. 253

⁸³⁰ Στο ίδιο, σ. 262

⁸³¹ Κωνσταντίνου Ι. Άμαντου, ό.π., σ. 35

το εκπαιδευτήριο μπορούσε να ανταποκριθεί με μεγαλύτερη άνεση στις ανάγκες του ολοένα και αυξανόμενου αριθμού των μαθητών της Σχολής. Οι φοιτώντες είχαν φτάσει τους 476 εκ των οποίων οι 76 δεν ήταν μόνιμοι κάτοικοι της Χίου.⁸³²

Ο Βάμβας επεξέτεινε και κορύφωσε τις οργανωτικές του προσπάθειες με τη δημιουργία ενός καταστατικού χάρτη για τη λειτουργία του ιδρύματος, τον οποίο ο ίδιος ονόμασε «Οργανισμό». Στις διατάξεις του αναφερόταν ότι η φοίτηση στη Μεγάλη Σχολή παρεχόταν χωρίς χρέωση, ενώ απαγορευόταν ρητά στο διδακτικό προσωπικό να δέχεται δώρα. Οι μαθητές οργανώνονταν σε τάξεις, οι οποίες και υποδιαιρούνταν σε τμήματα ώστε να εξασφαλίζεται η αποτελεσματικότητα της διδασκαλίας. Επιπλέον, σχηματίζονταν και ιδιαίτερα τμήματα για τη διδασκαλία των ειδικών μαθημάτων, όπως λόγου χάρη των γαλλικών. Τα μαθήματα δεν θα πραγματοποιούνταν μόνο κατά τις επίσημες αργίες και κατά τις Κυριακές. Βέβαια για τις τρεις τελευταίες τάξεις δικαιολογούνταν και μια δίμηνη διακοπή του σχολικού έτους.⁸³³

Η οργάνωση της Σχολής είχε φτάσει σε τέτοια επίπεδα, ώστε υπήρχε μέριμνα για τα παιδιά που διέμεναν κατά τους θερινούς μήνες στην ύπαιθρο. Κάθε χρόνο στις 15 Μαΐου τρεις υποδιδάσκαλοι των Ελληνικών και ένας των μαθηματικών από το προσωπικό του ιδρύματος μετοικούσαν εκτός της πόλης της Χίου και αναλάμβαναν την εκπαίδευση των φοιτούντων στη Σχολή, των οποίων οι οικογένειες μετακόμιζαν εκτός της πόλης για το καλοκαίρι και το φθινόπωρο. Έδρα των δασκάλων αυτών αποτελούσε οίκημα στο κέντρο του οικισμού του Κάμπου.⁸³⁴ Η επιστροφή στην έδρα τους και στα καθήκοντα τους εντός της Σχολής στην πόλη της Χίου πραγματοποιούνταν την πρώτη Νοεμβρίου.⁸³⁵ Ως διευθυντής του εκπαιδευτικού ιδρύματος ο Νεόφυτος έλεγχε τη διδασκαλία τόσο εντός της Μεγάλης Σχολής όσο και στις τάξεις του Κάμπου,⁸³⁶ ενώ είχε φροντίσει ιδιαίτερα για την επιβολή της πειθαρχίας εντός του σχολείου, καθώς την θεωρούσε απαραίτητο στοιχείο για την εξασφάλιση της παιδείας

⁸³² Αντωνίου Ν. Χαροκόπου, *Η Περιώνυμη Μεγάλη Σχολή της Χίου*, σ. 259

⁸³³ Στο ίδιο, σ. 263

⁸³⁴ Γεωργίου Ι. Ζολώτα, *Ιστορία της Χίου. Τόμος Γ. Μέρος Πρώτον*, σ. 616

⁸³⁵ Α. Μ. Βλαστού, *ό.π.*, σ. 134

⁸³⁶ Αντωνίου Ν. Χαροκόπου, *Η Περιώνυμη Μεγάλη Σχολή της Χίου*, σ. 263

και της μόρφωσης των μαθητών, αλλά και για την ύπαρξη ενός εύρυθμου σχολικού βίου.⁸³⁷

Οι μαθητές του ιδρύματος εξετάζονταν σε ετήσια βάση με την εξεταστική περίοδο να διαρκεί περίπου είκοσι μέρες. Συγκεκριμένα κρατούσε από τις επτά έως και τις τριάντα Ιανουαρίου. Η όλη διαδικασία είχε εξελιχθεί σε δημόσιο γεγονός και σε αυτή συμμετείχαν το σύνολο των τοπικών φορέων και των αρχών της κοινότητας.⁸³⁸ Η δημόσια διαδικασία μάλιστα περιλάμβανε και την εκφώνηση λόγων από τον αρχιερέα ή από κάποιον δάσκαλο της Σχολής καθώς και από μερικούς εκ των τελειόφοιτων μαθητών.⁸³⁹ Με το πέρας των εξετάσεων αποδίδονταν βραβεία στους αριστεύσαντες, ενώ ανάμεσα τους επιλέγονταν και κάποιοι, οι οποίοι αποστέλλονταν στο Παρίσι ή στη Γερμανία για τη συνέχιση των σπουδών τους σε ανώτερο επίπεδο. Τα έξοδα της φοίτησης στην αλλοδαπή καλύπτονταν εξ ολοκλήρου από την κοινότητα, ενώ η μόνη υποχρέωση των υπότροφων ήταν μετά την επιστροφή τους από τη Δυτική Ευρώπη να διδάξουν στη Σχολή.⁸⁴⁰ Από τα παραπάνω προκύπτει ότι οι εξετάσεις της Μεγάλης Σχολής θα είχαν βαρύνουσα σημασία για την κοινότητα και ότι θα αποτελούσαν ιδιαίτερο άγχος για τους μαθητές. Η διεξαγωγή τους ήταν δημόσια και επομένως το ίδιο θα συνέβαινε και με την επιτυχία ή την αποτυχία των φοιτούντων, που θα κοινοποιούνταν άμεσα στο κοινωνικό σύνολο. Θα επαινούνταν και θα κέρδιζαν τη συμπάθεια με την επιτυχία τους, η αποτυχία τους όμως θα τους εξέθετε στον κοινωνικό τους περίγυρο και πιθανόν να αντικατοπτριζόταν αρνητικά στις οικογένειες τους.

Κλείνοντας, πρέπει να σημειωθεί ότι επί της σχολαρχείας του Βάμβα δημιουργήθηκε τόσο η βιβλιοθήκη όσο και το τυπογραφείο του ιδρύματος,⁸⁴¹ τα οποία έπαιξαν ιδιαίτερο ρόλο στην περαιτέρω ανάπτυξη του, ενώ έδωσαν στους φοιτούντες σ' αυτό ευκολότερη πρόσβαση σε πηγές γνώσεις. Το τυπογραφείο περιλάμβανε δύο πιεστήρια και η λειτουργία του ξεκίνησε το 1819, ενώ για τη δημιουργία του είχε συνδράμει και ο Κοραής.⁸⁴² Η βοήθεια του Αδαμάντιου Κοραή όμως ήταν καθοριστική και για τη δημιουργία της βιβλιοθήκης της Σχολής. Ο ίδιος προέτρεπε γνωστούς σε αυτόν

⁸³⁷ Κωνσταντίνου Ι. Άμαντου, *ό.π.*, σσ. 36-37

⁸³⁸ Αντωνίου Ν. Χαροκόπου, *Η Περιώνυμη Μεγάλη Σχολή της Χίου*, σ. 265

⁸³⁹ Κωνσταντίνου Ι. Άμαντου, *ό.π.*, σ. 37

⁸⁴⁰ Α. Μ. Βλαστού, *ό.π.*, σ. 134

⁸⁴¹ Αντωνίου Ν. Χαροκόπου, *Η Περιώνυμη Μεγάλη Σχολή της Χίου*, σ. 268

⁸⁴² Αντωνίου Ν. Χαροκόπου, *Η Περιώνυμη Μεγάλη Σχολή της Χίου*, σ. 270

Ευρωπαίους λόγιους να αποστέλλουν αντίτυπα των έργων τους στη Χίο, πράγμα που εκείνοι έπρατταν σε σημαντικό βαθμό. Η δραστηριοποίηση του Κοραή αλλά και οι ανάλογες προτροπές του ευαισθητοποίησαν τους Εφόρους του εκπαιδευτικού ιδρύματος, οι οποίοι το 1813, του απέστειλαν ποσό είκοσι χιλιάδων γροσιών για την αγορά βιβλίων. Οι προσπάθειες τους και το ενδιαφέρον τους όμως δεν σταμάτησε εκεί. Από το 1814 του έστελναν τρεις χιλιάδες γρόσια σε ετήσια βάση ώστε να εμπλουτίζεται το περιεχόμενο της βιβλιοθήκης με βιβλία από τη Δυτική Ευρώπη.⁸⁴³

Η Μεγάλη Σχολή της Χίου υπό τη διεύθυνση του Νεόφυτου Βάμβα οργανώθηκε με βάση ένα συγκροτημένο πρόγραμμα, το οποίο ρύθμιζε όλες τις πτυχές της λειτουργίας της και αντικατόπτριζε τις ιδέες του εμπνευστή του. Με το Βάμβα το εκπαιδευτικό ίδρυμα άλλαξε πορεία και από το συντηρητισμό του Αθανάσιου του Πάριου κατευθυνόταν πλέον με βάση τη νεωτεριστική σκέψη και ιδέες εισαγμένες από τη δυτική Ευρώπη. Το παραπάνω γινόταν φανερό τόσο από τη δομή του προγράμματος διδασκαλίας όσο και από το περιεχόμενο του, το οποίο βασιζόταν σε νέες ιδέες για την παιδεία, ενώ επιβεβαιωνόταν και από τη λειτουργία του εργαστηρίου χημείας, του τυπογραφείου και της βιβλιοθήκης εντός της Σχολής.

Η προσπάθεια του Νεόφυτου να εκσυγχρονίσει το ίδρυμα βέβαια προκάλεσε αντιδράσεις ανάμεσα στους συντηρητικούς κύκλους. Ο μητροπολίτης Χίου, Πλάτων μάλιστα εξελίχθηκε σ' έναν από τους κυριότερους πολέμιους του.⁸⁴⁴ Ακόμα, αξίζει να γίνει αναφορά στην αδυσώπητη κριτική που του ασκήθηκε σε ανώνυμο άρθρο της έκδοσης του Δεκεμβρίου του 1828 της Γενικής Εφημερίδας της Ελλάδος. Επρόκειτο για σκληρότατη πολεμική που απαξίωνε τις απόψεις αλλά και το έργο του.⁸⁴⁵

Βέβαια παρόλες τις αντιδράσεις που συνάντησε, ο Βάμβας συνέχισε ακάθεκτα την εφαρμογή των ιδεών του εντός της Μεγάλης Σχολής. Μόνο η επανάσταση του 1821 και η καταστροφή της Χίου το 1822 διέκοψαν την εφαρμογή τους, καθώς ο ίδιος αποχώρησε από το νησί το 1821 για να συμμετάσχει στον εθνικό αγώνα και διότι η

⁸⁴³ Κωνσταντίνου Ι. Άμαντου, ό.π., σ. 38

⁸⁴⁴ Αντωνίου Ν. Χαροκόπου, *Η Περιώνυμη Μεγάλη Σχολή της Χίου*, σ. 273

⁸⁴⁵ Γιάννη Βλαχογιάννη (επιμ.), *Χιακόν Αρχείον. Τόμος Πρώτος*, Τύποις Π. Δ. Σακελλαρίου, Εν Αθήναις 1924, σσ. 439-450

Μεγάλη Σχολή πυρπολήθηκε το 1822 οριοθετώντας το τέλος της λειτουργίας της για την προεπαναστατική περίοδο.

3. Η Λογιοσύνη της Χίου από τις Αρχές του 18^{ου} Αιώνα μέχρι και την Εμφάνιση του Νεοελληνικού Διαφωτισμού

Η Χίος ήδη από τις αρχές του 18^{ου} αιώνα αποτέλεσε σημαντικό πνευματικό κέντρο και παρήγε ένα μεγάλο αριθμό λογίων, που διέπρεψαν στο χώρο των γραμμάτων, και συνέχισαν μια πορεία στον πνευματικό τομέα που είχε ξεκινήσει με το Λέοντα Αλλάτιο και τη λαμπρή του σταδιοδρομία στο πεδίο της νόησης. Στην ενότητα αυτή θα εξεταστούν η σκέψη και το έργο ορισμένων εξ αυτών καθώς και στοιχεία των βίων τους.

Αρχικά θα εξεταστεί ο βίος και το πνευματικό έργο του Αλέξανδρου Μαυροκορδάτου, του αποκαλούμενου και εξ απορρήτων (1641-1709). Ο Μαυροκορδάτος καταγόταν από τη Χίο, αλλά γεννήθηκε και έζησε στην Κωνσταντινούπολη καταλαμβάνοντας τα ανώτατα κρατικά αξιώματα του μεγάλου λογοθέτη και του μεγάλου διερμηνέα.⁸⁴⁶ Η τελευταία θέση μάλιστα του επέτρεπε να επηρεάζει και να πρωταγωνιστεί στη χάραξη της οθωμανικής εξωτερικής πολιτικής.

Ο πατέρας του είχε αποδημήσει νωρίς, η μητέρα του όμως δεν αμέλησε να φροντίσει για την εκπαίδευση του. Στην Κωνσταντινούπολη παρακολούθησε μαθήματα δίπλα στον Ιωάννη Καρυοφύλλη, ενώ συνέχισε τις σπουδές του σε ανώτερο επίπεδο στην Ιταλία. Πρώτα φοίτησε στο κολλέγιο του Αγίου Αθανασίου στη Ρώμη, το αποκαλούμενο και κολλέγιο greco, ενώ η μόρφωση του συνεχίστηκε στο πανεπιστήμιο της Μπολόνια, όπου τελείωσε την Ιατρική.⁸⁴⁷ Το 1664 ο Μαυροκορδάτος ολοκλήρωσε τη διατριβή του με θέμα τη κυκλοφορία του αίματος (Instrumentum etc. de circulandi sanguinis etc. Bolognae), την οποία και είχε παρουσιάσει ενώπιον του Μεγάλου

⁸⁴⁶ Γρηγορίου Σταυρόπουλου, *Νεοελληνική Επιστολογραφία 17ος-19ος αιώνες (διδακτορική διατριβή)*, ΑΠΘ. Θεολογική Σχολή. Τμήμα Ποιμαντικής και Κοινωνικής Θεολογίας, Θεσσαλονίκη 2008, σ. 54 και Φίλιππου Λ. Χρυσοβελώνη, *Χίος και Χίοι Δια Μέσου των Αιώνων*, Αθήναι 1938, σ. 63

⁸⁴⁷ Γρηγορίου Σταυρόπουλου, ό.π., σ. 53 και Γεωργίου Ι. Ζολώτα, *Ιστορία της Χίου. Τόμος Γ. Μέρος Πρώτον*, σ. 426

Δούκα της Τοσκάνης Φερδινάνδου ΙΙ.⁸⁴⁸ Το έργο του αυτό έγινε σε σύντομο χρονικό διάστημα διάσημο και ο ίδιος έκρινε σκόπιμο να το μεταφράσει στα τουρκικά. Βέβαια η επιστημονική του εργασία δεν ήταν πρωτότυπη και απλά επιβεβαίωνε τα συμπεράσματα του Άγγλου φυσιολόγου Harvey που είχαν ήδη διατυπωθεί από το 1619.⁸⁴⁹ Αρκετοί όμως υποστήριξαν ότι επρόκειτο για σημαντική επιστημονική ανακάλυψη και όχι μόνο επιβεβαίωση προηγούμενων ερευνών.⁸⁵⁰ Επιστρέφοντας στη Κωνσταντινούπολη άσκησε την ιατρική, αλλά τα πνευματικά του ενδιαφέροντα δεν περιορίστηκαν σε αυτή. Ασχολήθηκε και με τη φιλοσοφία, ενώ συνέγραψε αρκετά έργα, τα οποία όμως είτε δεν εκδόθηκαν, είτε εκδόθηκαν μετά το θάνατο του, είτε γνώρισαν πρόχειρες και άχαρες εκδόσεις.⁸⁵¹

Ιδιαίτερη προσοχή αξίζει να δοθεί στο έργο του *Φροντίσματα*, που παρέμεινε ανέκδοτο μέχρι και το 1805. Πρόκειται για μια φιλοσοφική και ηθική πραγματεία με ποικίλα περιεχόμενα. Το έργο εστιάζει στο τρόπο ζωής που θα πρέπει να ακολουθούν οι άνθρωποι και παρέχει πρακτικές συμβουλές για την εξασφάλιση ευημερίας και ευζωίας. Μέσα από τα λεγόμενα του διακρίνεται και η νοησιαρχική αντίληψη του Μαυροκορδάτου, που εκφράζεται μέσω παραινήσεων.⁸⁵² Ανάμεσα στα ανέκδοτα συγγράμματα του μπορούν να απαριθμηθούν ο σχολιασμός του στην πραγματεία περί γενέσεως και φθοράς του Αριστοτέλη, καθώς και η ρητορική και η γραμματική του. Η ευρυμάθεια του Αλέξανδρου του εξ απορρήτων αποδεικνύεται και από την ενασχόληση του με θεολογικά ζητήματα και την ανάλυση τους.⁸⁵³

Ένα ακόμα πεδίο, που τον απασχόλησε ήταν η παιδαγωγική. Ενδιαφέρθηκε έντονα για το χαρακτήρα της εκπαίδευσης των παιδιών του. Οι απόψεις του περί παιδείας εκφράζονταν μέσα από την αλληλογραφία του με το φίλο του Ιάκωβο Μάνο καθώς και στις επιστολές που απεύθυνε στα παιδιά του.⁸⁵⁴ Σύμφωνα με τον ίδιο, κεντρική θέση στην εκπαίδευση και στη μόρφωση θα πρέπει να καταλαμβάνει η γνώση της

⁸⁴⁸ Κωνσταντίνου Ι. Άμαντου, ό.π., σ. 105 και Γεωργίου Ι. Ζολώτα, *Ιστορία της Χίου. Τόμος Γ. Μέρος Πρώτον*, σ. 436

⁸⁴⁹ Κωνσταντίνου Ι. Άμαντου, ό.π., σ. 106

⁸⁵⁰ Α. Μ. Βλαστού, ό.π., σ. 93

⁸⁵¹ Κωνσταντίνου Ι. Άμαντου, ό.π., σ. 106

⁸⁵² Στο ίδιο, σ. 107

⁸⁵³ Στο ίδιο, σσ. 106 και 108 και Γεωργίου Ι. Ζολώτα, *Ιστορία της Χίου. Τόμος Γ. Μέρος Πρώτον*, σσ. 436-437

⁸⁵⁴ Γρηγορίου Σταυρόπουλου, ό.π., σ. 57

αρχαιότητας και των ιδεών της καθώς και η προώθηση των παιδιών προς τη κατεύθυνση του καλού και του αγαθού. Κύριος εκπαιδευτικός στόχος θα πρέπει να είναι η μετάδοση στους νεαρούς μαθητές της αγάπης προς τη μάθηση.⁸⁵⁵

Οι πνευματικές ενασχολήσεις του Μαυροκορδάτου αναμφίβολα έφτασαν σε υψηλά επίπεδα, αλλά δεν αποτελούσαν το επίκεντρο του ενδιαφέροντος του. Ο εξ απορρήτων είχε ταχθεί στην πολιτική και στην υπηρεσία της οθωμανικής αυτοκρατορίας, όπου και διέπρεψε. Τα γράμματα λοιπόν από το σημείο εκκίνησης της πολιτικής του σταδιοδρομίας δεν ήταν για τον ίδιο παρά πάρεργο και ασχολούνταν με αυτά μόνο περιστασιακά.⁸⁵⁶ Βέβαια είχε επιδείξει ιδιαίτερο ενδιαφέρον και για τη διάδοση της παιδείας. Στη διαθήκη του άφησε 2500 γρόσια ως κληροδότημα ώστε με τον ετήσιο τόκο 15%, που άφηναν να συντηρούνται 18 υπότροφοι,⁸⁵⁷ ενώ είχε φροντίσει για την αποστολή δασκάλων στη γενέτειρά του, Χίο.⁸⁵⁸

Ένας ακόμα σημαντικός λόγιος που έλκει την καταγωγή του από τη Χίο μέσω του πατέρα του ήταν ο Νικόλαος Μαυροκορδάτος, γιος του Αλεξάνδρου του εξ απορρήτων. Ο Νικόλαος ακολούθησε τα χνάρια του πατέρα του αναρριχόμενος σε υψηλές κυβερνητικές θέσεις του οθωμανικού κράτους, αλλά ουδέποτε έχασε το ενδιαφέρον του για τα γράμματα και υπήρξε συγγραφέας έργων με ποικίλο περιεχόμενο. Είχε αναλάβει τη διοίκηση των Παραδουνάβιων Ηγεμονιών, όπου ανέπτυξε και προώθησε την παιδεία. Δημιούργησε το εκπαιδευτικό ίδρυμα της Ακαδημίας που απέκτησε φήμη για το διδακτικό της προσωπικό, ίδρυσε βιβλιοθήκη στο Ιάσιο, ενώ αναδιάρθρωσε και τη σχολή της πόλης.

Η εργογραφία του Νικόλαου ήταν πλούσια και κάλυψε διαφόρους τομείς. Έγραφε τα πεζά του κείμενα στην αρχαϊζουσα ενώ συνέθετε στίχους στη καθομιλουμένη. Ένα από τα έργα του και εκείνο που τον έκανε να ξεχωρίσει ήταν το μυθιστόρημα του με τίτλο «Φιλοθέου Πάρεργα», που αποτέλεσε το πρώτο του είδους του στην ελληνική γλώσσα και ήταν φανερά επηρεασμένο από τις πνευματικές αντιλήψεις της Δύσης.⁸⁵⁹

⁸⁵⁵ Στο ίδιο, σ. 58

⁸⁵⁶ Κωνσταντίνου Ι. Άμαντου, ό.π., σ. 115

⁸⁵⁷ Νεοκλή Σαρρή, *Η Δοσιματική Διοίκηση*, σ. 381

⁸⁵⁸ Στο ίδιο, σ. 403

⁸⁵⁹ Παναγιώτη Μουλλά, «Η Λογοτεχνία από την Κατάληψη της Κρήτης ως τον Αγώνα (1669-1821)», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους. Τόμος ΙΑ*, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1975, σ. 304

Το έργο εξάλλου φανερώνει την γαλλομάθεια των Φαναριωτών, η οποία οφειλόταν στις συχνές επαφές τους με Γάλλους διπλωμάτες, ενώ ως άλλες επιρροές προς τη δημιουργία και το περιεχόμενο του έχουν αναφερθεί «Το Δεκαήμερον» του Βοκκάκιου και η ανατολίτικης προέλευσης «Χαλιμά». ⁸⁶⁰

Ο κύριος ήρωας του έργου ο Φιλόθεος, που εκτελεί χρέη αφηγητή, διηγείται τις περιπλανήσεις του στην Κωνσταντινούπολη και τις συναντήσεις που είχε με διάφορους ανθρώπους, ενώ στην πορεία της περιπλάνησης του εκφράζονται γνώμες και απόψεις πάνω σε διάφορα θέματα αλλά και εισάγονται παρεκβατικές ιστορίες. ⁸⁶¹ Μέσα από τη σύντομη αυτή μυθιστορία των 150 σελίδων δίνεται στους αναγνώστες της η ευκαιρία για μια σύντομη γνωριμία με το Δυτικό κόσμο, που φάνταζε τόσο μακρινός και διαφορετικός προς την Οθωμανική αυτοκρατορία, με τις νέες επιστημονικές θεωρίες αλλά και με τις νέες ιδέες του Διαφωτισμού. ⁸⁶² Το μυθιστόρημα του Νικόλαου Μαυροκορδάτου εκδόθηκε μετά το θάνατο του και μάλιστα το μακρινό 1800 στη Βιέννη, περίπου ενενήντα χρόνια μετά τη συγγραφή του ⁸⁶³ και αποτέλεσε προδρομικό κείμενο του Νεοελληνικού Διαφωτισμού.

Ο Νικόλαος είχε εντρυφήσει στο έργο του Πλάτωνα και του Αριστοτέλη, ενώ είχε εκφράσει κρίσεις για μια πληθώρα ευρωπαίων διανοουμένων όπως ο Βάκων, ο Χομπς και ο Νεύτωνα, κάτι που υποδεικνύει ότι ήταν εξοικειωμένος με το έργο τους. Επιπλέον, συνέγραψε μια πολιτική πραγματεία με τίτλο «Περί Καθηκόντων» με θέμα τον τρόπο άσκησης της εξουσίας καθώς και άλλα έργα με συναφές αντικείμενο («Νουθεσίαι», «Γνώμαι και Φροντίσματα περί Ήθης και Πολιτείας»). Το ενδιαφέρον του για τη θεωρία της πολιτικής και της εξουσίας μπορεί να φανερωθεί και από τη μετάφραση του στα ελληνικά του έργου «Θέατρον Πολιτικών», που είχε αποκτήσει τεράστια διάδοση στη Δυτική Ευρώπη. ⁸⁶⁴

Κλείνοντας την αναφορά στον Αλέξανδρο και στο Νικόλαο Μαυροκορδάτο, αξίζει να διατυπωθούν τα συμπεράσματα της έρευνας της Παρασκευής Τσιώρη πάνω στην

⁸⁶⁰ Κωνσταντίνου Θ. Δημαρά, ό.π., σσ. 266 και 268-269

⁸⁶¹ Στο ίδιο, σ. 270

⁸⁶² Στο ίδιο, σ. 273

⁸⁶³ Νικόλαου Μαυροκορδάτου, *Φιλοθέου Πάρεργα*, Παρά τω Φράντζ Αντωνίω Σχραϊμβλ, Βιέννη 1800

⁸⁶⁴ Λέανδρου Βρανούση, «Ιδεολογικές Ζυμώσεις και Συγκρούσεις», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους. Τόμος ΙΑ*, Αθήνα 1975, σ. 445 και Γεωργίου Ι. Ζολώτα, *Ιστορία της Χίου. Τόμος Γ. Μέρος Πρώτον*, σ. 512

πολιτική και στην ηθική τους φιλοσοφία. Η μελέτη αναδεικνύει τον εκλεκτισμό της σκέψης τους. Οι Φαναριώτες αυτοί συνδύαζαν στοιχεία από την αρχαιοελληνική, τη λατινική και τη χριστιανική σκέψη. Έθεταν ως πρότυπο τον ευσεβή ηγεμόνα που εκτελεί με συνέπεια τα καθήκοντα του απέναντι στους υπηκόους του, απέναντι στον εαυτό του και σύμφωνα με τη θέληση του Θεού. Ακόμα, έδιναν εξέχουσα σημασία στην εμπειρία των προηγούμενων και έκριναν ότι θα πρέπει να βαραινεί στη χάραξη των πολιτικών σχεδίων.⁸⁶⁵ Ο Νικόλαος και ο Αλέξανδρος είχαν αναπτύξει μια αριστοκρατική θεώρηση της πολιτικής και θεωρούσαν τον ηγεμόνα, σοφή κεφαλή της κοινωνίας, ο οποίος όφειλε να φροντίζει για τη κοινή ευδαιμονία.⁸⁶⁶ Το πρόσωπο λοιπόν και ο χαρακτήρας του άρχοντα οφείλουν να λειτουργούν ως παράδειγμα προς τους υπηκόους του⁸⁶⁷ και ο ίδιος να διέπεται από τις αρετές της ανδρείας, της δικαιοσύνης, της σωφροσύνης και της φρόνησης, που προκύπτουν από τα πρότυπα της κλασικής αρχαιότητας.⁸⁶⁸

Ανάμεσα στους σημαντικότερους Χιώτες λόγιους του πρώτου μισού του 18^{ου} αιώνα ήταν και ο Κωνσταντίνος Γορδάτος. Η προσωπικότητα του έχει γίνει γνωστή όχι μόνο από τα έργα του και τη διδασκαλία του, αλλά και από τον πλούσιο όγκο των επιστολών του προς το Μακάριο Καλογερά, που είχε ιδρύσει και διέυθυνε τη Σχολή της Πάτμου. Κατά πάσα πιθανότητα οι δυο τους είχαν σπουδάσει στη Κωνσταντινούπολη, όπου και είχαν γνωριστεί.⁸⁶⁹ Βέβαια, μετά το θάνατο του Καλογερά, ο διάδοχος του Γεράσιμος συνέχισε την αλληλογραφία του προκατόχου του με τον Γορδάτο. Η μεταξύ τους επικοινωνία διήρκεσε από το 1737 μέχρι και το 1738.⁸⁷⁰

Ο Γορδάτος δίδασκε στη Χίο μαθηματικά και Φυσική και προσπαθούσε να στρέψει το ενδιαφέρον των μαθητών του προς τις θετικές επιστήμες, οι οποίες αποκαλούνταν τότε φυσική φιλοσοφία. Βέβαια ο αντίκτυπος της διδασκαλίας του δεν ήταν μεγάλος, καθώς δε δίδασκε σε κάποιο από τα σχολεία του νησιού και παρέδιδε ιδιωτικά

⁸⁶⁵ Παρασκευής Τσιώρη, *Η ηθική και η πολιτική φιλοσοφία του Αλεξάνδρου και του Νικόλαου Μαυροκορδάτου (Διδακτορική Διατριβή)*, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων. Φιλοσοφική Σχολή. Τμήμα Φιλοσοφίας Παιδαγωγικής και Ψυχολογίας, Ιωάννινα 2002, σ. 232

⁸⁶⁶ Στο ίδιο, σ. 233

⁸⁶⁷ Στο ίδιο, σ. 234

⁸⁶⁸ Στο ίδιο, σ. 235

⁸⁶⁹ Κωνσταντίνου Ι. Άμαντου, ό.π., σ. 126

⁸⁷⁰ Γεωργίου Ι. Ζολώτα, *Ιστορία της Χίου. Τόμος Γ. Μέρος Πρώτον*, σ. 492

μαθήματα. Την αξία του όμως γνώριζε ο Πατριάρχης Ιεροσολύμων Χρύσανθος, ο οποίος όταν επισκέφθηκε τη Χίο ζήτησε να λάβει από τον ίδιο το χειρόγραφο του που τιτλοφορούνταν *Εγχειρίδιον Περί της των σφαιρών χρήσεως* και είχε αστρονομικό περιεχόμενο.⁸⁷¹ Επρόκειτο λοιπόν για μια σύνθετη αστρονομική πραγματεία που αναφέρονταν σε θεωρητικά αλλά και πρακτικά θέματα. Μελετούσε ζητήματα όπως το ύψος του Ήλιου και ο τρόπος για να βρεθεί η Μεσημβρινή.⁸⁷² Επιπλέον, ασχολήθηκε εκτός από τις φυσικές επιστήμες με τη θεολογία και συνέγραψε χειρόγραφο με τίτλο *Κωνσταντίνου Γορδάτου Χίου έκθεσις συνοπτική της ιεράς θεολογίας*, αλλά ενδιαφέρθηκε και για τη ρητορική συγγράφοντας μια πραγματεία πάνω σε αυτή.⁸⁷³ Τέλος, αξίζει να σημειωθεί ότι κληροδότησε τη πλούσια βιβλιοθήκη του, που περιλάμβανε ακόμα και εκδόσεις του Άλτου Μανούτιου, στην αδελφότητα του Αγίου Βίκτωρα που ήταν υπεύθυνη για τα σημαντικότερα τότε σχολεία της πόλης της Χίου.⁸⁷⁴ Ο Κωνσταντίνος Γορδάτος πέθανε μετά το 1738, χωρίς η ακριβής ημερομηνία να είναι γνωστή.

Η ανάπτυξη των γραμμάτων στη Χίο δεν περιορίστηκε μόνο στους ορθοδόξους του νησιού. Η καθολική κοινότητα επηρεάστηκε και αυτή από τις εξελίξεις και παρήγγε πνευματικούς ανθρώπους διαμετρήματος. Ένας από αυτούς ήταν ο Θωμάς Στανί-σλαος Βελάσσης. Γεννήθηκε στη Χίο το 1717 και σπούδασε στη Ρώμη, όπου και εντάχθηκε στο τάγμα των Ιησουιτών. Αποτέλεσε μέλος του διδακτικού προσωπικού του κολεγίου de Piazza στη Σικελία και δίδασκε την ελληνική και τη λατινική γλώσσα καθώς και φιλοσοφία και θεολογία.⁸⁷⁵

Ασχολήθηκε βέβαια και με τη φιλολογία και συνέθεσε πραγματείες με θέμα τη γλώσσα. Ενδιαφέρον στοιχείο των πνευματικών του οριζόντων αποτελεί το γεγονός ότι έγραψε κατηχητικές μελέτες στα ελληνικά, αλλά με λατινικούς χαρακτήρες. Σε ελληνική γραφή και γλώσσα έγραψε το έργο του *Περί θυμού*, το οποίο δεν ήταν πεζό

⁸⁷¹ Κωνσταντίνου Ι. Άμαντου, ό.π., σ. 127

⁸⁷² Κωνσταντίνου Γορδάτου, *Εγχειρίδιον Περί της των σφαιρών χρήσεως. Συντεθέν Παρά του ελλογιμωτάτου και επιστημονικωτάτου Κυρίου Κυρίου Κωνσταντίνου Γορδάτου Χίου, Έτι δε και Πρόκλου περί Σφαίρας, Αναλώμασι του παναγίου, και ζωοδόχου Τάφου τυπωθέν ίνα δωρεάν παρέχεται, και μεθ' όσης οiónτε ην της ακριβείας και επιμελείας διορθωθέν*, Παρά Νικολάω Γλυκεί τω εξ Ιωαννίνων, Ενετίησι 1730, σ. 10 και σ. 13

⁸⁷³ Γεωργίου Ι. Ζολώτα, *Ιστορία της Χίου. Τόμος Γ. Μέρος Πρώτον*, σ. 491

⁸⁷⁴ Κωνσταντίνου Ι. Άμαντου, ό.π., σ. 128

⁸⁷⁵ Ανδρονίκου Κ. Δημητρακοπούλου, *Προσθήκαι και διορθώσεις εις την Νεοελληνικήν Φιλολογίαν Κωνσταντίνου Σάθα*, Τύποις Μέτζγερ και Βιττιγ, Εν Λειψία 1871, σ. 102

αλλά αποτελούνταν από 1250 δίστιχα.⁸⁷⁶ Σημείο αναφοράς στο έργο του έχει γίνει ο διττός χαρακτήρας της σκέψης του, που ακροβατούσε μεταξύ της λατινικής και της ελληνικής παιδείας, πράγμα που αποδεικνύεται έμπρακτα από το τρόπο γραφής των κατηχητικών του μελετών. Ο Θωμάς ζούσε στην Ιταλία, αλλά αυτό δε σήμαινε ότι δεν παρακολουθούσε τις εξελίξεις στον ελλαδικό χώρο. Τα Ορλωφικά του προκάλεσαν χαρά και ικανοποίηση και ο ίδιος δημοσίευσε δύο έργα με επαινετικό περιεχόμενο προς την τσαρίνα Αικατερίνη Β΄ της Ρωσίας.⁸⁷⁷

Στον αντίποδα του Βελάστη βρίσκεται ο Ευστράτιος Αργέντης, ο οποίος αναδείχθηκε σε σημαντικό απολογητή της Ορθοδοξίας και ένθερμο πολέμιο του Καθολικισμού στην Ανατολική Μεσόγειο. Οι σπουδές του άρχισαν στη Χίο, αλλά ολοκληρώθηκαν στην Ιταλία και στη Γερμανία στα αντικείμενα της ιατρικής και της θεολογίας.⁸⁷⁸ Μετά το πέρας της επιμόρφωσης του στη Δυτική Ευρώπη, επέστρεψε στη γενέτειρά του, όπου και παρέδιδε ιδιαίτερα μαθήματα, ενώ από τότε είχε αρχίσει να ενδιαφέρεται για την καταπολέμηση της επιρροής της Ρωμαιοκαθολικής Εκκλησίας ανάμεσα στους ορθόδοξους χριστιανούς. Η δράση του μάλιστα δεν πέρασε απαρατήρητη στους εκκλησιαστικούς κύκλους και ο Πατριάρχης Αλεξανδρείας τον κάλεσε στην Αίγυπτο για να ηγηθεί του αγώνα κατά της εκεί καθολικής επιρροής και προπαγάνδας.⁸⁷⁹ Η διαμάχη κατά του Καθολικισμού αποτέλεσε την κύρια ενασχόληση της ζωής του τόσο σε πρακτικό όσο και σε θεωρητικό επίπεδο.⁸⁸⁰ Στην πράξη με την καταπολέμηση των καθολικών στην Αίγυπτο και θεωρητικά μέσω της συγγραφής θεολογικών πραγματειών με σαφή αντικαθολικό προσανατολισμό.⁸⁸¹ Ο ίδιος υποστήριζε ότι οι καθολικοί θα έπρεπε να αναβαπτίζονται πριν ενταχθούν στην ορθόδοξη Εκκλησία και για το σκοπό αυτό εξέδωσε και ανάλογη πραγματεία. Ακόμα, έγραψε μελέτες με στόχο να αναδείξουν τις λανθασμένες αντιλήψεις του Καθολικισμού, όπως για παράδειγμα εκείνες κατά της μετάληψης με άζυμα και κατά της θεωρίας του καθαρτηρίου.⁸⁸²

⁸⁷⁶ Κωνσταντίνου Ι. Άμαντου, ό.π., σ. 129 και Γεωργίου Ι. Ζολώτα, *Ιστορία της Χίου. Τόμος Γ. Μέρος Πρώτον*, σ. 518

⁸⁷⁷ Κωνσταντίνου Ι. Άμαντου, ό.π., σ. 131

⁸⁷⁸ Φίλιππου Λ. Χρυσοβελώνη, ό.π., σ. 41

⁸⁷⁹ Κωνσταντίνου Ι. Άμαντου, ό.π., σ. 132 και Ανδρονίκου Κ. Δημητρακόπουλου, ό.π., σ. 181

⁸⁸⁰ Γεωργίου Ι. Ζολώτα, *Ιστορία της Χίου. Τόμος Γ. Μέρος Πρώτον*, σ. 507

⁸⁸¹ Χρυσόστομου Παπαδόπουλου, *Ιστορία της Εκκλησίας της Αλεξάνδρειας*, Πατριαρχικόν Τυπογραφίον, Αλεξάνδρεια 1935, σ. 761

⁸⁸² Κωνσταντίνου Ι. Άμαντου, ό.π. σσ. 132-133

Το έργο του στην Αίγυπτο τελείωσε στα 1752 και επέστρεψε, στο τόπο καταγωγής του στη Χίο, όπου και πέθανε κάποια χρόνια αργότερα ίσως το 1756.⁸⁸³ Με το θάνατο του η βιβλιοθήκη του κληροδοτήθηκε στο Λωβοκομείο Χίου όπου και διασώθηκε μέχρι και τη καταστροφή του νησιού το 1822.⁸⁸⁴

Στην υπό εξέταση ενότητα έγινε αναφορά στο έργο και στο βίο ορισμένων εκ των σπουδαιότερων ανθρώπων των γραμμάτων με καταγωγή τη Χίο. Εκείνοι δεν πέρασαν απαραίτητα το σύνολο της ζωής τους στο νησί, αλλά εξελίχθηκαν και αναζήτησαν το δρόμο τους στην ευρύτερη περιοχή της Οθωμανικής αυτοκρατορίας και της Δυτικής Ευρώπης. Επηρέασαν το πνευματικό -στην περίπτωση των Μαυροκορδάτων και το πολιτικό- τοπίο και διέδωσαν τις ιδέες τους μέσα από διάφορους τρόπους, που κυμαίνονταν από τη κατοχή κυβερνητικών θέσεων και τη διδασκαλία σε εκπαιδευτικά ιδρύματα μέχρι και την παράδοση ιδιαίτερων μαθημάτων σε μικρούς κύκλους μαθητών. Ανάμεσα τους άλλοι ακολούθησαν τη συντήρηση, άλλοι στράφηκαν στο καινούργιο και νεωτερικό και άλλοι έδρασαν με βάση το δίπολο Ανατολή και Δύση χωρίς να απορρίπτουν κανένα από τα δύο. Η επιλογή των λογίων του κεφαλαίου πραγματοποιήθηκε έτσι ώστε να αποδείξει τους ευρείς και διαφορετικούς πνευματικούς ορίζοντες των Χιωτών διανοουμένων και για να αποδείξει ότι η Χίος αποτέλεσε τόπο με πνευματική εμβέλεια και έντονη ενασχόληση με τα γράμματα.

4. Χίος και Νεοελληνικός Διαφωτισμός

Α. Γενικό Πλαίσιο

Ο Νεοελληνικός Διαφωτισμός αποτέλεσε πνευματικό κίνημα, το οποίο διαμόρφωσε τη σκέψη και τις πολιτιστικές αντιλήψεις των Ελλήνων διανοουμένων και ακολούθησε την πορεία και τις αρχές του ευρωπαϊκού Διαφωτισμού παρουσιάζοντας βέβαια αρκετές, όπως θα ήταν αναμενόμενο, τοπικές ιδιομορφίες. Το πνευματικό αυτό ρεύμα αναπτύχθηκε και εδραιώθηκε μεταξύ του 1774 και της ελληνικής επανάστασης του 1821, βαδίζοντας στο μονοπάτι που είχαν χαράξει οι δυτικοευρωπαίοι

⁸⁸³ Ιωάννη Ανδρεάδη, ό.π., σ. 176

⁸⁸⁴ Κωνσταντίνου Ι. Άμαντου, ό.π., σ. 134

διαφωτιστές.⁸⁸⁵ Ο Διαφωτισμός τοποθέτησε στο επίκεντρο τον ορθό λόγο και ανάμεσα στους σκοπούς του τέθηκαν η απαλοιφή των προλήψεων και των δεισιδαιμονιών. Ακόμα, πίστευε στην πρόοδο του ανθρώπινου γένους και υποστήριζε ότι ο κόσμος θα βελτιωνόταν όλο και περισσότερο. Επομένως, θεωρούσε ότι ο άνθρωπος μπορούσε να πετύχει την ευτυχία, ενώ έθετε ιδιαίτερη σημασία στην αγωγή και στην εκπαίδευση.⁸⁸⁶ Ο τρόπος σκέψης του Διαφωτισμού μπορεί να συνοψιστεί στη φράση του Καντ «sapere aude», που μεταφράζεται «τόλμησε να σκεφτείς».⁸⁸⁷

Στον ελλαδικό χώρο ο Διαφωτισμός βρήκε τους πρωτοπόρους του ανάμεσα στους Φαναριώτες της Κωνσταντινούπολης, που βρίσκονται στο επίκεντρο των εξελίξεων του πνευματικού χώρου ήδη από τις αρχές του 18^{ου} αιώνα.⁸⁸⁸ Επίσης, σημαντικό ρόλο παίζουν οι λόγιοι, που πλέον αντιλαμβάνονται το ρόλο τους ως αυτόνομο και τους εαυτούς τους ως μια ξεχωριστή κοινωνική ομάδα. Επιπλέον, οι άνθρωποι των γραμμάτων δεν είναι πια εξαρτημένοι από την Εκκλησία και τολμούν να διαφοροποιηθούν από τις απόψεις της. Ανάμεσα και στους ίδιους εξάλλου αυξάνονταν οι λαϊκοί έναντι των κληρικών.⁸⁸⁹ Η σκέψη των Ελλήνων διαφωτιστών περιστρέφεται κυρίως γύρω από την παιδεία, η οποία θεωρείται το όχημα για την εξέλιξη του έθνους. Εισάγεται η ιδέα της επίγειας έναντι της θρησκευτικής μεταθανάτιας ευτυχίας καθώς και έννοιες όπως η μόδα, ο πολιτισμός και η ανεξιθρησκεία. Ακόμα, αυξάνεται ο αριθμός των εκδόσεων βιβλίων, τα οποία πλέον καλύπτουν και κοινωνικά θέματα.⁸⁹⁰ Τέλος ο Νεοελληνικός Διαφωτισμός προάγει το ενδιαφέρον για τον όρο «Ελληνισμός» και προωθεί τη μελέτη της ιστορίας αλλά και το διάλογο για την ελληνική γλώσσα και το ποια θα πρέπει να είναι η μορφή της.⁸⁹¹

Ο Νεοελληνικός Διαφωτισμός όμως, όπως αντίστοιχα και ο θρησκευτικός ουμανισμός που εκφράστηκε από τον πατριάρχη Κύριλλο Λούκαρη συνάντησαν ισχυρότατες αντιδράσεις από συντηρητικούς κύκλους εντός της ορθόδοξης Εκκλησίας που

⁸⁸⁵ Κωνσταντίνου Θ. Δημαρά, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, σ. 121

⁸⁸⁶ Στο ίδιο, σ. 6

⁸⁸⁷ Κωνσταντίνου Θ. Δημαρά, «Το Σχήμα του Διαφωτισμού», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους. Τόμος ΙΑ*, Αθήνα 1975, σ. 329

⁸⁸⁸ Κωνσταντίνου Θ. Δημαρά, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, σ. 9

⁸⁸⁹ Κωνσταντίνου Θ. Δημαρά, «Το Σχήμα του Διαφωτισμού», σ. 330

⁸⁹⁰ Κωνσταντίνου Θ. Δημαρά, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, σ. 10

⁸⁹¹ Κωνσταντίνου Θ. Δημαρά, «Το Σχήμα του Διαφωτισμού», σ. 339 και σσ. 341-342

ανέστειλαν έως ένα βαθμό τη διάδοση τους. Ας γίνει για παράδειγμα αναφορά στον συντηρητικό και αντιδραστικό μοναχό, λόγιο και δάσκαλο Αθανάσιο Πάριο, που διετέλεσε διευθυντής της Μεγάλης Σχολής της Χίου. Ο Αθανάσιος, όπως αναφέρθηκε και σε άλλη ενότητα του κεφαλαίου, στο έργο του *Αντιφώνησις προς τον παράλογον ζήλον των από της Ευρώπης ερχομένων φιλοσόφων*, που εκδόθηκε το 1802, εξαπέλυσε μύδρους εναντίον της προόδου και των δυτικών ιδεών αλλά και ενάντια στους αρχαίους φιλοσόφους.⁸⁹² Θεωρούσε ότι η επαφή με τις δυτικές προοδευτικές ιδέες δεν είχε νόημα, καθώς εκείνες ήταν απομακρυσμένες και ίσως αντίθετες από τη διδασκαλία του Χριστιανισμού και της Ορθοδοξίας και επομένως δε μπορούσε να βρει χρησιμότητα γι' αυτές. Για τον ίδιο η αληθινή γνώση πηγάζε αποκλειστικά και μόνο μέσα από το ορθόδοξο δόγμα και τη διδασκαλία του.⁸⁹³

Η Χίος έπαιξε σημαντικό ρόλο στη διάδοση του κινήματος του Νεοελληνικού Διαφωτισμού στην Ελλάδα και μπορεί να απαριθμηθεί ανάμεσα στις εστίες εντός του ελληνισμού, που επηρεάστηκαν σε μεγάλο βαθμό από τις ευρωπαϊκές πνευματικές εξελίξεις.⁸⁹⁴ Ανέδειξε μερικούς από τους κυριότερους εκπροσώπους του (Αδαμάντιος Κοραής, Νεόφυτος Βάμβας κ.α.) και αναδείχθηκε συγχρόνως σε μοντέρνο εκπαιδευτικό κέντρο με τη Μεγάλη Σχολή να αποκτά λαμπρή φήμη και μαθητές που δεν προέρχονταν μόνο από το νησί.

Η ανάδειξη της Χίου σε κέντρο των νέων πνευματικών ιδεών μπορεί να πιστωθεί σε μια πληθώρα λόγων. Αρχικά, πρέπει να αναφερθεί ότι το νησί χάρη στο εμπόριο και στη ναυτιλία κατάφερε να πετύχει μια ιδιαίτερα αξιόλογη οικονομική ανάπτυξη. Αυτό επέτρεψε στους πλούσιους εμπόρους και πλοιοκτήτες της Χίου να διαθέσουν τμήμα της περιουσίας τους είτε ιδιωτικά είτε μέσω του χιακού Κοινού για την ανάπτυξη του πολιτισμού και της παιδείας. Επίσης, στο νησί έδρασε ένας μεγάλος αριθμός λογίων και πνευματικών ανθρώπων τόσο λαϊκοί όσο και από το χώρο της Εκκλησίας. Ανάμεσα τους μπορούν να απαριθμηθούν ο Δωρόθεος Πρώιος, ο Ιωάννης Τσελέπης, ο Κωνσταντίνος Βαρδαλάχος και ο Νεόφυτος Βάμβας. Μια επιπλέον αιτία ήταν η ανάπτυξη της εκπαίδευσης. Στο νησί λειτουργούσαν αρκετά σχολεία

⁸⁹² Κωνσταντίνου Θ. Δημαρά, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, σ. 5

⁸⁹³ Αντωνίου Ν. Χαροκόπου, *Η Περιώνυμη Μεγάλη Σχολή της Χίου*, σσ. 184-185

⁸⁹⁴ Απόστολου Ε. Βακαλόπουλου, «Οι Φαναριώτες ως Φορείς Διοικητικής και Πολιτικής Εξουσίας», σ. 637

πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης, ενώ η Μεγάλη Σχολή αποτέλεσε εκπαιδευτικό ίδρυμα που πρόσφερε ανώτερη παιδεία και μάλιστα με τρόπο που συμβάδιζε με τις νέες ευρωπαϊκές αντιλήψεις περί των φυσικών επιστημών.⁸⁹⁵ Πρόσφερε διδασκαλία μαθηματικών και φυσικής, ενώ επί διευθύνσεως του Νεόφυτου Βάμβας λειτουργούσε εντός της εργαστήριο χημείας.⁸⁹⁶

Ακόμα ένα στοιχείο, που ωφέλησε, ήταν το ευνοϊκό πολιτικό καθεστώς του νησιού. Η ύπαρξη του θεσμού της Δημογεροντίας καθώς και του θεσμού του Εφόρου της Χίου στην Κωνσταντινούπολη, περιόριζαν τον παρεμβατισμό των οθωμανικών αρχών και άφηναν το πεδίο ελεύθερο για την ανάπτυξη των γραμμάτων και της παιδείας. Ένα άλλο στοιχείο που συνηγορεί στη θεώρηση της Χίου ως ενός τόπου κλειδί στην ανάπτυξη του Νεοελληνικού Διαφωτισμού είναι ότι το νησί αποτέλεσε μέρος έντονης αντιπαράθεσης επί των νέων πνευματικών ιδεών, οι οποίες τόσο αμφισβητήθηκαν από τους συντηρητικούς του νησιού όσο και υποστηρίχθηκαν από τους νεωτεριστές. Έτσι η νήσος αναδείχθηκε σε στίβο ιδεολογικής διαμάχης και ζύμωσης του νέου πνευματικού πλαισίου του ελληνισμού.⁸⁹⁷ Ιδιαίτερα γύρω από το χώρο της Μεγάλης Σχολής.

Στη συνέχεια θα εξεταστεί ο Νεοελληνικός Διαφωτισμός μέσα από τη ζωή και το έργο των κυριότερων Χιωτών πρωταγωνιστών του, δηλαδή του Αδαμάντιου Κοραή, του Δωρόθεου Πρώιου και του Κωνσταντίνου Βαρδαλάχου. Σε αυτούς περιλαμβάνεται και ο Νεόφυτος Βάμβας, αλλά έχει ήδη γίνει αναφορά στη δράση του στην ενότητα για τη Μεγάλη Σχολή της Χίου και επομένως εδώ θα παραληφθεί. Επιπλέον, θα αναλυθούν οι επιρροές, που τους ασκήθηκαν καθώς και οι επιδράσεις που μετέδωσαν στον περίγυρο τους, αλλά και ο αντίκτυπος των ιδεών τους τόσο εντός όσο και εκτός του νησιού.

⁸⁹⁵ Γεωργίου Λιαδή, *Ο Όσιος Νικηφόρος ο Χίος: Το αγιολογικό και υμνογραφικό του έργο (Διδακτορική Διατριβή)*, ΑΠΘ, Θεσσαλονίκη 2001, σ. 9

⁸⁹⁶ Αντωνίου Ν. Χαροκόπου, *Η Περιώνυμη Μεγάλη Σχολή της Χίου*, σ. 247

⁸⁹⁷ Γεωργίου Λιαδή, *ό.π.*, σ. 10

Β. Αδαμάντιος Κοραής

Ο Αδαμάντιος Κοραής αποτέλεσε μια από τις σημαντικότερες μορφές των νεοελληνικών γραμμάτων και πρωταγωνιστική μορφή στη διαμόρφωση της τρίτης φάσης του Νεοελληνικού Διαφωτισμού, μεταξύ του 1800 και του 1820.⁸⁹⁸

Ο Κοραής καταγόταν από τη Χίο, αλλά ανήκοντας σε εμπορική οικογένεια γεννήθηκε το 1748 στη Σμύρνη, όπου και διδάχθηκε τα στοιχειώδη γράμματα στην Ευαγγελική Σχολή που διεύθυνε ο ιερομόναχος Ιερόθεος Δενδρινός.⁸⁹⁹ Από μικρή ηλικία ο επιφανής λόγιος είχε αποκτήσει ένα έντονο ενδιαφέρον για την αρχαία ελληνική φιλολογία, ενώ τον διακατείχε πόθος να μάθει λατινικά ώστε να μπορεί να καταλαβαίνει τις λατινικές σημειώσεις των κριτικών εκδόσεων των αρχαίων συγγραφέων.⁹⁰⁰ Τελικά η ευκαιρία να διδαχθεί τα λατινικά του παρουσιάστηκε στο πρόσωπο του ιερέα του ολλανδικού προξενείου της Σμύρνης, που του μετέδωσε επιπλέον και κάποιες από τις ηθικές του αντιλήψεις.⁹⁰¹

Το 1772 έφτασε στο Άμστερνταμ για να ασχοληθεί με τις εμπορικές δραστηριότητες της οικογένειας.⁹⁰² Δεν παρουσίαζε βέβαια ιδιαίτερη έφεση για το εμπόριο, η παραμονή του όμως στην Ολλανδία του έδωσε πληθώρα ευκαιριών για να διευρύνει τους πνευματικούς του ορίζοντες και να έρθει σε επαφή με το ευρωπαϊκό πνεύμα και πολιτισμό.⁹⁰³ Ακόμα, κατά την παραμονή του στην ολλανδική πόλη εκκίνησε την συστηματική μελέτη των αρχαίων συγγραφέων, κάτι που επιβεβαιώνεται από τις ερμηνευτικές σημειώσεις και κριτικές που έγραψε το 1774 πάνω στο έργο του Ηρόδοτου.⁹⁰⁴ Σημαντική πηγή για την παραμονή του εκεί ήταν η επιστολογραφία του Σταμάτη Πέτρου, υπαλλήλου του οικογενειακού εμπορικού οίκου, η οποία έχει δημοσιευθεί και εκδοθεί υπό την επιμέλεια του Φίλιππου Ηλιού.⁹⁰⁵ Ο Πέτρου δεν έβλεπε θετικά την υιοθέτηση δυτικής νοοτροπίας, συνηθειών και ιδεών από τον Κοραή και

⁸⁹⁸ Λίνου Πολίτη, ό.π., σ. 99

⁸⁹⁹ Διονυσίου Θερεϊανού, *Αδαμάντιος Κοραής. Τόμος Πρώτος*, Τύποις του Αυστροουγγρικού Λόϋδ, Εν Τεργέστη 1889, σ. 93

⁹⁰⁰ Διονυσίου Θερεϊανού, *Αδαμάντιος Κοραής. Τόμος Πρώτος*, σσ. 94-95

⁹⁰¹ Στο ίδιο, σ. 96

⁹⁰² Κωνσταντίνου Ι. Άμαντου, ό.π., σ. 136

⁹⁰³ Στο ίδιο, σ. 137

⁹⁰⁴ Διονυσίου Θερεϊανού, *Αδαμάντιος Κοραής. Τόμος Πρώτος*, σ. 101

⁹⁰⁵ Σταμάτη Πέτρου (επιμ. Φίλιππου Ηλιού), *Γράμματα από το Άμστερνταμ*, Εστία, Αθήνα 2011

παρατηρούσε επικριτικά την απομάκρυνση του προϊσταμένου του από τα πατρώα ήθη και έθιμα.⁹⁰⁶

Το 1778 επιστρέφει στη Σμύρνη, αλλά παρά τις έντονες πιέσεις του περιγύρου του την εγκαταλείπει για τη Δυτική Ευρώπη και συγκεκριμένα για το Μονπελιέ, όπου σπούδασε ιατρική. Κατά την παραμονή του εκεί για βιοποριστικούς λόγους προχώρησε σε μεταφράσεις γερμανικών και αγγλικών έργων στα γαλλικά, ενώ το 1810 εξέδωσε το σύγγραμμά *Περί αέρων, υδάτων, τόπων* του Ιπποκράτη, πράξη που του προσέδωσε και του παγίωσε πανευρωπαϊκή φήμη.⁹⁰⁷

Αφού ολοκλήρωσε τις σπουδές του στο Μονπελιέ δεν επέστρεψε στη πατρίδα του, αλλά κατευθύνθηκε στο Παρίσι (η παραμονή του εκεί άρχισε το 1788), όπου έμελλε να περάσει το υπόλοιπο του βίου του. Ο Έλληνας λόγιος είχε την ευκαιρία να παρακολουθήσει από κοντά τα τεκταινόμενα της Γαλλικής Επανάστασης και των επακόλουθων γεγονότων, που άλλαξαν την πορεία του δυτικού κόσμου. Τα συνταρακτικά αυτά συμβάντα δεν θα άφησαν ανεπηρέαστο το Χιώτη διανοούμενο, η σκέψη του οποίου επηρεάστηκε σφοδρά από την πολιτική σκέψη και τις νεωτερικές ιδέες των διάφορων πολιτικών ρευμάτων της Επανάστασης.⁹⁰⁸

Τα ταραγμένα επαναστατικά χρόνια ο Κοραής διατηρούσε αλληλογραφία με το φίλο του από τη Σμύρνη, Δημήτριο Λώτο, η οποία μπορεί να λειτουργήσει ως έγκυρη πηγή για την πολιτική και κοινωνική κατάσταση της Γαλλίας την περίοδο εκείνη.⁹⁰⁹ Με την παραπάνω ανταλλαγή γραμμάτων ξεκίνησε η επιστολογραφική δραστηριότητα του Χιώτη διανοητή, η οποία όλο και εντεινόταν με το πέρασμα του χρόνου. Την έφτασε μάλιστα σε τέτοια επίπεδα ώστε πλέον η ιδιωτική επιστολή θα μπορούσε να χαρακτηριστεί αυτόνομο λογοτεχνικό είδος με τον ίδιο έναν από τους εξέχοντες εκπροσώπους του. Το περιεχόμενο των επιστολών του άπτονταν διαφόρων θεμάτων, ενώ μέσα από αυτές διατηρεί την επαφή του με τον ελλαδικό χώρο και με άλλους Έλληνες

⁹⁰⁶ Γρηγορίου Σταυρόπουλου, ό.π., σ. 114

⁹⁰⁷ Κωνσταντίνου Ι. Άμαντου, ό.π., σσ. 138-139

⁹⁰⁸ Δημήτριου Χαραλαμπίδη, *Ο Αδαμάντιος Κοραής και η Πολιτική (Διδακτορική Διατριβή)*, Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, Αθήνα 1900, σ. 18

⁹⁰⁹ Κωνσταντίνου Ι. Άμαντου, ό.π., σ. 139

της διασποράς, πετυχαίνοντας έτσι να βρίσκεται μονίμως ενημερωμένος για τις εξελίξεις.⁹¹⁰

Τελικώς, ως κύρια πνευματική ενασχόληση του Κοραή αναδείχθηκε η φιλολογία, στην οποία διακρίθηκε και την οποία εξύψωσε. Αξίζει να σημειωθεί, ότι σε συνδυασμό με το ενδιαφέρον του γι' αυτή από τα παιδικά του χρόνια, το έναυσμα για την προσέγγιση του με τα αρχαία κλασικά κείμενα και την επεξεργασία τους σε επιστημονική και επαγγελματική βάση ήταν η έκδοση από μέρους του αρχαίων ιατρικών κειμένων όπως των συγγραμμάτων του Ιπποκράτη.⁹¹¹ Η περίοδος μεταξύ 1795 και 1805 μπορεί να χαρακτηριστεί μεταβατική, καθώς κατά τη διάρκεια της και με σταδιακούς ρυθμούς θα επιτευχθεί η αναγνώριση της αυθεντίας του και η δόξα, ενώ ο ίδιος θα έχει πλέον εξελιχθεί σε φιλόλογο και εκδότη αρχαίων κειμένων, αλλά και σε πολιτικό στοχαστή και συντάκτη πολιτικών φυλλαδίων.⁹¹² Η φιλολογική καριέρα του Κοραή εξυψώθηκε με την έκδοση της Ελληνικής Βιβλιοθήκης, που ξεκίνησε το 1805 υπό τη χορηγία της Ζωσιμαίας Αδελφότητας. Η σειρά περιλάμβανε έργα αρχαίων συγγραφέων όπως τους Παράλληλους Βίους του Πλουτάρχου και τους ρητορικούς λόγους του Ισοκράτη. Άξιος προσοχής είναι και ο πρόλογος της, στον οποίο ο Κοραής προχωρά σε γενικές παρατηρήσεις για την ελληνική γλώσσα και παιδεία και συσχετίζει την τελευταία με την πολιτική ελευθερία.⁹¹³

Το γλωσσικό ζήτημα αποτέλεσε ένα ακόμα κεντρικό ενδιαφέρον του ακούραστου και πολυπράγμονα Χιώτη και ενεπλάκη ενεργά στην εξέλιξη του. Διαχωρίζοντας τη θέση του τόσο από τους αρχαϊστές όσο και από τους δημοτικιστές, πρότεινε μια δίκη του λύση, μια μέση οδό, η οποία απέφευγε συγχρόνως τόσο τον ελιτισμό όσο και την χυδαιότητα. Ο Κοραής πίστευε ότι ως βάση της ελληνικής γλώσσας έπρεπε να χρησιμοποιείται η καθομιλουμένη, αφού όμως πρώτα εξωραϊστεί και καλλωπιστεί με τη χρήση λόγιων στοιχείων. Η παραπάνω πρόταση του όμως τον στοχοποίησε, ιδιαίτερα ανάμεσα στους συντηρητικούς και στους οπαδούς της αρχαϊκής γλώσσας.⁹¹⁴ Κύριοι

⁹¹⁰ Γρηγορίου Σταυρόπουλου, ό.π., σ. 118 και Διονύσιου Θερεϊανού, *Αδαμάντιος Κοραής. Τόμος Πρώτος*, σ. 128

⁹¹¹ Κωνσταντίνου Ι. Άμαντου, ό.π., σ. 140

⁹¹² Γρηγορίου Σταυρόπουλου, ό.π., σ. 124

⁹¹³ Διονυσίου Θερεϊανού, *Αδαμάντιος Κοραής. Τόμος Δεύτερος*, Τύποις του Αυστροουγγρικού Λόγδ, Εν Τεργέστη 1889, σ. 1

⁹¹⁴ Λίνου Πολίτη, ό.π., σ. 100

αντίπαλοι του αναδείχθηκαν ο Νεόφυτος Δούκας και ο Παναγιώτης Κοδρικάς, οι οποίοι πολέμησαν τις απόψεις του λυσσαλέα.⁹¹⁵ Ο πνευματικός πόλεμος που ξέσπασε, χρησιμοποίησε ως όπλο του το μελάνι και συγκεκριμένα τα μαχητικά φυλλάδια, που κατακεραύνωναν τον αντίπαλο και τις απόψεις του με δεικτικό τρόπο. Αυτά κυκλοφορούσαν και ανανεώνονταν από το 1800 περίπου μέχρι και την επανάσταση του 1821. Εν τέλει η πλευρά του Κοραή υπερίσχυσε στους κόλπους των λογίων και αναδείχθηκε στο κυρίαρχο ρεύμα τουλάχιστον μέχρι και τις αρχές της δεκαετίας του 1820.⁹¹⁶

Κύρια θέση στη σκέψη του κατείχε πάντα η τύχη και η πολιτική κατάσταση του ελληνικού έθνους. Ο ίδιος πίστευε ότι η ελευθερία θα μπορούσε να κατακτηθεί μόνο έπειτα από την επίτευξη της πνευματικής ωριμότητας του έθνους, η οποία με τη σειρά της αποτελούσε αποτέλεσμα της ανάπτυξης των γραμμάτων και της παιδείας. Η έκδοση των αρχαίων συγγραφέων από τον Κοραή εξάλλου δε ξεφεύγει από τον παραπάνω σκοπό. Για τον ίδιο τα κλασικά γράμματα συνδέονται άμεσα με την ελευθερία και η φιλολογική του δραστηριότητα συμβάλει στην πνευματική αναγέννηση και ωρίμανση των Ελλήνων.⁹¹⁷

Η πατριωτική του συνείδηση και οι διεθνείς πολιτικές περιστάσεις τον ωθούν μάλιστα να δημοσιεύσει έργα που εκφράζουν τους προβληματισμούς του για τη μοίρα των πατρώων του εδαφών και των Ελλήνων. Επρόκειτο για το φυλλάδιο με τίτλο *Αδελφική Διδασκαλία*, για τις ποιητικές συνθέσεις *Άσμα Πολεμιστήριον των εν Αιγύπτω περί ελευθερίας μαχομένων Γραικών και Σάλπισμα Πολεμιστήριον* καθώς και για το ιστορικό υπόμνημα *Υπόμνημα περί της παρούσης καταστάσεως της Ελλάδας* και για έναν πολιτικό διάλογο *Τι πρέπει να κάμωσιν οι Γραικοί εις τας παρούσας περιστάσεις. Διάλογος δυο Γραικών κατοίκων της Βενετίας, όταν ήκουσαν τας λαμπράς νίκας του Αυτοκράτορος Ναπολέοντος*. Τα προαναφερθέντα έργα δημοσιεύθηκαν μεταξύ του 1798 και του 1805, περίοδο κατά την οποία ο ίδιος ήλπιζε ότι πλησίαζε η ελευθερία των Ελλήνων, η οποία θα προκαλούνταν από γαλλική επέμβαση.⁹¹⁸

⁹¹⁵ Διονυσίου Θερειανού, *Αδαμάντιος Κοραής. Τόμος Δεύτερος*, σ. 217

⁹¹⁶ Κωνσταντίνου Θ. Δημαρά, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, σ. 322

⁹¹⁷ Στο ίδιο, σ. 335

⁹¹⁸ Κωνσταντίνου Θ. Δημαρά, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, σ. 336 και Κωνσταντίνου Ι. Άμαντου, ό.π., σ. 142

Η *Αδελφική Διδασκαλία* αναφερόταν στο Ρήγα Φεραίο και στις προσπάθειες του για εθνική αφύπνιση των Ελλήνων και για την αποτίναξη της οθωμανικής κυριαρχίας. Επιπλέον, αποτέλεσε σκληρή απάντηση στην *Πατρική Διδασκαλία* του Πατριάρχη Ιεροσολύμων Άνθιμου ή κατά άλλους του Αθανάσιου του Πάριου,⁹¹⁹ που εκδόθηκε από το Οικουμενικό Πατριαρχείο. Σκοπός του έργου του Κοραή ήταν να αποκρούσει τον συγγραφέα του έργου, ο οποίος εξέφραζε καθεστηκυίες αντιλήψεις και συντηρητισμό απευχόμενος την επανάσταση.⁹²⁰ Προτιμούσε την υποταγή στους Οθωμανούς παρά την ευρεία εισαγωγή και εφαρμογή των δυτικών ιδεών στον ελλαδικό χώρο.⁹²¹ Τα παραπάνω αντικρούστηκαν μέσα από την *Αδελφική Διδασκαλία*, η οποία πρότασε ένα φιλελεύθερο και αγωνιστικό μήνυμα προς τους Έλληνες.⁹²²

Το υπόμνημα για την κατάσταση της Ελλάδας του Κοραή συγκέντρωσε εξαιρετικές κριτικές και χαρακτηρίστηκε την περίοδο που δημοσιεύτηκε, ως ένα από τα καλύτερα ιστορικά δοκίμια, που γράφτηκαν ποτέ. Σε αυτό ερευνούσε και εξηγούσε τις συνθήκες, οι οποίες οδήγησαν στην ανάπτυξη του ελληνισμού στα τέλη του 18^{ου} και στις αρχές του 19^{ου} αιώνα και ερευνούσε τον ελληνικό τότε πολιτισμό και κοινωνία από όλες τις πλευρές τους.⁹²³ Το *Άσμα Πολεμιστήριον* καλούσε τους Έλληνες να κινητοποιηθούν και να αγωνιστούν μαζί με τους Γάλλους κατά της αυταρχικής και τυραννικής οθωμανικής κυριαρχίας,⁹²⁴ ενώ και το *Πολεμιστήριον Σάλπισμα* κινούνταν στο ίδιο μήκος κύματος, αλλά θα μπορούσε να θεωρηθεί κάπως άκαιρο καθώς γράφτηκε μετά την αποχώρηση του Ναπολέοντα από την Αίγυπτο.⁹²⁵ Τόσο το ίδιο όσο και το *Άσμα Πολεμιστήριον* είχαν συντεθεί στον απόηχο της εκστρατείας του Ναπολέοντα στην Ανατολική Μεσόγειο και καθρέφτιζαν τις ελπίδες του Κοραή για μια γαλλική συνδρομή προς την απόκτηση της ελληνικής ελευθερίας και χειραφέτησης από την Οθωμανική αυτοκρατορία.

⁹¹⁹ Αντωνίου Ν. Χαροκόπου, *Η Περιώνυμη Μεγάλη Σχολή της Χίου*, σ. 188

⁹²⁰ Κωνσταντίνου Θ. Δημαρά, «Το Σχήμα του Διαφωτισμού», σ. 357 και Κωνσταντίνου Ι. Άμαντου, ό.π., σσ. 140-141

⁹²¹ Διονυσίου Θερεϊανού, *Αδαμάντιος Κοραής. Τόμος Πρώτος*, σ. 307

⁹²² Στο ίδιο, σ. 313

⁹²³ Κωνσταντίνου Θ. Δημαρά, «Το Σχήμα του Διαφωτισμού», σ. 357

⁹²⁴ Απόστολου Β. Δασκαλάκη, *Ο Αδαμάντιος Κοραής και η Ελευθερία των Ελλήνων*, Αθήναι 1965, σσ. 112-113

⁹²⁵ Διονυσίου Θερεϊανού, *Αδαμάντιος Κοραής. Τόμος Πρώτος*, σ. 320

Δεν διακήρυξε ποτέ ανοιχτά την αδιαφορία του για τη χριστιανική πίστη, οι εμπειρίες του όμως στην Ολλανδία και ιδιαίτερα στην επαναστατική Γαλλία του εμφύσησαν αντικληρικό προσανατολισμό και απέχθεια για την τυπολατρία, κάτι που οδήγησε την Ορθόδοξη Εκκλησία και τους συντηρητικούς να τον αντιμετωπίζουν με καχυποψία.⁹²⁶ Σε επιστολή του προς το Δημήτριο Λώτο μάλιστα καταφερόταν εναντίον των μοναχών, οι οποίοι θεωρούσε ότι καταπατούσαν και καπηλεύονταν τον ευαγγελικό λόγο με σκοπό την κυριαρχία της αμάθειας και του σκοταδισμού.⁹²⁷

Τα παραπάνω στοιχεία για τα έργα και τη σκέψη του Αδαμάντιου Κοραή δεν είχαν σκοπό να εξαντλήσουν τη μελέτη της πολυπρισματικής αυτής προσωπικότητας (κάτι που καλύπτεται από εκτενέστατη βιβλιογραφία), αλλά να δείξουν τη σημασία του για την εξέλιξη των νεοελληνικών γραμμάτων μέχρι και την ελληνική επανάσταση του 1821. Πριν ολοκληρωθεί η ενότητα βέβαια, θα γίνει αναφορά στη σχέση του με το τόπο καταγωγής του και κέντρο του ενδιαφέροντος της παρούσας μελέτης, τη Χίο.

Ο Κοραής πάντα σέβονταν το τόπο καταγωγή του και τον εκτιμούσε ιδιαίτερα για την ανάπτυξη του. Ο ίδιος μάλιστα αυτοπροσδιοριζόταν ως Χιώτης.⁹²⁸ Η Χίος είχε καταφέρει να αποκτήσει ένα ευνοϊκότατο καθεστώς διοίκησης εντός του οθωμανικού κράτους και μια πανίσχυρη κοινοτική αρχή, τη Δημογεροντία, η οποία ρύθμιζε τις περισσότερες από τις υποθέσεις του νησιού. Ο Χιώτης λόγιος θαύμαζε το ότι οι κάτοικοι του νησιού κατάφεραν να περιορίσουν την οθωμανική εξουσία και να οργανώσουν κάπως αυτόνομα τη ζωή της κοινότητας τους.⁹²⁹ Είχαν πετύχει να διακριθούν στον οικονομικό τομέα, αλλά και στον πνευματικό, κάτι που τον χαροποιούσε έντονα. Επιπλέον, επαινώντας τη Μεγάλης Σχολή του νησιού την χαρακτήριζε ανάλογη πανεπιστημίου και θεωρούσε, ότι με την ίδρυση της ανοίχθηκε ένα νέο κεφάλαιο στη νεότερη ελληνική ιστορία.⁹³⁰ Τόσο πολύ συμπαθούσε και εκτιμούσε τους Χιώτες που τους χαρακτήριζε «Γάλλους της Ανατολής» για τον ευχάριστο και ευπροσήγορο χαρακτήρα τους και την ίδια τη Χίο ως τον «παράδεισο του Αιγαίου».⁹³¹ Ακόμα επαινούσε τους νησιώτες της επειδή προσπάθησαν να μεταδώσουν το φως της παιδείας

⁹²⁶ Κωνσταντίνου Θ. Δημαρά, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, σ. 321

⁹²⁷ Διονύσιου Θερεϊανού, *Αδαμάντιος Κοραής. Τόμος Πρώτος*, σ. 173

⁹²⁸ Στο ίδιο, σ. 352

⁹²⁹ Στο ίδιο, σ. 350

⁹³⁰ Στο ίδιο, σ. 349

⁹³¹ Στο ίδιο, σ. 351

και των γραμμάτων σε ολόκληρη την Ελλάδα και διότι συνέβαλαν στη δόξα του ονόματος της με τις πράξεις τους.⁹³²

Ο φιλόλογος και διαφωτιστής ενεπλάκη, όπως μάλιστα προαναφέρθηκε, και στα ζητήματα της Μεγάλης Σχολής. Αντιμαχόταν έντονα τον Αθανάσιο Πάριο κατηγορώντας τον για συντηρητισμό και επιθυμούσε να πετύχει την παύση του από τη διεύθυνση της Σχολής της Χίου. Για το σκοπό αυτό μάλιστα χρησιμοποίησε το βάρος της επιρροής του και σε συνδυασμό με άλλους παράγοντες το 1811 ο Αθανάσιος αναγκάζεται να παραιτηθεί και να αποσυρθεί σε μοναστήρι. Επόμενος στόχος του Κοραή ήταν να εξασφαλίσει τη θέση του σχολάρχη για το Νεόφυτο Βάμβα ευνοούμενο και στενό του φίλο, πράγμα που τελικά το επιτυγχάνει.⁹³³ Μέσα από τα παραπάνω αποδεικνύεται λοιπόν, ότι ο Κοραής συμμετείχε ενεργά στα ζητήματα παιδείας της Χίου, δραστηριοποιούμενος έντονα για την βελτίωση της παρεχόμενης εκπαίδευσης στη Μεγάλη Σχολή και για την «επαφή» της με τις εξελίξεις του πνευματικού τομέα, που προέρχονταν από τη Δυτική Ευρώπη.

Ο Αδαμάντιος Κοραής αποτέλεσε έναν από τους σημαντικότερους Έλληνες διανοητές της προεπαναστατικής περιόδου και αναδείχθηκε σε προσωπικότητα καθοριστικής σημασίας για τη διαμόρφωση του Νεοελληνικού Διαφωτισμού. Τα ενδιαφέροντα και οι ασχολίες του ποίκιλαν, αλλά το ενδιαφέρον του για τη Χίο παρέμενε πάντα ακλόνητο. Ένωθε περήφανος για την καταγωγή του και εμπλεκόταν ενεργά στα ζητήματα περί παιδείας και γραμμάτων που πρόκυπταν στο νησί και ιδίως στις υποθέσεις της Μεγάλης Σχολής.

Γ. Δωρόθεος Πρώιος

Ο Δωρόθεος Πρώιος, δάσκαλος και διανοητής από τη Χίο δεν αποτέλεσε άμεσο εμπλεκόμενο του Νεοελληνικού Διαφωτισμού αλλά αναδείχθηκε σε ένα νεωτεριστή διανοούμενο, που επιδόθηκε στη μελέτη των φυσικών επιστημών σύμφωνα με τις δυτικές πνευματικές αντιλήψεις. Η διδασκαλία του μάλιστα στα διάφορα

⁹³² Στο ίδιο, σ. 354

⁹³³ Αντωνίου Ν. Χαροκόπου, *Η Περιώνυμη Μεγάλη Σχολή της Χίου*, σ. 186 και Γρηγορίου Σταυρόπουλου, ό.π., σσ. 129-130

εκπαιδευτικά ιδρύματα, που υπηρέτησε περιλάμβανε κυρίως τα μαθηματικά και τη φυσική. Μέσω της διδασκαλίας του διακρίθηκε και απέκτησε φήμη, ενώ τελικά εκάρει μητροπολίτης πρώτα Φιλαδέλφειας και έπειτα Ανδριανούπολης.

Ο Δωρόθεος άρχισε την εκπαίδευση του στη Χίο, τη συνέχισε στην Πάτμο και την ολοκλήρωσε σε ανώτατο επίπεδο στην Ιταλία, συγκεκριμένα στην Πίζα και στη Φλωρεντία. Αφού τελείωσε τις σπουδές του, επέστρεψε στη γενέτειρά του. Το 1793 χειροτονήθηκε ιερέας και εντάχθηκε στο διδακτικό προσωπικό της Μεγάλης Σχολής, όπου τη δεκαετία του 1790 δίδαξε μαθηματικά, φυσική και φιλοσοφία για τρία χρόνια.⁹³⁴ Οι σχέσεις του όμως με τον οπισθοδρομικό διευθυντή της Σχολής Αθανάσιο τον Πάριο δεν υπήρξαν αρμονικές και οι διαμάχες μεταξύ τους ήταν συχνές.⁹³⁵

Ο Πάριος θεωρούσε τα μαθηματικά, το αντικείμενο διδασκαλίας του Δωρόθεου, πηγή αθεΐας και τον ίδιο άθεο, πράγμα που εξόργιζε τον προοδευτικό δάσκαλο.⁹³⁶ Έτσι, όταν γνωρίζει το Διερμηνέα του στόλου Κωνσταντίνο Χαντζέρη κατά την επίσκεψη του τελευταίου στη Χίο, δράττει την ευκαιρία να απομακρυνθεί από τον Πάριο και αποδέχεται την πρόταση του αξιωματούχου να αναλάβει την εκπαίδευση των παιδιών του. Ο Πρώιος ακολούθησε τον Φαναριώτη αξιωματούχο στις έδρες των διοικητικών του αξιωμάτων, πρώτα στην Κωνσταντινούπολη και έπειτα στις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες, όπου συνοδευόταν από το μαθητή του Νεόφυτο Βάμβια.⁹³⁷

Το επόμενο στάδιο της σταδιοδρομίας του μετά το θάνατο του Χαντζέρη το 1799 ήταν η νεοσύστατη σχολή Κουρού Τσεσμέ στην Κωνσταντινούπολη, η οποία ουσιαστικά αποτελούσε την ανασύσταση της Μεγάλης του Γένους Σχολής.⁹³⁸ Εντός της Σχολής ο Δωρόθεος δίδασκε μαθηματικά και φυσική, ενώ κατέλαβε και τη θέση του διευθυντή του ιδρύματος. Ο λόγος που του δόθηκε η διευθυντική θέση ήταν η φήμη που απολάμβανε για τη σοφία του, αλλά και ως διδάσκαλος από τη θητεία του στη Μεγάλη Σχολή της Χίου.⁹³⁹ Η διδασκαλία του στο Κουρού Τσεσμέ κρίθηκε τόσο εξαίρετη

⁹³⁴ Αντωνίου Ν. Χαροκόπου, *Η Περιώνυμη Μεγάλη Σχολή της Χίου*, σ. 192 και Ιωάννη Ανδρεάδη, *Ιστορία της εν Χίω Ορθοδόξου Εκκλησίας. Τόμος Γ*, Αδελφοί Βλάχωση, Αθήνα 1996, σ. 29

⁹³⁵ Αντωνίου Ν. Χαροκόπου, *Η Περιώνυμη Μεγάλη Σχολή της Χίου*, σσ. 186-187 και Απόστολου Ε. Βακαλόπουλου, «Οι Φαναριώτες ως Φορείς Διοικητικής και Πολιτικής Εξουσίας», σ. 642

⁹³⁶ Κωνσταντίνου Ι. Άμαντου, ό.π., σ. 208

⁹³⁷ Αντωνίου Ν. Χαροκόπου, *Η Περιώνυμη Μεγάλη Σχολή της Χίου*, σ. 221

⁹³⁸ Απόστολου Ε. Βακαλόπουλου, «Οι Φαναριώτες ως Φορείς Διοικητικής και Πολιτικής Εξουσίας», σ. 637

⁹³⁹ Κωνσταντίνου Ι. Άμαντου, ό.π., σ. 209

ώστε η ιερά σύνοδος τον εξύψωσε στο αξίωμα του μητροπολίτη Φιλαδέλφειας και έπειτα Ανδριανούπολης.⁹⁴⁰ Αυτό έγινε βέβαια, αφού έλαβαν τη διαβεβαίωση του, ότι για κάποια χρόνια δε θα εγκαταλείψει τη διδασκαλία, πράγμα που έγινε. Ο Πρώιος ακόμα και μετά τη χειροτονία του σε μητροπολίτη Φιλαδέλφειας και συγκεκριμένα μέχρι και το 1807 παρέδιδε μαθήματα. Πριν την αποχώρηση του προετοίμασε ως διάδοχό του τον συμπατριώτη του Παντολέοντα Φραγκιάδη, ο οποίος αργότερα κατέλαβε τον μητροπολιτικό θρόνο της Χίου με το όνομα Πλάτων.⁹⁴¹

Ο Δωρόθεος ως σχολάρχης κατάρτισε ένα σύγχρονο πρόγραμμα σπουδών, που απηχούσε τις νέες δυτικές ορθολογιστικές ιδέες, και περιλάμβανε μαθήματα φιλοσοφικού και μαθηματικού περιεχομένου, την ίδια στιγμή που άλλα εκπαιδευτικά ιδρύματα ανάλογου επιπέδου επικεντρώνονταν στη γραμματική. Ακόμα, αλληλογραφούσε τακτικά με τον Κοραή, από τον οποίο ζητά να του αποστέλλει βιβλία, καταλόγους φυσικών οργάνων για τα θετικά μαθήματα καθώς και γενικό εκπαιδευτικό υλικό από τη Δύση.⁹⁴²

Όντας δραστήριος όμως δεν περιορίστηκε αποκλειστικά στα καθήκοντα του εντός της Μεγάλης του Γένους Σχολής. Μετά από παρότρυνση και εξασφάλιση χρηματοδότησης από τους αδερφούς Ζωσιμά (Ζωσιμάδες), τους εθνικούς ευεργέτες από την Ήπειρο ανέλαβε σε συνεργασία με το διδακτικό προσωπικό της Σχολής Κουρού Τσεσμέ τη σύνταξη της *Κιβωτού*, ενός μεγάλου λεξικού της ελληνικής γλώσσας.⁹⁴³

Ο Δωρόθεος δεν άφησε πίσω του δικά του έργα ούτε ασχολήθηκε με τη συγγραφή πραγματειών και βιβλίων. Βέβαια είχε συγγράψει ένα μεγάλο αριθμό χειρόγραφων με σημειώσεις αριθμητικής, άλγεβρας, γεωμετρίας καθώς και παρατηρήσεις πάνω στη λογική του Γενουήνσιου.⁹⁴⁴ Αυτές αναμφίβολα θα χρησιμοποιούνταν για την

⁹⁴⁰ Ιακώβου Ρίζου Νερουλού, *Ιστορία των γραμμάτων παρά τοις Νεωτέροις Έλλησι*, Εν τω Τυπογραφείο Περρή και Βαμπά, Αθήνησι 1870, σ. 90 και Γεωργίου Ι. Ζολώτα, *Ιστορία της Χίου. Τόμος Γ. Μέρος Πρώτον*, σ. 546

⁹⁴¹ Κωνσταντίνου Ι. Άμαντου, ό.π., σ. 212

⁹⁴² Στο ίδιο, σ. 210

⁹⁴³ Απόστολου Ε. Βακαλόπουλου, «Οι Φαναριώτες ως Φορείς Διοικητικής και Πολιτικής Εξουσίας», σ. 638

⁹⁴⁴ Κωνσταντίνου Ι. Άμαντου, ό.π., σ. 215 και Γεωργίου Ι. Ζολώτα, *Ιστορία της Χίου. Τόμος Γ. Μέρος Πρώτον*, σ. 545

οργάνωση του περιεχομένου των παραδόσεων του, καθώς και ως σημειώσεις προς διευκόλυνση των μαθητών του.

Η συμβολή του Πρώιου στην εξέλιξη της ελληνικής εκπαίδευσης μπορεί να αποτιμηθεί ως ιδιαίτερα σημαντική. Μέσα από τη θητεία του στη Μεγάλη Σχολή της Χίου και στη Μεγάλη του Γένους Σχολή στην Κωνσταντινούπολη διέδωσε τη διδασκαλία των νέων μαθημάτων, που άπτονταν των φυσικών επιστημών και έστρεψε τους μαθητές του προς τον ορθολογισμό και τη μελέτη αντικειμένων, όπως η φυσική και τα μαθηματικά που είχαν ήδη αναπτυχθεί στη Δυτική Ευρώπη. Έτσι βαδίζοντας παράλληλα με το κίνημα του Νεοελληνικού Διαφωτισμού προσπάθησε να κατευθύνει τη παιδεία σε νέα μονοπάτια και να διαφοροποιηθεί σε κάποιο βαθμό από τις δυνάμεις της συντήρησης. Έχει καταταγεί στο αγιολόγιο της Εκκλησίας μετά το μαρτύριο του, όταν απαγχονίστηκε το 1821 μαζί με τον Πατριάρχη Γρηγόριο Ε΄ ως αντίποινα για το ξέσπασμα της ελληνικής επανάστασης.⁹⁴⁵

Δ. Κωνσταντίνος Βαρδαλάχος

Ο Κωνσταντίνος Βαρδαλάχος καταγόταν από την πλευρά του πατέρα του από τη Χίο, ενώ η μητέρα του ήταν Αιγύπτια. Διακρίθηκε για την ευρυμάθεια του και απέκτησε φήμη ως ονομαστός διδάσκαλος και θήτευσε σε μερικές από τις σπουδαιότερες ελληνικές σχολές και εκπαιδευτικά ιδρύματα της εποχής του. Ο ίδιος δεν συνδέθηκε άμεσα με το Νεοελληνικό Διαφωτισμό, αλλά αναμφίβολα μέσα από τη διδασκαλία και τα έργα του συνέβαλε στη διάδοση νεωτερικών ιδεών και των δυτικών αντιλήψεων, τις οποίες και προωθούσε καθ' όλη τη διάρκεια της σταδιοδρομίας του.

Γεννήθηκε το 1755 στην Αλεξάνδρεια και διδάχθηκε τα πρώτα του γράμματα εκεί, αλλά και στη Σύμη. Χάρη στη βοήθεια και την ενίσχυση των προκρίτων της μάλιστα σπούδασε φυσική, μαθηματικά αλλά και ιατρική στην Ιταλία. Όταν τελείωσε τις σπουδές του, δέχτηκε την πρόσκληση να αναλάβει χρέη διδάσκοντα στο Λύκειο του Βουκουρεστίου, υπό τη διεύθυνση του Λάμπρου Φωτιάδη.⁹⁴⁶ Μετά το θάνατο του

⁹⁴⁵ Α. Μ. Βλαστού, ό.π., σ. 126

⁹⁴⁶ Κωνσταντίνου Ι. Άμαντου, ό.π., σ. 33 και Γεωργίου Ι. Ζολώτα, *Ιστορία της Χίου. Τόμος Γ. Μέρος Πρώτον*, σ. 612

Φωτιάδη, Ο Βαρδαλάχος κατέλαβε την πρώτη θέση της έδρας της φιλοσοφίας στο εκπαιδευτικό ίδρυμα, για την οποία τον είχε προτείνει και προωθήσει ο μητροπολίτης Ιγνάτιος. Στη θέση αυτή παρέμεινε μέχρι και το 1814.⁹⁴⁷ Κατά την παραμονή του στο Βουκουρέστι διακρίθηκε για τη καλλιέργεια του και εργάστηκε μεθοδικά για την πνευματική αναγέννηση των Ελλήνων.⁹⁴⁸ Το Λύκειο της πόλης μάλιστα διαδραμάτισε εξέχοντα ρόλο στην υιοθέτηση και τελικά στην επικράτηση των απόψεων του Κοραή περί της ελληνικής γλώσσας. Ο Βαρδαλάχος σε επιστολή του προς τον Κωνσταντίνο Νικολόπουλο, φαινόταν αισιόδοξος για την ευόδωση των τοπικών προσπαθειών για τη διάδοση και ανάπτυξη της παιδείας και των γραμμάτων και ήλπιζε στην επικράτηση της ειρήνης για να αυξηθεί ακόμα περισσότερο ο αριθμός των μαθητών του ακμαίου εκπαιδευτικού ιδρύματος της Ρουμανίας (τότε Βλαχίας).⁹⁴⁹

Ο επόμενος σταθμός της καριέρας του ήταν η Μεγάλη Σχολή της Χίου. Οι Χιώτες, γνωρίζοντας την άμεμπτη φήμη του επιθυμούσαν να συνεργαστεί με το Νεόφυτο Βάμβα, ώστε η Σχολή τους να έχει στελεχωθεί από τους ικανότερους Έλληνες δασκάλους. Η πρόσκληση αυτή όμως βρήκε αντίθετο τον Αδαμάντιο Κοραή, ο οποίος φοβόταν ότι η συνεργασία μεταξύ Βάμβα και Βαρδαλάχου θα ήταν δύσκολη. Δεν είχε αμφιβολία για τις ικανότητες του τελευταίου, αντίθετα έτρεφε βαθιά εκτίμηση για το πρόσωπο του. Θεωρούσε βέβαια ότι ο συνδυασμός των δύο θα ήταν εκρηκτικός.⁹⁵⁰ Και πράγματι αποδείχθηκε ότι είχε δίκαιο.

Ο Κωνσταντίνος Βαρδαλάχος αποδέχθηκε την πρόσκληση, ήρθε στη Χίο και ανέλαβε τα διδακτικά του καθήκοντα. Η διάσταση του όμως με το Βάμβα ήταν ξεκάθαρη και σύντομα βρέθηκε να σχεδιάζει την αποχώρησή του. Η ευκαιρία βρέθηκε τελικά το 1818, όταν αναχώρησε για την Οδησό.⁹⁵¹ Είχε προσκληθεί από τους πλούσιους Έλληνες εμπόρους της πόλης για να διδάξει στη Σχολή της. Το 1820 όμως αναχώρησε για το Βουκουρέστι, όπου είχε προσκληθεί για να διδάξει από τον ηγεμόνα της Βλαχίας Αλέξανδρο Σούτσο. Ωστόσο με την έκρηξη της επανάστασης του 1821 κατευθύνθηκε πρώτα στη Στεφανούπολη και έπειτα επέστρεψε στην Οδησό αναλαμβάνοντας

⁹⁴⁷ Ιακώβου Ρίζου Νερουλού, ό.π., σ. 88

⁹⁴⁸ Απόστολου Ε. Βακαλόπουλου, «Οι Φαναριώτες ως Φορείς Διοικητικής και Πολιτικής Εξουσίας», σ. 647

⁹⁴⁹ Στο ίδιο, σ. 655

⁹⁵⁰ Γρηγορίου Σταυρόπουλου, ό.π., σ. 131

⁹⁵¹ Γεωργίου Ι. Ζολώτα, *Ιστορία της Χίου. Τόμος Γ. Μέρος Πρώτον*, σ. 612

τη διεύθυνση της Σχολής, όπου είχε παλαιότερα υπηρετήσει ως διδάσκων. Επιθυμώντας βέβαια να επιστρέψει στην Ελλάδα μετά την απελευθέρωση, πέθανε στη διαδρομή προς την Αίγινα το 1830, καθώς το πλοιάριο στο οποίο επέβαινε βυθίστηκε.⁹⁵²

Ο Βαρδαλάχος δίδαξε μια πληθώρα γνωστικών αντικειμένων που κυμαίνονταν από την ελληνική γλώσσα και φιλολογία μέχρι και την πειραματική φυσική, ενώ το ταλέντο του στη διδασκαλία επαινείται και από τον Άγγλο περιηγητή W. Jowett.⁹⁵³ Ακόμα, πλούσιο είναι και το συγγραφικό του έργο. Συνέθεσε πραγματείες για την πειραματική φυσική και τη ρητορική τέχνη, σχεδιάσματα μαθημάτων για παιδιά, ενώ μετέφρασε από τα αρχαία ελληνικά τους διαλόγους του Λουκιανού καθώς και τα *Ελληνικά* του Ξενοφώντα.⁹⁵⁴ Στην έκδοση των *Ελληνικών* του συμπεριλήφθηκε και μια αναλυτική φιλολογικού περιεχομένου επιστολή του Κοραή, που αποτελούσε σαφώς αναγνώριση της αξίας του από τον προεξέχοντα λόγιο του Νεοελληνικού Διαφωτισμού.⁹⁵⁵ Η μετάφραση του Λουκιανού τοποθετεί τον Βαρδαλάχο ξεκάθαρα στην πλευρά των νεωτεριστών και των οπαδών του Νεοελληνικού Διαφωτισμού, καθώς ο αρχαίος συγγραφέας είχε συγκεντρώσει τόσο την υποστήριξη των προοδευτικών για το έργο του όσο και την απέχθεια και την υποτίμηση των συντηρητικών, που τον αντιμετώπιζαν ως άθεο και τον χαρακτήριζαν «κατάπτυστο».⁹⁵⁶ Έτσι, με τη μετάφραση αυτή δήλωνε ξεκάθαρα ποια πλευρά του πνευματικού αγώνα υποστήριζε.

Ο Βαρδαλάχος αποδείχθηκε ευρυμαθής και ανοιχτός σε νέες ιδέες, ενώ προώθησε τη διδασκαλία και τη μελέτη της φυσικής και των μαθηματικών, που αποτέλεσαν τον κορμό της διδασκαλίας του. Αυτό δε σήμαινε όμως ότι αδιαφορούσε για παραδοσιακά γνωστικά αντικείμενα, όπως η διδασκαλία της αρχαίας ελληνικής. Δίδαξε τα αρχαία και όπως προαναφέρθηκε μετέφρασε έργα αρχαίων συγγραφέων, αλλά ανταποκρινόμενος στις απαιτήσεις της εποχής και νεωτερίζοντας συνέταξε μια γραμματική της καθομιλούμενης ελληνικής. Το πνεύμα του δεν έμεινε στάσιμο και παρακολουθούσε τις πτυχές των εξελίξεων της εποχής του, κάτι που διαφαίνεται και από την αναγνώριση από μέρους του της αξίας του Βολταίρου.⁹⁵⁷ Η επίδραση του λοιπόν

⁹⁵² Αντωνίου Ν. Χαροκόπου, *Η Περιώνυμη Μεγάλη Σχολή της Χίου*, σ. 255

⁹⁵³ Στο ίδιο, σ. 257

⁹⁵⁴ Στο ίδιο, σ. 256 και Γεωργίου Ι. Ζολώτα, *Ιστορία της Χίου. Τόμος Γ. Μέρος Πρώτον*, σ. 613

⁹⁵⁵ Κωνσταντίνου Ι. Άμαντου, ό.π., σ. 34

⁹⁵⁶ Κωνσταντίνου Θ. Δημαρά, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, σ. 235

⁹⁵⁷ Στο ίδιο, σ. 166

στην εξέλιξη του ελληνικού πνεύματος και η κατεύθυνση του προς νέους ορίζοντες είναι φανερή.

Διαπιστώνεται επομένως, ότι η Χίος αποτέλεσε κέντρο πνευματικών διεργασιών, που επικεντρώνονταν γύρω από τη Μεγάλη Σχολή του νησιού, και αναδείχθηκε σε πεδίο μάχης και αντιπαράθεσης μεταξύ των δυνάμεων από τη μία της προόδου και των νεωτερισμών και από την άλλη της οπισθοδρομικής συντήρησης που χαρακτηριζόταν από απέχθεια για τις δυτικές ιδέες. Ο Νεοελληνικός Διαφωτισμός επηρέασε τις τοπικές επιλογές στην παιδεία και στα γράμματα, αλλά συγχρόνως οι Χιώτες στην καταγωγή με πρωταγωνιστή τον Κοραή τον διαμόρφωσαν και βοήθησαν στην εξέλιξη και στην παγίωση του.

5. Χειρόγραφα Σχετιζόμενα με τις Εκπαιδευτικές Υποθέσεις

Στο παράρτημα περιλαμβάνονται τέσσερα χειρόγραφα από τον «Κώδικα της Δημογεροντίας της Χίου», τα οποία φυλάσσονται στη Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη «Κοραής» στην πόλη της Χίου.

Ο κώδικας απαρτίζεται από χειρόγραφα των μετεπαναστατικών ετών και συγκεκριμένα καλύπτει την περίοδο μεταξύ 1832 και 1881. Εντός του περιέχονται οι αποφάσεις των συνελεύσεων της δημογεροντίας και καταγράφονται σε αυτόν ώστε να μείνουν अपαρασάλευτες στο χρόνο.⁹⁵⁸ Από τα χειρόγραφα, που βρίσκονται στο παρόν, τα δύο πρώτα (Έγγραφο 1-Έγγραφο 2) χρονολογούνται το 1839 και τα άλλα δύο (Έγγραφο 3-Έγγραφο 4) το 1847. Το περιεχόμενο τους αφορά τις εκπαιδευτικές υποθέσεις του νησιού και συγκεκριμένα τη Μεγάλη Σχολή.

Έγγραφο 1 (χειρόγραφο 1559-46α)

⁹⁵⁸ Βλέπε κατάλογο χειρογράφων της βιβλιοθήκης «Κοραής», <http://www.koraeslibrary.gr/entypo-ylilo/katalogoi-xeirografon>, 3/11/2016

Συμμετέχων συμφορημένης σήμερον, ἔκλειπεν
 εὐχόμενος νὰ συνελθῇ ἐν πρᾶγμα βλαπτικῶς, ἐπὶ
 τοῦ ἀποστόλου τοῦτον ἔχον, καὶ ἔκλειπεν διὰ τὸ εὐχόμενον ἐπὶ
 ἀβίου διδασκαλίας, ὅτι, διὰ συμφορημένης πρὸς
 ἡσίων ἡρώτα δὲς ἡμεῖς ἐκείνην ἐκείνην ἐκείνην
 καὶ ἀλλοτρίαν εἰς ἡμέρας, διὰ τὴν ἐκείνην, νὰ παραβῇ
 βλαπτικῶς ἐκ βλαπτικῶς ἐκ ἀποστολῆς ἡμεῖς
 καὶ εἰς τοὺς ἡμεῖς νὰ εἰς ἡμέρας, καὶ εἰς ἡμέρας
 καὶ ὅσοι δύνουν. ἡ συμφορημένη ἡμεῖς, διὰ τὴν
 σήμερον, ἀπὸ τοῦ σήμερον, ἀπὸ τοῦ σήμερον, ἀπὸ
 τοῦ σήμερον, εἰς ἡμέρας, εἰς ἡμέρας, εἰς ἡμέρας, εἰς
 βλαπτικῶς, καὶ ἀπὸ τοῦ σήμερον, ἀπὸ τοῦ σήμερον, ἀπὸ
 σήμερον, τοῦ ἀπὸ τοῦ σήμερον, τοῦ σήμερον, καὶ ἀπὸ τοῦ
 ἡμεῖς. ὅσοις ἐκείνην νὰ ἡμεῖς ἡμεῖς ἡμεῖς, εἰς
 χρεὼς ἀπαρτίτων νὰ ἡμεῖς ἡμεῖς, εἰς ἡμέρας, εἰς
 βλαπτικῶς, καὶ ἀπὸ τοῦ σήμερον, ἀπὸ τοῦ σήμερον, ἀπὸ
 καὶ ἡμεῖς ἡμεῖς, ὅσοις δὲ ἡμεῖς, καὶ
 δὲ διὰ χειρολογημένη, ἡμεῖς ἡμεῖς, εἰς ἡμέρας, εἰς
 ἡμεῖς, εἰς νὰ ἡμεῖς, εἰς ἡμέρας, εἰς
 εἶναι ἡμεῖς

3

Μ. Κωνσταντίνου
 Μ. Κωνσταντίνου
 Μ. Κωνσταντίνου

Α. Κωνσταντίνου

Κ. Κωνσταντίνου

Δ. Κωνσταντίνου

Γ. Κωνσταντίνου

Β. Κωνσταντίνου

Α. Κωνσταντίνου

Δ. Κωνσταντίνου

Γ. Κωνσταντίνου

[illegible]

Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη

Βιβλιοθήκη Χίου "Κοραΐς"

Επιλεγόμενα

Έχοντας προχωρήσει στην αναλυτική διερεύνηση των κυριότερων συνιστωσών της χιώτικης κοινωνίας τον 18^ο αιώνα, είναι απαραίτητο να προχωρήσουμε στην παράθεση των πορισμάτων που προέκυψαν μέσα από την έρευνα μας, η οποία είναι διαρθρωμένη σε πέντε κεφάλαια. Στο πρώτο κεφάλαιο παραθέτουμε ορισμένες γενικές πληροφορίες για την κοινωνία της Χίου -οι οποίες εξετάζονται βέβαια σε βάθος στα επόμενα κεφάλαια της διατριβής-, έτσι ώστε ο αναγνώστης να εισαχθεί στο πλαίσιο της θεματικής μας. Μεταξύ άλλων αναφερθήκαμε στη σύσταση του πληθυσμού του νησιού, ο οποίος κατά τη διάρκεια του 18^{ου} αιώνα γνώρισε σημαντικές αυξομειώσεις, καθώς και στον τρόπο ζωής του με αναφορά να γίνεται στα τοπικά ήθη και έθιμα, αλλά και στη θέση της γυναίκας, η οποία αποδεικνύεται ότι συμμετείχε οργανικά στο σύνολο της κοινωνικής ζωής.

Στο δεύτερο κεφάλαιο του παρόντος πονήματος εξετάσαμε το πεδίο της οικονομίας. Η οθωμανική οικονομία, παρά την προσκόλληση της σε παραδοσιακές δομές, κατά το 18^ο αιώνα δέχτηκε την επίδραση και την εμπλοκή Δυτικοευρωπαίων στους τομείς της ναυτιλίας και του εμπορίου, οι οποίες ενισχύθηκαν μέσα από την παραχώρηση από την οθωμανική κυβέρνηση στα ευρωπαϊκά κράτη των διομολογήσεων, που διευκόλυναν τις εμπορικές τους δραστηριότητες επί της οθωμανικής επικράτειας και την ώσμωση τους με το εγχώριο εμπορικό στοιχείο.

Η Χίος γνώρισε ιδιαίτερη ανάπτυξη κατά το 18^ο αιώνα, η οποία οφείλονταν στην ανάπτυξη της βιοτεχνίας υφασμάτων στο νησί, καθώς και στην αγροτική παραγωγή του νησιού, μέρος της οποίας -ιδιαίτερα το κρασί και το ελαιόλαδο- εξάγονταν αποφέροντας σημαντικά κέρδη στο νησί. Η πραγματική ώθηση όμως στην οικονομία της Χίου δε δόθηκε από τα αγροτικά προϊόντα, αλλά από τη τοπική κλωστοϋφαντουργία, η οποία αναπτύχθηκε και οργανώθηκε συντονισμένα οδηγώντας στην αύξηση της παραγωγής και συγχρόνως στην παρασκευή υψηλής ποιότητας υφασμάτων, τα οποία έγιναν διάσημα και ήταν αναγνωρισμένα σε όλη την Οθωμανική αυτοκρατορία. Ακόμα, η οικονομία της Χίου ενισχύονταν σε μεγάλο βαθμό και από την καλλιέργεια του φυτού της μαστίχας. Το προϊόν αυτό με τις μοναδικές ιδιότητες του και με μια φήμη, που απλώνονταν σε όλη την οθωμανική επικράτεια και έφτανε μέχρι τη Δυτική Ευρώπη, αποτέλεσε ίσως το σημαντικότερο εμπορικό αγαθό της Χίου. Η μαστίχα είτε

σε επεξεργασμένη είτε σε ακατέργαστη μορφή εξαγόταν τόσο στην Ευρώπη όσο και στις οθωμανικές επαρχίες, ενώ το τμήμα της παραγωγής της με την υψηλότερη ποιότητα προορίζονταν αποκλειστικά για τα σουλτανικά ανάκτορα στην Κωνσταντινούπολη. Το παραγόμενο προϊόν βέβαια καθώς και η διάθεση του στο εμπόριο, δεν ελέγχονταν από τους Έλληνες καλλιεργητές, αλλά από τις οθωμανικές αρχές, που έλαβαν σειρά μέτρων ώστε να διαθέτουν την αποκλειστική αρμοδιότητα της διαχείρισης του, παραμερίζοντας το ελληνικό στοιχείο από την όλη διαδικασία και ασκώντας σε αυτό αποκλειστικό έλεγχο.

Η Χίος πέρα από την τοπική παραγωγή των προαναφερθέντων ειδών εξαρτιούνταν σε μεγάλο βαθμό οικονομικά από το εμπόριο και τη στάθμευση στο λιμάνι της των πλοίων, που κατευθύνονταν προς την Κωνσταντινούπολη. Η σπουδαία εμπορική της σημασία όμως δέχτηκε ένα σοβαρό πλήγμα από την άφιξη στο προσκήνιο ως του κυριότερου εμπορικού κέντρου μεταξύ Δυτικοευρωπαϊκών κρατών και Οθωμανικής αυτοκρατορίας, της Σμύρνης. Η ευρωπαϊκή εμπορική κίνηση πλέον κατευθύνονταν σε μεγάλο βαθμό προς την ιωνική πόλη, προκαλώντας έτσι την υποβάθμιση της θέσης της Χίου. Η εξέλιξη αυτή όμως δεν πτόησε τους Χιώτες εμπόρους, οι οποίοι αποδεικνύοντας την ευελιξία τους κατά τη διάρκεια του 18^{ου} αιώνα επέλεξαν ως έδρα τους τη Σμύρνη και επωφελούμενοι από την ακμαία εμπορική της κίνηση και αποκτώντας επαφές και συναλλαγές με τους Δυτικούς εμπόρους, σταδιακά δημιούργησαν ακμάζοντες εμπορικούς οίκους με υποκαταστήματα σε διάφορες ευρωπαϊκές πόλεις και λιμάνια. Την ίδια περίοδο όμως η χιώτικη ναυτιλία δεν γνώρισε ιδιαίτερη ανάπτυξη και οι Χιώτες της Σμύρνης βασίζονταν για τις εμπορικές συναλλαγές τους σε μισθωμένα κάτω από ειδικές συμβάσεις ευρωπαϊκά πλοία ή την ενοικίαση άλλων, προερχόμενων από την Ύδρα, τις Σπέτσες και τα Ψαρά.

Ο πλούτος που συγκεντρώθηκε όμως από τους Χιώτες εμπόρους και επιχειρηματίες στη Σμύρνη είχε σημαντικό αντίκτυπο για τη κοινωνία της Χίου, καθώς επέλεξαν να διαθέσουν ένα όχι ευκαταφρόνητο τμήμα του για τη δημιουργία στο νησί κοινωφελών έργων ιδιαίτερα στον τομέα της εκπαίδευσης, Η Μεγάλη Σχολή της Χίου χρηματοδοτήθηκε εξάλλου μέσα από τέτοιους πόρους, οι οποίοι έμμεσα αποτέλεσαν το θεμέλιο για την ανάπτυξη του πολιτισμού και των γραμμάτων στο νησί. Την ύπαρξη άλλωστε γενικευμένης ευμάρειας και πλούτου στη Χίο αναγνωρίζουν και οι

περιηγητές Olofsson Enema και Barsky. Ο πρώτος αναγνωρίζει την επιμέλεια στη φροντίδα των ιδιοκτησιών του συνόλου σχεδόν των Χιωτών και την έλλειψη της ύπαρξης φτωχών ανάμεσα τους.⁹⁵⁹ Στο ίδιο επίπεδο, κυμαίνεται και η αφήγηση του Ρώσου περιηγητή Barsky, ο οποίος σχολιάζει εκτενώς τον πλούτο της πόλης της Χίου, γεγονός που διαφαίνεται στη μεγαλοπρέπεια και στην ομορφιά των κτιρίων και των οδών της, ενώ στο ίδιο συμπέρασμα καταλήγει και ο Σκωτσέζος διπλωμάτης Alexander Drummond περνώντας από τη Χίο το 1744.⁹⁶⁰ Ακόμα, ο ίδιος αναφέρεται στην επίσκεψη στο νησί του πατριάρχη Ιεροσολύμων Χρύσανθου έχοντας σκοπό την συγκέντρωση κεφαλαίων για τον Άγιο Τάφο μέσω εράνων, αποκαλύπτοντας έμμεσα την οικονομική ακμή της Χίου, εξαιτίας της οποίας ο Χρύσανθος επέλεξε να το επισκεφθεί ανάμεσα σε άλλα μέρη ώστε να ενισχυθεί οικονομικά το Πατριαρχείο Ιεροσολύμων.⁹⁶¹

Αναφορικά με το φορολογικό πλαίσιο, τα πράγματα δεν ήταν χειρότερα, αλλά κατά βάση θετικότερα σε σχέση με άλλες περιοχές της αυτοκρατορίας. Απολαμβάνοντας ένα καθεστώς προνομίων οι Χιώτες υποχρεούνταν να καταβάλουν τους βασικούς άμεσους φόρους, όπως το χαράτσι μα είχαν εξασφαλίσει εκτεταμένες φοροαπαλλαγές και οικονομικές ελαφρύνσεις. Επιπλέον, παρότι εμφανίζονταν κατά καιρούς καταχρήσεις των Τούρκων στην είσπραξη των φόρων, αυτές καταπολεμούνταν από τις κοινοτικές αρχές και τη Δημογεροντία και οι καριέρες των εμπλεκόμενων Οθωμανών αξιωματούχων τίθεντο σε κίνδυνο.

Στο τρίτο κεφάλαιο αναλύσαμε το διοικητικό σύστημα της Χίου υπό την οθωμανική κυριαρχία, καθώς και τα επιμέρους όργανα του. Η Χίος από την ένταξη της στην Οθωμανική αυτοκρατορία κυβερνήθηκε εντός ενός ευνοϊκού και σε γενικές γραμμές ανεκτικού καθεστώτος. Μέσα από σουλτανικά φερμάνια τα «προνόμια» της ήταν εξασφαλισμένα, ενώ σε μεγάλο βαθμό οι διοικητικές λειτουργίες είχαν αποκεντρωθεί και ασκούνταν από χριστιανούς κοινοτικούς αξιωματούχους. Προφανώς και υπήρχε τουρκική παρουσία στο νησί, αλλά αυτή ήταν διακριτική. Εξάλλου οι επικεφαλής Οθωμανοί αξιωματούχοι, ο Καδής και ο Μουσελίμης φρόντιζαν να συναλλάσσονται

⁹⁵⁹ Φίλιππου Π. Αργέντη και Στίλπωνος Π. Κυριακίδη (επιμ.), ό.π., σ. 1590

⁹⁶⁰ Στο ίδιο, σ. 1642 και σ. 1665

⁹⁶¹ Στο ίδιο, σ. 1641

κατά κύριο λόγο με τους Δημογέροντες παρά άμεσα με τους χριστιανούς νησιώτες, ενώ η τουρκική φρουρά λειτουργούσε περισσότερο σαν αστυνομία παρά σαν οργανωμένο στρατιωτικό σώμα.

Η Δημογεροντία αναδείχθηκε στο κύριο διοικητικό όργανο του νησιού πέρα από τις τουρκικές αρχές και ρύθμιζε πληθώρα θεμάτων που άπτονταν των περισσότερων υποθέσεων και θεμάτων τόσο του δημόσιου όσο και του ιδιωτικού βίου. Οι αρμοδιότητες της ήταν διοικητικές, φορολογικές, δικαστικές, πειθαρχικές ακόμα και εκκλησιαστικές. Κυριαρχούσε λοιπόν στα πράγματα του νησιού, ενώ μέσω της επικοινωνίας της με τον Έφορο της Χίου στην Κωνσταντινούπολη μπορούσε σε πολλές περιπτώσεις να ακυρώνει αποφάσεις των τοπικών οθωμανικών αρχών, οι οποίες φρόντιζαν να αναπτύξουν μια αρμονική σχέση μαζί της.

Όπως προαναφέρθηκε, ο Έφορος της Χίου στην Κωνσταντινούπολη, είτε έχοντας επίσημη ιδιότητα είτε όχι, εξασφάλιζε την ηπιότητα της οθωμανικής εξουσίας. Βρισκόμενος κοντά στην κεντρική εξουσία και αναπτύσσοντας διασυνδέσεις και φιλίες εντός των κυβερνητικών κύκλων κατάφερνε μέσω δωροδοκίας ή μέσω των γνωριμιών του να εξασφαλίζει τη λήψη ευνοϊκών αποφάσεων για τους χριστιανούς νησιώτες.

Στη Χίο είχε εγκαθιδρυθεί και ένα αυτόνομο σύστημα απονομής της δικαιοσύνης, που λειτουργούσε ανεξάρτητα από την οθωμανική αρχή και το Ιεροδικείο του Καδή. Λειτουργούσε τόσο ένα εμπορικό όσο και ένα ναυτικό δικαστήριο, ενώ οι αστικές υποθέσεις διευθετούνταν από τη Δημογεροντία. Η μόνη εμπλοκή των Οθωμανών ήταν στις ποινικές υποθέσεις. Επίσης, στο νησί υπήρχαν Έλληνες νοτάριοι, υπεύθυνοι για την υπογραφή και την κύρωση των συμβολαίων. Έτσι λοιπόν γίνεται φανερό, ότι και στον τομέα της απονομής δικαίου οι Χιώτες στην πλειοψηφία των υποθέσεων κρίνονταν από Έλληνες χριστιανούς παρά από Οθωμανούς.

Οι διοικητικοί θεσμοί του νησιού φαίνεται, ότι βασίζονταν σε μια αμφίδρομη αλληλεπίδραση μεταξύ από τη μία των τοπικών οθωμανικών αρχών και από την άλλη, της Δημογεροντίας, στην οποία συχνά πυκνά επενέβαινε η κεντρική οθωμανική εξουσία μέσω της έκδοσης σουλτανικών φερμανιών για τη διευθέτηση των τοπικών υποθέσεων. Οι τοπικοί Οθωμανοί αξιωματούχοι βασίζονταν στη Δημογεροντία και στους υπόλοιπους κοινοτικούς φορείς για να διασφαλίσουν τη συμμόρφωση και τον έλεγχο

του τοπικού πληθυσμού. Για τον λόγο αυτό λοιπόν παρατηρείται η μεταξύ τους σύμπνοια έτσι ώστε να διασφαλιστεί η διατήρηση της ειρήνης και της τάξης. Οι Δημογέροντες, λειτουργώντας ως αντίβαρο απέναντι στις οθωμανικές παρεμβάσεις στην κοινωνική και ιδιωτική ζωή των Χιωτών κατάφεραν να κερδίσουν το σεβασμό των συμπολιτών τους, καθώς μέσω της δράσης τους σε συνδυασμό με το συντονισμό τους με τον Έφορο του νησιού στην Κωνσταντινούπολη μπορούσαν να επηρεάσουν σε μεγάλο βαθμό την πορεία των τοπικών ζητημάτων, εξασφαλίζοντας την αποδοχή των αποφάσεων τους από τους Οθωμανούς. Κλείνοντας, πρέπει να σημειωθεί ότι με την καταστροφική επιδρομή των Τούρκων στη Χίο το 1822, το αρχείο της Δημογεροντίας για τα προεπαναστατικά χρόνια χάθηκε. Δεν βρίσκεται άρα στη διάθεση των μελετητών, ενώ ήδη από τα με επαναστατικά χρόνια αναγνωρίζεται η απώλεια του. Στο διοργανισμό της κοινότητας της Χίου, που συντάσσεται στις αρχές της δεκαετίας του 1830 και συγκεκριμένα στο πρώτο άρθρο του γίνεται αναφορά στους δημογέροντες ως «κατά το άχρι τούδε επικράτησαν έθιμον».⁹⁶² Το σύνολο των άρθρων του διοργανισμού διεκδικούν τη νομιμότητα τους με βάση το έθιμο και το εθιμικό δίκαιο, καθώς δε σώζονται τα έγγραφα, που καθόριζαν τις αρμοδιότητες, τις λειτουργίες και το κανονισμό εκλογής της Δημογεροντίας. Το εθιμικό δίκαιο βασίζεται στην εμπέδωση κανόνων και πρακτικών, οι οποίες δε βασίζονται σε γραπτές πηγές ή νόμους, αλλά μόνο στη συνήθεια και στην επανάληψη τους. Αυτό ίσχυε και μετά την καταστροφή του 1822 στη κοινοτική οργάνωση της Χίου. Οι γραπτές πηγές, που όριζαν το καθεστώς της Δημογεροντίας είχαν χαθεί ή καταστραφεί και έτσι η κοινοτική διοίκηση οργανώθηκε με βάση το έθιμο και την παράδοση.

Στο τέταρτο κεφάλαιο εξετάσαμε τον θεσμό της εκκλησίας και συνολικά της θρησκευτικής ζωής στη Χίο. Η Ορθόδοξη Εκκλησία στη Χίο παρέμεινε κυρίαρχη ανάμεσα στους Χιώτες καθ' όλη τη διάρκεια της κατάκτησης του νησιού πρώτα από τους Γενουάτες και ύστερα από τους Οθωμανούς, εξαιτίας του γεγονότος ότι η πλειοψηφία των κατοίκων του νησιού ανήκαν στο ορθόδοξο δόγμα, χωρίς να έχουν επιθυμία θρησκευτικής μεταστροφής. Είναι γεγονός, ότι κατά τη γενουατική περίοδο, η Ορθόδοξη Εκκλησία και οι φορείς της στο νησί βρέθηκαν σε δυσμενή θέση, ενώ οι Ορθόδοξοι δεν μπορούσαν να ασκήσουν τα λατρευτικά τους καθήκοντα με ελευθερία. Αυτό

⁹⁶² Βλέπε Χειρόγραφα 1 και 2, στο παρόν, σσ. 146-147

όμως δεν τους έκαμψε, με τη συντριπτική πλειοψηφία των Χιωτών να παραμένουν ορθόδοξοι, οι οποίο βέβαια έπρεπε να συνυπάρχουν με την καθολική μειονότητα, που υπήρχε στο νησί.

Μετά το 1566 και την κατάληψη της Χίου από τους Οθωμανούς, οι συσχετισμοί αλλάζουν, αυτή τη φορά υπέρ των ορθοδόξων, καθώς οι νέες αρχές του νησιού επαναφέρουν τα «προνόμια» και τη θρησκευτική ελευθερία τους, διακείμενες συγχρόνως αρνητικά προς τους καθολικούς. Την οθωμανική περίοδο, η Ορθόδοξη Εκκλησία, παρά τις όποιες προσηλυτιστικές προσπάθειες των ρωμαιοκαθολικών που είχαν ως αιχμή του δόρατος τους το τάγμα των Ιησουιτών, παγίωσε τη πρωτοκαθεδρία της, βασιζόμενη στην ανοχή και άτυπη στήριξη των οθωμανικών άρχων, οι οποίες το 18^ο αιώνα στράφηκαν ανοιχτά εναντίον των καθολικών. Σε κάθε περίπτωση βέβαια το νησί αναδεικνύεται σε μια πολυθρησκευτική κοινωνία, αν λάβει κανείς υπόψιν την ύπαρξη σε αυτό ορθοδόξων, καθολικών αλλά και εβραίων.

Η τοπική εκκλησιαστική οργάνωση περιστρεφόταν γύρω από τον μητροπολίτη, η εξουσία του οποίου όμως ήταν ιδιαίτερα περιορισμένη, καθώς οι τοπικές κοινοτικές αρχές, δηλαδή η Δημογεροντία κράτησαν τον απόλυτο έλεγχο της διαχείρισης των τοπικών υποθέσεων, μη ανεχόμενες έξωθεν παρεμβάσεις. Παρατηρείται άλλωστε, ότι σε αρκετές περιπτώσεις μητροπολίτες που δεν είχαν την εύνοια αυτής και των Χιωτών, ανακλήθηκαν από το αξίωμα τους εξαιτίας των αντιδράσεων, που ανέκυψαν στη τοπική κοινωνία. Επομένως, φαίνεται ότι παρά την συνεχή παρουσία της θρησκείας στη κοινωνική ζωή, οι προεστοί και οι πολίτες του νησιού δεν ανέχονταν οι εκκλησιαστικοί άρχοντες να αποκτούν υπέρ του δέοντος επιρροή.

Ένας ακόμα παράγοντας της εκκλησιαστικής ζωής που αλληλοεπιδρούσε συνεχώς με την υπόλοιπη κοινωνία ήταν τα μοναστήρια του νησιού. Αυτά εκτός από θρησκευτικά αλλά και καλλιτεχνικά κέντρα αναδείχθηκαν σε σημαντικούς οικονομικούς δρώντες, πρωταγωνιστώντας στις αγοραπωλησίες ακίνητης περιουσίας στο νησί. Αξίζει να σημειωθεί άλλωστε ότι μοναστήρια, όπως η Νέα Μονή κατείχαν τεράστιες περιουσίες, τμήματα των οποίων ενοικιάζαν για την κάλυψη των αναγκών τους, εισπράττοντας ως αντάλλαγμα χρηματικά ποσά ή πληρωμές σε είδος. Έτσι, φαίνεται ότι αποτελούσαν κινητήρια δύναμη για την δρομολόγηση της ανάπτυξης στον τομέα της γεωργικής

παραγωγής, καθώς υπολογίζεται ότι σε αυτές ανήκε η μεγαλύτερη μερίδα των καλλιεργήσιμων εκτάσεων του νησιού.

Στο πέμπτο κεφάλαιο αναλύσαμε την παιδεία και τα γράμματα, τις εκπαιδευτικές δομές της Χίου, την πνευματική δραστηριότητα που αναπτύχθηκε στο νησί, καθώς και τη δράση Χιωτών στην καταγωγή λογίων. Μετά από τη διερεύνηση των συνθηκών που επικρατούσαν στον τομέα της παιδείας, μπορεί κανείς να συμπεράνει ότι εκείνη άνθησε. Το οικονομικό και πολιτικό πλαίσιο, που είχε δημιουργηθεί στο νησί ευνόησε την ανάπτυξη της παιδείας και των γραμμάτων, καθώς οι οθωμανικές επεμβάσεις στις υποθέσεις της Χίου ήταν αρκετά περιορισμένες και επιπλέον η πλούσια τάξη των εμπόρων και πλοιοκτητών είχε την οικονομική άνεση αλλά και τη θέληση να διοχετεύσει μέρος των κερδών της στην ανάπτυξη εκπαιδευτικών ιδρυμάτων εντός του νησιού. Η κορύφωση αυτής της ανάπτυξης μπορεί να προσδιοριστεί στην ίδρυση και στη λειτουργία της Μεγάλης Σχολής, δηλαδή από τα τέλη του 19^{ου} αιώνα μέχρι και την επανάσταση του 1821, η οποία ανέκοψε απότομα την πνευματική άνοδο του νησιού εξαιτίας των εχθροπραξιών και της καταστροφής του 1822.

Η Μεγάλη Σχολή προσέλκυσε πλήθος μαθητών, αλλά και φημισμένους δασκάλους οι οποίοι συντέλεσαν στην ανάπτυξη της παιδείας και στη διάδοση των γραμμάτων. Οι φοιτώντες σε αυτή δεν αποτελούνταν αποκλειστικά από Χιώτες, αλλά χάρη στη μεγάλη της φήμη έρχονταν στη Χίο από διάφορα μέρη του ελλαδικού χώρου για να φοιτήσουν σε αυτήν. Αυτό σήμαινε ότι όταν επέστρεφαν στους τόπους καταγωγής τους θα μετέφεραν εκεί τις γνώσεις που θα είχαν αποκτήσει. Επιπλέον, η Σχολή στελεχώθηκε με διδακτικό προσωπικό όχι μόνο από το νησί, αλλά από τον ελλαδικό χώρο γενικότερα. Χαρακτηριστική περίπτωση ήταν ο συντηρητικός Αθανάσιος Πάριος, που αποτέλεσε για αρκετά χρόνια διευθυντής της. Έτσι, η Χίος μπορεί να χαρακτηριστεί ως πανελλήνιο κέντρο μόρφωσης, καθώς συγκέντρωνε μαθητές και διδάσκοντες από διάφορα μέρη του ελλαδικού χώρου και συγχρόνως εμπλεκόταν στις πνευματικές διαμάχες, που επηρέασαν την εξέλιξη της ελληνικής παιδείας και των ελληνικών γραμμάτων.

Η Χίος όμως και πριν από την ίδρυση της Μεγάλης Σχολής είχε να επιδείξει πνευματική και λόγια ανάπτυξη, εκκινώντας από τον Λέοντα Αλλάτιο. Κατά τη διάρκεια του 18^{ου} αιώνα το νησί παρήγε έναν αρκετά υψηλό αριθμό λογίων και διανοουμένων, οι

οποίοι ασχολήθηκαν με ποικίλα γνωστικά αντικείμενα και ακολούθησαν διαφορετικές πορείες σκέψης. Στην παρούσα εργασία παρουσιάστηκαν ορισμένοι μόνο από τους πολλούς διανοητές, που έδωσε η νήσος. Σκοπός της επιλογής των συγκεκριμένων ήταν να γίνει φανερή η ποικιλία σκέψης, που υπήρχε ανάμεσα στα μέλη της χιώτικης διανόησης.

Εκτενής αναφορά έγινε στον Αλέξανδρο και στο Νικόλαο Μαυροκορδάτο, καθώς μπορούν να χρησιμοποιηθούν ως παράδειγμα της εξέλιξης των Χιωτών λογίων και της διάκρισης τους εκτός του νησιού τους. Οι Μαυροκορδάτοι διακρίθηκαν κατά την παραμονή τους στη Κωνσταντινούπολη και κατάφεραν να αναδειχθούν σε ανώτατους αξιωματούχους του οθωμανικού κράτους, επηρεάζοντας τη χάραξη της πολιτικής του, και έφτασαν να καταλάβουν θέσεις όπως εκείνες του Μεγάλου Δραγουμάνου και των ηγεμόνων των Παραδουνάβιων Ηγεμονιών. Επιπλέον, έπαιξαν καθοριστικό ρόλο στην εδραίωση των Φαναριωτών, ως μιας από τις άρχουσες τάξεις της Οθωμανικής αυτοκρατορίας. Παρά το φόρτο των διοικητικών τους καθηκόντων ασχολήθηκαν με τα γράμματα και βοήθησαν στη διάδοση τους καθώς και της παιδείας. Άφησαν πίσω τους πλούσιο συγγραφικό έργο και ανοίχτηκαν με δεκτικότητα σε νέα γραμματειακά ήδη (το πρώτο μυθιστόρημα στην ελληνική γλώσσα ήταν το *Φιλοθέου Πάρεργα* του Νικόλαου Μαυροκορδάτου). Επομένως αποδεικνύεται ότι από τη Χίο κατάγονταν σημαντικός αριθμός λογίων, οι οποίοι επηρέασαν σε μεγάλο βαθμό τις εξελίξεις στο χώρο του πνεύματος και διαδραμάτισαν σημαντικό ρόλο στο πνευματικό κίνημα του Νεοελληνικού Διαφωτισμού.

Οι Χιώτες λόγιοι με προεξάρχοντα τον Αδαμάντιο Κοραή, ακολούθησαν προοδευτικούς και νεωτερικούς δρόμους και συγκρούστηκαν με τις συντηρητικές δυνάμεις στο χώρο της διανόησης. Βοήθησαν στην εξέλιξη των νεοελληνικών γραμμάτων και της παιδείας και αναδείχθηκαν στους πρωταγωνιστές του Νεοελληνικού Διαφωτισμού την εικοσαετία πριν από την επανάσταση του 1821. Η διδασκαλία τους επηρέασε τον κύκλο και τους μαθητές τους και αποτέλεσε αντικείμενο ζωηρών συζητήσεων ανάμεσα στα μέλη της ελληνικής διανόησης της προεπαναστατικής και όχι μόνο περιόδου.

Κατά τη διάρκεια της καταστροφής της Χίου το 1822 από τους Τούρκους το κτιριακό συγκρότημα της Μεγάλης Σχολής πυρπολήθηκε. Έτσι η μεγάλη πλειονότητα των

πρωτότυπων εγγράφων και χειρογράφων, που αναφέρονταν στις υποθέσεις του εκπαιδευτικού ιδρύματος πριν από το ξέσπασμα της επανάστασης του 1821 καθώς και τα περιεχόμενα της βιβλιοθήκης της δεν έχουν διασωθεί.⁹⁶³ Γίνεται φανερό λοιπόν η αποσπασματικότητα των αναφορών σε αυτή και η έλλειψη πρωτογενών πηγών για την προεπαναστατική περίοδο της λειτουργίας της. Σε κάτι ανάλογο εξάλλου αναφέρθηκε και ο Καλλίνικος Κρεατσούλης σε υποσημείωση άρθρου του στο περιοδικό «Χιακά Χρονικά», του οποίου την επιμέλεια είχε ο Κωνσταντίνος Άμαντος. Συγκεκριμένα υποστήριζε ότι «Αι περί της περιφήμου δημοσίας Σχολής της Χίου ειδήσεις είνε ολίγαι και εσπαρμέναι τήδε κακείσαι εν περιοδικοίς και συγγράμμασι.»⁹⁶⁴ Κλείνοντας, πρέπει να σημειωθεί ότι κρίθηκε σκόπιμο οι Χιώτες διανοούμενοι και δάσκαλοι να παρουσιαστούν με τη μορφή βιογραφιών, ώστε το έργο και η δράση τους να αναφερθούν συγκροτημένα και εντός ενός πλαισίου.

Μέσα από το σύνολο των παραπάνω διαφαίνεται λοιπόν ότι η Χίος κατάφερε να γνωρίσει υψηλά επίπεδα ανάπτυξης σε διαφορετικούς μάλιστα τομείς, απολαμβάνοντας συγχρόνως σημαντικό βαθμό τοπικής αυτονομίας και πρωτοστατώντας στις πνευματικές και οικονομικές εξελίξεις του υπόδουλου Ελληνισμού κατά τον 18^ο αιώνα.

⁹⁶³ Γεωργίου Ι. Ζολώτα, *Ιστορία της Χίου. Τόμος Γ. Μέρος Πρώτον*, σ. 620

⁹⁶⁴ Καλλίνικου Κρεατσούλη, «Ἐκκλησίαις της επιτροπῆς της Χίας Σχολῆς», Κωνσταντίνος Ἄμαντος, *Χιακά Χρονικά. Τεύχος Α΄*, Τύποις Π. Δ. Σακελλαρίου, Ἐν Ἀθήναις 1911, σ. 37

Βιβλιογραφία και Αρχειακές Πηγές.

Αρχειακές Πηγές.

- Κώδικας Δημογεροντίας, Βιβλιοθήκη Χίου «ο Κοραής»
- Αρχείο της Δημογεροντίας, Βιβλιοθήκη Χίου «ο Κοραής»
- Κώδικας του Κοινού της Χίου, Βιβλιοθήκη Χίου «ο Κοραής»
- Νοταριακός Κώδικας της κοινότητας του Πυργίου (Γ.Α.Κ. νομού Χίου)
- Κώδικας Αγίου Γεωργίου Ραγούση, Βιβλιοθήκη Χίου «ο Κοραής»
- Κώδικας Νέας Μονής, Βιβλιοθήκη Χίου «ο Κοραής»

Βιβλιογραφία.

- Argenti Philip P. (επιμ.), *Diplomatic Archive of Chios 1577-1841. Volume I*, Cambridge University Press, Cambridge 1954
- Argenti Philip P. (επιμ.), *Diplomatic Archive of Chios 1577-1841. Volume II*, Cambridge University Press, Cambridge 1954
- Argenti Philip P., *Chios Vincta or the Occupation of Chios by the Turks (1566) & their Administration of the Island (1566-1912)*, Cambridge University Press, Cambridge 1941
- Argenti Philip P., *Libro d' Oro de la Noblesse de Chio. Volume I. Notices Historiques*, Oxford University Press, London 1955
- Argenti Phillip P. (επιμ.), *The Occupation of Chios by the Venetians (1694): Described in Contemporary Diplomatic Reports and Official Dispatches*, John Lane, London 1935
- Argenti Phillip P., *The Religious Minorities of Chios: Jews and Roman Catholics*, Cambridge University Press, Cambridge 1970
- Braudel Fernand, *Civilization & Capitalism 15th-18th Century. Volume II. The Wheels of Commerce*, Book Club Associates, London ²1983
- Braudel Fernand, *Civilization & Capitalism 15th-18th Century. Volume III. The Perspective of the World*, Collins, London 1984

- Broderick James, *The Origin of the Jesuits*, Loyola University Press, Chicago Illinois³1997
- Dallaway J., *Constantinople, Ancient and Modern with Excursions to the Shores and Islands of the Archipelago and to the Troad*, London 1797
- Der Groot Alexander, «The Historical Development of the Capitulatory Regime in the Ottoman Middle East from the Fifteenth to the Nineteenth Centuries», *Oriente Moderno. Nuova Serie*, 22/3 (2003), σσ. 575-604
- Eldem Edhem, «Capitulations and Western trade», *The Cambridge History of Turkey. Volume 3. The Later Ottoman Empire 1603-1839*, Cambridge University Press, Cambridge 2006
- Faroqhi Suraiya N. (επιμ.), *Bread from the Lion's Mouth: Artisans Struggling for a Livelihood in Ottoman Cities*, Berghahn Books, New York and Oxford 2015
- Faroqhi Suraiya N., «Declines and revivals in textile production», *The Cambridge History of Turkey. Volume 3. The Later Ottoman Empire 1603-1839*, Cambridge University Press, Cambridge 2006
- Faroqhi Suraiya N., «Guildsmen and handicraft producers», *The Cambridge History of Turkey. Volume 3. The Later Ottoman Empire 1603-1839*, Cambridge University Press, Cambridge 2006
- Faroqhi Suraiya N., «Rural Life», στο: *The Cambridge History of Turkey. Volume 3. The Later Ottoman Empire 1603-1839*, Cambridge University Press, Cambridge 2006
- Ferrières-Sauveboenf, *Mémoires Historiques Politiques et Géographiques du Compte de Ferneres Sauveboeuf Fait en Turquie, en Perse et en Arabie, Depuis 1782 Jusqu 'en 1789*, Paris 1790
- Giustiniani Girolamo, *Istoria di Scio*, Parigi 1610
- Göçek Fatma Müge, *East Encounters West. France and the Ottoman Empire in the Eighteenth Century*, Oxford University Press, New York 1987
- Goffman David, *The Ottoman Empire and Early Modern Europe*, Cambridge University Press, Cambridge 1999

- Hasluck F. W., «Supplementary notes on British Museum manuscripts relating to Levantine geography», *British School in Athens*, 13 (2006-2007), σσ. 341-345
- Hering Gunnar, *Οικουμενικό Πατριαρχείο και ευρωπαϊκή πολιτική, 1620-1638*, MIET, Αθήνα 1992, σσ. 295-315 & 331-350
- Inalcik Halil, «Capital Formation in the Ottoman Empire», *The Journal of Economic History*, 29/1 (1969), σσ. 97-140
- Inalcik Halil, «The Ottoman Economic Mind and Aspects of the Ottoman Economy», *Studies in the Economic History of The Middle East*, Oxford University Press, London 1970
- Kolesnyk Kateryna, *The Strategies of Self-Representation in the Travel Notes of Vasyl Hryhorovych-Barsky*, Central European University History Department (In partial fulfillment of the requirements for the degree of Masters of Arts), Budapest 2014, http://www.academia.edu/9149872/The_Strategies_of_Self-Representation_in_the_Travel_Notes_of_Vasyl_Hryhorovych-Barsky
- Legrand Emile, *Notice Biographique sur Jean et Theodose Zygomalas*, Ernest Leroux, Paris 1889
- Legrant Emile, *Relation de l' Etablissement des P.P. de la Compagnie de Jesus en Levant*, Chez Maisonneuv, Paris 1869
- Leonis Allatii, *De Ecclesiae Occidentalis atque Orientalis*, Coloniae 1648
- Maguire H., «The Mosaics of Nea Moni: An Imperial Reading», *DOP*, 46 (1992), σσ. 205-214
- Ousterhout R., «Originality in Byzantine Architecture: The Case of Nea Moni», *Journal of the Society of Architectural Historians*, 51 (1992), σσ. 48-60
- Panzac Daniel, «International and Domestic Maritime Trade in the Ottoman Empire during the 18th Century», *International Journal of Middle East Studies*, 24/2 (1992), σσ. 189-206
- Quataert Donald, *Η Οθωμανική Αυτοκρατορία. Οι τελευταίοι αιώνες 1700-1922*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2006
- Sartiaux Felix, *Η Ελληνική Μικρασία*, εκδόσεις Ιστορητής, Αθήνα 1993

- Stephanopoli J. Z., Les Isles de l' Egee. Les Privileges. Avec Documents et Notes Statistiques, Athenes 1912
- Stoianovich Traian, «The Conquering Balkan Orthodox Merchant, *The Journal of Economic History*, 20/2 (1960), σσ. 234-313
- Testevuide Adolphe-Louise, *Το Νησί της Χίου*, Εκδόσεις Ιππόκαμπος, Χίος 2003
- Wittman William, M. D., of the Royal Artillery, Member of the Royal College of Surgeons in London, and Surgeon to the British Military Mission acting with the Army of the Grand Vizier, *Travels in Turkey, Asia-Minor, Syria and across the desert into Egypt during the Years 1799, 1800 and 1801, in Company with the Turkish Army and the British Military Mission*, London 1803
- Wood Alfred C., *A History of the Levant Company*, Frank Cass Publishers, Abingdon ²1964
- Worcester Thomas (επιμ.), *The Cambridge Companion to the Jesuits*, Cambridge University Press, Cambridge 2008
- Wright Jonathan, *God's Soldiers : Adventure, Politics, Intrigue, and Power : a History of the Jesuits*, Doubleday, New York 2004
- Αγγέλου Άλκης, «Η Εκπαίδευση», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους. Τόμος ΙΑ*, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1975
- Άμαντος Κ.Γ., *Χιακά Χρονικά. Τεύχος Δ*, Εν Αθήναις 1911-1924
- Άμαντος Κωνσταντίνος Ι., *Τα Γράμματα εις την Χίον κατά την Τουρκοκρατίαν (1566-1822)*, Καραβίας, Αθήναι 1976
- Ανδρεάδης Ιωάννης, *Ιστορία της εν Χίω Ορθοδόξου Εκκλησίας. Τόμος Α*, Αδελφοί Βλάχση, Αθήνα 1996
- Ανδρεάδης Ιωάννης, *Ιστορία της εν Χίω Ορθοδόξου Εκκλησίας. Τόμος Γ*, Αδελφοί Βλάχση, Αθήνα 1996
- Αργέντης Φίλιππος Π. και Κυριακίδης Στίλπων Π. (επιμ.), *Η Χίος παρά τοις Γεωγράφοις και περιηγηταίς. Τόμος Γ*, Εστία, Εν Αθήναις 1946
- Αρμενόπουλος Κωνσταντίνος, *Πρόχειρον νόμων ή Εξάβιβλος*, Δωδώνη, Αθήνα 1971

- Ασδραχάς Σπύρος Ι. (επιμ.), *Ελληνική Οικονομική Ιστορία. ΙΕ΄-ΙΘ΄ Αιώνας. Τόμος Πρώτος*, Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς, Αθήνα 2003
- Βακαλόπουλος Απόστολος Ε., «Οι Φαναριώτες ως Φορείς Διοικητικής και Πολιτικής εξουσίας», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους. Τόμος ΙΑ*, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1975
- Βακαλόπουλος Απόστολος Ε., *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού. Τόμος Β΄. Τουρκοκρατία (1453-1669). Οι Ιστορικές Βάσεις της Νεοελληνικής Κοινωνίας και Οικονομίας*, Ηρόδοτος, Αθήνα 2008
- Βακαλόπουλος Απόστολος Ε., *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού. Τόμος Δ΄. Τουρκοκρατία 1669-1812. Η Οικονομική Άνοδος και ο Φωτισμός του Γένους*, Θεσσαλονίκη 1973
- Βενιάδης Γεώργιος Ι., *Το Νεαμονικόν Μετόχιον της Αγίας Ειρήνης Εγκρεμού και ο Μεγάλος Βυζαντινός Ναός των Αγίων Αναργύρων Εγκρεμού*, Χίος 1974
- Βενιάδης Γεώργιος, *Η Νέα Μονή της Χίου. Τόμος Β΄*, Χίος 1973
- Βλάμη Δέσποινα, *Επιχειρηματικότητα και προστασία στο εμπόριο της Ανατολής, 1798-1825. Η Βρετανική Levant Company και ένας ελληνικός «Δούρειος Ίππος»*, Ακαδημία Αθηνών, Αθήνα 2017
- Βλάμη Δέσποινα, *Το Φιορίνι, το Σιτάρι και η οδός του Κήπου. Έλληνες Έμποροι στο Λιβόρνο, 1750-1868*, Θεμέλιο, Αθήνα 2000
- Βλαστός Αλέξανδρος Μ., *Χιακά ήτοι Ιστορία της Νήσου Χίου από των Αρχαιοτάτων Χρόνων μέχρι της Έτει 1822 Γενομένης Καταστροφής Αυτής παρά των Τούρκων. Τόμος Β*, Εκ της Τυπογραφίας Γεωργίου Πολυμέρη, Εν Ερμουπόλει 1840
- Βλαχογιάννης Γιάννης (επιμ.), *Χιακόν Αρχείον. Τόμος Πρώτος*, Τύποις Π. Δ. Σακελλαρίου, Εν Αθήναις 1924
- Βολίδης Θεμ. Π., «Γράμματα των Επιτρόπων της εν Χίω Σχολής προς τους Επιτρόπους της εν Λιβόρνω Ελληνικής Εκκλησίας», Κωνσταντίνος Άμαντος, *Χιακά Χρονικά. Τεύχος Α΄*, Τύποις Π. Δ. Σακελλαρίου, Εν Αθήναις 1911
- Βρανούσης Λέανδρος, «Ιδεολογικές Ζυμώσεις και Συγκρούσεις», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους. Τόμος ΙΑ*, Αθήνα 1975

- Γιαννόπουλος Ιωάννης, «Κοινότητες», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους. Τόμος ΙΑ*, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1975
- Γορδάτος Κωνσταντίνος, *Εγχειρίδιον Περί της των Σφαιρών Χρήσεως. Συντεθέν Παρά του Ελλογιμωτάτου και Επιστημονικωτάτου Κυρίου Κυρίου Κωνσταντίνου Γορδάτου Χίου*, Έτι δε και Πρόκλου περί Σφαίρας, Αναλώμασι του Παναγίου, και Ζωοδόχου Τάφου Τυπωθέν ίνα δωρεάν Παρέχεται, και μεθ' όσης οiónτε ην της Ακριβείας και Επιμελείας Διορθωθέν, Παρά Νικολάω Γλυκεί τω εξ Ιωαννίνων, Ενετίησι 1730
- Δαλακούρα Κατερίνα και Ζιώγου-Καραστεργίου Σιδηρούλα, *Η Εκπαίδευση των Γυναικών. Οι Γυναίκες στην Εκπαίδευση. Κοινωνικοί, Ιδεολογικοί, Εκπαιδευτικοί Μετασχηματισμοί και η Γυναικεία Παρέμβαση (18ος - 20ός αι.)*, Σύνδεσμος Ελληνικών Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών, Αθήνα 2015
- Δαμαλάς Νικόλαος Μ. (επιμ.), *Επιστολαί Αδαμαντίου Κοραή*, Τύποις των αδελφών Περρή, Εν Αθήναις 1885
- Δαμαλάς Νικόλαος, *Επιστολαί Αδαμαντίου Κοραή, Τόμος Γ΄. Μέρος Β΄*. Εν Αθήναις 1885
- Δασκαλάκης Απόστολος Β., *Ο Αδαμάντιος Κοραής και η Ελευθερία των Ελλήνων*, Αθήναι 1965
- Δημαράς Κωνσταντίνος Θ., «Το Σχήμα του Διαφωτισμού», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους. Τόμος ΙΑ*, Αθήνα 1975
- Δημαράς Κωνσταντίνος Θ., *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, Ερμής, Αθήνα ⁵1989
- Δημητρακόπουλος Ανδρόνικος Κ., *Ορθόδοξος Ελλάς Ήτοι Περί των Ελλήνων Γραψάντων κατά Λατίνων και περί των Συγγραμμάτων Αυτών*, Τύποις Μέτζγερ και Βίττιγ, Εν Λειψία 1872
- Δημητρακόπουλος Ανδρόνικος Κ., *Προσθήκαι και Διορθώσεις εις την Νεοελληνικήν Φιλολογίαν Κωνσταντίνου Σάθα*, Τύποις Μέτζγερ και Βίττιγ, Εν Λειψία 1871
- Δημητρακόπουλος Φώτιος Αρ. (επιμ.), *Ο Όσιος Νήφων (1736-1809) και η Ιερά Μονή Ευαγγελισμού Σκιάθου*, εκδόσεις Ergo, Σκιάθος 2004

- Δημητρόπουλος Δημήτρης, «Μαρτυρίες για τον Πληθυσμό των Νησιών του Αιγαίου, 15ος-αρχές 19ου αιώνα», *Τετράδια Ιστορίας* 27, Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών. Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Αθήνα 2004
- Δημητρόπουλος Δημήτρης, «Δικαιώματα Αλιείας στη Χίο, 17^{ος}-18^{ος} Αιώνας», *Ψαρεύοντας στις Ελληνικές Θάλασσες. Από τις Μαρτυρίες του Παρελθόντος στη Σύγχρονη Πραγματικότητα*, Δημήτρης Δημητρόπουλος και Ευδοκία Ολυμπίτου, Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών Ε.Ι.Ε., Αθήνα 2010
- Ζακυθινός Διονύσιος Α., *Η Τουρκοκρατία. Εισαγωγή εις την Νεωτέραν Ιστορίαν του Ελληνισμού*, Αθήναι 1957
- Ζολώτας Γεώργιος Ι. (επιμ. Σαρού Αιμιλία Κ.), *Ιστορία της Χίου. Τόμος Γ΄. Μέρος Πρώτο. Τουρκοκρατία*, Τύποις Π. Δ. Σακελλάριος, Εν Αθήναις 1926
- Ζολώτας Γεώργιος Ι. (επιμ. Σαρού Αιμιλία Κ.), *Ιστορία της Χίου. Τόμος Γ΄. Μέρος Δεύτερο. Τουρκοκρατία*, Τύποις Π. Δ. Σακελλάριος, Εν Αθήναις 1926
- Ζολώτας Γεώργιος Ι. (επιμ. Σαρού Αιμιλία Κ.), *Ιστορία της Χίου. Τόμος Β΄*, Τύποις Π. Δ. Σακελλάριος, Εν Αθήναις 1924
- Ζολώτας Γεώργιος Ι. (επιμ. Σαρού Αιμιλία Κ.), *Ιστορία της Χίου. Τόμος Α΄. Ιστορική Τοπογραφία και Γενεαλογία*, Τύποις Π.Δ. Σακελλάριου, Εν Αθήναις 1921
- Θεοδοκάς Κ. Γ., *Μελέτη περί των Προνομίων και της Διοικήσεως της Χίου από του 1566 μέχρι των καθ' υμάς χρόνων*, Εν Χίω 1913
- Θερεϊανός Διονύσιος, *Αδαμάντιος Κοραΐς. Τόμος Δεύτερος*, Τύποις του Αυστροουγγρικού Λόϋδ, Εν Τεργέστη 1889
- Θερεϊανός Διονύσιος, *Αδαμάντιος Κοραΐς. Τόμος Πρώτος*, Τύποις του Αυστροουγγρικού Λόϋδ, Εν Τεργέστη 1889
- Ιεραπετρίτης Δημήτριος Ι., *Η Συμβολή της Τοπικής Οργάνωσης των Μαστιχοχωρίων Χίου στη Διαχείριση του Χώρου κατά την Περίοδο 1566-1866 της Οθωμανικής Κυριαρχίας (Διδακτορική Διατριβή)*, Πανεπιστήμιο Αιγαίου. Σχολή Κοινωνικών Επιστημών. Τμήμα Γεωγραφίας, Μυτιλήνη 2006
- Καραβόλου Ειρήνη, *Συμβίωση Ελλήνων και Οθωμανών στη Χίο πριν από το 1822. Η Τύχη των Αιχμαλώτων και η Εικόνα των Οθωμανών Τούρκων ως «Άλλων» στις Αφηγήσεις της Καταστροφής και σε Άλλες Πηγές του 19ου Αιώνα*

(Διδακτορική Διατριβή), Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων. Φιλοσοφική Σχολή. Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Ιωάννινα 2019

- Καρατζάς Κωνσταντίνος Γ., *Η Ιστορία της Ιεράς Μονής των Αγίων Μηνά, Βίκτωρος και Βικεντίου της Χίου (Μεταπτυχιακή Διπλωματική Εργασία)*, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης. Θεολογική Σχολή. Τμήμα Θεολογίας, Χίος 2007
- Κατσιαρδή-Hering Όλγα, «Η Ελληνική Διασπορά», *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000. Η Οθωμανική Κυριαρχία 1770-1821 Τόμος 1ος*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003
- Κόκκινος Διονύσιος Α., *Η Ελληνική Επανάστασις. Τόμος Γ*, Αθήναι 1956
- Κοκκολάκης Μιχάλης, «Μια Αυτοκρατορία σε Κρίση. Κρατική Οργάνωση-Παλαιοί Θεσμοί-Νέες Προσαρμογές», *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000. Η Οθωμανική Κυριαρχία 1770-1821 Τόμος 1ος*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003
- Κόμης Κώστας, *Η Λέπρα στον Ελλαδικό Χώρο. Ιστορία και Ιστορικά Τεκμήρια (19ος-20ος Αιώνας)*, Παπαζήσης, Αθήνα 2014
- Κοραΐς Αδαμάντιος, *Άτακτα. Τόμος Τέταρτος. Μέρος Πρώτον. Αλφάβητον Δεύτερον. Α-Π.*, Εκ της τυπογραφίας Κ. Εβεράτου, Παρίσι 1832
- Κουτουξιάδου Αικατερίνη, *Εθνική ευεργεσία και νεοελληνική εκπαίδευση (1830-1913) (Διδακτορική Διατριβή)*, Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών. Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας, Αθήνα 2007
- Κρεατσούλης Καλλίνικος, «Έκκλησις της Επιτροπής της Χίας Σχολής», Κωνσταντίνος Άμαντος, *Χιακά Χρονικά. Τεύχος Α΄*, Τύποις Π. Δ. Σακελλαρίου, Εν Αθήναις 1911
- Κρεμμυδάς Βασίλης, *Ελληνική Ναυτιλία 1776-1835. Πρώτος Τόμος. Όψεις της Μεσογειακής Ναυσιπλοΐας*, Ιστορικό Αρχείο, Εμπορική Τράπεζα της Ελλάδος, Αθήνα 1985
- Λεονταρίτης Γεώργιος, *Ελληνική Εμπορική Ναυτιλία (1453-1850)*, Ε.Μ.Ν.Ε.-ΜΝΗΜΩΝ, Αθήνα 1981

- Λιαδής Γεώργιος, *Ο Όσιος Νικηφόρος ο Χίος: Το αγιολογικό και υμνογραφικό του έργο (Διδακτορική Διατριβή)*, ΑΠΘ, Θεσσαλονίκη 2001
- Λιάτα Ευτυχία, «Οι Κοινότητες. Ένας Θεσμός με Πολλές Όψεις», *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000. Η Οθωμανική Κυριαρχία 1770-1821. Τόμος 2ος*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003
- Μαδιάς Ηλίας, *Η Πολιτική Κατάστασις της Χίου από τους 1864 μέχρι το 1912 και οι κατά ταύτην Αναδειχθέντες Πολιτικοί Άνδρες*, Εν Χίω 1927
- Μαθά Ζαχαρίου Επισκόπου Θήρας, *Κατάλογος Ιστορικός των πρώτων Επισκόπων και των εφεξής Πατριαρχών της εν Κ/πόλει Αγίας και Μεγάλης του Χριστού Εκκλησίας*, Εν Αθήναις, 1884²
- Μαυροκορδάτος Νικόλαος, *Φιλοθέου Πάρεργα*, Παρά τω Φράντζ Αντωνίω Σχραίμβλ, Βιέννη 1800
- Μαυρόπουλος Χρίστος Β., *Τουρκικά Έγγραφα Αφορώντα την Ιστορία της Χίου*, Εν Αθήναις 1920
- Μελετιάδης Χάρης Ν., *Στοχαστικές Προσαρμογές για την ιστορία της Νεοελληνικής Παιδείας*, Πάνδημος. Παντειακές Δημοσιεύσεις, Αθήνα 2013
- Μουλλάς Παναγιώτης, «Η Λογοτεχνία από την Κατάληψη της Κρήτης ως τον Αγώνα (1669-1821)», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους. Τόμος ΙΑ*, Εκδοτική Αθηνών
- Μουρίκη Ντούλα, *Τα Ψηφιδωτά της Νέας Μονής Χίου (Δύο Τόμοι)*, Εμπορική Τράπεζα της Ελλάδος, Αθήνα 1985
- Μπούρας Χαράλαμπος, «Το Καθολικό της Μονής Αγίου Μηνά στη Χίο», *Εκκλησίες στην Ελλάδα μετά την Άλωση. Τόμος Β΄*, Αθήνα 1982
- Μπούρας Χαράλαμπος, *Η Νέα Μονή Χίου. Ιστορία και Αρχιτεκτονική*, Εμπορική Τράπεζα της Ελλάδος, Αθήνα 1981
- Νερουλός Ιάκωβος Ρίζος, *Ιστορία των Γραμμάτων παρά τοις Νεωτέροις Έλλησι*, Εν τω Τυπογραφείω Περρή και Βαμπά, Αθήνησι 1870
- Παίζη- Αποστολοπούλου Μάχη και Αποστολοπούλου Δημήτρης Γ., «Η Ορθόδοξη Εκκλησία στην Οθωμανική Αυτοκρατορία 1770-1821», *Ιστορία του Νέου*

Ελληνισμού 1770-2000. Η Οθωμανική Κυριαρχία 1770-1821. Τόμος 2ος, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003

- Παπαδόπουλος Στυλιανός Γ., *Άγιος Μακάριος Κορίνθου. Ο Γενάρχης του Φιλοκαλισμού*, εκδόσεις Ακρίτας, Αθήνα 2000
- Παπαδόπουλος Χρυσόστομος, *Ιστορία της Εκκλησίας της Αλεξάνδρειας, Πατριαρχικόν Τυπογραφίον, Αλεξάνδρεια 1935*
- Παπαναστασοπούλου Βάλια, *Η Ιουδαϊκή Κοινότητα της Χίου. Από τους Ρωμαϊκούς Χρόνους έως και τα Μέσα του 20ου αιώνα*, <https://www.academia.edu/25830706/%CE%97%CE%99%CE%9F%CE%A5%CE%94%CE%91%CE%99%CE%9A%CE%97%CE%9A%CE%9F%CE%99%CE%9D%CE%9F%CE%A4%CE%97%CE%A4%CE%91%CE%A4%CE%97%CE%A3%CE%A7%CE%99%CE%9F%CE%A5>, 15/09/19
- Πατρινέλης Χρίστος Γ., «Η Χίος ως Πνευματικό κέντρο», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους. Τόμος Ι*, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1975
- Πατρώνης Βασίλης, *Ελληνική Οικονομική Ιστορία. Οικονομία, Κοινωνία και Κράτος στην Ελλάδα (18ος-20ος αιώνες)*, Σύνδεσμος Ελληνικών Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών, Αθήνα 2015
- Παχνού Αλεξ., «Μελέτιος Πηγάς και οι εν Χίω Ιησουΐται», *Χιακά Χρονικά. Τεύχος Β*, Αθήναι 1914, σ. 163
- Πέτρου Σταμάτης (επιμ. Ηλιού Φίλιππος), *Γράμματα από το Άμστερνταμ*, Εστία, Αθήνα 2011
- Πιτζιπίος Ιάκωβος, *Πολιτική Ιστορία της Νήσου Χίου κατά τους Εσχάτους Αυτής Χρόνους. Φυλλάδιο Β*, Εν Κωνσταντινουπόλει 1844
- Πολίτης Λίνος, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, ΜΙΕΤ, Αθήνα ²⁰2013
- Ράντοβιτς Αμφιλόχιος, *Η Φιλοκαλική Αναγέννηση*, Ίδρυμα Γουλανδρή Χορν, Αθήνα 1984
- Σάθας Κωνσταντίνος Ν., *Νεοελληνική Φιλολογία. Βιογραφίαι των εν τοις Γράμμασι Διαλαμψάντων Ελλήνων*, Από της Καταλύσεως της Βυζαντινής

Αυτοκρατορίας μέχρι της Ελληνικής Εθνεγερσίας (1453-1821), Εκ της Τυπογραφίας των Τέκνων Ανδρέου Κορομηλά, Αθήνα 1868

- Σαρρής Νεοκλής, *Οσμανική Πραγματικότητα. Συστηματική Παρά-θεση Δομών και Λειτουργιών. Ι. Το Δεσποτικό Κράτος*, Αρσενίδης, Αθήνα
- Σαρρής Νεοκλής, *Οσμανική Πραγματικότητα. Συστηματική Παρά-θεση Δομών και Λειτουργιών. ΙΙ. Η Δοσιματική Διοίκηση*, Αρσενίδης, Αθήνα
- Σγουρός Κ. Α., «Η Δημογεροντία της Χίου μετά το 1822», Κωνσταντίνος Ν. Κανελλάκης, *Χιακά Ανάλεκτα*, Εν Αθήναις 1890
- Σγουρός Κωνσταντίνος, *Ιστορία της Νήσου Χίου*, Αθήνησιν 1937
- Σιάτρος Δημήτρης, *Ο Κοινοτικός Πολιτισμός της Τουρκοκρατούμενης Νησιωτικής Ελλάδας*, Εκδόσεις Παρισιάνου, 2007
- Σιμόπουλος Κυριάκος, *Ξένοι Ταξιδιώτες στην Ελλάδα. Τόμος Β1 1700-1780*, Εκδόσεις Στάχυ, Αθήνα 2003¹⁰
- Σιμόπουλος Κυριάκος, *Ξένοι Ταξιδιώτες στην Ελλάδα. Τόμος Β2 1780-1800*, Εκδόσεις Στάχυ, Αθήνα 2003¹⁰
- Σκαρβέλη-Νικολοπούλου Αγγελική, *Τα Μαθητάρια των Ελληνικών Σχολείων της Τουρκοκρατίας. Διδασκόμενα Κείμενα, Σχολικά Προγράμματα, Διδακτικές Μέθοδοι. Συμβολή στην Ιστορία της Νεοελληνικής Παιδείας (Διδακτορική Διατριβή)*, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης. Φιλοσοφική Σχολή. Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Θεσσαλονίκη 1990
- Σταυρόπουλος Γρηγόριος, *Νεοελληνική Επιστολογραφία 17ος-19ος αιώνας (Διδακτορική Διατριβή)*, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης. Θεολογική Σχολή. Τμήμα Ποιμαντικής και Κοινωνικής Θεολογίας, Θεσσαλονίκη 2008
- Σταυρόπουλος Γρηγόριος, *Νεοελληνική Επιστολογραφία 17ος-19ος αιώνας (Διδακτορική Διατριβή)*, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης. Θεολογική Σχολή. Τμήμα Ποιμαντικής και Κοινωνικής Θεολογίας, Θεσσαλονίκη 2008
- Σφυρόερας Βασίλειος, «Νησιά του Αιγαίου», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους. Τόμος ΙΑ*, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1975

- Τζώγα Βασιλική Χ., *Μελέτιος Πηγάς (1550-1601). Πατριάρχης Αλεξανδρείας. Βίος-Δράση-Εργογραφία (Διδακτορική Διατριβή)*, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών. Θεολογική Σχολή. Τμήμα Θεολογίας, Αθήνα 2009
- Τσικνάκης Κώστας Γ., «Ο Μητροπολίτης Χίου Ιππόλυτος Καστρίσιος» στο: Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών, *Θησαυρίσματα*, Τεύχος 20, Βενετία 1990, σσ. 404-430
- Τσιώρη Παρασκευή, *Η Ηθική και η Πολιτική Φιλοσοφία του Αλεξάνδρου και του Νικόλαου Μαυροκορδάτου (Διδακτορική Διατριβή)*, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων. Φιλοσοφική Σχολή. Τμήμα Φιλοσοφίας Παιδαγωγικής και Ψυχολογίας, Ιωάννινα 2002
- Τωμαδάκης Νικόλαος Β., «Ιππόλυτος Χίου Κρης», Ανδρέας Γ. Καλοκαιρινός, *Κρητικά Χρονικά*, Έτος Ζ΄ Τεύχος 1, Ηράκλειο 1953, σσ. 36-54
- Τωμαδάκης Ν., *Περί Αλώσεως της Κωνσταντινούπολης (1453). Συναγωγή Κειμένων μετά Προλόγου και Βιογραφικών Μελετημάτων περί των Τεσσάρων Ιστοριογράφων*, Αθήναι 1953
- Υψηλάντης Αθανάσιος, *Τα Μετά την Άλωσιν*, Κωνσταντινούπολη 1870
- Φραγκάκη-Syrett Ελένη, *Οι Χιώτες Έμποροι στις Διεθνείς Συναλλαγές 1750-1850*, Αγροτική Τράπεζα της Ελλάδος, Αθήνα 1995
- Φωτεινός Γρηγόριος, *Τα Νεαμονήσια. Δύο Βιβλία, ων το μέν α΄ εκδοθέν τω 1804 υπό του ιεροδιδασκάλου Νικηφόρου, το δε β΄ συνταχθέν υπό του καθηγουμένου Γρηγορίου Φωτεινού, συνεξεδόθη μετά του α΄ διορθωθέντος υπό αυτού*, Εκ του Τυπογραφείου Κ. Μ. Προκίδου, Εν Χίω 1865
- Χαλκιά –Στεφάνου Πόπη, *Οι Άγιοι της Χίου*, Αθήνα 1994
- Χαραλαμπίδης Δημήτριος, *Ο Αδαμάντιος Κοραής και η Πολιτική (Διδακτορική Διατριβή)*, Πάντειον Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, Αθήνα 1900
- Χαρλαύτη Τζελίνα, «Εμπόριο και Ναυτιλία τον 19^ο αιώνα. Το Επιχειρηματικό Δίκτυο των Ελλήνων της Διασποράς. Η Χιώτικη Φάση (1830-1860)», *Μνήμων*, Τόμος 15 (1993)

- Χαροκόπος Αντώνιος Ν., *Η Περιώνυμη Μεγάλη Σχολή της Χίου. Το Ιστορικό «Γυμνάσιον Χίου»*, Εκδοτικός Οίκος Αδελφών Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 2006
- Χαροκόπος Αντώνιος Ν., *Ο Άγιος Μακάριος ο Νοταράς. Μητροπολίτης Κορίνθου (1731-1805)*, Αθήνα 2001
- Χαροκόπος Αντώνιος Ν., *Ο Θεσμός της Δημογεροντείας εν Χίω επί Τουρκοκρατίας*, Εν Χίω 1960
- Χρυσοβελώνης Φίλιππος Λ., *Χίος και Χίοι Δια Μέσου των Αιώνων*, Αθήναι 1938
- Ψαρρού Εύη, «Ναυτιλιακή Ιστορία Χίου και Οινουσσών. Α' Μέρος», *Ναυτική Επιθεώρηση*, Τεύχος 567 (Δεκέμβριος 2008-Ιανουάριος 2009)